

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XXXVI.

SZEGED
1995

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XXXVI.

SZEGED
1995

Felelős szerkesztő
MIKOLA TIBOR

Szerkesztőbizottság
BÜKY LÁSZLÓ, JUHÁSZ ANTAL, MALECZKI MÁRTA, MIKOLA TIBOR

Technikai szerkesztők
KECSKÉS JÚLIA
ZSIGRI GYULA

HU ISSN 0209-9543 Acta Univ. Szeged. A. József Nom. Sect. Ethn.-Linguist.
HU ISSN 0586-3716 Népr.-Nyelvtud.

HŐSÖK ÉS HŐSTÍPUSOK A MAGYAR TÖRTÉNETI MONDÁKBAN

Néprajzi konferencia

Szeged, 1994. május 7.

HŐSÖK ÉS HŐSTÍPUSOK A MAGYAR TÖRTÉNETI MONDÁKBAN

(Konferencia, Szeged, 1994. május 7.)

A József Attila Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke a Magyar Néprajzi Társasággal együtt megrendezett folklórkonferenciájával emlékezett meg az 1989-ben elhunyt *Ferenczi Imréről*, a tanszék egykori vezetőjéről, a jeles mondakutatóról. A tanácskozást, amelyen a történeti mondák legkiválóbb szakértői tartottak előadást, az MTA I. osztálya nevében *Gunda Béla* akadémikus köszöntötte.

A szegedi egyetem Néprajzi Tanszékének – amely a néprajztudomány legrégebb katedrája Magyarországon: 1929-ben, hatvanöt évvel ezelőtt alapították – látókörébe mindig beletartozott a népköltészet s ezen belül is a prózai epikus alkotások, a narratívok kutatása. Csak utalni szeretnék *Solymossy Sándor* mesekutatásaira, amellyel több tanítványt is útnak indított, *Bálint Sándornak* minden műfajt átfogó szegedi és Szeged környéki publikációira. Bálint Sándor már külön tanulmányt is szentelt a szegedi történeti mondahagyománynak. Mégis *Ferenczi Imre* – akit Bálint Sándor hívott meg tanszékére munkatársnak – volt az, akinek munkásságában a mondakutatás, ezen belül is a történeti mondák tanulmányozása központi helyet kapott.

Nem véletlen tehát, hogy a szegedi egyetem Néprajzi Tanszéke a történeti mondák-ról rendezett tanácskozással emlékezett egykori oktatójára. Jelentőssé tette az össze-jövetelt, hogy a Magyar Néprajzi Társaság itt hirdette meg – más tudományos társaságokkal együtt – a honfoglalás 1100. évfordulójára kiírt történeti mondagyűjtő pályázatát. A következő oldalakon a konferencia előadásainak szerkesztett változatát tanulmányozhatja az olvasó!

Barna Gábor

HELDEN UND HELDENTYPEN IN DEN UNGARISCHEN HISTORISCHEN SAGEN

(Tagung in Szeged am 7. Mai 1994)

Der Lehrstuhl für Volkskunde der Universität Szeged hat unter der Mitwirkung der Ungarischen Ethnographischen Gesellschaft im Rahmen einer Folkloretagung an den 1989 verstorbenen ehemaligen Lehrstuhlleiter und berühmten Sagenforscher *Imre Ferenczi* erinnert. Die Tagung, an der die namhaftesten Experten der historischen Sagenforschung teilgenommen haben, wurde im Namen der Ungarischen Akademie der Wissenschaften durch den Akademiker *Béla Gunda Béla* eröffnet.

Einer der Schwerpunkte im Profil des Lehrstuhls für Volkskunde der Universität Szeged – des ältesten seinesgleichen in Ungarn, 1929, vor 65 Jahren gegründet, – bildete schon immer die Erforschung der Volksdichtung, darunter insbesondere die der epischen, narrativen Prosawerke. Wir möchten hier nur auf die Märchenforschung von *Sándor Solymossy* verweisen, die für mehrere seiner Schüler wegweisend war, oder auf die gattungsübergreifenden Schriften von *Sándor Bálint* über die Stadt Szeged und ihre Umgebung. Auch *Sándor Bálint* hat der Überlieferung der historischen Sagen von Szeged eine selbständige Studie gewidmet; es war aber sein persönlicher Mitarbeiter *Imre Ferenczi*, in dessen Werk die Sagenforschung, darunter speziell die Untersuchung der historischen Sage, eine zentrale Stelle einnahm.

Es ist also kein Zufall, daß der Lehrstuhl für Volkskunde der Universität Szeged an seinen ehemaligen Dozenten mit einer Tagung erinnerte, die die historischen Sagen zum Thema hatte. Die Veranstaltung gewann dadurch verstärkt an Bedeutung, daß die Preisausschreibung der Ungarischen Ethnographischen Gesellschaft und anderer wissenschaftlicher Institutionen zur Sammlung von historischen Sagen – anläßlich des 1100. Jahrestages der Landnahme – hier, auf dieser Tagung offiziell bekanntgegeben wurde.

Auf den folgenden Seiten werden dem Leser die redigierten Fassungen der Vorträge präsentiert, die auf dieser Tagung gehalten worden sind.

Gábor Barna

EMLÉKEZÉS FERENCZI IMRÉRE

GUNDA BÉLA

Nékem tanítványom, külső munkatársam, barátom volt.

A Néprajz és Nyelvtudományban már egy tartalmas megemlékezés megjelent Ferenczi Imréről,¹ de az Ethnographia még nem szólt róla. Most ismét Szegeden emlékezünk munkásságáról. Életrajzát nem idézem újra! De aki annyira a csatározásokat elkerülve él, – annak nincs is életrajza, hanem csak az alkotó törekvések és az alkotások finom leplébe burkolt lelki alkata. Introvertált egyéniség volt. Félrehúzódo, a közlésekben, a beszélgetésekben is tartózkodó. Jobban érdekelték a dolgok, a gondolatok, mint az emberek, ez a közösséghez való kapcsolatát korlátozta. Mindezekben nyilvánvalóan közrejátszottak a környezeti effektusok. Meglepően elmélyülő koncentráló képességgel rendelkezett. Amihez hozzákezdett, azt tökéletesen kívánta megoldani. Sok esetben ez volt az egyedüli védekezési lehetőség.

Nem lehet feladatomban, hogy a pszichológia ösvényein tovább közeledjek Ferenczi Imre felé, aki testben az utcán összeomlott, de alkotásaiban tovább él és jelen van abban a néprajztudományban, amely nem önmaga ellentmondása kíván lenni, hanem magyarságunk megismerésének olyan mezeje, amely felett mindig

*Tiszta az al-lég is, mintha üveg lenne,
Messzire a látás föl nem akad benne.*

Ferenczi Imre tudományos pályája sok nehézséggel teli, de szellemében és alkotásaiban felvelé ívelő tudományos pálya. Számtalan akadályt próbáltak elébe állítani. Ide, Szegedre való kinevezéséért is küzdeni kellett, de szelleme és szelídsége, Bálint Sándor szelídségével együtt legyőzte az akadályokat. Soha nem állt azok sorába, akik a tudományban gerincelferdülést okoztak.

Első írásaiban a mithikus alakokról igyekezett reális magyarázatot nyújtani. Mintha csak érezhette volna, hogy ő maga is mithikus alak. Nem sámán, hanem valamiféle olyan „ördögös kocsis”, aki bele merészel hajtani a népi hagyományok ingó lápjába, ahol a képzeletnek olyan alakjai bolyonganak, akik a lélek legmélyéből merészkednek elő.

¹Bellon Tibor: Ferenczi Imre. 1931 – 1989. Néprajz és Nyelvtudomány (röv. NésNy.) XXXIII. Szeged, 1989 – 1990. 105 – 112. Bellon Tibor közli Ferenczi Imre rövid életrajzát és bibliográfiáját is. Életét, gondolkodását, küzdelmét Farkas József megrázó írása érzékelteti: Ferenczi Imre. Néprajzi Hírek 19. évf. 1 – 2. sz. Budapest, 1990. 59 – 63.

Az ördögös kocsis alakjának néhány kérdése c. tanulmányában (Ethn. 1957) a magyar mithológia széles, nemzetközi ismeretekkel rendelkező, biztos ítéletű kutatójaként mutatkozik be. Kideríti, hogy a hiedelemvilágból táplálkoznak az élő személyekhez fűződő ún. kocsis történetek. Az „ördögös kocsisok” cselekedetei az elemeire tördelt ősi világkép darabkáit, samanisztikus töredékeket, amelyek hagyományozódása a különböző nemzedékek életében eltérően megy végbe. A szereplők azok számára reális alakok, akik más képzeletbeli lényekben is hisznek.

Ferenczi Imre az összehasonlító történeti interpretálásra alkalmas hiedelmeket mesterien ötvözi azzal a törekvéssel, hogy a művelődés alakulásában annyira fontos szerepet játszó hagyományváltozásról is feltáró munkát végezzen. Szilárd az az ív, amelyet a személyes élménytől a redukálódott (esetleg még mithikus elemeket őrző) „hallottam” formáig felvázol.

Azután mélyreható, lassú filológiai munka gyümölcseként bekapogtat egy másik, a mithológia világába tartozó tanulmányával a Műveltség és Hagyomány (a továbbiakban MésH) beköszöntő kötetében (I–II. 1960). Az animizmus világa és a magyar erdőkultusz címen jelenik meg ez az írása. Világosan fogalmazza meg, hogy „Az animizmus egyik megnyilvánulása az erdőkultusz, amely híven tükrözi az eleven és elfakult képzetek összefonódását.” Kezdetben a fában tartózkodó ‘ősi istenségek’ vagy a benne otthonra talált démon fetise, később pedig az emberekhez közelebb álló, nekik segítő és ártó lény a kultusz alakja. „Az ‘ősi istenségek’, akiknek az erdőben áldoztak, a kereszténység befolyása alá került területeken elvesztették eredeti jelentésüket, ördögökké és különböző jó- vagy rosszakaratú lényekké alakultak át.” Kultuszuk pszichikai feltételekre is következtetni enged. Az animisztikus szemlélet összekapcsolja az erdőkultusz különböző, egymástól látszólag eltérő rétegeit: a fatiszteletet, a fában tartózkodó démont, a fával egy-neművé vált és megtestesült szellemet, a fa életétől független emberalakú lényeket, mint a tündér, óriás, törpe s végül a kísérteties alakokat. A magyar néphit csak láncszemét őrzi „annak az ősi tiszteletnek, amely ősi fokon minden népnél megvolt.” Természetesen nehéz körvonalazni, hogy elődeink miképpen képzeltek el a fában lakó szellemeket. A nekik nyújtott áldozat fára aggatásából, a beteg gyermeknek a fa odván való átbújtatásából s más áldozati cselekményekből is arra következtethetünk – mondja Ferenczi Imre –, hogy népünk ősi soron a fában tartózkodó szellemek több alakját ismerhette.

Az erdőkultusz maradványai az emberekkel kapcsolatot tartó erdei lények, a tündérek, a *tápió*, a *végzetnő*, az erdei csoda, a szépasszony, a vadleány s több más, akiknek az alakjai, cselekedetei szorosan összeszövődnek egymással. Az átalakulást, a variálódást elősegítik a helyi viszonyokból fakadó szellemi reflexiók, az erdei élmények, a

fantázia, a hallucinálás. Ferenczi Imre az említett mitológikus alakok tulajdonságait biztos ítélettel állította párhuzamba az európai mitológia rokon alakjaival s észrevette, hogy Mannhardt W., Tylor E. B., Karjalainen K. F., Harva U., von Sydow C. W. és mások tanításai rájuk is érvényesek. De Ferenczi Imre sokkal inkább mint klasszikus elődei *belülről*, az emberi magatartást is figyelembe véve érzékelt a mitológia világát. A tanulmány zárószóiraiban ismételten az animizmus sokrétűségét hangsúlyozza.

Ferenczi Imrének ez a tanulmánya 1960-ban jelent meg, s ettől az időtől kezdve figyelme, munkássága mindinkább a történeti mondák felé irányul. Ebben az időben gyakran beszélgettünk Arany Jánosról s hajlott arra, hogy a népköltészetről kialakult véleményét korunk kutatóinál igényesebben számon tartsa. Sohasem támaszkodott csak a korábban közölt folklór-gyűjtésekre. Mindig újat is hozott a hagyományok világából, amelyekhez hozzáfűzte gazdag elvi-elméleti fejtegetéseit.

Először Molnár Mátyással² közösen publikáltszabolcsi-szatmári mondagyűjtésénél álllok meg. A terjedelmes gyűjtemény bevezető tanulmányát természetesen ő írta. Néhány gondolatát már korábbi írásaiban is érintette s itt a feljegyzett Rákóczi-mondákra, emlékezet-törödékekre hivatkozva azokat újrafogalmazza és valóban „magyarságtudományt” formál a mondatutatásból. Lehetetlen gondolatainak gazdagságát követnem, de néhányal mégis érzékeltetem megfogalmazásai tudományos igényét.

A gyűjtést a két szerző gondos körületekintéssel, előre kidolgozott szempontok szerint 154 helységben végezte. Többnyire kis falvakban, mert „legpontosabban egy-egy kisebb közösségen belül mutatható meg az, ahogyan és amit a nép a történelem folyamán a történelmi mozzanatokból tradícióvá formált, illetve költészetté emelt.” A mondagyűjtemény 790 tételben Ferenczi Imre analízáló munkája révén ilyen kérdésekre keresi a választ: 1. Milyen mértékben őrizte meg a nép a XVIII. század elején lejátszódott történeti események emlékét? 2. Melyek az idetartozó témák, motívumok? 3. Milyen forrásból származnak ezek a hagyományok? 4. Miként folklorizálódnak a szájhagyományban a történeti hagyományok?

A színes és sokrétű Rákóczi-hagyomány mintegy 250 éves távlatban ítéendő meg. „Ebben a nagy időegységben a hagyomány állandóan alakult, változott, mégis, hogy aránylag szívósan megmaradt, sőt gazdagodott, az többek között a sűrű településnek, az

²Molnár Mátyás (1923–1982) a múzeumügy, a népművelés, a honismeret fáradhatatlan munkása volt. Tevékenysége hozzátartozik a magyar néprajz történetéhez. A vajai Vay Ádám Múzeum megszervezése neki köszönhető. Munkásságára a tudományos élet olyan kitüntései is felfigyeltek, mint Köpeczi Béla. Életrajzát, munkásságát Margócsy József dolgozta fel (Molnár Mátyás. 1923–1982. Nyíregyháza, 1986).

agrárjellegnek és a lakosság csekély mérvű vándorlásának, egyszóval a nép, a táj és a történelmi eseményhelyek erős összekapcsolódásának volt köszönhető.” A dalok nagy részének a története száz éves sincs. Régebbiek a prózai hagyományok. Tegyük hozzá, hogy ezt igazolják a nemzetközi variánsok, motívumok is, mint az alagút, a fordítva felvert patkó, hátramaradt patkónyom, forrás a patkó nyomában, harang a kútban, fakultusz, stb. Ferenczi Imre nyomról-nyomra deríti fel a prózai és verses részekből álló mondák keletkezését. Több példával illusztrálja, hogy a Rákóczihoz fűződő elbeszélések rokonságot mutatnak a betyárköltészettel. A mondák példázzák, hogy a babonás-misztikus történetek lekopnak róluk. Demithizálás következik be s ‘tudáson’, ‘ismereten’ alapuló racionális mítoszok keletkeznek. Akárhogyan alakultak is a hagyományok, a kurucmozgalom emlékéhez való ragaszkodást fejezik ki, amely a szülőföld és a haza szeretetének tükröződése is. Mindehhez hozzátehetem Ferenczi Imrének egy korábbi megállapítását: valami ősi vonás lehet, hogy a történelmi mondáink hordozói főként a férfiak, ami talán azzal magyarázható, hogy a haza sorsa, a történelem és a politika a férfiak dolga. Erről Ferenczi Imre Rákóczi alakja az abaúj-zempléni néphagyományban c. tanulmányában ír (Ethnographia 1960), amely első mondatanulmánya.

A Rákóczi-mondák után Ferenczi Imre kiterjesztette vizsgálatait más mondacsoportokra is. Írt Mátyás királynak, Bocskai szabadságharcának, a török világnak, a huszita emlékeknek a mondai hagyományairól. Az utóbbi tanulmányából (Huszita emlékek és a néphagyomány. MésH. 1963) emelek ki néhány gondolatot.

Ferenczi Imre úgy véli, hogy az *oral history* tanulmányozása során helyet adhatunk annak a felismerésnek, hogy a nagy társadalmi és politikai mozgalmak visszatükröződnek a néphagyományban. A különböző korok szemléleti és hangulati elemei sajátos egységben jelennek meg a szóbeli költészetben. A továbbélést sajátos kifejezési formák biztosítják, amelyek „ősi költészeti formák jegyeit viselik magukon”. Minden nemzetközi rangú összefoglalásba belekívánczik ez a tömör, világos összegzés is: „A néphagyomány a történelmi események sajátos regisztrálását és értelmezését nyújtja; művészileg emelkedett vagy gyarló vallomásaiból a gonosz (démonikus) erők fölötti győzelem optimizmusa árad felénk vagy a sors kérlelhetetlenségében és végzettségében való megnyugvás tompa fájdalomát érezzük bennük. Különösen a történelmi mondák ecsetelik megható naívsággal a balsors miatti üldözött hősöket”. Emlékeztetek még arra az észrevételére is, amikor azt mondja, hogy a történelmi mondák, hagyományok láncszemei annak az erőnek, amely a különböző korokat összekapcsolja.

Meglepően gazdag emléktanyag bemutatásával vázolja a huszita (cseh) mondai emlékeket, amelyek történelmi alakokhoz, várakhoz, erődítményekhez, településekhez,

templomokhoz, házakhoz fűződnek, etimológikus magyarázatok formájában élnek. Új az a felfedezése, hogy a huszita és a Rákóczi-mondák között szoros rokonság mutatkozik. Az analógiák azonban nem jelentenek abszolút azonosságot, tértől és időtől függetlenül létező existenciát. A folklórban, a történelemben és az irodalomban való sokoldalú tájékozottságról és beleéléséről tanúskodik a visszaemlékezések és a költői feldolgozás összevetése. Ferenczi Imre szerint a költői feldolgozás tágabb tér- és időbeli horizontban mozog, mint a történeti mondák kategóriájához tartozó visszaemlékezés. Az előbbi nagyobb távlatot kíván. Az eltérést azonban nem a hely és az idő különböző módon való feldolgozása jelenti, hanem az a költői igény, amely az emberi belsőben mutatkozik meg.

De intsünk búcsút Rákóczinak és a huszita hagyományoknak! Pillantsunk be ki-mondottan elméleti-elvi kérdésekkel foglalkozó tanulmányaiba. Ezek egyikében (A népmonda-kutatás elvi kérdése. MésH. 1961) Ranke Fr., Lüthi M., von Sydow C. W., Röhrich L. és mások kutatásait követve szinte áthullámszik az európai mondakutatás minden kívánalma. Éppenúgy többször figyelmeztet Jung C. G.-nak a tudattalan mélyebb rétegére, az ősi képekre vonatkozó véleményére,³ mint Arany Jánosnak az eredetiségről és a feltalálásról vallott nézetére. Ferenczi Imrét megragadta, hogy Arany János Zrinyi és Tasso c. értekezésében azt fejtegeti, az elbeszélő költészet 'alapvázába' az eredetiség „sohasem volt nagyon közönséges.” Figyelmeztet arra, hogy Shakespeare szelleme „gyakran fordult kész anyaghoz, ha mesére volt szüksége.” Ereje inkább a rendezésben, mint a feltalálásban nyilvánul meg. Moliére a római vígjáték egyes foszlányaihoz folyamodik s Cervantesnek azok a kacagtató sorai, amelyben Sancho alól a számár ellopását mondják el, Ariostonál is olvashatók s hihetőleg ott sem eredetiek. A tolvaj a szunnyadó Sancho alatt

Nyergét felpockola négy szál karóra,

S ugy a csupasz mént kilopa alóla.

Arany J. az invenció hiányát terjedelmesen magyarázza is. A ragyogó Arany-tanulmány házi olvasmánya lehetne minden folklóristának, aki az alkotások útját követni próbálja. Ferenczi Imrének nyilvánvalóan szellemi erőt adott ahhoz, hogy viaskodjék a monda problémáival.

Ferenczi Imre fejtegetései során már ismert és maradandó megállapításokat is megismétel ugyan, de elemzésével a mondák elvi kérdésein finomít is.

³Jung C. G. magyar néprajzi méltánylása sokkal szélesebb körű, mint az legutóbb olvashattuk (Ethnographia 103. 306). Ferenczi Imre gyakran tekintetbe veszi s ezt többször is érzékelteti. Foglalkoztunk – többek között – az extravertált és introvertált típusok szerepével a mesemondásnál.

Az elbeszélő mindig igazat kíván mondani s ezért a mondában kifejtetteket, a cselekményt bizonyítani igyekszik. Ferenczi Imre szerint nem maga az elbeszélés lényeges, hanem az átélt esemény interpretálása. Viszont a legszubjektívebb élménymondákból sem zárhatók ki, nem tűnnek el a tradicionális elemek, amelyek éppen úgy lehetnek mithikus alakok, mint mesei motívumok, ismert személyek. Amint a népmese, hasonlóan a monda is 'határtalan' és mesei elemekkel bővíthető. De nem olyan 'terjedelmes'. Ez azonban formai kérdés. A valódi (történeti) monda kapcsolódik a legtöbb szállal a közösséghez s ha a szálak megszakadnak, a mondában minőségi átalakulás következik be. A mondák (pl. a kincsmondák) a legtöbbször démonikus háttérrel rendelkeznek. Ez a háttér „az elbeszélő szemlélete és lelki beállítottsága szerint erősebb vagy halványabb.” A monda számos részlete racionális, de irreális események is végighúzódnak a mondákon. Az utóbbiak is valamilyen valóságot fejezhetnek ki. Ezért fogalmaz azután úgy, hogy „a racionális és irracionális szemléletmód teszi a mondát mondává.” Ezt a Grimm-testvérek óta úgy fogalmazták meg, hogy „a mese költőibb, a monda történetibb.” Arany János szavait idézve: „A monda a nép története, a mese költeménye.” Előre mutat Ferenczi Imrének az a megállapítása, hogy tartalmilag a monda lehet ősi történet, de az elbeszélője szempontjából egyszeri és elsődleges. Mindez követeli a történeti és pszichikai vizsgálatok szükségességét.

A monda megértéséhez ismernünk kell az előadók tehetségét, akik bizonyos értelemben már megformált hagyományokat közvetítenek. Ezek a hagyományok nem 'kitalálások', hanem az átélt és hallott esemény, cselekvés ismételt felidézései, megszerkesztései. Anélkül, hogy mélyebben belemennénk ennek elemzésébe, szeretném elmondani azt a véleményemet, hogy ez az eset a folklór (varázslatok, ráolvasások, balladák stb.) egész területén. A népmondának is formája van, de a formameghatározás kritériumai nehézségekbe ütköznek. Ezt érezhette Arany János is, amikor ezeket írja *Naív eposzunk* c. tanulmányában: „Mert nagy önáltatás nélkül mondhatni, hogy a jelen öltő effélekben gazdag, ilyenek létrehozásában termékeny volna... Egy-egy rideg monda, töredékben, zilált prózában hullong itt-amott; rajta műalkatnak semmi nyoma”. Majd Arany kiegészíti felfogását azzal, hogy „A népmondákban – melyek már időhöz, helyhez vagy történeti személyhez kötvek – nem találjuk ugyan mindig az alakítás oly teljét, mint a népmesékben: de itt is határozott hajlam tűnik fel a gömbölyítésre. A hagyományos népmonda is, minden nemzetnél, csak kerek idomban tarthatja fenn magát; bár ez nem annyira *költeménye* már a népnek, mint a mese.”

További tanulmányaiban többször visszatér Ferenczi Imre a mithoszokra, amelyekből a képzelet felkeltésére irányuló mondai elbeszélés sokat merített, de enélkül

is élt egy olyan műfaj is, amely minőségileg különbözött a köznapi beszédétől, többet jelentett az események egyszerű elmondásánál, de mint költői alkotás még nem jöhetett számba. Noha már a monda gyökere lehetett. Jelentkezett a közösségivé válás (folklorizáció), de „az élmény elbeszélésétől (memorat) a költészeti formálódásig (fabulat) tartó folyamat szakadatlanul ismétlődik, mégpedig meglehetősen széles skálán, mert a hitvilág, a történelmi eseménysor stb. új meg új forrása a szóbeli hagyománynak.” Mindez továbbmélyítve olvasható A népmonda helye az epikumban (NésNy. 1967) c. tanulmányában.

Majd megkísérli egy relatív kronológián belül (kb. 100 esztendő) mozogva „a magyar nyelvterület mondahagyományában előforduló egyedi és tipikus mondaelbeszélésformák (minőségek) alapvető vonásait” körvonalazni. A modern folklór-kutatások legjelentősebb megfogalmazásai közé tartozik mindaz, amit a monda jellemzőiről mond. Ezek sorába tartoznak a társadalmi-ideológiai faktorok, a titokzatos, a különös iránti fogékony-ságot elősegítő pszichikai tényezők, a perszifikációs-mitológikus ábrázolások (dualisztikus világfelfogás, szakrális és profán, hatalmi és jellembeli polarizációk), a centrális elbeszélés-mag önkényes kiegészítése, amit ő kvantitatív jellegű formai instabilitásának nevez s a mondai esemény szemléletbeli relativitása. De nem folytatom tovább. Meggyőződésem, hogy inspiráló élményt jelent, ha mindezekben elmélyedünk (Mondaterminológiánk és műfajkritériumok. NésNy. 1966).

Ferenczi Imrét 1964-ben – Bálint Sándor hívására – a szegedi egyetem néprajzi tanszékére adjunktusnak nevezték ki. Itt készítette el A népmonda címen 478 oldalas kandidátusi értekezését. Ennek több gondolatát előbb is és később is már publikálta. Ismerem a kéziratot s véleményem szerint Szeged egyetemének, a néprajzi tanszéknek a feladata lenne ezt az imponálóan tartalmas munkát kiadni.

Ferenczi Imre érdeklődése, munkája Szegeden szélesedik. Lehetősége volt a széleskörű, elmélyült terepmunkára. Kutat Délmagyarországon, a szomszédos bánsági területeken, a Szerémségben. Folytatja munkáját a Felső-Tisza vidékén, Kárpátalján és másutt.

Megírja Bagi-tanulmányát, amelyben egy parasztnábobról, a csongrádi Bagi Jánosról (Mikszáth, Jókai és mások révén részben már ismert) anekdotákat elemezte. Bámulatos körülményekkel gyűjtötte össze az irodalmi közléseket s a nép körében még fellelhető változatokat. Külön szeretném tanulmányának (Egy anekdotakör tanulságai. NésNy. 1974) mintaszerű felépítését, terjedelmes gyűjtött anyagának csoportosítását és összefoglalását megemlíteni. A furcsa gesztusairól ismert parasztnábob – írja Ferenczi Imre – a néphagyományban az eszményesítés különböző formáiban jelenik meg. Jellemző a reá vonatkozó adomákra, adomaszerű történetekre a realista ábrázolás, a romantikus

túlzás és az oktató tendencia. Az anekdotikus alak uraskodó túlzása vagy dolgozóival való azonosulása egy sajátos magatartást fejez ki, amely a különböző társadalmi rétegeket megragadja s állásfoglalásra, figyelemre készíti. Még Mikszáth és Jókai idejében azt gondolhattuk, hogy egy „íz-ig-vér-ig magyar hagyomány indult el a halhatatlanság felé.” A filológia azonban kimutatta, hogy Bagi János cselekedetei közül egyik-másik ismert volt Naszreddin hodzsa tréfái sorában s felbukkannak a XVII–XVIII. század magyar irodalmában. A XIX. század végén feltűnő és napjainkig a hagyományban is élő Bagi-történetek sajátos magyar jellegét azonban a filológia nem tudta lemosni. Variánsai élnek a Drávaszögben, Békésben, Beregben és másutt. Szigetszerű feltűnése arra utal, hogy a források különböző talajból fakadnak.

Szélesedő érdeklődésének további jele Egy temetési rítus párhuzamai és történeti összefüggései c. tanulmánya (NésNy. 1965). Ebben a sír körüljárásának szokását elemzi, amely a circumambulatio (mágikus kör vonzása) egyik változata, a halott nyugalomát biztosítja, amit más szokásokkal is kiegészítenek. Ősiségét, a kettős szokásvilágot bizonyítja, hogy elválik az egyházi szertartásoktól. Nem hagyhatjuk szó nélkül Egy bőségvarázsló rítus elterjedése a Dél-Alföldön c. írását (NésNy. 1970). Ebben a tejvarázslás rejtelseibe vezeti el a hagyományok kutatóját. Elmondja, hogy a *gurásztá*, *kurásztra* 'Biestmilch, Vormilch' fogyasztása, a vele való megvendéglés termékenységarázslat, az új élet ünneplése. A megvendéglés jórészt csak a gyermekekre korlátozódik. Korábban azonban a rokonok is részesültek az első tejből, kifejezve ezzel a rokonság körét, kiterjedését. Ferenczi Imre a szokás analízisének során észreveszi, hogy a gyermekek lármás, ugrándozó viselkedése a démonok elriasztását szolgálja. A szokás analógiája az erdélyi magyarok, románok, szerbek 'első sajt' fogyasztása. Ebben a tanulmányában is sejtetteti, hogy még gazdag mondanivalói lesznek a kárpáteurópai, balkáni folklór számára.

A jugoszláviai magyarság körében végzett kutatómunkája több állomásnánál is meg kell állnunk. Nem egyszer Kálmány Lajos ösvényeit taposta szélesebbre. Így a Népi gyógy módok a bánási magyarok körében c. publikációjában (NésNy. 1973–74). Tanulmányából főleg a búcsújáró helyek gyógyító szerepét, a varázsigék és varázsszavak gazdag változatait kell számon tartanunk. Hasonlóakat közül a Maros mentéről (NésNy. 1977). A jugoszláviai magyarok táltos, garabonciás és sárkány képzetéről közölt beszámolójában (Ehtn. 1974) ezeknek a mitológikus alakoknak a geográfiai elhatárolásáról ír. A magyar folklór nagy nyeresége a drávaszögi és a szlavóniai magyarok karácsonyi, farsangi, lakodalmi szokásairól publikált tanulmánya (Néprajzi tanulmányok, Debrecen, 1982).

Kezdetben foglalkoztatták Ferenczi Imrét a farsangi szokások is, amit Ujváry Zoltánnal közösen írt könyvük bizonyít (Farsangi dramatikus játékok Szatmárban. MésH. 1962). A farsangi játékok kutatásának stafétabotját azonban szerzőtársa vette át.

Ferenczi Imre „idegenül” érkezett Szeged tudományos világába s csak lassan nőtt hozzá a Városhoz, de egyetemi feladatait a kezdetektől hűségesen ellátta és nagyrabecsülte Bálint Sándor munkásságát. Bálint Sándor a debreceni Déri Múzeum falai közül hívta magához, amit egy levélváltásunk előzött meg. Lassú szegedi meggyökeresedését jelzi, hogy részt vett két környékbeli település (Szőreg, Deszk) monográfiájának írásában. Bálint Sándor távozását őszintén fájtalta. Miután átvette a tanszék vezetését, jelentős kutatóközpontot kívánt kiépíteni s örült annak, hogy az olyan szegedi tudósok, mint Ilia Mihály, Juhász Antal, Nyíri Antal, Péter László méltányolják törekvéseit. Szegedről azonban még többször elkalandozott kedvenc területére, a beregi, szatmári tájakra. A kárpátaljai magyarság néprajzi megismerését szolgálta több írása (Magyarok között Kárpátalján, Tiszatáj 1973; Táltosok, javasok, tudósok a tiszaháti és a felsőtiszai néphitben. NésNy. 1980–1981). Az utóbbiban ismét szól a táltosról, a tudós kocsisról és pásztorról, a nézőről. Ezek a tanulmányai egyszer valakit talán arra ösztönöznek, hogy elkészítse a magyar pásztorhagyományok folklór-monográfiáját, ami Ferenczi Imrének is terve volt.

A halál váratlanul félbeszakított egy felfelé ívelő tudományos pályát. A megemlékezőnek is félbe kell szakítania mondanivalóját. A méltató szavak, gondolatok tömörítése nem elegendő Ferenczi Imre szellemi arculatának megrajzolásához. Még megjelent írásai sem fejezik ki gondolatgazdagságát, tudományos törekvését, tudósi és emberi magatartását. Szerény volt önmagával szemben is! Tudományos tevékenységét kiterjedt gyűjtőmunka, bámulatos irodalmi tájékozottság és alkotásokká érlelődő önálló gondolkodás jellemezte. A Grimm-testvérek, Mannhardt W., Ranke Fr., Lüthi M., Wesselski A. és mások munkáiból a lényegét éppolyan körültekintően csiholta ki, mint a beregi pásztorból, a bánáti javasasszonyból a hagyományt. Széleskörű a nyelvtudása. Az említett és más folklóristák megfogalmazását könnyedén ültette át magyar nyelvre. Nem könyvcímeket, hanem gondolatokat idézett. Ismerte a hagyomány hordozóinak gondolkodását s figyelte magatartásukat. Mondanivalóit valami egészen árnyalt stílusban, a tudományos értekezések világos, de nem fellazított nyelvén fogalmazta meg. Érdeklődési körét folyamatosan tágította. Kezdetben csak a „tudós kocsisokkal” beszélgetett, majd szót váltott a mitológia legrejtelmesebb alakjaival. Nem tudnám megmondani, hogy a lelki szférák vagy a történetiség oldaláról közelítette meg jobban a néphagyományt s annak révén magyarságunk lényegének egy szeletét. Ismerve a lelkialkatát, emocionális világát, vívódásait, talán inkább a lélektannal frissített néprajz mezsgyéin haladt céljai felé.

Mondjam még el azt is, hogy többször megbántották, igyekeztek peremre szorítani, de Ferenczi Imre akkor is előre ment, ha hátra kellett lépnie. Amint a démoni árnyékok elvonultak felette, csendes mosollyal tudott utánuk tekinteni. Őszintén el kell mondanom, hogy nem tettem meg mindent, amit tudományos pályája érdekében meg kellett volna tennem. Hogy melyek voltak ezek, azt az idő talán felszínre hozza.

Ha egyetlen mondattal kellene jellemeznem Ferenczi Imrét, csak ennyit tudnék mondani: *Taylor-i szellemű gondolkodó volt a magyar néprajzban, aki újra írhatta volna a magyar Ipolyit, amelyről Róheim Géza is csak álmodozott!*

FERENCZI IMRE TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA

Bellon Tibor válogatott bibliográfiáját
(1989–1990, *Néprajz és Nyelvtudomány* 33, 110–112)
kiegészítette és összeállította

SERFŐZÓNÉ GÉMES MAGDA

- 1957: Az őrdöngös kocsis alakjának néhány kérdése [Zur Frage der zauberkunden Kutscher], *Ethnographia* 68 (1), 56–86. (Bibl. a jegyz. Ism. Szabadfalvi J. 1960, Demos, 198–199. hasáb.)
- 1959: Adatok a látó (néző) alakjához, *Ethnographia* 70 (1–3), 435–438. (Bibl. a jegyz.)
- 1960: Az animizmus világa és a magyar edőkultusz [Die Welt des Animismus und der ungarische Waldkult], *Műveltség és Hagyomány* 1–2, 5–33. (Bibl. 27–31.)
- : Rákóczi alakja az abaúj-zempléni néphagyományban [Die Gestalt von Franz rákóczi in der Volksüberlieferung des nordungarischen Gebiets von Borsod-Abaúj-Zemplén], *Ethnographia* 71 (2–3), 389–436. (Ill. Bibl. a jegyz.)
- : Egy kovácsvágási cigány népmese [Ein Zigeunermärchen aus Kovácsvágás (Köm. Abaúj-Torna)], *Néprajzi Közlemények* 5/1, 62–81. (Bibl. a jegyz.)
- 1961: A népmondakutatás néhány elvi kérdése [Einige prinzipielle Fragen der Volks-sagenforschung], *Műveltség és Hagyomány* 3, 201–211. (Bibl. 207–209.)
- 1962, ÚJVÁRI ZOLTÁNNAL: Farsangi dramatikus játékok Szatmárban [Fastnachtspiele aus den Dörfern im Gebiet von Szatmár], *Műveltség és Hagyomány* 4, 1–162. (Ill. Bibl. 143–153. Ism. Kiss G. Acta Ethnographica 14 (1–2), 205–207.)
- : Bocskai István és szabadságharcának emléke a néphagyományban [Das Andenken Bocskais und seines Freiheitskampfes im Volksbund], *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1960–1961*, 215–231. (Bibl. a jegyz. 227–230)
- 1963: Die hussitische Überlieferung in der Volkstradition, *Slavica* 3, 115–130. (Bibl. a jegyz.)
- : Huszita emlékek és a néphagyomány [Die Hussiten und die Volksüberlieferung], *Műveltség és Hagyomány* 5, 107–130. (Bibl. 124–128. és a jegyz.)
- 1965: Egy temetési rítus magyar párhuzamai és történeti összefüggései [Ungarische Parallelen und geschichtliche Zusammenhänge eines Ritus bei Leichenbestattung], *Néprajz és Nyelvtudomány* 9, 5–14. (Bibl. a jegyz.) Klny.: *Néprajzi Dolgozatok* 18.

- : A török küzdelmek emléke Hajdú-Bihar mondahagyományában [Das Andenken der Türkenkriege in der Sagenüberlieferung des Gebietes Hajdú-Bihar], *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964*, 243–267. (Bibl. a jegyz. 258–265.)
- 1966: Mondaterminológiák és műfajkritériumok [Sagenterminologien und Gattungskriterien], *Néprajz és Nyelvtudomány* 10, 5–18. (Bibl. a jegyz.) Klny.: *Néprajzi Dolgozatok* 19.
- : Történelem, szájhagyomány, mondahagyomány (Egy magyar népmondakör történeti és társadalmi összefüggései) [Geschichte, mündliche Überlieferung, sagenüberlieferung (Historische und gesellschaftliche Zusammenhänge eines ungarischen Volkssagenkreises)], *Ethnographia* 77 (1), 49–73. (Bibl. a jegyz.)
- 1967: A népmonda helye az epikumban [Der Platz der Volkssage in der epischen Volksüberlieferung], *Néprajz és Nyelvtudomány* 11, 5–18. (Bibl. a jegyz.) Klny.: *Néprajzi Dolgozatok* 20.
- 1968: Adatok a Mátyás-mondakörhöz [Beiträge zur dem Matthiás-Sagenkreis], *Néprajz és Nyelvtudomány* 12, 11–27. (Bibl. a jegyz. 23–26.)
- : *A népmonda (Valóságélmény, hagyomány, költészet)*, kandidátusi értekezés, gépírat, Budapest, 478 oldal.
- : *A népmonda (Valóságélmény, hagyomány, költészet)*, a kandidátusi értekezés tézisei, Budapest, 36 oldal.
- 1969: A kuruc kor mondavilága [Sagenkreis der Kuruzen-Zeit], *Néprajz és Nyelvtudomány* 13, 31–43. Klny.: *Néprajzi Dolgozatok* 22.
- 1970: Egy bőségvarázsló rítus elterjedése a Dél-Alföldön (Gurásztaevés – bornyúkeresztelés) [Die Verbreitung eines Fülle heraufbeschwörenden Ritus im Süden der Grossen Ungarischen Tiefebene], *Néprajz és Nyelvtudomány* 14, 25–41. (Bibl. a jegyz. 36–40.)
- 1971: Function and quality of the historical popular legend, in Szabadfalvi József–Ujváry Zoltán szerk.: *Studia ethnographica et folkloristica in honorem Béla Gunda = Műveltség és Hagyomány* 13–14, 631–647. (Bibl. 645–647.)
- 1972, MOLNÁR MÁTYÁSSAL bev. és jegyz.: *Fordulj kedves lovam... Rákóczi és a kuruc néphagyományok Szabolcs-Szatmárban <gyűjtemény>*, Vaja, 365 oldal. Ill.
- 1973: Magyarok között Kárpátalján, *Tiszatáj* 27/2, 45–50.
- 1973–1974: Népi gyógy módok a bánási magyarok körében [Volkstümliche Heilmethoden unter den Ungarn im Banat], *Néprajz és Nyelvtudomány* 17–18, 281–297.

- 1974: Nemzetiségeink és nemzetiségi magyarok, *Tisztaíj* 28/3, 53–58.
- : Rózsa Sándor és társai. Jugoszláviai magyar néphagyományok, *Somogyi Könyvtári Műhely* 13 (3), 309–320.
- : A táltos és a garabonciás képzete a jugoszláviai magyaroknál [Der Zauberer „Táltos” und der Wetterzauberer bei der ungarischen Bevölkerung Jugoslawiens], *Ethnographia* 85 (2–3), 262–275. (Bibl. 273–274.)
- , KATONA IMRÉVEL ÉS ANDRÁSFALVY BERTALANNAL: Ujváry Zoltán: Folklórkutatói kérdések a Sárreuten <korreferátum>, *Ladányi Híradó*, 70–101.
- 1975–1976: Egy anekdotakör tanulságai (Bagi-históriák és rokonaik) I. [The lesson of a cycle of anecdotes], *Néprajz és Nyelvtudomány* 19–20, 5–52. (Bibl. a jegyz.) Klny.: *Néprajzi Dolgozatok* 31.
- 1977: A József Attila Tudományegyetem (JATE) Néprajzi Tanszékén folyó oktató-nevelő és tudományos tevékenység, *Néprajzi Hírek* 6, 101–107.
- : Népi szokásrend Szőregen [Narodni obicaji u Sirigu], in Hegyi András szerk.: *Szőreg és népe*, Szeged, Szeged Megyei Városi Tanács, 251–324, 4. t. (Ism. Paládi-Kovács Attila 1979, *Ethnographia* 90 (1), 127–129.)
- : Ráolvasások, archaikus nép gyógy módok a Maros mentéről [Beschwörungen, archaische volkstümliche Heilverfahren aus der Umgebung längs der Mieresch (Maros)], *Néprajz és Nyelvtudomány* 21, 313–355. (Bibl. a jegyz. 345–353.)
- : Viseleti módok Szőregen [Nosnje u Sirigu], in Hegyi András szerk.: *Szőreg és népe*, Szeged, Szeged Megyei Városi Tanács, 325–369, 10. t.
- 1977–1978: Jugoszláviai magyar hiedelmek, népmondák a törökökről és tatárokról [Croyances folkloriques et legendes populaires hongroises sur les Turcs et Tartares], *Néprajz és Nyelvtudomány* 22–23, 181–224. (Bibl. a jegyz.) Klny.: *Néprajzi Dolgozatok* 35.
- 1978: History, folk legend and oral tradition, in Linda Degn szerk.: *Studies in East European folk narrative = American Folklore Society and the Indiana University Folklore Monograph Series* 25, 93–142.
- 1980–1981: Táltosok, javasok, tudósok a tiszaháti és felsőtiszai néphitben [Schamanen, Quacksalber, Gelehrten im Volksglauben der Menschen vom Gebiete der Obertheiss], *Néprajz és Nyelvtudomány* 24–25, 313–338, (Ill. térk. Bibl. 335–336.)
- 1981: Bodrogszentesi mondák és legendák [Myths and legends from Bodrogszentes], in Szabadfalvi József–Viga Gyula szerk.: *Néprajzi tanulmányok a Zempléni hegyvidékről*, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 271–282.

- 1982: Drávaszögi és szlavóniai népszokások, in Balassa Iván – Ujváry Zoltán – Módi György szerk.: *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére = A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei* 39, Debrecen, 903 – 942. (Bibl. 940 – 942.)
- : Tiszaháti és felsőtiszai néphit és népszokások [Aberglauben und Volksbräuche in der Obertheißgend], *Néprajz és Nyelvtudomány* 26, 183 – 197. (Ill. térk.) Klny.: *Néprajzi Dolgozatok* 41.
- 1983: Népi gyógymódok a bánsági magyarok körében, in Jung Károly szerk.: *Jugoszláviai magyar folklór = Értekezések, Monográfiák* 3, Újvidék, Magyar Ny., Irod. és Hung. Kut. Int., 304 – 319.
- : A táltos és a garabonciác képzete a jugoszláviai magyaroknál, in Jung Károly szerk.: *Jugoszláviai magyar folklór = Értekezések, Monográfiák* 3, Újvidék, Magyar Ny., Irod. és Hung. Kut. Int., 276 – 288. (Bibl. 288.)
- 1984: Bűbájos kocsisok a szatmári népeleten [Zauber-Kutscher im volkstümlichen Leben von Szatmár], in Ujváry Zoltán – Farkas József szerk.: *Tanulmányok Szatmár néprajzához = Folklór és Etnográfia* 16, Debrecen, KLTE Népr. Tanszék, 235 – 244. (Bibl. a jegyz.)
- : A deszki major népe (Hagyományok, visszaemlékezések), in Hegyi András szerk.: *Deszk története és néprajza [Istorija i etnografija Deske]*, Szeged – Deszk, Deszk Községi Tanács, 579 – 664. [Rez.: Narod deščanskog majura, 1099 – 1100.]
- : Tiszaháti és felső-tiszai történeti népmondák [Istoričeskie narodnye povesti vengerskogo naselenija Zakarpat'ja], *Néprajz és Nyelvtudomány* 28, 115 – 130. (Ill. térk. Bibl. 129. és a jegyz.)
- 1985: Tájékoztató a dél-alföldi folklórkutatás című tervmunkáról. Tapasztalatok, tanulságok, in Juhász Antal szerk.: *Az agráréletmód változása*, Szeged, TIT, 42 – 53.
- 1986: *Tiszaháti és felső-tiszai történeti népmondák = Néprajzi Dolgozatok* 46.
- 1988: A magyar – horvát – szlovén folklórkapcsolat egy példája: eberrú törökök és kutyafejűek (pesoglavci) [Jedan primer mađarski – hrvatske – slovenacke folklorne veze. Turci pasje njuska is pasoglavci], in Kiss Mária szerk.: *A 3. Magyar – Jugoszláv Folklór Konferencia előadásai = Folklór és Tradíció* 6, Budapest, Az MTA Néprajzi Kutató Csoport, 99 – 130.
- 1990: Purími népszokások és dramatikus játékok Balmazújvároson (1880 – 1943), in Kríza Ildikó szerk.: *A hagyomány kötelékében*, Budapest, Akadémiai, 136 – 148. (Ill. Bibl. 147 – 148. és a jegyz.)

ISMERTETÉSEK

- 1956: Igaz Mária – Morvay Péter – Simon Józsefné szerk. 1955: Népünk hagyományai-
ból. Néprajzi leírások a társadalmi néprajzi gyűjtők munkáiból (Budapest),
Ethnographia 67 (1–2), 211–212.
- 1957: Findeisen, H.: Der Adler als Kulturbringen im nordasiatischen Raum und in der
amerikanischen Arktis, *Zeitschrift für Ethnologie* 83 (1) (1956), 70–82.
- : Gulick, John 1955: Social structure and culture change in a Lebanese village (New
York), *Ethnographia* 68 (2), 374–375.
- : Thompson, Stith 1955: Myths and folktales (Journal of American Folklore 68, 270,
482–488), *Ethnographia* 68 (1), 191–192.
- 1958: Kahlo, Gerhard 1954: Die Wahrheit des Märchens (Halle/S.), *Ethnographia*
69 (3), 486–487.
- : Rudolf, Fritz 1956: Strukturwandel eines Dorfes (Berlin), *Ethnographia* 69 (1),
167–168.
- 1960: Ujváry Zoltán 1957: Egy farsangi játék funkciójának kérdéséhez (*Ethnographia*
68 (1), 143–160), *Demos*, 203. hasáb.
- 1971: Dobos Ilona 1971: Tarcsl története a szóhagyományban (Budapest), *Ethnographia*
82 (4), 604–607.

MEGEMLÉKEZÉSEK FERENCZI IMRÉRŐL

- Bellon Tibor 1989–1990: Ferenczi Imre (1931–1989), *Néprajz és Nyelvtudomány* 33,
105–112.
- Farkas József 1990: Ferenczi Imre (1931. január 6. – 1989. május 8.). Lélekajak egy
majdani tudósi pályarajzhoz, *Néprajzi Hírek* 19/1–2, 59–63.
- Gunda Béla 1995: Emlékezés Ferenczi Imrére, *Néprajz és Nyelvtudomány* 36 (jelen
kötet), 7–16.

BÁTHORI GÁBOR A TÖRTÉNETI MONDÁKBAN

Erdész Sándor

A folklórkutatások eddigi eredményei azt mutatják, hogy hazánk északkeleti részén a történeti mondáink zömmel három uralkodóhoz: Mátyás királyhoz, Rákóczi Ferenc fejedelemhez és Báthori Gábor fejedelemhez kötődnek. Míg a Mátyás-mondák Kárpát-medence-szerte ismertek, addig a Báthori-mondák csupán az említett szűkebb régióban terjedtek el.

Ferenczi Imre jeles néprajzkutatónk az 1960-as és 70-es években behatóan foglalkozott a Rákóczi-mondákkal, példamutató gyűjtőmunkát végzett Borsod – Abaúj – Zemplén, Szabolcs – Szatmár – Bereg megyékben és Kárpátalja területén. Véleményem szerint Ferenczi Imre Rákóczi-mondákról írott tanulmányai (Ferenczi 1969, 1982, 1985 – 1986, Ferenczi – Molnár 1972) szorosan kapcsolódnak e konferencia programjához, a mondakutatás új irányvonalához.

A *Báthori-mondák* nem ismeretlenek a magyar folklórban, hiszen a Báthori család eredetmondájával többen is foglalkoztak (Barcsa 1900: 82, Dankó 1973, 1975, 1977, 1989, Molnár 1938). A monda szerint *Vid/Opos* megölte az Ecsedi lápban lakó sárkányt. Ezért vehette címerébe a farkába harapó sárkányt és a – királynak bemutatott – három sárkányfogat. Azonban a sárkányölő Vid, akinek hőstettét Szent István királyságának idejére datálják, csak mondai hős lehetett. Viszont *Opos* valóban élő személy volt, aki Salamon király idejében vitézségeért nyerte el a *Bátor* (Báthor) előnevet. Tény, hogy a *sárkányölő Vid* és *Bátor Opos* alakja mind a krónikákban, mind a néphagyományban teljesen összeforrt.

Báthori Gábor a mondákban

Báthori Gáborról szóló népi elbeszélések több mondakörhöz is kapcsolódnak. Mindenekelőtt a *sárkányölő* Báthori Gáborról szólnék. Úgy vélem, most nem szükséges a Perszeusz-mítosz és a Szent György legendáig visszatekintenünk, vagy a népmesék és hiedelemmondák sárkányölő hőseivel párhuzamot vonnunk. Ugyanis bizonyosnak tűnik, hogy a néphagyomány a sárkányölő Vid mondáját nemcsak megőrizte, hanem idővel Báthori Gáborhoz kapcsolta. Elsőként egy kállósejéni mondát ismertetnék:

Nyírbátorba lakott, Bátor Gábornak hitták, egy vezér... Az történt ki belőle, másképp ű egy nyugodt ember vót; a felesége mellette szeretőt tartott. Űtet ez nagyon bántotta, mikor ű eztet kitudta. A feleségének vót egy kívánsága, hogy űtet hogy tudná elpusztítani, az ű férjét, Bátor

Gábert? Vállajon vót egy sárkán, leesett. Azt mondta az asszon neki, hogy: „Milyen egy sárkán fekszik ott és nem merjük még meg se közelíteni!” Azt mondja neki, Bátor Gábornak a felesége: „Addig nem halok meg, hajtsd elő nekem azt a sárkánt, hogy lássam meg!” „Igen? Neked? Széretnéd látni azt a sárkánt?” Azt mondja: „Igen, szeretném látni!” Megindult menni Bátor Gábor. Meg is tanálta a sárkánt, az iszonyú csátéba, csilán közt. Szembeszálltak együtt. Na, de Bátor Gábor könnyen bánt véle, mert mindig, mikor nekiszállott, leütötte. Megkezdte hajtani hazafele Bátornak. Csinálosig jöttek. Bújt a csilánba tülle. De addig verte, addig kínozt a sárkánt, magaelibe vette, hogy csak hajtotta, mint magunk elibe csapunk egy köteles marhát és úgy hajtotta haza. Igaz, egy buzogán vót nála. Mikor odavágott neki, mindig összerogyott, legyengítette a sárkánt. Igen, a feleségének vót a kívánsága, hogy mutassa be neki a sárkánt, de a feleségének a lett vóna a kívánsága, hogy a sárkány az ő férjét pusztítsa el. Azért küdt el, hogy hajtsa elé, hogy az bizonyosan az ő férjét el fogja pusztítani. Igen, de nem pusztította el. Mikor a felesége a sárkánt meglátta, behajtotta az udvarára, összerogyott a felesége, a szíve elfogódott, meg is halt. Annyira megijedt a sárkántul.¹

Az Ecsedi láp sárkánya területünk hiedelemmondáiban sajátos alakot öltött. Az egyfejű *zomok*, amelyet zomokkígyónak, zomoksárkánynak, sárkánynak is neveznek, ugyancsak a vízenyős, mocsaras helyeket kedvelte. A Szernye mocsár környékén a zomoksárkány elvitte a gulyából a tinót, kondából a disznót, de az embereket is elpusztította. Ferenczi Imrének Kocsordon a pásztorok beszéltek arról, hogy „a lápban, az Ökörítő fölőli oldalon sárkány tartózkodik. Ez nemcsak megölte a jószágot, hanem az embereket is. Olyan nagy fogai voltak, mint az öklöm.” A zomokot a rét felgyújtásával, vagy borjúbőrbe varrt oltatlan mésszel pusztították el. (Bővebben l. Erdész 1984: 98–112.)

Az ecsedi sárkány, ami a fellegekből „leesett”, szárnyakkal is bírt. Viszont a repülő sárkány, vagyis a *sárkánykígyó* hiedelemmondáinkban a garabonciás hátszlovaként szolgált.

Szilágysomlyóról, a Báthori család ősi fészkéből származó adat szerint a *hétfejű sárkány* a környék valóságos réme volt. Egy Bátor nevű hős, bár megsebesítette a sárkányt, de megölni ő sem tudta. Cselhez folyamodott: vadállatok bőrét oltatlan mésszel tömte ki. A sárkány azokat fölfalta és utána jókorát ivott a Kraszna vizéből. A kínjai közt fetrengő állatot azután a hős egy nyílvevesszővel megölte. (Petri 1901: 233.)

A fentiek alapján úgy látjuk, hogy az Ecsedi láp sárkánya a hiedelemmondáinkban ismert *zomok* és a szárnyas *sárkánykígyó* keveréke. Viszont a sárkányölő Báthori Gábor

¹Magnetofonfelvétel, Kállósemlén Újfalurét, 1964. március 20. Elmondta: Papp János 78 éves földműves. Részlet a „Bátor Gábor” című mondából.

mondája a Szent György legendán kívül népmesei motívumokat is tartalmaz. Rokon vonások mutatkoznak egyrészt a „vízörző sárkány” (A – Th 300), a „Fehérlófia” (A – Th 301) és a „hűtlen anya” (A – Th 315) mesetípusokkal. Az utóbbi típus egyik epizódjában az anya (feleség, testvér) betegséget színlel, s gyógyulásához a hőstől egy vadállat szívét kívánja. A hős azonban legyőzi a vadállatot. Következzék egy másfajta sárkány, amit Báthori Gábor szintén legyőzött:

Majd a király küldött egy levelet, hogy: „Bátori Gábor, szeretném látni a kardodat!” „A kardommal nem értek semmit, kérjétek el a karomat!” Hát bementek oda hozzá, a templomho, az anyjához. Azt mondja az anyja: „Na, kedves gyermekem, küld neked a király egy birkát, hogy annak ecceri csapásra csapd le a nyakát. Ha nem csapod el eccerre a nyakát, akkor neked tűz, nekem füst! De ha lecsapod, fiam, akkor hadvezér leszel, míg élsz a világon mindég!” Kihúzzák a buzogánt, két és fél mázsás buzogánt, olyan erős ember vót. Oda viszik a bikát, odacsapott neki, eccerre levágta a fejt. „Fogd meg fiam a szarvát, hajítsd át a templomon!” Akkor megkapta és keresztülhajította a templomon. A sárkánt fenn tanálta. A sárkány leesett, a fej ráesett a sárkányra. A sárkány megdőglött. Az ott van kiszegezve.²

A fenti mondában a sárkány (sárkánykígyó) már nem játszik fontos szerepet. Annál jelentősebb a *küzdelem a bikával* motívum és az a – buzogánynak is említett – rendkívüli kard, melyek a Bátori-mondákba beépültek. Az alábbiakban ismertetünk egy hasonló mondát:

Bátori Gábor... az olyan erejű ember vót, hogy egy csikót, mint egy téglát keresztül hajintott a templom tetején. Hát ezen csudálkoztak halhatatlanul, hogy egy túlerős ember vót. Mellé vót neki egy rozsdás kardja. Hát egy bika szembeszállott véle, hogy a bika legyőzi űtet. Igen, néki olyan karja vót, hogy a rozsdás karddal egyszerre levágta annak az iszonyú állatnak a fejét. Hát ezen nagyon megállott mindenkinek a szava... Egycsapásból levette az iszonyú állatnak a fejét. Avval felírt a királynak: „Igen, egy csapásból vágtam le egy bikának a nyakát! Leesett a feje!” „Igen? Hm. Na, küdd el a kardod! Hagy lássam meg, milyen a te kardod?” Mikor elküdte a kardot néki: „Hát – azt mondja –, evvel a rossz rozsdás karddal?” „Igen, – azt mondja –, elküdtem a kardot, de a kart nem küdtem el!”³

A következő Báthori Gábor-monda is tartalmazza a *kard/kar* szójátékra épülő motívumot, de a történet kiegészül a *nyári szánkázás* epizóddal:

Bátori Gábor olyan erős ember volt, hogy a bika nyakát egy vágással levágta. Ezt meghallotta a király. Azt izente Bátori Gábornak, hogy küldje fel neki azt a kardot. Fel is küldte neki a

²Magnetofonfelvétel, Nyírbátor, 1962. december 15. Elmondta: Varga Sándor 60 éves cigány, alkalmi munkás. Részlet a „Bátori Gábor” című mondájából. – A „kiszegezett” sárkány a márványból fāragott, ma is a nyírbátori ref. templom falában látható Báthori címerre vonatkozik.

³Ugyancsak Papp János fent jelzett „Báthori Gábor c. mondájából.

kardot és azt mondta a király: „Az a kard nem az a kard!” Ű aztán visszaírta, hogy: „Az a kard az a kard, de az a kar nem az a kar!” A király azt izente, hogy jöjjön személyesen elibe. Ameddig csak tartott a bátori határ, azt Bátori Gábor mind kihintette cukorral. Nyár volt, mégis szánon indult el így. Mikor a határra ért, akkor azt mondta a kocsisának: „Nézz vissza, jön utánunk Bátor?” „Nem jön!” – válaszolt rá a kocsis. „Akkor fordulj vissza!” – és nem ment fel a király elibe. Az anyja volt neki a bátor. Hallomásból úgy hallottam, hogy ez olyan bűbájos boszorkányféle volt. Ű tanácsolta ezt a fiának.⁴

Nyírbátortól távolabb, egy nagy mesemondóra rákérdeztem, hogy hallott-e Báthori Gábor fejedelemről? Igenlő válasza után hangszalagra vehettem „Bátori Gábor” című történetét.

Valamikor réges-régen, mikor Bátori Gábor még a vitézségével harcolt, akkor történt egy eset, hogy az országban egy bika megveszett és roppant sok ezer embert tenkrevágott. És úgy esett, hogy Nyírbátornak ment a bika. De mindenki félreszökött előle, mindenki bezárkózott. Bátori Gábor, ez megintelen feltűrt karral a kardját a kezébe vette és útját állotta. És mikor nekiszaladt a bika, egy vágással levágta a nyakát a bikának. Rögtön híre ment az összes országba, hogy Bátori Gábor micsoda vitézséget csinált itt, ezt a végtelen nagy bikát le tudta gyilkolni. A királynak filébe ment. A király azt izente neki: „Küldje el azt a kardot, amellyikkel levágta annak a bikának a nyakát!” Bátori Gábor azt írta vissza: „Az a kard az, de a kar nem az!” Erre a király személyesen lejött a jányával. Hát mikor mentek a Bátori Gábor kapujába elfele, látták, hogy Bátori Gábor kinn van. Nagy derék, iszonyú óriási ember vót. Megállottak a hintón. Mondta a Bátori Gábornak a király: „Ugyan kérem, mondja mán, Bátori Gábor merre lakik?” És ott vót egy kegyetlen fa a kapujába, felmarkolta félkézzel és bemutatott. Azt mondja: „Itt lakik.” Szemek-szajok elállott, a jányának is, neki is. Akkor a király leszállott és bement, szíjjelnézett az udvaron, mert Bátori Gábor ez egy mónárlegény vót. Lisztes, mocskos, minden vót, osztán Ű ott állott. Na majd a jánya, Magyar Jolánka kíváncsi vót neki az Ű vitézségére. Azt felelte neki: „Ugyan vitéz ű kérem – azt mondja –, sziveskedjék adni nekem egy pohár vizet!” Akkor Bátori Gábor, ott vót egy nagy malomkű, egy faragatlan malomkű. Felvette és a tenyerére vette és egy pohár vizet rátett és kivitte így a tenyerin, úgy nyújtotta oda a királykisasszonynak. A királykisasszony meg nézte, levette a poharat és ivott. Oszt egy kicsit megbillent a keze a kű alatt. Erre azt felelte a királykisasszony, hogyhát: „Sokat akar a szarka, oszt nem bírja a farka!” Erre Bátori Gábor megharagudott, keresztülhajította az Ű kastélyának a tetején. Ettől oszt megiszonyodott a királykisasszony. Kijött az apja. Azt mondja: „Apám, nézd, ilyen vitézséget még sose láttam, amit cselekedett!” Az apja nem látta, mert beszélgetett Bátori Gábor édesapjával. „Mit tett, kedves jányom?” „Mit tett, kedves apukám? – azt mondja. – Adott nekem egy pohár vizet, oszt benyújtotta nekem a kocsiába, hogy igyak, levettem a poharat. Hogy ittam egy kicsit, megbillent

⁴Luby Margit gyűjtése, Ajak, 1954. május. Elmondta Harsányi István 80 éves földműves. Ugyancsak Luby M. ajaki gyűjtésében találunk egy ide tartozó szót: „Olyan vagy, olyan erős, mint Bátori Gábor.” (Néprajzi Múzeum EA – N XIV. 10.)

a kő a kezébe, oszt azt mondtam: „Sokat akar a szarka, oszt nem bírja a farka!” Ő meg megfogta, oszt keresztülhajtotta itt – azt mondja – a kastély tetején.” „Óh fiam – azt mondja –, ide hallgassál mán! Mivel jutalmazzuk ezt a vitézt?” „Semmivel se, apukám! Sem szó, se beszéd. Menjünk haza, majd – azt mondja – izenünk neki, hogy jöjjön fel a mi palotánkba!” (Így is történt, meghívták a palotába, vendégül látták.) Ott is maradt Bátori Gábor, tovább mint két hónap. De a kisasszony útet minden nap felkereste. Utoljára bevallotta neki: „Ide hallgasson, vitéz úr! Én magát szeretem!” Bátori Gábor ránézett és mondja neki: „Ugyan felséges királykisasszony, hogy jövök én a felséges kisasszonyhoz? Én egy szegény mónárlegény vagyok, felséges királykisasszony pedig a királynak a jánya!” „Nem számít, majd én beszélek apámmal!” Beszért a királlyal. A király betette a katonája közé, három hónap alatt tábornoknak tették meg Bátori Gábort. Akkor oszt azt mondta a királykisasszony: „Na most mán – azt mondja – ide hallgass! Tartsunk egy nagy mulatságot, a mulatságnál éngemet kérjél meg!” Úgy is tett. A nagy multságba megkérte Bátori Gábor. Hozzáadták, megesküdtek, a mai napig élnek, ha meg nem haltak. De mán meghaltak.⁵

A vörös barátok mondája Nyírbátor és az Ecsedi láp környékén Bátori Gábor nevéhez kapcsolódik. Dobos Ilona (1971: 68–78) a vörös barátokról tíz mondat közöl. Utal arra, hogy e mondatípus ismeretes Nyírbátor környékén, Abaújban és Dunántúl több részén is. Az alábbi, legteljesebb változatot Nyírbátorban sikerült hangszalagra vennem:

Bátori Gábor egy hadvezér vót, akit az anyja tétetett hadvezérnek, mer az anyja tátos vót. És vót neki egy tizenhét-tizenkilenc éves jánya. És a barát papok, ki tizenkető vót ebbe a templomba, aki itt van. Ez katolikus templom vót. És hogy elparáztották a barát papok, hát ezért lett az református templom, nem pedig katolikus templom. Na, a jánt elfogták és elszöktették a barát papok. A tizenkető levitte a pincébe, a templom alá. Hát a jánnak mán úgy vót, hogy csináltak egy gyereket is. Hogy kitől lett neki, meg hogy vót, azt nem tudom, csak az elsőül lehetett, vagy az utolsóul. Az összes nem lehetett az apja. Majd az apja kidoboltatta, ha a jányárul tudna, fele királyságát, hajadon leányát adná, csak a jánya mégeccer visszatérülne hozzá. Itt egy öreg kórus elindult kódulni. Hát nem kapott éccakai szállást sehun. Megy a templomho, hogy majd lefekszik oda, a templom ajtajáho. De nyitva vót az ajtó, a templomajtó. Ő meg bement és lefeküdt a sarokba. Eccer látja, hogy tizenketten kísérik, sétáltatják a lánt. A gyerek meg az ölibe vót, a papnak vót a kezibe, nem a lánnak. Sétáltatják. Alig hitte mán, hogy vérradjon meg. Azonnal ment a Bátori Gáborho. „Óh, őfelséged, megvan a lányod!” „Óh te szerencsétlen, hál hol tudol rulla?” „Lenn vót itt – azt mondja – a pincébe. Tizenkét pap felhozta és sétáltatta, meg szép gyereke is van!” Mindjén megindult menni Bátori Gábor. De ő olyan ember vót, hogy tizenkét-tizennégy mázsa ruha vót rajta vaspáncélbul. De annak nem ártott semmiféle lüvedék a világon, úgy mondta be az anyja, csak egy piros szemű búza. Ha egy piros szemű búzát rálúttek puskával, az ártson neki, attul haljon

⁵Ramocsaháza, 1960. november 25. Elmondta: Jóni Ferenc 71 éves cigány sármunkás. Mondájának ő is „Bátori Gábor” címet adta.

meg, mástul semmitül a világon! Na, bement ű a papokho. Mikor a papokho megindult, a vasajtot lerugdosta, megindultak azok a papok szaladni. Ezen az utcán szaladtak lefele, ez lett Szentvér utca. Szaladtak a Kés utcán lefele, ez lett Kés utca. Az öregembernek azt mondta, hogy: „Na, ide hallgass, öregem! Minek tegyelek? Mer fél királyságomat, meg a jányomat nem adhatom neked, mer öreg ember vagy, hanem teszek olyan embernek, hogy bódog leszel, míg élsz a világon!”... Most megindult a csapatjával menni ezen a Kés utcán lefele. Egy kis tizenkét-tizenhárom éves fiú kinn állott egy kis puskával, egy kis piros puskával, benne egy búzával. Mikor mán így fogta a puskát, akkor meghunyászkodott, de azért csak ment, mert muszáj vót neki. Mikor rálútt, egyenesen szíven tanálta, rögtön meghalt. Az űr, aki ott vót, a kisiúnak a nyakát lecsapta. „Ha ű meghalt, haljál meg tésis!” – mer tudták, hogy csak ez ártolt neki. (Miért hívják azt az utcát Szentvér utcának? – a gyűjtő kérdése.) Mert ott szaladtak lefele a barát papok, oszt a vér folyt, ezen az utcán folyt a vér. Ű leverte a papokat, fűbe verte, összeszúrkalta, összehasogatta, osztán ahun szaladtak lefele, az Szentvér utca lett.⁶

Báthori Gábor, a mondahős

A továbbiakban az ismertetett mondákból néhány olyan mondatípust, epizódot szeretnék kiemelni, amelyek Báthori Gáborra, mint *mondahősre* jellemzőek.

1. Küzdelem a sárkánnyal. Mondáink Báthori Gábort mindenekelőtt sárkányölő hősként tartják számon. Említettem, hogy e mondatípus egyrészt a Báthori család eredet-mondájából és a Szent György legendákból származtatható, másrészt nagyfokú rokonságot mutat a zomoksárkányról szóló hiedelemmondákkal is. Lényeges különbség, hogy a legendákban és mondákban a *sárkányölő* mindenkor magasrangú, heroizált személyiség, a hiedelemmondák hőse pedig általában név nélküli pásztoreMBER.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a Báthori-mondákat éltető néphagyományok mellett a való élethez, pontosabban a középkori műveltséghez hozzátartozott a táltosok, boszorkányok, sárkányok létezésében való hit. Ipolyi Arnold (1929: 305), Szirmai-ra hivatkozva ír arról, hogy IV. Béla a tatárjárás után alapította meg a nemzeti *sárkányrendet*. A rendbe azok a vitézek kerültek, akik az elszaporodott sárkányok irtásában jeleskedtek. Így kerültek a családi címerekbe a szárnyas kígyók és sárkányok. (Vö. Sántha 1943: 40–44.) Magyar Kálmán (1973: 129) véleménye szerint: „A Báthoriak hagyományával megegyező lovagi felfogást tükrözi az 1326-ban megalakuló Szent György Társaság. Az újjászervezett kultuszra az is jellemző, hogy a már jellegzetesen magyar Szent György és főképpen Szent László tiszteletére terjedt el. Dankó Imre (1973: 328)

⁶Ugyancsak Varga Sándor fent jelzett „Báthori Gábor” c. mondájából.

Báthori-címer vörös márványkőből faragva a nyírbátori Báthori István Múzeumban. (A három sárkányfog lekopott. A címer feltehetően a hajdani ecsedi Báthori-vár boltíves kapujának „zárókőve” volt.)

írja, hogy Zsigmond király 1408-ban újjászervezte a „Sárkányrend”-et, melynek mind a kisebb, mind a nagyobb jelvényében a sárkány már szerepel. A sárkányrend jelvénye hatással volt a nemesi címerekre, a Báthori címereken kívül pl. a Bocskai címerre is.^{#13} Megemlíthjük még az országszerte ismert szólást: „Sárkányt ölt az apja!” Ez azt jelenti, hogy akiről szó van, az régi nemesi családból származik. (O. Nagy 1966: 591.)

2. Küzdelem a bikával. Báthori Gábor-mondákban gyakran ismétlődik ez az epizód, mely szerint hősünk egyetlen kardcsapással levágja a megvadult bika fejét. Ezt az epizódot a – nyilván korábbi eredetű, Kinizsi Pálhoz és Toldi Miklóshoz fűződő történeti mondákból, *Ilosvai Selymes Péter* „Toldi Miklósról való históriájá”-ból és nem utolsósorban *Arany János* „Toldi trilógiájá”-ból ismerjük. Szendrey Zsigmond (1924: 227–30; 1926: 133) nemcsak a Kinizsi és Toldi-mondák keveredését állapítja meg, hanem azt is, hogy ezek a történeti mondák új mondahősökhöz kapcsolódhatnak. Ezt a megállapítást a Báthori Gábor-mondákra is vonatkoztatjuk.

A Toldi-mondák továbbélését nemcsak a „küzdelem a bikával” epizód mutatja, hanem azok a bemutatott mondarészletek is, amelyek szerint Báthori Gábor egy „kegyetlen” (nagy) fával mutatta az utat, malomkövön vitt egy pohár vizet a királykisasszonynak, végül a malomkővet áthajította a kastély tetején.

3. Báthori Gábor kevélysége, mint láhattuk, a róla szóló mondákban két ízben sarkalatosan megmutatkozik. Először: a király kéri a rendkívülinek vélt kardot. Jön a király levele, „ez a kard nem az a kard (amelyiket a király kérte), de az a kar (amelyik Budán a kardot kézbe vette) nem az a kar!” Másodszor: a király üzen Báthori Gábornak, hogy előtte személyesen jelenjen meg. El is indul, nyáridőben szánon, de a város határánál a nagyúr visszafordíttatja a szánt, mert nem megy utána Bátor. Úgy tűnik, hogy a mondában mutatkozó kevélység történelmi alappal bír. Az ecsedi várúrról, Báthori Istvánról Komáromi András (1894: 298) írja: „Nagyobb urat nem ösmert magánál, a határtalan büszkeségében még a királya előtt sem hajlott meg. Az országbíróságot is csak olyan föltétellel fogadta el, hogy ne kellessék neki az eskütétel miatt Prágába fáradnia. Majd 1604-ben a császár a pozsonyi országgyűlésbe hívatta az országbíró-t. A válasz igen jellemző volt reá: *Elmennék a gyűlésre, ha Ecsed vára is eljönne velem!*” (L. még: Acsády 1897: 574.) Tudjuk, hogy Báthori István országbíró Báthori Gábor és Anna nevelőapja volt, s a két testvér Ecseden nevelkedett. Nem tarthatjuk különösnek, hogy ez a feltehetően megtörtént esemény a Báthori Gábor-mondákban él tovább.

4. A sebezhetetlen hős. Az eposzok, mondák „sebezhetetlen” hőseinek is van egy-egy gyenge pontjuk, mivel *valamelyik* testrészükön, vagy *valamivel* (valamilyen mágikus

tárggyal) halálosan is sebezhetőek. Mint láttuk Báthori Gábor mondájában, hogy itt a kivételes, mágikus tárgy a halált okozó „piros búzaszem” volt.

A sebezhetetlen hősök sorában elsőként *Homérosz* „*Iliász*”-ából ismert Akhilleusz mitikus hősről, Péleusz király és Thétisz istennő fiáról kell említést tennünk, akit anyja sarkánál fogva edzett a tűzben és az alvilági folyó vizében. Így Akhilleusz sérthetetlené vált – sarka kivételével! A trójai háborúban Párisz nyílvesszeje halálos sebet ejtett Akhilleusz sarkán. Jóval későbbi eposz a francia „*Roland-ének*”, mely Nagy Károly király 778-as spanyolországi hadjáratáról szól. Idővel Roland gróf haditetteinek híre Budára is eljutott. Galeotto, Mátyás király udvari történésze írja Rolandról, hogy „óriás volt, aki párbajt vívott egy bizonyos szaracén óriással, Ferrausszal. Mesélik, hogy ez a két hős a sors adományaképpen sebezhetetlen volt, csak testüknek bizonyos kicsiny részén nem, ezért azt sokféle védőkészséggel oltalmazták.” (Galeotto 1979: 38) Roland gyenge pontja a halántéka volt. Midőn egy csatát feladva kürtjébe fújt, a halántéka megrepedt és agyveleje kiömlött.

A „sebezhető pont” motívum az eposzok, történeti mondák mellett más műfajokban is előfordul. Példaként megemlítem, hogy Holló Domokos (1934: 31) közöl egy délszláv hiedelemmondát, melyben a garabonciás diák nyársat szúr a többfejű sárkány középső, vagyis a sebezhető fejébe. Egy másik mondában Rákóczi három búzaszemmél löttek agyon.

5. A vörös papok mondája területünkön eléggé közismert, nagyszámú változatairól Dobos Ilona (1971: 68–78) ad számot. Az elrabort leány apjának Nyírbátor környékén Báthori Gábort, Tarcalon Báthori Istvánt, Kishodoson Báthori fejedelmet tartják.

Nyírbátorban a „barát papok” mondája sajátos módon zárul. Mint mondják, a temető felé vezető utat azért nevezik „Szentvér utcá”-nak, mert Báthori Gábor itt öldöste le a menekülő papokat. Teljesen kizárt, hogy a Szentvér utca a mondabeli „parázna” papokról kapta volna a nevét. Sajnos, az utcanév eredete még tisztázatlan. Helyi történeti források szerint a mai ref. templom helyén *Szent Veronika kápolna* állott. Továbbra is vitatott a Szentvér utcának akár „Szent Veronika” nevéből vagy kendőjéből, akár a középkori szentvér kultusból való eredeztetése. Ugyanakkor bizonyos, hogy a vörös barátok mondájának kialakulását nem Nyírbátorban kell keresnünk.

Valószínű, hogy a „vörös barátok”, vagyis a vörösesbarna ruházatot viselő ferencesrendi szerzetesek iránti ellenszenv kialakulása a reformáció korára vezethető vissza. A hitvitázók közül különösen a kálvinista Bornemissza Péter (1579) és a lutheránus Magyar István (1602) nem mulasztották el feszegetni a kolostorok lakóinak és az egyház főméltóságainak erkölcsi életét sem; írásaik és prédikációik által ezek a „példabeszédek”

elterjedtek a nép között. (Bornemissza 1989: 1077, 1088; Magyarai 1979.) A példabeszédekben megtorlásról még nem esik szó, tehát a bosszúálló hősök is csak a monda alakulása során léphettek színre.

Úgy vélem, hogy a bemutatott történeti mondák eléggé egységes képet nyújtanak Báthori Gábor testi és lelki tulajdonságairól. E mondák szerint: Báthori Gábor egy daliás természetű, rendkívüli fizikai erővel és ésszel megáldott, igazságtevő, sebezhetetlen, bátor vitéz. Jól forgatja a kardot és a buzogányt, félelmet nem ismer. E mellett jóindulatú, „nyugodt ember”. Természetfeletti képességeit anyjától örökölte, aki „táltos”, vagy „olyan bűbajos boszorkányféle volt.” Tehát a népi emlékezetben – közel három évszázad leforgása után – pozitív mondahősként él.

Báthori Gábor, a fejedelem

Báthori Gábor eszményképe másként jelentkezik a mondákban és másként a valóságban. Csakhogy a valóság megismerése nem olyan egyszerű, különösen Báthori Gábor esetében, akiről a mai napig sem alakult ki elfogadható, egyöntetű valóságkép. Ugyanis a történészek egyrésze inkább a negatív, másrésze viszont a pozitív vonásairól emlékezik meg. E kettős történeti értékelésről Szilágyi Sándor (1882: 289) így ír: „Báthoryról az egykori történetírás két egymástól különböző képet hagyott ránk. Az egyik a kéjenczet, esztelen zsarnokot ad csak róla, kiben még emberi érzés sem volt... Akik a másik félen állanak, *békés és kegyelmes urat* látnak benne, kiben *vitézi bátor szív, nagy liberalitás és kegyelmesség volt*... Nem lehet feladata a történetírásnak, hogy untalan csak a zsarnokság rémképét szemléltesse benne, mert nem az volt.”

Báthori Gábort 1608-ban fejedelemmé választották. Legbizalmasabb embere *Bethlen Gábor* volt, akinek követjárásával elnyerte a török porta jóváhagyását. Majd kapcsolatuk egyre romlott, mely Bethlen Gábor fejedelemmé választásával (1613. okt. 13.), illetve Báthori Gábor (négy nappal későbbi!) meggyilkolásával véget ért.

Báthori Gábor „rémképét” elsőként Bethlen Gábor 1613 februárjában, a török divánülés előtt fogalmazta meg. Szerinte Báthori Gábor: erkölcstelen, kegyetlen, igazságtalan, zsarnok, fősvény, tolvajok ivócimborája, és így tovább, részletesen indokolta letételének szükségességét. Későbbiek során *Bojthi Veres Gáspár*, mint Bethlen Gábor fejedelem udvari történésze túltett kenyéradó gazdáján. Mint Nagy László (1985: 156) írja róla: „Az ő írásában Báthori Gábor véreskezű, zabolátlan zsarnok fejedelem, aki ráadásul botrányos életével magára haragította az ország lakosságát.”

Báthori Gábor ellen a legfőbb vád az volt, hogy „vérfertőző” kapcsolata volt húgával, Annával. Báthori Gábor megölése után megindult a vádaskodás Báthori Anna

ellen is. Ráfogták, hogy „gyermekgyilkos”, hogy „bűbájos”; több boszorkánypert folytattak ellene. A rágalmak és perek azonnal megszűntek ugyan, midőn Báthori Anna lemondott vagyona nagyrészeről, de erről több szakíró elfeledkezik. Komáromi András irodalomtörténész dolgozta fel elsőként Báthori Anna életét (Komáromi 1894), mely alapul szolgált újabb szépirodalmi művekhez, köztük *Makkai Sándor* „Ördögszeker”-éhez és *Móricz Zsigmond* „Tündérkert”-jéhez.

Báthori Gáborra rótt „bűnök” elkövetését máig sem sikerült bizonyítani. Tény, hogy nem élt együtt feleségével, Palotsai Horváth Annával, az is, hogy mindig akadt szeretője, néha több is. Viszont e „ledér” életmód megteremtéséhez a – fejedelem kegyeit kereső – főurak is hozzásegítették. Ugyanők Báthori Gábor hatalmának gyengülésekor már „gátlástalan kéjenc”, „főuri asszonyok megrontója” és hasonló vádak hangoztattak, holott egyetlen erőszakos cselekedetéről sem tudtak számot adni. Valójában a fő „bűne” a fejedelemség irányításában, téves politikai és katonai döntéseiben mutatkozott meg, melyek mind a török porta, mind az osztrák császárság részéről ellenszenvet keltettek. Ebben a helyzetben a vádaskodások célja egyértelműen Báthori Gábor megbuktatása volt.

A történeti leírásokból az előzőekkel szemben egy másfajta Báthori Gáborral is megismerkedhetünk. Pl.: „Júnói gyermeknek nevezi az egykori történetíró az ifjút, a kit testi ereje, szépsége, előkelő származása s urias bőkezűsége miatt annyira megkedvelt a tömeg, hogy sokan mind végig ragaszkodtak hozzá.” (Angyal 1896: 24.) Vagy: „A kortársak egybehangzó véleménye szerint az akkor 17 éves, szép, szilaj és gögös ifjú vonzó, uralkodásra termett egyéniség volt.” „Daliás volt, ifjú volt – többet engedhetett meg magának, mint mások.” (Makkai 1987: 790–791.) Szilágyi Sándor (1882: 44, 73) írja: „Modora kellemes, szavai szívélyesek voltak. Senki sem találta botrányosnak, hogy a nők számára mindig volt egy-egy bókja.” „Megjelenése ígéző vala, szép arcán, deli természetén örömet legeltették a nők szemeiket, s még örömebb, ha roppant erejével könnyen fékezé szilaj paripáját. A férfiakat bőkezűsége és barátságos modora kötelezték le.” Báthori Gábor 1609-ben megtekintette az orthodox vallású, jobbágyi szülőktől származó oláh papok sanyarú helyzetét, akiket földesuraik jobbágyszámba vettek. Ezt követően elrendelte a jobbágy papok felszabadítását. (Vö. Nagy 1985: 177.) Az erről szóló okmány, mai értékelés szerint, Báthori Gábor „európaiságát”, a népek békés együttélésre való törekvését, nemeslelkűségét tükrözi. Hadd idézzek még Nagy László (1985: 208) könyvéből: „Nem tagadható, hogy Bocskai, Bethlen vagy I. Rákóczi György alakja nem élt tovább olyan hősként az erdélyi néptömegek, az egyszerű emberek szívében, mint Báthori Gáboré. A nép sokáig nem is akarta elhinni *Gábris* vitéz halálhírét, s még évekkel a gyilkosság után is többen látni és felismerni vélték.

Befejezésként említést kell tennünk arról, hogy Báthori Gábor holttestét Ecsedre vitték, majd Bátorban, a Báthori család ősi temetkezési helyén temették el. Ebből adódik, hogy Báthori Gábor mondái Nyírbátorban és környékén a legnépszerűbbek. Báthori Gábor valóságképe, cselekedeteinek értékelése máig sem egyöntetű. Néphagyományainkban, mint láttuk, Báthori Gábor egyértelműen pozitív mondahős. A történészek feladata, hogy Báthori Gábor igazi képét megrajzolják. Úgy vélem, hogy Báthori Gábor mondahős azonos azzal a fejedelemmel, akiről – az újabb kutatások eredményeképpen – egyre pozitívabb értékelések születnek. Kijelenthetjük, hogy a *Báthori Gábor mondák* Báthori Gáborról a történeti valóságnak megfelelő eszményképet őriztek meg.

IRODALOM

- Acsády Ignác 1897: Magyarország három részre oszlásának története 1526–1608, in Szilágyi Sándor szerk.: *A Magyar Nemzet Története V*, Budapest.
- Angyal Dávid 1896: Báthory Gábor uralkodása, *Századok* 30, 23–46.
- Barcsa János 1900: *Hajdú-Nánás város és a hajdúk történelme*, Hajdúnánás.
- Bornemissza Péter 1989: Ördögi kísértetekről, in: *Heltai Gáspár és Bornemissza Péter művei* (Magyar Remekírók), Budapest, Szépirodalmi, 975–1122.
- Dankó Imre 1973: Egy történeti mondánk vándorlása, *Ethnographia* 84, 325–331.
- Dankó Imre 1975: A Báthori-család eredetmondájának szatmári vonatkozásai, in: *Csengeri Krónika. Néprajzi és helytörténeti antológia Molnár József 70. születésnapjára*, Csenger, 262–274.
- Dankó Imre 1977: A Báthori-család eredetmondájáról, in: *Opuscula ethnographica*. Debrecen, 170–179.
- Dankó Imre 1989: Bátor Opos-Vid és Beowulf. Angolszász–magyar mondapárhuzam az Ecsedi láp sárkányának mondájában, *Jósa András Múzeum Évkönyve* 24–26 (1981–1983), Nyíregyháza, 23–31.
- Dobos Ilona 1971: *Tarcal története a szóhagyományban*, Budapest, Akadémiai.
- Erdész Sándor 1984: *Kígyókultusz a magyar néphagyományban = Studies Folkloristica et Ethnographica* 12, Debrecen.
- Ferenczi Imre 1969: A kuruckor mondavilága, in: *A Vay Ádám emlékünnepe tudományos ülésszaka*, Vaja, 75–92.
- Ferenczi Imre 1982: Rákóczi alakja az abaúji–zempléni néphagyományokban, *Ethnographia* 93, 389–436.

- Ferenczi Imre 1985–1986: Tiszaháti és felső–tiszaí történeti népmondák, *Néprajz és Nyelvtudomány* 29–30, 115–130.
- Ferenczi Imre–Molnár Mátyás 1972: *Fordulj kedves lovam... Rákóczi és kuruc néphagyományok Szabolcs–Szatmárban*. Vaja.
- Galeotto, Marzio 1979: *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*, Budapest, Helikon.
- Holló Domokos 1934: A garabonciás diák alakja a magyar néphagyományban, *Ethnographia*, 19–34, 110–126.
- Ipolyi Arnold 1929: *Magyar mythologia I* (2. kiadás), Budapest.
- Komáromi András 1894: A „bűbájos” Báthory Anna, *Századok* 28, 298–314.
- Magyari István 1979: *Az országokban való sok romlásoknak okairól* (2. kiadás, Bibliotechta Historica), Budapest, Helikon.
- Magyar Kálmán 1973: Báthoriak sárkányölő hagyománya, *Somogyi Múzeumok Közleményei I*, Kaposvár, 117–131.
- Makkai Sándor 1987: Az ellenreformáció és a harmincéves háború. Az erdélyi fejedelmek Habsburg-ellenes küzdelmei (1608–1648), in: *Magyarország története (1526–1686) 3/1*, Budapest, 777–929.
- Molnár József 1937/38: Hajdúnánási határnevek és azok hagyományai, *A hajdúnánási ref. gimn. Értesítője*, 7–18.
- O. Nagy Gábor 1966: *Magyar szólások és közmondások*, Budapest.
- Nagy László 1985: *A rossz hírű Báthoryak* (2. kiadás), Budapest, Kossuth.
- Petri Mór 1901: *Szilágy vármegye monográphiája II*, Budapest.
- Sántha György 1943: *A harcos szentek bizánci legendái*, Budapest.
- Szendrey Zsigmond 1924: *Nagyszalontai gyűjtés = Magyar népköltési gyűjtemény 14*, Budapest.
- Szendrey Zsigmond 1926: Történeti népmondáink. V. közlemény, *Ethnographia* 37, 132–138.
- Szilágyi Sándor 1982: *Báthory Gábor fejedelem története*, Budapest.

DIE GESTALT VON GÁBOR BÁTHORI IM HISTORISCHEN SAGENSCHATZ

SÁNDOR ERDÉSZ

Die historische Forschung räumt der Adelsfamilie Báthori große Bedeutung ein, da zahlreiche von ihnen, vor allem im 16-17. Jahrhundert, wichtige Ämter, z.B. das eines Palatins, eines Judex Curiae, eines Kronhüters oder eines Fürsten von Siebenbürgen, bekleideten - aus der Familie ging sogar ein König hervor. Die Sagen um die Báthoris sind in der ungarischen Folklore gar nicht unbekannt, mit der Sage über die Herkunft der Familie und ihrem Wappen mit dem Drachen setzten sich bereits mehrere Forscher auseinander.

Auf die Sagen um Gábor Báthori wurden wir um 1960, infolge einer Volksmärchen- und -sagensammlungstour im Nordosten Ungarns aufmerksam. Gábor Báthori war zwischen 1608-1613 Fürst von Siebenbürgen, seine sterblichen Überreste ruhen in Nyírbátor, in der traditionellen Grabstätte der Familie Báthori. Wahrscheinlich ist es darauf zurückzuführen, daß der realen historischen Tatsachen entgegen die erwähnten Sagen meistens mit „Es lebte einst ein Kriegsführer in Nyírbátor, der Gábor Báthori hieß“ anfangen. Wir halten es für berechtigt, daß Gábor Báthori ein ihm gebührender Platz in der Reihe der ungarischen Sagenhelden zuteil wird.

In der folgenden Arbeit werden fünf Episoden der erzählten und veröffentlichten Sagen hervorgehoben, die für Gábor Báthori als *Sagenhelden* besonders typisch sind: 1. *Kampf mit dem Drachen*. Unsere Sagen sprechen über Gábor Báthori vor allem als Drachentöter, dieser Sagentyp ist einerseits auf die Sage über die Herkunft der Familie, und auf die St. Georg-Legenden zurückzuführen, andererseits ist er in hohem Maße mit den Glaubenssagen ebenfalls verwandt. 2. *Kampf mit einem Stier*. In diesen Sagen kehrt wiederholt die Episode zurück, in der unser Held mit einem Schlag den Kopf eines wild gewordenen Stiers abschlägt. Dieses Motiv ist uns aus den historischen Sagen um Pál Kinizsi und Miklós Toldi, die alle viel älterer Herkunft sind, sehr wohl bekannt. 3. *Die Hoffahrt Gábor Báthoris*. Letzteres Thema wird in zwei Sagen sehr zugespitzt dargestellt: a) Unser Held schickt auf Befehl des Königs das Schwert, mit dem er den Stier enthauptet hatte, an den Hof. Darauf kommt folgender Brief vom König: „Dieses Schwert ist nicht jenes Schwert!“ - worauf die hochmütige Antwort von Báthori folgt: „Das Schwert ist jenes Schwer, der Arm ist aber nicht jener Arm!“ b) Der König bestellt Gábor Báthori an den Hof. Er bricht auch auf: mit einem Schlitten im Hochsommer auf einem mit Zucker bestreuten Weg. An der Stadtgrenze sagt er zu seinem Kutscher: „Schau mal zurück, werden wir von Bátor (Nyírbátor) gefolgt?“ „Nein.“ „Also dann, wir kehren um!“ Hier soll auf eine historische Tatsache hingewiesen werden: Im Jahre 1604 wurde István Báthori, Judex Curiae, in die Ständeversammlung zitiert. Seine Antwort lautete: „Ich würde schon in die Versammlung gehen, wenn die Burg von Ecsed mir folgen würde!“ Es ist uns bekannt, daß der Judex Curiae der Ziehvater von Gábor Báthori und Báthori Anna war, und daß die beiden in Ecsed aufgewachsen sind. 4. *Der unverwundbare Held*. Die unverwundbaren Helden der Epen haben alle einen wunden Punkt am Körper, wo man sie tödlich verletzen kann, so z.B. Achyll an seinem Fersen, Graf Roland an der Stirn. Die unverwundbaren Helden der Sagen kann man ebenfalls verwunden, aber nicht an einem bestimmten Körperteil, sondern nur mit einem magischen Gegenstand. Gábor Báthori war durch die magischen Worte seiner Schamanen-Mutter ebenfalls gegen alles gefeit: sie prophezeite, daß ihrem Sohn kein Geschoß der Welt etwas anhaben könne, nur ein aus einem Gewehr abgefeuertes Weizenkorn. Schließlich hat

tatsächlich ein kleiner Junge aus einem Spielgewehr ein rotes Weizenkorn auf den gepanzerten Helden abgefeuert, und ihn tödlich am Herzen verletzt. 5. *Sage der roten Pfarrer*. Dieser Sagentyp behandelt eine Geschichte, in der unzüchtige Pfarrer ein Mädchen entführen, das sie jede Nacht in ihrer Kirche spazieren führen: Ihr Vater ließ ohne Erfolg nach ihr suchen, bis sie doch nach Jahren von einem Bettler, der in der gleichen Kirche übernachtet, gesehen wird. Am nächsten morgen berichtet er über das Gesehene, worauf der Vater - gewöhnlich ein hochrangiger Adelige - seine Tochter befreit und die Pfarrer alle tötet. Diese Sage wird auf unserem Gebiet mit Nyírbátor bzw. Gábor Báthori verknüpft. Sehr wahrscheinlich ist die Entstehung der Abneigung gegenüber der „roten Mönche“ - der rotbraun gekleideten Franziskaner - auf die Zeit der Reformation zurückzuführen. Der kalvinistische Glaubensstreiter Péter Bornemisza und der lutheranische István Magyari haben nie versäumt, in ihren Werken auf das moralische Leben der Mönche und der Oberhäupten der katholischen Kirche einzugehen; durch ihre Schriften und Predigten verbreiteten sich dann diese falschen „Parabel“ im Volk. Wir müssen hier aber anmerken, daß es nie Franziskaner in Nyírbátor gab, und Gábor Báthori selbst auch keine Kinder hatte.

In den historischen Sagen erscheint Gábor Báthori als ein gerechtes, gutmütiges und tapferes Held von stattlichem Wuchs; in der Erinnerung des Volkes lebt er heute noch als *positive* Gestalt. Auf der anderen Seite wird er aber in der früheren Geschichtsschreibung meist mit *negativen* Attributen bezeichnet: er wird für unvernünftig, grausam, unmoralisch, für einen Saufkumpan der Diebe gehalten. Erst neuere historische Forschungen deuten darauf hin, daß sich keine der Gábor Báthori angelasteten Schulden beweisen lassen, und entdecken immer mehr Positives in seinen Taten. Unserer Meinung nach ist jetzt die Zeit gekommen, daß die Historiker ein reales Bild von Gábor Báthori zeichnen. Wir sind der Ansicht, daß die Sagen um Gábor Báthori ein Ideal überliefert haben, das der historischen Realität entspricht.

NARRATÍVTÍPUSOK A MÁTYÁS-HAGYOMÁNYBAN

KRÍZA ILDIKÓ

A Mátyás-hagyomány ötszáz éven át különböző műfajokban, különböző módon jelent meg. Az udvari költészet 15. századbeli alkotásai egyszerre őrzik az elit kultúra elemeit és a népszerű vándortémákon alapuló folklór vonásokat. A 16. században a Jagelló kori humanista alkotások a kor társadalmi igénye szerint átformálták a már meglévő műveket, de készültek új, Mátyást dicsőítő énekek, róla szóló históriás énekek és egyéb prózai narratívumok, főleg trufák. Ebben a században megszilárdult a pozitív Mátyás kép, amelyet mindmáig fellelhetünk. A Mátyás-hagyomány nem köthető egyetlen műfajhoz. Alakja megjelenik iskolai színjátékokban, csúfoló énekekben, mondákban, eredetmagyarázókbán, anekdotákban. Az eddigi kutatómunka legtöbbet ez utóbbi műfajjal foglalkozott, de tudjuk, hogy a feltárt anyag figyelmen kívül hagyott számos területet, ahol még el sem kezdődött felmérés. (Kríza 1990)

A Mátyás-hagyomány földrajzilag elég jól körülhatárolható. A déli szláv népek hőseinek a legismertebbek. A szlovén folklórban balladák és mondák őrizték meg Mátyás alakját. A bolgár adatok áttételesen bizonyítják, hogy Hunyadi János fiaként Mátyás köré is kapcsolódtak folklór alkotások. Kisebb számban vannak albán és román források is. A kárpáti térség német ajkú lakossága (cipszer, sváb, szász, burgenlandi) elsősorban anekdotákban őrizte meg Mátyás alakját. A cseh, szlovák és kárpátaljai ukrán források azt bizonyítják, hogy az északi határ valahol itt húzódik. (Kuzelja 1906, Komorovsky 1957). A különböző kultúrájú és hagyományú etnikai csoportok között a Mátyás-hagyomány eltérő. Ugyanaz az elem szerepelhet hőseinkben és mondában. Pl. Mátyás koronázásáról a déli szlávok históriás énekekben emlékeznek meg (Szegedi 1906), ezzel szemben a magyar folklór mondákat hallhatunk ugyanerről. (Ujváry 1990) Az inkognitóban juhásznál vacsoráló Mátyás királyról elsősorban anekdoták szólnak, de a szlovák folklórban népdalok őrzik ezt a motívumot.

A folklór tudatos felfedezése és regisztrálása előtti időkből származó források egy része az írott költészetben maradt ránk, más részét a szájhagyomány őrizte meg. A felvilágosodás kori vagy ennél korábbi adatok folklór szempontú elemzése csak deduktív módon lehetséges. A Mátyás-hagyomány egészének megismerésekor a korábbi századok adatait is számba kell venni. Jelen alkalommal Mátyás királyról, a történeti hősről kialakított főbb narratívátípusokat veszem sorra történeti és recens forrásokra egyaránt támaszkodva, figyelemmel a változás főbb irányaira.

I. A történeti hősökről szóló alkotásokat két nagy csoportba sorolja a klasszikus folklorisztika. Az egyikben a hős valódi hős, és a hősköltészet szabályai szerint a küzdelemközpontú esemény részese. (Legfőképp a hősének, históriásének, hősmese, ritkábban hősballada őriz ilyen elemeket.) A másik nagy csoportban (ahová a trufák, tréfás mesék, anekdoták tartoznak) a történeti hős neve csak szimbolikus, éppen ezért könnyen felcserélődik. A nemzeti hősök neve etnikus háttérű, míg a narratív típus korokat, országot átugorva azonos lehet. A Mátyás-hagyomány legnagyobb része ez utóbbihoz kapcsolódik. A szakemberek többször is szóltak arról, hogy Mátyás király neve szimbolikus, és hasonló narratívumok kapcsolódnak a németeknél III. Frigyeshez, angoloknál Földnélküli Jánoshoz, oroszoknál Nagy Péterhez, románoknál Drakulához. De azt sem szabad szem elől tévesztetni, hogy a Mátyás-hagyomány egy része hősköltészeti elemeket őriz. Arany János Naiv eposzról írt tanulmánya óta illik azt mondani, hogy nálunk hiányzik a hősköltészet, s amíg a szerbek énekelnek Szibinyáni Jankról, a magyarok megelégedtek a hős Hunyadiáról.

II. Hősköltészeti elemek a Mátyás-hagyományban.

Azt tudjuk, hogy a 16. században volt Mátyás királyról szóló epikus költészet. Ennek elemeit vette át Görcsöni Ambrus a Mátyás királyról szóló históriába, amely valószínű 1574 előtt született. (Görcsöni 1576) A 16. századi írásbeliség bizonyossága szerint jelentős volt a novellisztikus eseményábrázolás és emiatt a későbbi Mátyás-hagyomány elfordult a történeti hős harci tetteinek dicsőítésétől, és a novellisztikus témák kerültek előtérbe. De mindazok a későbbi feljegyzések, amelyek a hősköltészetből táplálkoztak őriztek valamelyest a 16. századi sajátosságokból. Bizonyosság ehhez Veszelszki Antal 18. század végén keletkezett históriája. (Kríza 1992) A hősköltészet szabályai szerint az egymást segítő hősök, az apa és fiú kapcsolata, továbbá a harcok — mindig csak a dicsőséges harcok — leírása volt fontos téma. Bármennyire is Bonfini vagy Heltai volt Veszelszki forrása, Szabálcs viadaláról nem feledkezik meg.

Szörnyen kezdé Sabatz várát lövetni
De az Algyus ritkán kezdé találni,
Király látá igen kezdé dorgálni,
Mi az oka hogy port s golyobist veszti.

Rettenetes király ostroma vala
Eiyyel nappal hatod napig vitatá
Király be rohana soc Török hala,
Nagy gazdagságot vártól ki hordatá.

I. Mátyás király hősi harcai a hódoltság korában, és később a némettel vívott harc idején éppen olyan fontosak voltak, mint Hunyadi tetteinek dicsőítése, akár szerbül, akár magyarul is hangoztak azok. (Dávid 1978: 247) A régi dicső múlt felelevenítése a háborúk idején aktuális feladat volt. Egy-egy ének többszöri kiadásából arra következtetünk, hogy az iránta megnyilvánuló társadalmi igény széles volt.

A közköltészeti igényt elégítette ki Görcsöni 16. századi Mátyás históriája. Rövid harminc év alatt – még a 16. században – több nyomtatott szöveg és kéziratos feljegyzés létezett. A ránk maradt források szerint ebből a korszakból hét változat maradt fenn. Csak feltételezhetjük, hogy a Mátyás história más énekeknél népszerűbb lehetett. Fontos ezt hangsúlyozni, amikor tudjuk Tinódi Sokféle részegségről szóló énekéből, hogy már 1548-ban elfordult az érdeklődés a hősköltésztől, s nem volt divat énekelni hősökéről. „Az udvarnál nem a vitéz és a bölcs, hanem a csúfolkodó csélcsepok mulatnak, csácsognak arról amit innen-onnan összeszedtek” (vagyis a szájhagyományból). Valószínű ez az oka, hogy Görcsöni szakított a Tinódi-féle históriás ének stílussal, és a szájhagyományból vett részletekkel tette lendületessé, divatossá versét. Bogáti Fazakas költészeti simításai előnyére váltak a műnek, és népszerűségét témaválasztása, stílusa még inkább segítette. A Mátyás história elterjedtségét közvetlen bizonyítják a 17. századi egyházi énekek előtt szereplő „ad notam” jelzetek. (Varjas 1970: 567) A ránk maradt kéziratos énekek tehát felhasználták a história dallamát. A mű szerzőjének halála után is tovább élt a Mátyás história. Nincs adatunk arra, hogy milyen társadalmi körökben került előadásra Görcsöni verse, de akár nemesi udvarban, akár iskolákban vagy másutt énekelték, kiszolgált a társadalmi igényeket, és alakította a Mátyás királyról alkotott képet, erősítette az idealizált nemzeti királyról való képzetet.

A hősénekek kutatói ismételten felhívják a figyelmet arra, hogy a hosszú epikus művek eléneklése jelentős feladat, és arra csak a specialisták vállalkoztak. (Varjas 1982) A Mátyás história nem lehetett népdal a szó mai értelme szerint; de a sokszori kiadása, és a kéziratban való terjedése közvetetten bizonyítja a folyamatosan meglévő népszerűségét. A históriás énekek előadásának divata akkorra már rég elmúlt, de a 18. században mégis újból és újból kiadták Görcsöni művét. Eddig négy újabb kiadásról van tudomásunk. Mátyás király hősi alakja tehát a 18. században bizonyíthatóan élt a széles közműveltségben, köztudatban. Ezt erősíti Veszelszki Antal összeállításában fennmaradt ponyván kívül több róla szóló történet, anekdota, vele kapcsolatos egyéb mű. (Kríza 1992) A történelem népszerűsítése feltételezhetően egyik célja volt a művelt szerzőnek. A hősi múlt felidézése, az ellenséggel mindig sikeresen megküzdő idealizált király tetteinek leírása a nemzeti öntudat formálásában játszott szerepet. A kor igényeit tükrözi, hogy a

török ellenes küzdelmek bemutatása mellett aránytalanul nagy teret kap a németek elleni harc, a hainburgi csata leírása. Részletezően és szemléletesen adja elő a 18. századi história ezt a harci jelenetet a végvári küzdelmek folklórára emlékeztető elemekkel:

Gyűjteti hadait ilyen seregekben
A'mellyeket maga ver szép rendekben.
Maga a király öltözik fegyverben,
Sok ur és fő rendekkel érekszik köziben.

Kardos kött Mátyás – is meg indul hadával,
Száguldik a lóva Pegasus szárnyával,
Éjjel nappal mégyen sietvén dolgával,
Hogy későn járása ne légyen kárával.

A hősköltészet iránti érdektelenség ellenére is fennmaradt Mátyás király nevéhez kapcsolódva egy-egy töredék, mint pl. a 17. századból való Zrínyi-feljegyzés: „Az Isten, aki Mátyás király nevének rettenetességet rendele, hogy meg nem meri vala varni senki mezőben, úgy annyira, hogy még a kis leányzók is köz énekkal éneklik vala akkor Mahu-met császárról:

Mikor Magyar király zászlaját látá
Jó lovának száját futni bocsátát, (Horváth 1921: 497)

1. Mátyás király természetfeletti képességéről szóló folklór alkotások egyike a királyválasztással kapcsolatos. A kiválasztott hős sorsa a hősköltészet szabályai szerint a természetfeletti lények kezében van, csodás módon válik a hatalom részesévé. A vezetésre kiválasztott hős a Mátyás-hagyomány szerint is egyszerű ember, szántó-vető paraszt, aki azonban esetenként tudatában van küldetésének. (Heller 1908: 269) A földbe szúrt ostora kizöldül, vas asztalról arany kenyeret eszik, fejére angyalok repítik a koronát, vagy éppen egy galamb jelzi kiválasztott lényét. (Bálint 1963: 42; Ferenczi 1968: 15–16) Ezek a legközismertebb elemek a csodás királyválasztásról. Az idekapcsolódó magyar mondákat főleg Kálmány Lajos gyűjtéséből ismerjük Szeged környékéről. (Kálmány 1914) A hasonló elemeket tartalmazó hősénekek elsősorban szerb nyelven maradtak meg. (Szegedi 1916; Dávid 1978)

2. A hősköltészeti elemek meglétét bizonyítja a természetfeletti erők segítése is. A Mátyás-hagyományban a táltos ló és az erős szolga kiegészítő elemként jelenik meg. Már 1854-ben Ipolyi Arnold felhívta erre a figyelmet, és azóta több újabb adat bizonyította a történeti mondákba ékelődött hősköltészeti motívumok meglétét. Ipolyi szerint egy szegedi

rege szól Mátyás király Holdas lováról, mely éjjel holdként világít (Ipolyi 1854: 238) és így előnyt biztosít gazdájának az éjszakai csatában. Ugyancsak folklór emlékek őrizték meg Mátyás nagyerejű szolgájának Toldinak az alakját is. A múlt századi palóc adatot, amelyet a Pesti Hírlap 1882. okt. 18. száma jelentetett meg, még téves írásnak hitték, de tudjuk, hogy 1794-ben Dugonics András Toldi című színműve is tudatosan helyezte Toldit Mátyás udvarába. Dugonics ugyanis azzal érvelt, hogy Ilosvai tévedett, amikor Toldit Nagy Lajos korába élő hősnek képzelte. Azt írja „ebben ellenkezik vele az egész hagyomány, mely őtet (=Toldit) Mátyás király idejére veszik. Ellenkezik véle Ráday Pál is, aki Beliusnál (=Bél Mátyás) Toldit hasonlóképpen Mátyás király udvarában virágzónak mondja. Azon kívül Nógrád vármegyeinek állítja” (Dug. 1794: 252) Ezt a hitet erősítette a hagyomány szerint a korona 1790-ben Budára szállítása. Az eseményről szóló ének tud arról, hogy a nagyerejű és nagyméretű, Toldinak tulajdonított fegyverek még a budai kaput díszítették, és a fekete sereg katonájának állítottak emléket. A korona hazahozatala egyúttal a Mátyás korának dicsőítése volt. Mátyás király szolgája volt Toldi több korunkban gyűjtött monda szerint is.

3. A hősköltészeti kapcsolódásra vall az, hogy a szájhagyomány, Mátyás királyt természetfeletti képességgel ruhazza fel. A szerb hősköltészet számos ilyen elemet őrzött meg. Erről rendszeresen említést tesznek a témával foglalkozó tanulmányok (Kuzelja 1906, Grafenauer 1954, Kristič 1988, Dávid András 1978). A magyar hagyományban is él a varázserejű, barlangban alvó, visszatérteig pihenő hős alakja. (Kríza 1993) Ezen kívül a varázs erejű használata a fekete mágiával élő király alakját építette a folklórba. (Bálint 1963)

III. Társadalmi szerepvállalás.

A Mátyás-hagyomány másik jelentős csoportja a szocializált hőst állítja középpontba. (Szövérfy 1968: 68.) Az évszázadok óta regisztrált hagyomány e tekintetben is jelentős változáson ment át. (Röhrich 1956: 204; Lühti 1961) A legrégebb ide vonatkozó írás Galeottótól való. (Galeotto 1977) Az ő anekdotái a korának írásos és szóbeli költészetében gyökereznek. A Mátyás-hagyománynak csak annyiban váltak részévé, amennyiben később magyar nyelven, közvetítők révén ismertté lettek. Ma már bizonyítható, hogy Galeotto írása a 18. században kalendáriumi olvasmány lett és így terjedt el széles társadalmi körökben. A Galeotto formálta Mátyás-képnek egy része a populáris irodalom közvetítésével a hagyomány részévé vált. Fokozatosan lett idealizált nemzeti királlyá, olyan hőssé, aki okosságával, igazságérzetével, szegények megsegítésével vált híressé. A szóbeliség összekapcsolta a folklór elemeket és egy sajátos

Mátyás-hagyományt hozott létre. A változatos szövegtípusok között bizonyos, állandó motívumkészlettel találkozunk, és így a különböző folklórműfajokhoz (mondák, eredetmagyarázók, anekdoták, tréfák, stb) tartozó alkotásokat rendszerezni is lehet. A narratívumokat hasonlóságuk alapján öt nagy csoportba oszthatjuk. Az okos és igazságos király közismert alakja mellett a beugratásos tréfákat kedvelő, illetve viselkedésmintát kínáló és kalandokra alapozott helynévmagyarázók a legfontosabb.

1. Az okos király alakja a magyar folklórban elsősorban az okos szolga (AaTh 921 és 922), és az okos lány (AaTh 749, 750) mesetípus elemeit adja elő. Az okosságpróbák e két nagy csoportja nálunk a cinkotai kántor és a tétényi lány epikumcsoportban jelenik meg. Ezek a típusok már a középkori elbeszélőirodalomnak részei voltak, és a hozzá kapcsolódó filológiai kutatás nagyon kiterjedt. (Anderson 1923, de Vries 1928) Az okos király alakjának művelődéstörténeti kapcsolatai a legjobban feltárt kérdéskörnek tekinthetők. Binder Jenő (1893, 1902a–b), György Lajos (1934), Heller Bernát (1908, 1936), Holló Domokos (1937), Zolnai Béla (1921) és mások egy-egy motívum, anekdota, vagy monda alapján filológiai összefüggéseket hozott nyilvánosságra. A híres történeti nevek mondai hőssé válásának folyamata több tanulmány tárgya. (Moser-Rath 1984, Szövérfy 1968) Számunkra az a legfontosabb, hogy az okosságpróba szembenáll a hősköltészeti viadallokkal, annak helyettesítése poétikai értelemben. Tehát az okos király quasi vetélkedésre, hívja a másik szereplőt, és kettejük kérdés-feleletei, feladványai, agyafűrt ötletei mutatják a hősök értékeit. A fizikai erővel szemben a szellemi értékeket állítják előtérbe. Ez nálunk a reneszánsz irodalom hatására alakult ki. Ezen túlmenően a Mátyás-folklór eme gazdag területe bizonyítja a nemzetközi motívumok helyi adaptációit.

2. Beugratásos próbák képezik a Mátyás-hagyomány másik jellegzetes részét. Az a közismert monda, ami arról szól, hogy hogyan csal ki pénzt a gazdag uraktól „Megfejt bakkecskék” címmel minden határon túli népcsoportnál a magyarhoz hasonló módon található meg. Előzményei Heltai krónikájából, Görcsöni Ambrus 16. századi verséből is értelmezhetők. (Heltai 1973, Kardos 1955) A pénzsűkében lévő király előre megegyezik egy főúrral, hogy börtönnel fenyegetőzik, ha nem ajánlja fel önként vagyonát. A példa jól sült el, és így a király jelentős pénzhez jutott. A monda további kapcsolatai azonban a salamoni bölcsességek alkalmazását mutatják. Az az elem, amely a pénzen található királyi képmást a tréfa alapjává teszi széles nemzetközi kapcsolatrendszerbe ágyazható (AaTh 922B), és a mesékben való megjelenése tipizálható.

A beugrással való igazságtétel is jellegzetesen Mátyás király nevéhez kapcsolódik a magyar hagyományban. Az „egyszer volt Budán kutyavásár” proverbium már a 18. századból datálható. (Kis 1806: 14) Két különböző motívum kapcsolódásának vagyunk

tanúi, amelyet a források bonyolítanak. A kutyavásár egy állítólagos bécsi kocsistörténetből fakad, amely szerint a véletlenül elszabadult kutyák miatt a kereskedőt a rendőrség kártalanította, de a szándékos csalást megbüntette. Viszont a gazdag ember megleckéztetése egy olyan igazságtétel, amely a kapzsi emberek póruljárásával függ össze. A gazdag, aki nem akarja jószántából a szegénynek adni jószágát, mégis önként piacra viszi, amikor látja, hogy a szegényember eladott gebéivel milyen jó vásárt csinált. A mesei motívumok mellett speciálisabbak azok a beugratások, amelyeknek oktató jellege, didaktikus célkitűzése áll a középpontban. Ilyen például az urakat kapálásra késztető királyról szóló anekdota (Mot. Index P 157), vagy az amikor megmagyarázza, hogy a nádnak is kell az eső. (Mot. Index K 1812) A praktikus tréfák Mátyás király személyével kapcsolatban megjelentek Galeottónál, és a magatartásrajz kialakításának jellegzetes része volt. A későbbi századokban a diák tréfák szereplője lett Mátyás, mint pl. a győri kalendárium 28 részből álló sorozatának egy darabja. A beugratásnak érdekes változata szerint Mátyás diák tréfát űz a királynő kocsisával, aki mindenképpen jó illatú, s nem istálló szagú szeretne lenni. A jó illatot ígérő orvosság erős gyomorműködést idéz elő, és éppen ellenkező hatást vált ki. A kellemetlen szag nehéz helyzetbe hozza a kocsist, nevetségessé téve őt az adott környezetben.

A beugratásos tréfák hatását a látszólagos egyszeri esemény és az ismétlődő előadásból fakadó ellentét adja. (Moser-Rath 1984) Ezzel élt a nemzetközi folklórban Naszreddin a keleti folklór elemeit maga köré gyűjtve és Till Ullenspiegel a középkori nyugat–európai anekdoták továbbélőjeként. (György 1934) Vannak azonban olyan narratívumok, amelynek párját nem találjuk a nemzetközi folklórban. Ilyen például a jó illatú kocsis története, vagy a budai kutyavásáré.

3. Az igazságos király alakja a magyar folklórban túlnyomórészt Mátyás király nevéhez kapcsolódik. Az igazságos király, aki kritikus helyzetben igazságot oszt, aki megbünteti a hatalmi helyzetükkel visszaélőket, az antik irodalomban már ismert volt. (Istvánovits 1991: 199; Riessner 1980: 151) A racionális háttér, a valóságnak megfelelő történet a feltétele az ide tartozó narratívumok életének. Formailag két csoport különül itt el. Részint közvetítőktől értesül a méltánytalanságról, és jó híre megvédésére maga siet orvosolni az igazságtalanságot.

Az álruhás király alakja, nemzetközi folklór motívum. Mátyás királyhoz kapcsolva először Heltai krónikájában jelenik meg 1575-ben, de már ő is hírt ad arról, hogy ez nem lehetett valóság. Utal arra is, hogy Bonfini még úgy tudta Nagy Lajos járt álruhában, s védte meg a szegényeket az urakkal szemben. Ez a rendkívül széles körben elterjedt folklór motívum az álruhában megjelenő istenség tetteinek változatos sorába illeszkedik.

(Mot. Index K1812) A magyar folklórban ebbe a körbe tartozik a kolozsvári bíró esete. Számos változata ellenére úgy tűnik közvetlen társa másutt ismeretlen. Az 1700 táján keletkezett anekdota gyűjtemény „Lyrum, larum, lirissimum” Heltai nyomán közli a történetet németül. Az eddigi ismereteink szerint Streibig 1784-es német kiadásáig csak a magyar forrás állt rendelkezésre. Ebből vonjuk le azt a következtetést, hogy Heltai anekdotája széles körben ismert lehetett. A kompillátor történetet még értelmezi is. Az ingyen dolgoztató király igazságtételéhez hozzáfűzi, hogy azóta mondják a magyarok, „Meghalt Mátyás király, nincs már igazság”. A szegények megsegítése a középkorban frásos törvény. Az ellene vétőket súlyos büntetés illette, és valószínű emiatt lehet olyan változatos az ide tartozó narratívumok sora. Az Offenbányai kamarásról Fridvalszky írta még 1756-ban, hogyan kérkedik a gazdagságával. Az ingyen nem közlekedő révészről a 19. században Vörösmarty környékének lakói változatos mondákat tudtak. A temetni, keresztelni nem akaró papot a göcseji források szerint Mátyás király éppúgy halállal bünteti, mint a kolozsvári bírót. A példák a szájhagyomány sokszínűségét bizonyítják.

Az álsruhában járó, visszasságokat felfedő és igazságot osztó király alakja a 16. századtól kezdve ismert, de csak a 19. században lett igazán népszerű. Ehhez járult hozzá, hogy Jókai anekdota gyűjteménye 16 kiadást ért meg (Jókai 1884), és a korábban is népszerű műfajt megannyi más anekdota gyűjtemény is terjesztette. (Tóth 1898) Figyelemre méltó az az adat, amely a beteg szolga megsegítéséről szól. Penavin Olga még különleges Mátyás-mesének tekintette (Penavin 1959: 110), mert nem gondolt arra, hogy Erdélyi János verse az anekdota gyűjtemények közvetítésével került másfélszáz évvel később a néphagyományba anélkül, hogy előadója olvasnitudó ember lett volna. A 19. századi olcsó kiadványok, helyi szerzők és nyomdák ponyvái, tankönyvek írásai terjesztették az igazságos Mátyás királyról szóló történeteket.

4. A viselkedésmintát kínáló Mátyás-anekdoták újabb nagy egységet képeznek a Mátyás-hagyományban. E témakörben legnépszerűbb a juhásznál vacsorázó Mátyás király megleckéztetése. A közös tálból étkezés rendjének szemléletes példája ez a sok változatban feljegyzett monda. A változatok közötti eltérés az elbeszélő kultúra függvénye. Így jelentős a különbség közöttük. Vannak mesék, mesei betétek, mondák és típusvázzá egyszerűsödött, díszítés nélküli narratívumok.

A magatartásformáló epikumok visszavezethetők Galeotto írásához. Az étkezésre utaló történet olyan fontos lehetett, hogy megkülönböztetett részletességgel adta elő. (Galeotto 1977: 57) De akár Bonfini is említhettem volna; mert a dicső uralkodó jellemzésére ezt írja „Az emberi élvezeteket nem tagadta meg magától. Olykor szerelmes-

kedett, de a férjes asszonyoktól tartózkodott. Barátaival gyakran üdítette fel lelkét bor mellett”. (Bonfini 1959: 340)

A jó és a rossz, az erkölcsös és az erkölcstelen szembeállítás megannyi Mátyás-mondában megtalálható. A gáláns kalandok közül egyet ismertté tett Vörösmarty Mihály Szép Ilonka c. verse. Viszont a juhásznál vacsoráló Mátyás királyról azt is mondták, hogy a juhászné kedvéért járt oly messzire, mígsem a felesége rendre nem utasította. A helytállás, a megvesztegethetetlenség, a vendég tiszteletjelképes megfogalmazása egy-egy Mátyás-monda segítségével vált ismertté, és formálta a közgondolkodást. Nem lehet az sem véletlen, hogy a győri kalendárium szerint 1749-ben, ő volt a hőse annak az anekdotának, amelyben az öreg és fiatal házaspár között úgy tett igazságot, hogy éjjel álmukban az öreg férfi mellé az öreg asszonyt fektette, fiatal férfi mellé meg a fiatal asszonyt. A mesemotívum később része lett a Mátyás-hagyománynak. Már 1792-ben a Magyar Hírmondóban is megjelent, és később Pálóczi Horváth Ádám „A tétényi lány” c. színművében feldolgozta ezt a mondát.

A viselkedésminták sajátos példája szól arról, hogy „Mátyás király lopni megy”. (AaTh 952) A tilosban járó álhúsház király emberi magatartása, a mások neveléséhez nyújt ezzel példát. A jogtalanul szerzett pénz további sorsa látszólag egy romantikus kaland, de az ismétlések és a variánsok bizonyossága szerint a téma iránti érdeklődés a népköltészet didaktikus vonásait képviseli. A proverbiumok pedig alátámasztják, hogy a feltételezésnek jogos alapja van. „Olyan vagy, mint Mátyás lustája” mondja 1986-ban egy zsérei asszony az unokájának, aki nem akart felkelni. De kérésemre nem tudott semmit mondani, mit is jelent ez a mondat. Soha nem hallotta a Mátyás lustáiról szóló anekdotát, mégis használja a proverbiumot.

Az idealizált Mátyás-kép tehát nem csak az okosság, igazságosság, tréfálás, hanem a viselkedésminták megadásában is megtalálható.

5. A kalandokra, élményekre alapozott narratívumok főleg helynévmagyarázóknál találhatók meg. Az Abroszka falu lakói tudni vélik, hogy Mátyás király ottjártakor abroszt terítettek a földre. Hidegkút lakói azt mondják, hogy jó ízű hideg vízzel vendégelték meg a királyt. Bántapuszta, Királyrét, Királykút, Mátyusföld, Solymár stb. lakói különböző Mátyásmondákat tudnak falujukról. Az ilyenszerű narratívumok elsősorban a helytörténet iránti érdeklődés megindulásával szaporodtak el, s lokális jellegük miatt kevésbé lettek ismertté. A helynévmagyarázók bármennyire is szűk körben élnek tökrözik azt a szemléletet, amelyet a Mátyás-narratívumok képviselnek. Az értelmiség szerepvállalása, a lokális kultúra ápolása előtérbe állította a helynévmagyarázókat, és az egészséges patriotizmus egyik mellékhatása, hogy ott is Mátyás király nyomát látják, ahol

bizonyíthatóan sosem járt. Ezen a téren van a legtöbb feltáratlan narratívum, itt várhatók még újabb eredmények is.

IV. A főbb narratívátípusokat végigtekintve általánosságban elmondhatjuk, hogy Mátyás király egyaránt lehet hősköltészeti elemeket tartalmazó narratívumok hőse, vagy társadalmi viszonyokhoz alkalmazkodó, emberi vonásokat élére állító monda főszereplője. Az is jellemző, hogy Mátyás király passzív hős, aki úgy részese az eseményeknek, hogy csak közvetve irányítja azokat. A közösség elbeszéléskultúrájától függően a narratívumok pontos hely és időmeghatározással, vagy elnagyolt körvonalazással élnek. Mindezek a stiláris elemek segíthetik, hogy a hős szerepe közvetett vagy közvetlen legyen.

A Mátyás-hagyomány négyszáz éve nyomunkísérhető. A történeti adatok bizonyítják, hogy az idealizált uralkodó képe sokféle módon rajzolódott ki. Nem csupán pozitív tulajdonságok jellemzik, de éppen ezáltal válik emberivé és hihetővé. A negatív vonások korrigálása, illetve nevetségessé tétele nélkülözhetetlen a folklórban. A romantikus, idealizált képpel szemben a szájhagyományban sokféle a Mátyás-hagyomány, és látható, hogy az irodalom hatása ellenére az elit műveltségtől függetlenül alakította szemléletét. Az eddigi kutatások még csak kezdeti lépések a magyar Mátyás-hagyomány megismerésében. Az elkészült munkák célzatosan foglalták össze egy-egy szempont szerint a rendelkezésre álló anyagot. De egyetlen tanulmány, vagy monográfia sem tért ki a Mátyás-folklór nagy csoportjára, amelyik az emberi viselkedésmintákat, a társadalmi igazságtalanságokat, balgaságokat, vagy okosságot középpontba állító narratívumokat szólaltatja meg. Feladatunk, hogy a magyar folklór egyik legjelentősebb történeti hősről kialakult hagyományt minél teljesebb módon vegyük számba, és az adatok történeti, művelődéstörténeti változására folklór szempontból derítsünk fényt.

IRODALOM

- Anderson, Walter 1923: *Kaiser und Abt* (FFC 42), Helsinki, Suomalainen Tiedekatemia.
- Bálint Sándor 1963: A szegedi táj mondavilágából, *Ethnographia* 74, 42–45.
- Binder Jenő 1893: Néhány Mátyás királyról szóló trufánk, in: *A brassói m. kir. állami főreáliskola 1892/93 évi értesítője*, Brassó, 1–24.
- Binder Jenő 1902a: Az okos leány, *Egyetemes Philológiai Közlöny* 26, 515–521.
- Binder Jenő 1902b: A czinkotai kántor és rokonsága, in Márki László szerk.: *Mátyás király emlékkönyv*, Budapest, 226–235.
- Bonfini, Antonius 1959: *Mátyás király*, Budapest, Helikon.
- Dávid András 1978: *Délszláv epikus énekek. Magyar történeti hősök*, Újvidék, Fórum.
- Dugonics András 1794: *Jeles történetek, melyeket a magyar játékszínre alkalmaztatott* __, Pest.
- Erdélyi János 1844: *Versei*, Pest.
- Ferenczi Imre 1968: Adatok a Mátyás-mondakörhöz, *Néprajz és Nyelvtudomány* 12, 11–27.
- Galeotto Marzio 1977: *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről* (Kardos Tibor ford.), Budapest, Helikon.
- Grafenauer, Ivan 1951: *Slovenske pripovedke o Kralju Matjazju*, Ljubljana.
- Göröcsöni Ambrus 1576/1990: Mátyás király históriája, in Várjas Béla szerk. 1990: *Régi Magyar Költők Tára XVI. század, 9. kötet*, Budapest, Akadémiai, 219–359.
- György Lajos 1934: *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolata*, Budapest.
- Heller Bernát 1908: A Mátyás-mondabeli vasasztal, *Ethnographia* 19, 269–271.
- Heller Bernát 1936: Mátyás király megfejt bakkecskéi, *Ethnographia* 47, 290–293.
- Heltai Gáspár 1973: *Krónika az magyaroknak dolgairól* (Kolozsvár, 1575) Budapest. Akadémiai.
- Holló Domokos 1937: Néhány népi Mátyás-anekdotánk forrása, *Ethnographia* 48, 405–421.
- Horváth Cyrill 1921: *Középkori magyar verseink (Régi Magyar Költők Tára)*, Budapest, Akadémiai.
- Ipolyi Arnold 1854: *Magyar Mythológia*, Pest. Reprint: 1989, Budapest, Akadémiai.
- Istvánovits Márton 1991: Rex Iustus, Traianus, Khosrau Anushirvan, Melik Shah and the unfortunate widow, *Acta Ethnographica* 36, 199–210.

- Jókai Mór 1884: *A magyar nép élcze szép hegedűszóban*, Budapest, Franklin.
- Kardos Tibor 1955: A trufa. Egy régi magyar irodalmi műfaj jellege és európai összefüggései, *Filológiai Közöny* I, 111 – 138.
- Kálmány Lajos 1914: *Hagyományok I–II*, Vác.
- Kis János 1806: Kellemetes időtöltésre való elmés nyájasságok, úgymint egynéhány regék Mátyás Királyról, Sopron.
- Komorovsky, Jan 1957: *Král' Matej Korvin v ludovej prozaickej slovesnost*, Bratislava, Slovenska Akademie Vied.
- Kríza Ildikó 1990: Rex Iustus – Rex Clarus. Mátyás király a néphagyományban, in Molnár V. László szerk.: *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*, Budapest, Zrínyi, 363 – 410.
- Kríza Ildikó 1992: Egy ismeretlen Mátyás-história a XVIII. századból, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 607 – 615.
- Kríza Ildikó 1993: Egy Mátyás színmű kapcsolata a néphagyománnyal, in Pintér Márta Zsuzsanna – Kilián István szerk.: *Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok*, Debrecen, Ethnica.
- Kríza Ildikó 1993: Zwei unbekannte Mátyás-Überlieferung aus dem 19. Jahrhundert, *Finnisch–Ugrischen Forschungen* 51, 73 – 85.
- Kumer, Zmaga 1990: Kralj Matjaz v slovenslj ljudski pesmi in pripovednistva, *Mohorjev Kalendar* 1989, 97 – 99.
- Kuzelja, Zenon 1906: Ugorskij korol' Matvij Korvin v slavjanskij ustnyj slovesnosti, Lvov.
- Lühti, Max 1961: *Volksmärchen und Volkssagen*, Bern.
- Moser-Rath, Elfride 1984: *Lustige Gesellschaft. Schwank, Witz des 17. und 18. Jahrhunderts in kultur- und sozialgeschichtem Kontext*, Stuttgart.
- Penavin Olga 1959: Mátyás-mondák a Vajdaságból, *Néprajzi Közlemények* 4, 107 – 113.
- Riessner, Carl 1880: Die Geschichte von Kiser Trajan und der Witwe in der Romansage, *Europäische Volksdichtung*, Wien, 151 – 160.
- Röhrich, Lutz 1956: *Märchen und Wirklichkeit*, Wiesbaden.
- Schenda, Rudolf 1970: *Volk ohne Buch. Studien zur sozialgeschichte der populäre Lese-stoffe 1770–1910*, Frankfurt/M.

- Szövérfy, Joseph 1968: History and folk tradition in Eastern Europe. Matthias Corvinus in mirror of Hungarian and Slavic folklore, *Journal of the Folklore Institute* 5, Bloomington, 68–77.
- Tóth Béla 1898: *A magyar anekdotakincs*, Budapest, Franklin.
- Ujváry Zoltán 1990: *Mátyás király Gömörben* (Gömör Néprajza XIII), Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék.
- Varjas Béla szerk. 1970: *Szombatos énekek = Régi Magyar Költők Tára. XVII. század, 5. kötet*, Budapest, Akadémiai.
- Vries, Jean de 1928: *Die Märchen von klugen Rätsellösern* (FFC. 73), Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia.
- Zolnai Béla 1921: Mátyás-mondáink eredete és fejlődése, *Irodalomtörténet*, 126–137.
- Zrínyi Miklós 1983: *Mátyás király életéről való elmélkedések* (a szöveget gondozta Klaniczay Tibor), Budapest, Akadémiai.

NARRATIVE TYPEN IN DEN KÖNIG MATTHIAS-ÜBERLIEFERUNGEN

ILDIKÓ KRÍZA

Eine der beliebtesten Sagengestaltender ungarischen Volksdichtung ist König Matthias: an seinen Namen knüpfen sich zahlreiche Märchen, Sagen, Anekdoten, Sprichwörter, Gesänge, Helden- und Spottlieder. Bis heute ist keine übergreifende Studie über dieses Material erschienen, die Erforschung einzelner Themenbereiche ist jedoch von großer Bedeutung.

In der folgenden Arbeit wird der Versuch zur Systematisierung der narrativen Texte unternommen. An die historische Persönlichkeit knüpft sich eine Folklore mit heldenepischen und modernen dichterischen Elementen. Der Autor setzt sich kritisch mit der althergebrachten These auseinander, wonach die Spuren heldenepischer Dichtung ausschließlich in der serbokroatischen Dichtung aufzufinden wären. Als Beweis wird die Existenz der heldenhaften Kämpfe, der übernatürlichen Eigenschaften und des Kreises der außerirdischen Helfer in den Sagen aufgeführt, die sich in der mündlichen Überlieferung, aber auch in den fragmentarischen schriftlichen Zeugnissen des 17-18. Jahrhunderts nachzuweisen ist.

Der bekanntesten narrativen Überlieferung nach ist König Matthias der Held dieser Anekdoten. Unter ihnen hat der Autor fünf große Gruppen festgestellt, die Gattungskriterien nicht mit einbezogen. Beliebt war einerseits die Gestalt des klugen Königs, der sich durch seine geistige Überlegenheit von den anderen abhob. Eng verbunden damit sind eine Reihe von narrativen Texten, deren Grundlage ein Scherz bildet. Die listigen Scherze, mit denen andere hereingelegt werden, die mündlich und in der Volksdichtung überlieferten Erzähltexte werden oft mit der Gestalt des klugen Königs verbunden. Gerechte Urteile sind ein weiteres Kennzeichen von König Matthias: Der verkleidet durch das Land wandernde König entdeckt die Mißstände selbst oder erfährt durch andere über die Ungerechtigkeiten, und eilt sodann zur Verteidigung seines guten Rufes bzw. den Geschädigten zur Hilfe.

Alle drei narrativen Typen können in ein breites internationales Beziehungsgeflecht eingeordnet werden. Unter den Sagen, die ein Verhaltensmuster bieten bzw. unter den Ortsnamenerklärungen, die mit seinen Streifzügen durch das Land verbunden sind, lassen sich zahlreiche lokale Elemente finden. In diesen zwei Gruppen können wir eine interessante Verknüpfung der später entdeckten historischen Quellen und den Worterklärungen der volkstümlich-intellektuellen Kultur feststellen.

Die ungarischen Matthias-Überlieferungen zeigen viele Gemeinsamkeiten mit der Folklore der benachbarten Völker, und sind damit ein Beweis für die Existenz des gemeinsamen Wissensgutes der Bewohner des Karpatenbeckens.

A BETYÁROK A FOLKLÓRBAN ÉS A VALÓSÁGBAN

(Betyármondáink nemzetközi és nemzeti vonásai, főbb motivikája)*

KÜLLŐS IMOLA

I. 1. Az elmúlt 150 év folyamán a betyárság társadalmi és történeti szerepének megítélése – hazánkban és külföldön – egyaránt ambivalens volt. Az utóbbi három évtized történeti szempontú, levéltári forrásokra támaszkodó vizsgálatainak fényében a korábban magyar specialitásnak tartott betyárról kiderült, hogy nemzetközi karakterű figura – Hobsbawm (1974, 1985) kifejezésével élve – a társadalmi banditizmus egyik képviselője, „politikum előtti lény”, ún. „primitív lázadó”, aki a társadalmi tiltakozás legprimitívebb formáját választotta: a szervezkedés nélküli szembeszállást a hatalommal. E felismerés fényében a romantikusan idealizált magyar betyárvilág is sokat veszített hamis varázsából, s a betyárság nemcsak nálunk, hanem a Kárpátmedence, sőt Európa majd minden népénél (a cseheknél, lengyeleknél, szlovákoknál, ukránoknál, oroszoknál, görögöknél, franciáknál, angoloknál és németeknél) tudományos módszerekkel kutatott társadalom- és kultúrtörténeti (emellett néhol folklorisztikai) problémává változott.¹

A banditizmus ugyan nemzetközi jelenség, de jellege és társadalmi szerepe nagymértékben függ az adott nép nemzeti történelmétől. A többszáz évig idegen elnyomás (török iga) alatt élő balkáni népek „betyárjai” (a görög kleftiszek, a szerb hajdukok és a bolgár hajdutok) olykor reguláris csapatokban szerveződő, törvényen kívül élő gerilla harcosok voltak. Küzdelmük és török ellenes merényleteik egyszerre voltak társadalmi és nemzeti jellegűek, hiszen a gazdagok, az „urak”, mindig az idegen elnyomók, a ki-zsákmányolt nép pedig saját fajtájuk volt. E sajátos történelmi szituációból következően a Balkánon a nemzetiségi társadalom hősköltészete természetes módon olvadt bele a hasonló tematikájú újkori bolgár, szerb hajdut énekekbe, görög kleftisz balladákba, ezt a

*Tanulmányom 1990-ben készített kandidátusi disszertációm egyik, átdolgozott részlete.

¹Csak néhány fontosabb munkát sorolok fel a gazdag szakirodalomból: Bogatyrev 1941, 1960, 1963, Domokos 1969, 1985a–b Dömötör 1969, Egmond 1988, Gacak 1975, Gašparíková 1979, 1984, Gašparíková – Grica – Organdžieva – Küllős 1984, Küllős 1981, 1982, 1988, 1990, 1992, Gönczi 1944, Holt 1982, Lintur 1966, Meliherčik 1952, Niculescu 1962, Ručkina 1981a, Stojanović 1984, Stojkova 1976.

költői hagyományt folytatta, gazdagította a XX. századi függetlenségi és felszabadító harcok partizánfolklórja is.²

A Dunántól észak-keletre eső területeken – a magyar, szlovák, román és kárpát-ukrán népek folklórában a betyár nem vált nemzeti hőssé, hanem elsősorban a társadalmi igazságszolgáltatás, a feudális elnyomás elleni harc képviselője volt. Természetesen „szerepvállalásukat” és így folklórlukát is befolyásolta az a történelmi kor, amelyben éltek; hiszen akár a szlovák Juraj Jánošíkot, akár a román Pinteá Gligort vagy Rózsa Sándort vesszük például, mindegyikük szerepet vállalt – a maga módján – a Habsburg hegemonia elleni küzdelemben. Jánošík és Pinteá II. Rákóczi Ferenc oldalán harcolt, és Rózsa Sándor is részt vett 150 fős „szabadcsapatával” az 1848–49-es szabadságharcban. A szabadságharc leverése után az osztrák hatóságok nem is mint rablóvezért, hanem mint Kossuth hívét, a függetlenségi szervezkedés egyik potenciális alakját köröztették, üldözték.

2. A betyárság tényleges társadalmi-történelmi feladatköre azonban nem volt tudatos mindegyik „primitív lázadó”-ban, még kevésbé a róluk szóló népköltészetben. A törvényen kívüli bandita ugyanis nem forradalmár, képtelen segíteni a társadalmi bajokon. „A banditahősöktől nem várható, hogy megteremtik az egyenlőség világát. Erejükből csak arra futja, hogy bizonyos visszasságokat felszámoljanak (ideig-óráig), megmutassák az elnyomóknak: fordítva is állhatnak a dolgok... A bandita funkciója a legjobb esetben is ennyi csupán: meghúzni egy hagyományos társadalom keretén belül a hagyományos elnyomás határát, ha kell törvénytelen, gyilkosság, erőszak árán.” (Hobsbawm 1974: 51–2.) Ezzel szemben a szépirodalmi és kolportázs művek nagyon is tudatosan választották a banditákat és betyárokat hőseikül, mint akik meghatározott, aktuálpolitikai ideológiákat, nem egyszer a nemzeti, népi hős eszményét képviselik és személyesítik meg. E jórészt a XVIII–XIX. századi romantika jegyében fogant művek kétségkívül hatással voltak a szájhagyományra is; sok helyütt épp ez volt az oka a betyársággal kapcsolatban kialakult ellentétes véleményeknek. Az írott történelmi források csupa rosszat, a szájhagyomány és a közvélemény csupa jót állított a betyárokról. Az egyik kutatási irányzat ennek, a másik amannak adott hitelt. Pedig a két jelenséget, a betyárvilág kialakulásának történelmi tényét, okait és a betyárfolklórt nem lehet összemossa vizsgálni, egy társadalomtörténelmi jelenséget nem lehet annak változó, művészi kifejezésformáiból megítélni. Mert a történelmi jelenségekről szóló, történelmi hősközhöz kapcsolódó szájhagyomány (és ennek

²Organdžieva 1984, Ručkina 1981b, Stojkova 1981.

részeként a betyárfolklór) nem a hiteles valóságot, annak csak „égi mását”, egy elemeiben több százados múltra visszatekintő vágyvilágot tükröz.³ Minél messzebbről látja – térben és időben – a megjelenített betyár (bandita) hőst, annál inkább művészi és általánosító jellegű a róla szóló folklóralkotás.

II. 1. A magyar szájhagyomány három, minőségileg különböző csoportba sorolja a törvényen kívül élőket. Amint azt egy tiszadadi öregember elmondta: „Van útonálló zsvány, van jellemtelen kapcabetyár, vannak igazi, úribetyárok. Ilyen úribetyár vót ú, Rózsa Sándor, meg Sobri Jóska vótak úribetyárok.” (Béres András gyűjtése, EA. 4048: 2.) Az *igazi, jó betyár* (a *noble bandit* vagy *razbojnyik*), a szegények pártfogója, fiatal, daliás, erős és fortélyos, a női szívek bálványa, bűnei virtusszámba mennek. A *szegénylegény*, *futóbetyár* sajnálatraméltó, üldözött személy, akit a körülmények kényszerítenek a törvényen kívüli életre. A harmadik csoportot a garázda hajlamú *dúlók*, *fosztók*, *zsványok*, *haramiák*, *kapcabetyárok* alkotják, akiknek a zsákmányszerzés a legfőbb céljuk, és személyválogatás nélkül kegyetlenkednek, rabolnak, ölnek. Ezekről rettegett a nép, és a megvetés hangján beszélt tetteikről.

Az ideáltípus megtestesítőjéről, az igaz betyárról szólnak a népköltészet legszebb, legkiérleltebb alkotásai, de ezt a nimbuszt csak a legnagyobbak érdemelték ki.

2. Eric Hobsbawm, angol történész mindkét monográfiájában arra hívta fel a figyelmet, hogy milyen bámulatosan hasonló a különböző népek és korok banditahőseinek „mítosza”, művészi ábrázolása, legyen az hősenek, ponyvaballada, népmonda, lírai dal, életregény, vagy a szájhagyomány alapján készített filmforgatókönyv. Szerinte a hasonlóságnak két alapoka van:

a) A történelmi helyzet és az etnikus-regionális viszonyok hasonlósága. Európában (Sziciliától Kárpát-Ukrajnáig) a társadalmi banditizmus döntően a XVIII – XIX. században születik meg, azokban a kapitalizmus előtti földműves vagy állattartásból élő kisközösségekben, amelyeknek hagyományos életmódját vagy társadalmi egyensúlyát valami külső baj (háború, éhínség, egyéb gazdasági és politikai változás) fenyegeti, felborítja.

b) A „hős”-szereppel együttjáró hagyományos közösségi elvárások egyöntetűsége, s ennek következtében a banditák/betyárok viselkedésének hasonlósága a másik ok. A jó ügyért, a kizsákmányoltak érdekeiért harcoló igaz betyár (*noble bandit*) „modelljéül”

³Erről bővebben l. Ferenczi 1966, Katona 1974, Dömötör 1977, valamint Egmond 1988, további gazdag szakirodalommal, amely a valóság, a közvetítő médiumok (ponyva, színház, szépirodalom) és a szájhagyomány összefüggéseire világít rá.

Európa-szerte a XIII–XIV. században élt Robin Hood szolgált, „aki gazdagokat fosztogatott, de a szegényeknek adott, és sohasem ölt, csak védte magát, beteljesítve bosszúját.” Robin Hood alakja egyébként csak a XVI. századtól, egy verses ponyvanyomtatványt követően kezdett idealizálódni. A személyére és tetteire rétegződött, szimbolikus jelentésekkel átszőtt hagyomány miatt gyakorlatilag lehetetlen kideríteni pontos kilétét s – ha létezett egyáltalán – tetteinek eredeti mozgatórugóit. (Vö. Hobsbawm 1974: II. fejezet, valamint Holt 1982.)

A társadalmi banditizmus eseteinek vizsgálata több mint 250 évet átfogva azt mutatja: gyakorlatilag mindegy, hogy politikai vagy személyes okokból vált valaki törvényen kívülivé, üldözöttté, előbb-utóbb kénytelen vállalni a „jó betyár” szerepét, különben elveszíti a közvélemény (és szűkebb közössége) rokonszenvét és támogatását. A hatóságok kezére adják és bebörtönzik, vagy kivégzik.

3. Hobsbawm (1985: 42–43) kilenc pontban foglalta össze a noble bandit univerzális ismertetőjegyeit. Ezek a következők:

1. „Karrier”-je a helyi hatalommal való fizikai/morális összeütközéssel kezdődik, olyannal, mint: lányszöktetés, vérbosszú diktálta becsületbeli gyilkosság, szökés a katonaságtól, állatlopás stb. E tettei következtében a törvényen kívüli saját közössége szemében nem bűnös, hanem áldozat, aki szembeáll sorsával; bátorsága, ügyessége, virtusa tehát tiszteletre, olykor csodálatra méltó.

2. Megbűnteti a „rosszakat”, akik rendszerint a hagyományos paraszti életmód felforgatói, „az urak”: papok, földbirtokosok, ügyvédek és kereskedők, uzorások; vagy a nemzeti elnyomás képviselői, „idegenek”, mint pl. a törökök, németek. (Esetleg egy személyben mind a két probléma megtestesítői, pl. a zsidók, vagy az örmény kereskedők.)

3. Azért rabol a gazdagoktól, hogy a szegényeknek adja.

4. Embert soha nem öl, csak önvédelemből, vagy megtorlásképp.

5. Nem hagyja el szűkebb közösségét, s ha túléli az üldözéseket (kitölti börtönbüntetését) becsületes polgárként tevékenykedik haláláig.

6. A nép csodálja, segíti és fenntartja hírnevét.

7. Halála (bukása) árulás miatt következik be.

8. A néphagyomány szerint sebezhetetlen és láthatatlanná is tud válni.

9. Nem ellensége a legfelső, törvényalkotó hatalomnak (pl. a császárnak), csak helyi megvalósítóinak, intézményes képviselőinek, tehát a helybéli földesúrnak, a papságnak, katonaságnak és a csendőrségnek.

Az amerikai, törvényen kívüli banditahősök (outlaw heros) jellemzőiről folklórnjuk alapján egészen hasonló listát állított össze W. A. Wilson (1985: 82).⁴ Felsorolása értelemszerűen egy modernebb felfogást tükröz, ezért hiányzik belőle a 8. és 5. karakter-jegy. Nagyobb hangsúlyt kap azonban a banditahősök néhány más vonása: pl. hogy „jó családból” származik, s hogy „az intézményesített hatalom öli meg”. Wilson azt írja, hogy bár az amerikai banditák (Jesse James, Sam Bass, Bonney és „Billy the Kid”) egészen különböző szociális körülmények között éltek és működtek, hosszú válásuk – azaz míg helyi ismertségű figurákból nemzeti hőökké lettek – azonban nagyon hasonló módon ment végbe. E folyamatban igen nagy szerepe volt a róluk szóló mondáknak, daloknak, ponyvatermékeknek és egyéb tömeg-médiának, pl. a mozi filmeknek. (Wilson 1985: 80.)

Az imént felsorolt karakterisztikus jegyek – mutatis mutandis – megfelelnek az epikus hősök univerzális modelljének (vö. Meletinskij 1971: 70–80 [VIII. fejezet]), és ráillenek a magyar betyárfolklór – elsősorban az epikus történetek – igaz betyárjaira. A következőkben arról szólok, hogy betyármondáinkban milyen archaikus, nemzetközi motívumokkal, mely vándormonda szűzsékben jelenik meg a betyárhős; és megpróbálok arra is rámutatni, hogy szerintem néhány újabb motívum melyik archaikus képzet újra-értelmezése, transzformációja.

III. 1. A hőseposzokban, történeti-mitológiai mondákban, a népmesékben és a vallásos legendákban magától értődő, hogy a hősök legyőzhetetlenek, halhatatlanok, vagy hogy haláluk után is visszatérnek, és a bajban megsegítik népüket. Rendszerint csodálatos képességű segítőtársaik is vannak: magától vagdalkozó kardjuk vagy egyéb csodás fegyverük; repülő, emberi nyelven beszélő táltos lovuk; varázserejű ruhadarabjaik (sipka, köpeny, bocskor, öv stb.). Ráadásul e hősök testük egy-egy pontját kivéve sebezhetetlenek.

A közép-európai, XVIII–XIX. századi nemzeti és/vagy betyár hősök folklórában ezek az adottságok, természetfeletti képességek és tulajdonságok – némileg ésszerűsített formában – szívósan tovább élnek, jöllehet már korántsem olyan természetesek. Talán azért mesélnek a szlovák Juraj Jánošíkról, a román Pinteá Gligorról, a ruszin Aleksa (Oleksa) Dovbušról vagy a nápolyi Angiolillórról is úgy, mint az eposzok és hősmesék, legendák vitézeiről, mert abban a történelmi szituációban, amelyben ezek a primitív

⁴“These...are the main features of the outlaw-hero pattern: he comes from a respected family, is abused by the establishment, turns against the establishment, fights on behalf of the exploited poor, uses his gun in self defense, is admired and protected by the common people, is betrayed, and is finally killed by the establishment.”

lázadók szembeszálltak a feudális önkényuralommal, a törvényes államhatalommal és a hivatalos egyházzal maga a lázadás, a szembeszállás volt a csoda, a hőstett. A többit – a sebezhetetlenséget, a láthatatlanná válás képességét, ill. a halhatatlanságot – meg lehetett magyarázni, vagy át lehetett transzponálni egy racionálisabb eszmerendszerbe, pl. úgy, ahogy azt egy felsőtárkányi mészégető tette (Bakó Ferenc 1953-as gyűjtése, ENA. 21–67):

Vidrócki nem halt meg, Görbe Jóskát, a barátját ütték agyon helyette. Ő meg szabó lett Egerben. Pápaszembe, meg úri ruhába ment Marci a vár-megyeházára a saját holttestyit megnézni.

Angiolillót (Angela Duca 1760–1784 körül élt) egy bűvös gyűrű tette sebezhetetlenné; Nikola Šuhajjal, (egy I. világháborús katonaszökevényből lett ruszin betyárral, élt: 1898–1921) egy boszorkánynak vélt vénasszony itatott varázserejű kásalevet, azért nem fogta a golyó. Ha rálöttek, egy kis zöld gallyacska segítségével elhajtotta azokat magától. A leghíresebb kárpáti betyárt Aleksa Dovbušt (1700–1745) csak olyan ezüst golyóval lehetett megölni, amelyet 1 éven át tavaszi búzában őriztek, és 12 pap és 12 nagy szent napján misét mondott fölötte. (Vö. Hobsbawm 1974: 38–39; Olbracht 1987.) Rózsa Sándorról (1813–1878) pedig azért pattant le a golyó, mert burokban született és talizmánja is volt. Egy bánáti monda szerint kilenc Sándornak keresztelt gyerek köldökcsonkját adta neki zacskóba kötve egy pap, és azt viselte a testén.⁵ Jánošík (1688–1717) tündérektől (erdei boszorkányoktól, ill. magától az ördögtől) kapta emberfeletti erejét biztosító övét, láthatatlanná tévő ingét és csodálatos baltáját, amely parancsszóra, magától aprította az ellenséget. Amikor a császári katonák rálöttek, testéről visszapattantak a golyók, tenyerével elkapdosta azokat, s úgy lőtt velük vissza. (Vö. Bogatyrév 1963: I. fejezet, Gasparíková 1979, Melicherčík 1952.) Pinteá Gligor, a román hajdukvezér a tenyerébe rejtett vasfű („iarba fiarelor”) segítségével bármely falon vagy ajtón könnyűszerrel átjutott. Bukovinában és Moldva északnyugati részén azt beszélték róla, hogy Illés prófétától kapta rendkívüli erejét és sebezhetetlenségét, mivel segített neki legyőzni az ördögöt. Egy másik monda szerint Pinteá sebezhetetlensége nem „égi” jutalom, hanem

⁵A hősről, szentképről lepattanó golyó elterjedt történetimonda-motívum. Vö. Szendrey (1922: 59). Ez a hír keringett a hagyományban a két Zrínyiről, II. Rákóczi Ferencről, Bezerédy Imréről, Vak Bottyánról és Nemes Kerekes Bálintról, a kurucok kornétásáról is, írja Ferenczi (1960). A Rózsa Sándorra vonatkozó adatot Kálmány Lajos gyűjtötte a századfordulón, l. EA. 2782.

az ördög fizetsége volt azért, hogy nem ölte meg. Így aztán Pinteát sem fogta a közönséges fegyver, csak megszentelt búza három szemével és ezüst puskagolyóval lehetett megölni. Más mondaváltozat szerint csak a bal hóna alatt volt sebezhető, kilenc búza- és borsószem által. Ezt a titkát elárulta kedvesének, Marinka Dzvinkovának, akitől a nagybányai urak megvásárolták a titkot, ezért tudták őt elpusztítani. (Vö. Gacák 1988, Domokos 1985b, valamint Olbracht 1987: 253, aki rendkívül hasonló mondákat jegyzett fel Oleksa Dobvušról.) Halálát – mint a nagyepika hősei – ő is megérezte: baljós álmot látott, amelyben eltörött a régi és az új szablyája.

Pintea valóságos történelmi személy volt, az elfogulatlan korabeli források szerint erős, intelligens, dinamikus egyéniségű kisnemes, aki korán szegénylegénynek állt, és jól felfegyverzett hajdukcsapatával sikraszállt az erőszakos vallási (katolikus) únió ellen, majd Rákóczi szabadságharca mellett. Akit gyűlöltek az urak, a szegénység pedig istenített. Pintea (magyarul Pintye) a XVII. század utolsó negyedében született Hollómezőn (Magoaja),⁶ és máig tisztázatlan körülmények között, egy kuruc csapat élén esett el 1703 augusztusában, Nagybánya ostrománál. (A Pintea életére vonatkozó leghitelesebbnek tűnő adatokat Niculescu 1988 közli, e témához l. még Lintur 1966 és Domokos 1985b) „Abszurdum volna azt állítani, hogy a nép azért szerette Pinteát, mert megértette, hogy filozófiai szempontból tettei objektív-haladó irányba mutattak, mind a szabadságharc, mind a katolicizmus elleni küzdelem idején – úgy, ahogy az idő perspektívájából nézve... ma látjuk. Ugyanilyen abszurdum volna tagadni, hogy a nép megértette: Pintea érte harcol, az ő érdekeit védi. És itt nemcsak a széles történelmi perspektívából látható, általános érdekekre kell gondolnunk, hanem a legtöbb esetben apró-cseprő napi érdekekre is.” – vélekedett Radu Niculescu (1988: 171) a román, ukrán, erdélyi és kárpátaljai magyar szájhagyományban megformálódott „hős betyár” kép kialakulásának okáról. Pintea bátorságát, vitézségét már életében csodálattal és tisztelettel emlegették, a folklórba pedig egyértelműen a szegények jótevőjeként került be. Emlékét a történeti mondák mellett gazdag helynév anyag őrzi Dorna és Naszód vidékén, a Szamos mentén és Nagybánya környékén.

2. A történeti mondahagyomány folklorisztikai szempontú vizsgálata számára azt a tényt kell kiemelnünk folklórából, ami időtlennek és univerzálisnak tűnik, (és érvényes más betyárokkal kapcsolatban is,) hogy a ti. a néphagyomány Pintea hősiességének tulajdonít(ott) olyan tetteket, eseményeket is, amelyekhez semmi köze sem volt. Pl. hogy

⁶A helység ma a dési járás Pecsétszeg (Chiuești) nevű községéhez tartozik.

Huszt várát a benne összegyűlt urakkal/óriásokkal együtt ő lövette rommá, azért, hogy a környékbeli szegénységet megszabadítsa félelmetes elnyomótól.⁷

Sok esetben aztán ugyanazokat a mondaszűzséket és motívumokat más, később született „társadalmi bandita”, lázadó betyár nevéhez kapcsolja a néphagyomány. A kelet-európai, kárpáti népek folklórában Pinteát a ruszin Aleksa Dobvuš, (magyarul Dobosként emlegették), majd a XX. század elején Nikola Šuhaj követte, akinek gazdag és változatos folklóráját Olbracht (1933/1987, 1934/1987) művészi regényben örökítette meg. A XVIII–XIX. századi, felvidéki magyar és szlovák folklór Jánošíkról költött történetei a XIX. század nevezetesebb magyar betyárjainak (a Mátra és Bükk vidékén tevékenykedő Vidróc-kinak, a dél-alföldi Rózsa Sándornak, a zalai-somogyi erdőkben portyázó Sobrinak, és a nyugat-dunántúli Savanyú Jóskának) tetteiként bukkannak fel újra meg újra. Pl. azt a szűzsét, hogy a betyár kelmével ajándékozza meg a szegényasszonyt, vagy azt, hogy gombostűket (patkószöveget) ver a talpába az őt szidalmazó gőgös asszonynak, még a XX. sz. elején élt, borsónyvidéki Sisa Pistáról is mesélik. (Hála József 1982-es gyűjtése alapján l. Küllös 1988: 175–184.)

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy a magyar betyárfolklór (s azon belül is a mondák) olyan nemzetközi folklór-univerzáliákat megőrző, újrafelhasználó elbeszélő hagyomány, amelynek egyes szűzséi, motívumai, elemei egész Közép- és Kelet-Európa, sőt gyakran a Balkán (hős)epikai tradíciójában is ismertek, és a XVIII–XIX. századi „társadalmi lázadók”: betyárok és banditák nevéhez kapcsolódva – aktualizálva, modern transzformációkban – élnek tovább. Minden esetben az adott nép folklórájának fejlettségi szintjétől függ, műfajhierarchiájának összetettségén múlik, hogy a betyárokról szóló népköltészet milyen műfajokban ölt testet, mely vándorszűzsékkal és motívumokkal, milyen költői eszközökkel ábrázolja újkori hőseit. E kérdésben modellértékű P. G. Bogatyrev (1963) elemzése a szlovák Jánošík hagyományról.

3. Nem szólva most részletesen a verses hősepika és az újkori betyárdalok, -balladák történeti, tematikus összefüggéseiről nagy általánosságban azt mondhatjuk: ott, ahol még a hősmesék, tündérmesék, vallásos legendák uralják a szájhagyományt – amint azt a fentebb említett román, ukrán és ruszin példák is érzékeltették – az újfajta (szegénylegény, „igaz” betyár) hősről szóló történetek is tele vannak csodás-fantasztikus hősmeséi és legendaelemekkel, motívumokkal. Másutt – mint pl. a magyar betyármonda-anyagban – racionálisabb, realistább a betyárok személyiségének és tetteinek ábrázolása.

⁷Huszt vára 1737-ben egy villámcsapás következtében pusztult el.

Mivel a XIX–XX. századi magyar folklórban a történeti- és hiedelemmondák alkották a narratív hagyomány legelevenebb és legnagyobb részét, a betyártörténetek értelemszerűen ezekhez hasonultak: ezek szűzséit, motívumait veszik át, ismétlik és aktualizálják, mindig új és újabb betyárnévhez kapcsolva. Azok a hiedelmek, amelyek korábban az általános népi „tudás”, hiedelem, világmagyarázat részei voltak, a történeti- és betyármondákban a betyárok természetfeletti képességei magyarázataként, az epikus hős mítoszának részeiként bukkannak fel, élnek tovább.⁸ Ilyenek pl.: a mágikus segédeszköz, a minden lakatot, zárat nyitó fű, a magzat ujjából készített csodálatos gyertya, vagy egy-egy csodálatos fegyver, ruhadarab birtoklásának hiedelmé; az emberfölötti erő és sebezhetetlenség, vagy a „kiválasztottság” motívuma; az elátkozott, csak bizonyos időben és feltételekkel megszerezhető kincsek és az alagúton, fordított patkóval való menekülés szűzsége. Figyelemre méltó, hogy a betyár mágikus képességeinek magyarázata hogyan utal vissza pl. a boszorkányhitre. Az egyik múlt századi, somogyi betyárról, Mészáros Paliról egy öreg pástor azt mesélte, hogy nem fogta a puskagolyó, ezért pipaszárral lőtték agyon (Gönczi 1944: 269). De nem akármilyen!

Olyannal, amelyet 7 éves sürge (sörgye) juhar bokorról metszettek le, s 7 évig használták, mint pipaszárat. Ezt a titkot Mészáros egyik komája is tudta, ki később pandúrnak állt be, s szereve egy pipaszárat, mint a közbiztonság őre lőtte le Mészárost. Ezzel szokták a boszorkányokat is agyonlőni, mert nekik sem árt a puskagolyó.

Geszti (vagy Geszten) Jóskáról (1807–1856) a híres, nyírségi betyárról is hasonló mende-mondák keringtek. Ugyan zsandárgolyó végzett vele (vö. Balog–Béres 1956), de a nép képzelete – mely a betyárokat a közönséges földi halandók fölé emeli, tehát elutasítja közönséges végüket is – hősivé formálta halálát. Egy nyírbátori koldus balladás, drámai szerkesztésű ritmikus prózában mesélte el Ortutay Gyulának (1933: 43–44) Geszten Jóska tragikus végét. (A szövegből csak a minket közelebbről érintő motívumokat

⁸Vajkai Aurél közli (1941: 116) az alábbi két „jótanácsot” egy XVIII. század végén, Berhidán összeírt kéziratos orvosló könyvből: – „Lakatot kulcs nélkül megnyitni: Salamony fűvét ha hordozod nálad beko lakat megnyílik ha hozzá érteted.” – „Az kincset hogy föltaalád: /item/ Csináll az Idétlen gyermeknek uábul /sic!/ gyertyát gyúcs meg a mezőt meny a tűz után Valahol Valami kincs Vagyon az földben meglátod.” Erdélyi János az egyik betyárdal részlethez „Mer a .golyó nem fogja, / Kanász volt Sobri atyja” a következő megjegyzést fűzte: „Népünknel több helyütt az a hiedelem él, hogy kanászt nem fog meg a fegyver, még a golyó sem.” L. Erdélyi (1846: I. 476).

idézem: sebezhetetlenség + legyőzhetetlenség + titka elárulása + halála mágikus erejű, speciális eszköz által.)

E'ment Geszten Jóska Hortobágyra,
 Hortobágyon tanyát vert magának,
 A gujással frigyet kötött.
 Csendőrök hajhászták, de nem tanáták.
 Lőttek utána, a gojó nem járta.
 Azt mondták a csendőrök,
 Hogy kérgye meg a gujás:
 Hogy miben gojóval lehetne meglőni?
 Azt felelte Geszten Jóska:
 Űtet gojó nem járja,
 Hét éves csődör csikónak
 Első patkószegje, az űtet találja.
 Gujás megharagudott,
 Csendőröknek megmondta
 Hét éves csikónak első patkószegével
 Lehet meglőni, de csak fejbe!
 Így vészett el Geszten Jóska!"

Sok betyárról mesélik, hogy éjszakai rablásainál az anya hasából kivágott magzat kisujjával világított, s ez a *nevetlen ujj* nemcsak fényt adott, hanem láthatatlanná tette és talizmánként védelmezte is birtokosát. A záruk, lakatok kinyitásában, béklyók feltörésében azért voltak a betyárok utólérhetetlenek, mert – a mondák szerint – tenyerükbe *zárfü* (*élőfü*, *vérfü*, *lakatfü*) volt beleforrasztva egy vágott sebbe, vagy a bőrük alá húzva. Ezt mesélték az 1806-ban elhunyt Angyal Bandiról éppúgy, mint kései kollégájáról, Sós Pistáról, a tiszai betyárról.

Azt meg tudta tenni, hogy mikor már két nap híjja vót, hogy ki nem szabadult a fegyházból, kilenc vasajton keresztül ki tudott gyönni, hogy senki nem vette észre. Azelőtt is ki tudott vóna gyünni, mert neki az a tudománya megvót, csak nem akart szabadulni, mert attúl félt, hogy akkor elteszik láb alól... *Vérfü* vót a mutatoujjába. Az, aszongyák, hogy akármilyen zárra ráteszi az ujját, az ki fog nyílani. Én nem tudok belülle semmit, mert ha tunnék, nem vónék ilyen szegény

(Katona Imre gyűjtése, Tiszaigar, 1949, EA. 4094: 96.)

E zárnyitási képesség másik magyarázata a nép körében (a mágikus segédeszköz mellett) ismét csak a boszorkányság, épp úgy, mint a sebezhetetlenség esetében. Egy Sisa Pistáról (1848 – 1911) szóló hollókői történetet, amely a nagyerejű betyár elfogásáról és szabadoneresztéséről szólt, így fejezett be a mesélő:

Azt mondta a Pista bácsi, hogy nagyon erős volt Sisa Pista és sokat értett a boszorkány dolgokhoz is. Lehet, hogy abban is boszorkányság volt, hogy amikor rávágta az asztalra a kezét, a bilincs kinyílt.

(Gyűjtötte Bosnyák Sándor Hollókőn, év nélkül.)

Európa-szerte általános az a hiedelem, hogy a betyár nem halt meg, (mert mást végeztek ki helyette), hanem egy távoli városban (országban) tisztességes civil életet él. Úgy gondolom, ez a halhatatlan, visszatérő epikus hős motívumának modern transzformációja. Ezt a hiedelmet egyébként a mindenkori sajtó és a ponyvairodalom is táplálta. Példaként az egyik legnagyobb nemzetközi hírnévre szert tett magyar betyár nevében írt, és halála után hat évvel megjelentetett ponyva címét említem: „Sobri Józsi, haramiák kapitánya, mint szatócs, könyvnyomtató, kalapos és gyógyszerárus, úgyszinte mostani sorsa Amerikában. Írta ő maga. Pest. 1843.”⁹

A róla szóló mendemondákban még ennél elképesztőbb civil foglalkozások és helyszínek is szerepeltek, pl. hogy mészáros a lengyelországi Czesztochowában; számadó egy alföldi, grófi majorban; nemes ember fiaként „visszatért” az úri társaságba; stb. Rebesgették azt is Sobriról, hogy újra bandát toboroz a Bakonyban. Csak épp a halálát nem akarta tudomásul venni a közvélemény. Vahot Imre 1846-ban színes képpel illusztrált „népismertető” dolgozatot készített a Sobri családról, s ezzel tovább terjesztette a betyár hősi mítoszt, mert leírta, hogy: maga sem hiszi, hanem hivatalos propaganda fogásnak tartja a Sobri haláláról szóló híreket. (Vö. Küllös 1988: 94–111.) Jóllehet a történeti források szerint Sobrit és bandáját a Tolna megyei Lápafő község erdejében szabályos hajtvadászat során kerítette be a katonaság 1837 február 16-án. A több lött és szúrt sebből vérző betyár inkább a halált választotta, mint az elfogatást, és agyonlőtte magát. Testét két elesett katonáéval együtt a lápafői temető árkába hantolták el, még azon az éjjel. A helyi néphagyomány (és ennek nyomán Eötvös Károly balatoni útirajza) mégis az ütközet színhelyén álló terebélyes tölgy, *Sobri fája* alá helyezi sírját.

⁹A művet egyébként németül is kiadták a nagy érdeklődésre való tekintettel.

Itt nincs rá terem, hogy részletesebben szóljak azokról az objektumokról és emlékhelyekről, amelyeket rendszeresen egy-egy lokális kötődésű történeti hős, betyár nevéhez kapcsolnak. A mondák tulajdonképpen ezeket az elnevezéseket értelmezik, magyarázzák, s ilymódon alakul ki az elbeszélő történeti hagyomány egyik fontos, jelentős számú szöveggel képviselt témacsoportja. De meg kell jegyezmem, hogy az emlékfák (amely alatt a hős megpihent, amely alá temették, amely a szalonnasütő nyársából, a botjából sarjadt, stb.), a búvóhelyek (titkos alagutak, barlangok, pincék, odvas fák stb.) és a kincsek rejtékhelyei Európa-szerte jellegzetes vándor-szűzséi a kiemelkedő hősookról szóló történeti mondáknak és így a betyártörténeteknek is.

Visszatérve a halál-halhatatlanság motívumcsoportjához: a betyármondák némelyike a halál baljós előjelekkel, természetfölötti jelenségekkel kísért, különleges voltát hangsúlyozza. A betyár megérzi halálát; kivégzésekor otthonában recsegnak a mestergerendák, a tányérok maguktól leesnek a falról és összetörnek; sírján nem nő ki a fű. A nagyszalontai Fábíán Pistáról szóló történetek egyikében ez áll: „Néhány öregember ma is erősen állítja, hogy az akasztáskor három veres ember jelent meg az égen, ami Pista ártatlan halálát igazolta.” (Szendrey Zsigmond nagyszalontai gyűjtéséből, 1917, EA. 10686.) Egy sárréti betyár, Kis Víg Miska halála pedig azzal vált mondaivá, hogy állítólag a debreceni négy téglaoszlopon álló akasztóhelyet az ő felkötése után nem lehetett többé használni, mert egyik oszlopa minden újjáépítés ellenére folyton leomlott. (Vö. Szűcs 1969: 23.)

Sajátos módon a betyárhős csodálatos születésével kapcsolatban nem sok történet kering a magyar szájhagyományban. Legfeljebb olyanok, hogy már gyermekkorában is rendkívül erős volt. Bár a történeti mondák időfelfogása nagyon megbízhatatlan, mert gyakran egyidejűleg szerepeltetnek különböző korokban élt hősoket, a hős reinkarnációjának motívuma ritkán a betyárok alakjához is kapcsolódik. Ivan Olbracht (1987: 238 – 239) keleti-kárpáti (ruszin és zsidó) néphagyományokra épülő betyárregényében olvashatjuk a következő sorokat:

Feljött tán Braziban a föld alól Dobvus fegyvere? Halála előtt itt ásta el puskját e hegyek híres betyárja. És a puska, csövével felfelé minden évben lehetnyivel följobb emelkedik a mélységből, s ha majd az egész fegyver megcsillan a nap sugarában, mint tavasszal a gyömbérgyöcker vagy májvirág a poloninán, akkor új Oleksza Dovbus támad a világon, aki megsarcolja a gazdagokat, megsegíti a szegényeket, megbünteti az urakat, és soha senkit meg nem öl, hacsak nem önvédelemből vagy jogos

bosszúból. Semmi kétsét! Braziban a föld színe felé tör a fegyver. Az erdőkben Nikola Suhaj garázdálkodik.

A történeti mondák tanúsága szerint hasonló jelekből vélik kiolvasni egy-egy nemzeti hős (Rákóczi, Kossuth) visszatértét vagy újjászületését, hogy a népnek újra legyen támasza. (Vö. Ferenczi 1969, Dömötör 1978.)

E sztereotíp survival-folklórmotívumok és -szűzsék a történész kutatók szerint szimbolikus jelentésűek. Egyrészt azért, mert a betyárok, mint a legújabb idők népi hősei olyan ideális tulajdonságok hordozói és közösségi funkciók megvalósítói, mint a hajdani „jó király”-ok voltak. És azért rendkívüli erejűek, sebezhetetlenek és halhatatlanok, mert haláluk egyet jelentene az emberi reménykedés elpusztításával. Márpedig jogfosztottan, szabadság nélkül még csak lehet élni, de reménységek nélkül nem. (Vö. Hobsbawm 1985: 51; 1974: 51–52; Olbracht 1987: 430.) A betyárfolklór, a dalok, mondák és balladák, egy-egy nevezetes betyár emlékének elevenen tartása bizonyos értelemben pótcselekvés azok részéről, akik sohasem vettek annyi bátorságot, hogy szembe merjenek szállni a Renddel és Hatalommal, hogy változtatni merjenek sorsukon. Másrészt viszont a betyármondák visszakanyarodnak azokhoz az ősi mondákhoz, „amelyek az emberiség történetének kezdetein keletkeztek, a Sámson hajáról, Achillesz sarkáról, Siegfried lapockájáról... Machbeth jóslatához a nem asszonytól született emberről, és ahhoz az egyetlen golyóhoz, amellyel Olexa Dovbust meg lehetett ölni, megtaláljuk az újra, meg újra megismétlődő mondai elemet, amely évszázadokon át talán azért tér folytonosan vissza, mert utánozzák, de talán azért is, mert az emberi értelem az élet alapkérdéseit elemezve, mindig és mindentől függetlenül ugyanarra a következtetésre jut. Arra, hogy nincs halhatatlanság, nincs sebezhetetlenség, de nincs vég nélküli hatalom, nincs vég nélküli élet sem, tehát a jóslatoknak és ígéreteknek, amelyek ilyesmit kilátásba helyeznek, mindig el kell hallgatniuk valamit, hogy így rést hagyhassanak magukon, amelyen át beléjük hatolhat a sors, és megadhatták a halálnak, ami a halálé.” (Olbracht 1987: 432–433.)

4. A II. részben bemutatott nemzetközi betyár(hős) – karakterisztika nemcsak a hagyományban megjelenő noble bandit megformálását határozta meg, hanem egyszerűsített tematikusan is kijelöli a magyar betyártörténetek határait. Dobos Ilona (1970) magyar történeti mondakatalógusában a betyármondákat a „nevezetes történeti személyek folklórja” csoportba sorolta. A szűzsék hiedelemgyökerű motívumai mellett valóban a legtöbb motívumot, szűzsét más történeti nagyságokkal kapcsolatban is mesélik. Ezek a következők:

- menekülés (fordítva patkolt lovon, álruhában, rejtett alagúton);
- elárultatás (a barátja, a szeretője, ill. felesége vagy leánya által);
- elrejtett (megátkozott) kincsek maradnak utána;
- nevezetes helyek, személyes tárgyak őrzik emlékét;
- fizikai erejével, bátorságával, szépségével kitűnt társai közül;
- ügyes, fortélyos, túljár ellenségei eszén;
- a társadalmi igazságosság szellemében cselekszik: büntet és jutalmaz; a szegények védelmezője; megleckézteti az urakat (a hatalom birtokosait, bitorlóit).

5. E nemzetközi szűzsék mellett számos olyan helyi mondánk van, amelyek közelebb állnak a mindennapi valósághoz, mind hősük személyét, mind annak tetteit illetően. Ezek is stilizálnak, gyakran eltúlozzák a dolgokat, olyan eseményeket is elbeszélnek, amelyek megtörténhetek volna, de valójában nem történtek meg – ám egészében véve nem változtatják meg a betyár emberi személyiségét. Nem úgy a fabulat szintű, általánosságokat tartalmazó betyármondák, melyeknek költőisége, meseszerűsége egyenes arányban nő a valódi személyektől és eseményektől való távolsággal.

Sajátos, nemzeti színezetet ad a magyar betyártörténeteknek az 1848–49-es szabadságharc eseményeivel és fontosabb szereplőivel való összefonódottságuk. Az 1947–48-as ún. „centenárium gyűjtés”-ben Rózsa Sándort honvédő, nemzeti hősként, Petőfi és Kossuth jó barátjaként említik nem egyszer.¹⁰ Az üldözött honvédek, katonaszökevények, az ún. „Kossuth-betyárok” a hatóságok részéről ugyanolyan elbánásban részesültek, mint a köztörvényes bűnözőként nyilvántartott betyárok. A nép feléjük irányuló szimpátiájának ezekben az években az osztrák-gyűlölet volt a közös alapja. Egy másik dolgozatomban (Küllös 1992) részletesebben írhattam arról, hogy a XIX. század végére – a tényleges betyárvilág elmúltával – hogyan alakul át a pusztai lovas betyár a magyar nemzeti karakter szimbólumává. Ezt a folyamatot más népeknél is megfigyelték, regisztrálták és elemezték. (Vö. Egmond 1988, Sokolewicz 1991, Olbracht 1934, Bogatyrev 1940, 1960.)

Az elmúlt száz év során összegyűjtött magyar betyármondák döntő többsége (számításaim szerint a ¾-a) epikus megformáltsága tekintetében csak a „dit” vagy a „memorat” szintjét éri el. Egy-egy történet a betyárnak egy-egy nevezetesebb kalandját, tulajdonságát

¹⁰ A történeti mondakutatás és a népi történeti tudat feltárása számára ez a hatalmas kéziratos anyag még szolgálhat meglepetésekkel. Folklorisztikai szempontú feldolgozása immáron elodázhatatlan feladatunk.

vázolja, kommentálja, a betyárhős portréját tehát több szövegből, mozaikszerűen kell összeraknunk. A több epizódos, fabulat jellegű betyármondák mögött a legtöbb esetben irodalmi vagy ponyva előzményeket (*istóriát*) kell feltételeznünk. A betyártörténetek sok esetben ellentmondanak egymásnak és önmaguknak is. Különösen a XX. századi gyűjtésekben, amelyek egy rendkívül sokrétegű, heterogén eredetű népi történeti tudatot tükröznek; a népi, az elit és tömegkultúra többszörös egymásrahatásának, többszörös folklorizációnak és folklorizmusnak változó minőségű végtermékei.

A XIX. században létrejött magyar betyárfolklor archaikus szűzséi, motívumai ellenére az irodalmi korstílusnak megfelelően romantikus, szentimentális hősként ábrázolja a betyárokat; akiknek viselkedése és gondolkozásmódja a mondai tipizálás szabályai következtében: szélsőséges, polarizált. Az egyik póluson a hagyományos közösségek epikus hősének jó tulajdonságaival, a másikon: hidegvérrel, közönnyel, brutalitással, önzéssel, silány erkölccsel és rossz külsővel jelenik meg a betyár. A negatív előjelű betyármondák – a gaztettek helyének, idejének, szereplőinek és áldozatainak leltárszerűen pontos megjelölésével – elsősorban a lokális ismertségű, „kisstíflű” betyárok, haramiák, rablók mondáit, az idealizált általánosságokat tartalmazó elbeszélések pedig az országos hírnű „igaz betyárok” folklóráját jellemzik.

BIBLIOGRÁFIA

- Bogatyrev, P. G. 1941: Fol'klornye skazanija ob opriškah Zapadnoj Ukraini, *Sovetskaja Ėtnografija*, 59 – 80.
- Bogatyrev, P. G. 1960: Der slowakische Volksheld Jánošík in Volksdichtung und bildener Volkskunst (Hinterglasmalerei), *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde VI/1*, 105 – 126. Magyarul: 1980, *Folkloristica* 4–5, 347 – 385.
- Bogatyrev, P. G. 1963: *Slovackije epičeskie rasskazy i liro-epičeskie pesni*, Moszkva.
- Dobos Ilona 1970: A történeti mondák rendszerezéséről, *Ethnographia* 81, 97 – 112.
- Domokos Sámuel 1985a: Az újjörög kleftiszballedák és a román népballedák, in: *Magyar–román irodalmi kapcsolatok*, Budapest, Gondolat, 214 – 233. [Eredeti közlése: 1958.]
- Domokos Sámuel 1985b: Pintea Gligor alakja a mondákban és betyárballedákban, in: *Magyar–román irodalmi kapcsolatok*, Budapest, Gondolat, 234 – 258. [Eredeti közlése: 1959.]

- Dömötör Sándor 1969: Adatok a felső-magyarországi betyárvilág kialakulásának kezdetéhez, *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 8, 389–419.
- Dömötör Tekla 1977: A tipizálás a népmondákban, *Ethnographia* 88, 529–539.
- Dömötör Tekla 1978: Rákóczi Ferenc a magyar népmondákban, in Sinkovits István – Gyenis Vilmos szerk.: *Rákóczi tanulmányok*, Budapest, ELTE BTK, 175–185.
- Egmond, Florike 1988: The noble and the ignoble bandit: changing literary representations of West-European robbers, *Ethnologia Europea* 7, 139–156.
- Erdélyi János 1846: *Népdalok és mondák I*, Pest, Erdélyi János kiadása.
- Ferenczi Imre 1960: Rákóczi alakja az abauj – zempléni néphagyományban, *Ethnographia* 71, 389–436.
- Ferenczi Imre 1966: Történelem, szájhagyomány, mondahagyomány, *Ethnographia* 77, 49–73.
- Ferenczi Imre 1969: A kuruc kor mondavilága, *Néprajz és Nyelvtudomány* 13, 36–38.
- Gacák, V. M. 1988: Hajdukok és opristák. Keleti-román és ukrán mondák, dalok Pinteáról, in Hopp – Küllös – Voigt szerk.: *A megváltozott hagyomány*, Budapest, 131–155. [Eredeti közlése: 1975.]
- Gašparíková, V. 1979: *Povéti o zbojníkoch zo slovenskych a polských Tatier*, Bratislava.
- Gašparíková, V. – Grica, S. I. – Organdžieva, C. – Küllös Imola 1984: A Kárpátok és a Balkán betyárhagyományai, *Ethnographia* 95, 289–315.
- Gönczi Ferenc 1944: *A somogyi betyárvilág*, Kaposvár, Új Somogy.
- Holt, C. J. 1982: *Robin Hood*, London, Thames and Hudson.
- Hobsawm, E. J. 1985: *Bandits*, London, Penguin Books. [Eredeti kiadása: 1969.]
- Hobsawm, E. J. 1974: *Primitív lázadók. Vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és XX. században*, Budapest. [Eredeti kiadása: *Primitive rebels*, 1959.]
- Katona Imre 1974: Parasztságunk történelemszemlélete, in: *Idő és történelem. A Marót Károly emlékkonferencia előadásai = Az ELTE Ókori Történeti Tanszékének kiadványai* 7, 104–124.
- Küllös Imola 1982: A magyar betyárfolklorról, in Balassa Iván – Ujváry Zoltán – Módi György szerk.: *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*, Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék, 569–589.
- Küllös Imola 1988: *Betyárok könyve*, Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.

- Küllös Imola 1990: *Latorköltészet és betyárfolklor. A folklóralkotások sajátosságai egy témakör történeti változásának tükrében*, kandidátusi disszertáció, kézirat.
- Küllös Imola 1992: Betyárfolklor és nemzeti önkép Magyarországon és Európában, in: *Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*, Debrecen, 271–284.
- Lintur, P. V. 1966: Zakarpatskie pesni i narodnye predanija o Pinte, in: *Vostočno-slavjansko–vostočno-romanske jazykovie, literaturnye i folk'lorne svjazi*, Csernovic.
- Meletinskij, E. M. 1971: Az epikus költészet, *Folkloristica* 1, 13–104. [Eredeti közlése: 1964.]
- Melicherčik, A. 1952: *Jánoškovská tradícia na Slovensku*, Bratislava.
- Niculescu, R. 1988: Adalékok Vitéz Pinte történelmi személyiségéhez, in Hopp–Küllös–Voigt szerk.: *A megváltozott hagyomány*, Budapest, 157–172. [Eredeti közlése: 1962.]
- Olbracht, I. 1987a: Suhaj (fordította Zádor András), in: *Kárpátaljai trilógia*, Budapest, 198–352. [Eredeti kiadása: 1933.]
- Olbracht, I. 1987b: Betyárok, in: *Kárpátaljai trilógia*, Budapest, 409–438. [Eredeti kiadása: 1934.]
- Ortutay Gyula 1933: *Mondotta Vince András...* Szeged.
- Ručkina, N. L. 1981a: Genetičeskije svjazi arktiskogo eposa i kleftskih pesen, in: *Slavjanskij i balkanskij fol'klor. Obrjad tekst*, Moszkva, Nauka, 234–266.
- Ručkina, N. L. 1981b: Sjužetno-tematičeskij repertuar pesen o kleftah (Sistematičeskij ukazatel'), in: *Fol'klor. Poetika i tradicija*, Moszkva, Nauka, 234–266.
- Sokolewicz, Z. 1991: National heroes and national mythology in 19th and 20th century Poland, *Ethnologia Europea* 21, 125–136.
- Szabó Ferenc 1964: *A dél-alföldi betyárvilág = A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai* 53–54, Gyula.
- Szántó Imre 1956: Zöld Marci. Betyárvilág Heves és Külső-Szolnok megyében a XIX. század első évtizedeiben, in: *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve*, 477–491.
- Szendrey Zsigmond 1922: Magyar népmonda típusok és tipikus motívumok, *Ethnographia* 33, 45–162.
- Stojanovič, M. 1984: *Hajduci i klefti u narodnom pesnistvu*, Belgrád.

- Stojkova, St. 1976: Obši čerti i različija meždu blgarskite i srbskite hajduški i grickite kleftičeski pesni, *Salavjanskaja Filologija* 14, Szófia, 121–137.
- Stojkova, St. 1979: Kām voprosa priemstvennosta (kontinuiteta) v bālgarskata epičeska tradicija, *Bālgarski Folklor* 1, 16–22.
- Szűcs Sándor 1969: *Betyárok, pandúrok és egyéb régi hírességek*, Budapest.
- Ujváry Zoltán 1975: Mad'arská tradícia o Jánošíkovi — Jánošík a magyar nép hagyományában, in: *A magyarországi szlovákok néprajza*, Budapest, 81–88.
- Vajkai Aurél 1941: Hiedelmek egy kéziratot orvosló könyvben, *Ethnographia* 52, 111–117.
- Wilson, A. W. 1985: The outlaw hero in U. S. legend and song, in Philip Donner szerk.: *Musiikin Suunta 7/1. Idols and Myths in Music*, Helsinki, 80–88.

STRAUCHDIEBE IN DER FOLKLORE UND DER WIRKLICHKEIT. MOTIVIK UND DIE INTERNATIONALEN UND NATIONALEN ZÜGE DER RÄUBERSAGEN

IMOLA KÜLLÓS

Die Beurteilung der gesellschaftlichen und historischen Rolle der Strauchdiebe war in den vergangenen 150 Jahren im Ausland und in Ungarn ebenfalls sehr ambivalent. Aufgrund der historischen Quellenauswertung in der Forschung der letzten dreißig Jahre wurde bewiesen, daß der bisher für eine ungarische Besonderheit gehaltene Strauchdieb einen internationalen Charakter aufweist; er ist Vertreter des gesellschaftlichen Banditismus, mit dem Ausdruck von Hobsbawm ein „primitiver Rebell“, der sich für die primitivste Form des gesellschaftlichen Protests, für die unorganisierte Auseinandersetzung mit den Machthabern entschieden hat. Infolge dieser Entdeckung hat das romantisch idealisierte Räubertum viel von seiner falschen Faszination eingebüßt, und der Strauchdieb wurde so nicht nur in Ungarn, sondern auch bei fast allen Völkern des Karpatenbeckens und in ganz Europa zu einem mit wissenschaftlichen Methoden erforschten gesellschafts- und kulturhistorischen (daneben mancherorts auch zum folkloristischen) Forschungsproblem.

Der Banditismus ist zwar eine internationale Erscheinung, sein Wesen und seine gesellschaftliche Rolle ist aber stark von der nationalen Geschichte des betroffenen Volkes abhängig. Auf den Gebieten nordwestlich von der Donau – in der Folklore der ungarischen, slowakischen, rumänischen und karpatisch-ukrainischen Völker erlangte der Strauchdieb nicht den Rang eines Nationalhelden, wie z.B. auf dem Balkan, sondern war in erster Linie Vertreter der Volksjustiz und des Kampfes gegen die feudale Unterdrückung, wenn auch weder die Strauchdiebe selbst oder die Volksdichtung, die sie besungen hatte, dieser Rolle bewußt wurden. Die belletristische und Kolportageliteratur wählte aber die Strauchdiebe und Banditen bewußt zum Helden, die bestimmte politisch aktuellen Ideologien vertritten und häufig das Ideal des national-volkstümlichen Helden verkörperten. Die vorwiegend im Zeichen der Romantik des 17–18. Jahrhundert entstandenen Werke übten ohne Zweifel eine Auswirkung auf die mündliche Überlieferung, auf die Folklore aus. Die mündliche Überlieferung der historischen Tatsachen und Helden – und als Teil dessen natürlich die Räuberfolklore – widerspiegelt auf der anderen Seite keinesfalls die Realität, sondern einen Heldenmythos, eine in seinen Elementen auf jahrhundertelange Tradition zurückblickende Wunschvorstellung. Die in den 19–20. Jahrhundert entstandenen ungarischen Räubersagen sind als narrative Überlieferungen aufzufassen, die internationale Folklore-Universalien aufbewahren und neu verwerten; unter deren Sujets, Motiven, Elementen einige in der (helden)epischen Tradition des ganzen mittel- und osteuropäischen Raums und oft auch in der des Balkans bekannt sind, und in den modernen Transformationen – mit den Namen der „richtigen“ Strauchdieben und Banditen des 18–19. Jahrhunderts verknüpft – weiterleben.

Folgende Abhandlung bietet eine detaillierte Analyse der internationalen und lokalen, archaischen und aktuellen Sujets und Motive der ungarischen Räubersagen.

ZÁDOR ÉS ÁGOTA

(Költészet és valóság a nagykunsági történeti hagyományokban)

BARNA GÁBOR

A magyar népköltészet palettáján a Nagykunság vidéke nem változatos színeivel, műfaji sokszínűségével ismert. Ellenkezőleg. Azt tartjuk, úgy tudjuk, hogy a klasszikus epikus és lírai műfajok alkotásai közül (mese, monda, anekdota, ballada, dal stb.) ezen a vidéken alig jegyezhető le bármi is. A Nagykunságról szóló monográfiájában Bellon Tibor ennek magyarázatát abban látja, hogy a XVIII. század korszakos eseménye, a redemptio (önmegváltás a jobbágyi sorból) olyan társadalmi fejlődést indított el a kiváltásos kerületekben, amely nem kedvezett a fentebb említett műfajok életbentartásának, amely éppen e műfajok továbbadáshoz szükséges hagyományozódási alkalmakat szüntette meg. (Vö. Bellon 1979: 206 kk.) A más vidékekről jól ismert fonók, fosztók s egyéb társasmunkák a Nagykunságban már másfél évszázada nem ismertek, vagy nem is voltak (pl. kukoricafosztók), helyettük a nagyobb lélekszámú, társadalmilag jobban tagolt közösségekre inkább jellemző rokoni (baráti) összejövetelek, illetőleg a foglalkozási valamint területi (ritkábban ezekhez társulva-vallási) alapon megszervezett körök és egyesületek voltak jellemzőek. Ez egy polgárosultabb közösség képét mutatja, s ezek inkább az ún. igaz történetek jelentkezése és hagyományozódása számára szolgáltak keretül.

Ez a kép élt bennem is 1976-ban, akkor, amikor a karcagi honismereti diáktábor egyik csoportjának vezetésére Bellon Tibor felkért. Célkitűzésünk a nagykunsági (karcagi) történeti hagyományok feltárása volt. Kérdésfeltevéseinkre, az általam összeállított útmutatóra és kérdőívre valószínűleg hatással volt Dobos Ilona akkor nemrég megjelent könyve (Dobos 1971), hiszen a diákok közreműködésével arra kerestünk választ, hogy mennyire intenzív a karcagiak történeti érdeklődése, mennyire országos és mennyire lokális kötődésű? Érték-e hatások a szóbeliséget az iskola, az olvasmány-élmények, rádió, televízió oldaláról? Milyen tárgyi emlékeztetők az életben tartói a hagyományoknak? S egyáltalán kihámozható-e vala-milyen történelemszemlélet a feljegyzett történeti hagyományanyagból? (Vö. Barna 1976.) Előre bocsáthatom, hogy tapasztalataink nagymértékben megegyeztek Dobos Ilona tarcali eredményeivel.

Az 1976. évi gyűjtés során feljegyzett hagyomány inkább egy „tradicionális történeti tudásnak” tekinthető, mintsem szövegilag, esztétikailag jól megformált történeti mondaanyagnak (Dobos 1971: 139). Nagyon nagy százalékban szinte csak egymondatos

„monda-motívumok” (Ferenczi 1960) kerültek lejegyzésre, s jól megformált, tudatosan jól megformált szövegekkel alig találkoztunk.

A monda közösségi funkciói közül ilyen körülmények között a szórakoztatás meg sem jelenik – hiányoznak ehhez a szükséges közösségi alkalmak, keretek –, felerősödik és felértékelődik viszont a tanítás, azaz bizonyos közösségi érdekek történeti megindoklása, magyarázata, s általa csoporttudatuk erősítésének igénye. Ez viszont kisebb, főleg családi keretben működött, érvényesült. Karcagon (és másutt a Nagykunságban) az említett két nagyobb témakör (és érdekkör) köré csoportosítható: 1.) a nagykunok származása, s a 2.) a redemptio – azaz végsősoron akár egyetlen témakör (és érdek) említhető: ez pedig a kiváltságok indoklásának, őrzésének és hiánytalan továbbadásának érdeke. Ez annyira fontos volt a kunsági társadalomnak a múlt század utolsó harmadáig, hogy háttérbe szorított minden más érdeket. Nem (vagy alig) engedhetett teret a költészetnek, a szórakoztatásnak, hisz más volt a funkciója. Ennek alapján szelektált, válogatott történeti emlékezetében is. A költészetnek, a szórakoztatásnak csupán e két nagy esemény (a kunok magyarországi betelepődése, letelepedése és az önmegváltás) közé eső időszak történései adtak lehetőséget. Párosulva a sajátos társadalomfejlődéssel – a megfelelő, alkotásra inspiráló és hagyományéltető közösségi alkalmak hiányával – ez eredményezhette a nagykunsági népköltészet színtelenebb voltát. A múlt század végétől pedig, hogy a fentebb említett közösségi érdekek elhalványodtak, majd teljesen megszűntek, még ez az újabb körülmény is a hagyomány elszegényedéséhez, átalakulásához vezetett. E közösségi érdekek egykori meglétét, erősségét a múlt századi (nyilván idegenből, kívülről származó) kunhegyesi lelkész, Kulifay Zsigmond is észrevette, s így ír róla: „Általában véve hajdan jogaiknak, kivált a nemesekkel való megosztásában ovatosabbak és nem nagyon bő kezűek voltak. A nemesi privilégiumok eltörlése óta az újabb időkben ez a féltékenység is megszűnt nagy részben.” (Pesty 1978: 137) Ebből az idézetből az látszik csupán, hogy a jogok megvédésének szükségessége, illetőleg e kényszer megszűnése milyen változásokat hozhatott a kunhegyesiek gondolkodásában, mentalitásában. S ez bizonyára visszahatott a privilégiumokhoz kötődő történeti hagyományok ismeretére is. Ferenczi Imrével (1966: 51) együtt elmondhatjuk tehát, hogy a monda-hagyomány elemzéséhez nélkülözhetetlen a közösségi történeti háttér ismerete.

A Nagykunság (egyáltalán a kunok és a jászok) történeti irodalma viszonylag gazdag. Ezt századunk néprajzi kutatása is kellőképpen használta, használja (pl. Györffy 1955; Bellon 1979; Örsi 1988). Így tehát a szükséges történeti háttér ismert, azaz a szájhagyomány egy-egy szelete mögött jól fölfejtethető.

Az 1976-os gyűjtési tapasztalatok alapján elmondhatjuk, hogy a karcagi történeti hagyomány bizonyos epikus jellemzőket felvonultató része helynévmagyarázó hagyomány, névmagyarázó monda. Próbaképpen megnéztük a Pesty Frigyes-féle helynévtár egész nagykunsági anyagát. Az egymástól nagyon is eltérő részletességű és forrásértékű anyagban a beküldők csupán néhány esetben írták le a helynevekhez kapcsolódó epikus történetet (lehet, hogy nem is volt), máskor mi, kései olvasók gyanítunk a szűkszavúan megadott hagyomány mögött valamilyen történetet, több esetben pedig csak utalnak a mondai hagyományra, vagy pedig éppen azt jelzik, mint pl. Túrkevéen, hogy az adott földrajzi névhez „semmi néprege vagy monda nincs kötvé”. (Pesty 1978: 187, Túrkeve)

Egyes bejegyzések azt mutatják, hogy ugyanarra a földrajzi objektumra vonatkozó helyi történeti hagyományok, névmagyarázó mondák egymástól még a szomszédos nagykun városokban is eltérőek lehetnek. Egyik példa erre a *Karajános* helynév (mocsár, gát neve), amelyet Kisújszálláson egy 1680–1690 között a vidéken garázdálkodó „Kara János nevű rabló rácz vezér”-től származtatnak, aki a harcok során a mocsárba fült. (Pesty 1978: 133) Karcagon ezt a magyarázatot Varró László főbíró „Új Péter mondája szerint” idézi, de röviden leírja azt is, hogy ott egy „Karajános nevű kun lovastul beleveszett” a rétbe. (Pesty 1978: 155) Századunk elején pedig Kimnach Ödön (1903: 60) feljegyezte a névmagyarázó mondat is: „Kara-János. Egy ily nevű vitéz el akarta rabolni a Zádor lovag szeretőjét, Ágotát. Éjnek idején lóra ült s csendesesen megkötelítette az ágotai csárdát. Zádor ezt megtudta s meggátolta szándékában, de megfogni nem tudta. Űzőbe vette tehát s csak nagy fáradság árán, majd a kisújszállási határnál érte utól. Ekkor megölte, testét pedig egy közeli érbe tapostatta lovával. Innen nyerte ez a hely a Kara János nevet. Karagátnak is nevezik.” E történet nagyon közel áll Új Péter költeményéhez. Nem volt tehát egy egységesnek tekinthető nagykunsági történeti mondahagyomány, hanem csupán helyi mondák változatainak köre.

Történeti mondahősök meglétét gyaníthatjuk még, vagy éppen ismerjük meg a Pesty-féle helynévgyűjtemény néhány szűkszavú megjegyzése mögött, s ezt egészíthetjük ki a máig élő szájhagyományból.

Kunszentmártonban (szülővárosomban) a főjegyző leírása szerint a „Köttön kerti szőlő hegyek... nevét némelyek Kuthen, kun király nevééről akarják származtatni” (Pesty 1978: 161). E hagyomány máig él Kunszentmártonban, s a halom keletkezését hozzák kapcsolatba Köttön király halálával: holtteste fölé katonái egy-egy süveg földet hordtak. E monda tehát egy mondatípus megjelenése, a kalapban (stb.) összehordott sírhalom helyi változata. (Zárójelben jegyzem meg csupán, hogy a kiskunsági Harkakötöny-pusztá mellett ez a kunszentmártoni halom őrzi Magyarországon egyedül a betelepedett kunok tragikus

véget ért királyának nevét. Legrégibb említése egy 1767-es kunszentmártoni tanácsí jegyzőkönyvi bejegyzésben olvasható – vö. Dósa–Szabó (1936: 80–81). A Kunszentmárton pusztájaként ismert Mesterszállás nevét az élő szájhagyomány egy kovácsmestertől eredezteti.

Túrkevéről szólva Pesty Frigyes (Hajdu László ügyvéd feljegyzése után) azt írja, hogy „*Turkeve* nevét Horváth Péter Commentatiója szerint (:de primordiis Jazygum et Cumanorum:) az Árpáddal együtt bejött egyik kun vezértől Kevétől, mint alapítótól” nyerte. (Pesty 1978: 183) A város határában lévő elpusztult települések nevei közül a közlés szerint *Kaba* „ősmagyar vezéri név” (i.m. 186). Ez az egy példa is jól jelzi a régi történeti irodalom hatását a helyi történeti hagyományra.

Karcagon az *Ecse zug* nevét egy „*Ecse* nevű kunvitéztől” (Pesty 1978: 151), „*Tibócz, Tiboczhalom, Tiboczfertő – Tibocz kun csapat vezér nevéből*” (i.m. 154), a „*Kis és nagy Zádor-ér, hajdani Zádor kunvezérről nyerte nevét, ki a rege szerint, Ohat Mártonné Agota leányát nőül venni akarván, Bengersege nevű fegyvernökét küldé Ágotához – kinek nevéből egy a határszélénél korcsma neveztetik. – Bengersege hűség-telensége következtében ura által azon méreggel itattatván, melylyel ő urát elveszteni akarta, azon hely hol eltemettetett máig is Bengersege-nek neveztetik.*” (i.m. 155) A századforduló karcagi hagyományában a név Bengercsege – Bengecsege alakban élt. Azt jegyezték fel róla, hogy „*Zádornak egy Bengercsege nevű vezére volt, ki táborát rendszeren a Zádorétól távolabb szokta felütni s mindig ugyanazon a helyen, ezért nevezik ma is ezen környéket Bengecsege-nek, Bengecsege-halmának.*” (Kimmach 1903: 59–60) Az újabb szakirodalom nem emlékezik meg erről a földrajzi névről és a hozzá fűződő névmagyarázó hagyományról (Örsi 1988), csupán Németh Gyula egy régi írása értelmezi e nagykunsági helynevet (Németh 1990: 445): „*Bengecsege egy halom és egy laponyag neve a karcagi határban. Eredetileg személynév, eredeti jelentése »Örököske«.*” (Az adatra Ökrösné Bartha Júlia hívta fel a figyelmemet.)

Ezzel az adattal érkeztünk el előadásom címadó mondájához, az élő karcagi szájhagyományban fellelhető *Zádor és Ágota* történetekhez.

A hagyomány történetüket a török korhoz köti. Vegyük sorra azt a néhány szövegelemet, amelyet 1976-ban lejegyeztünk (részben magnóra is vettünk):

a) „*Ágota nemes lány és Zádor vitéz egy megyei bálon ismerkedtek meg. Zádor vitéz építtetett egy hidet, hogy átjárjon a sebes folyón Ágotához.*” (Szabó Sámuel, Karcag, Kerekes István u. 12.)

b) „Zádor ott lakott a kilenc lyukú hídnál, itt Karcagon. Akkor ott erdő volt. A nádudvari határban lakott Ágota. Zádor beleszeretett Ágotába és elvette feleségül. Zádort behívták katonának, elment háborúba. Azalatt elszerette Kara János Ágotát. Amikor ezt megtudta Zádor, akkor hazajött a háborúból és megleste, hogy mikor megy Kara Ágotához. Rajtaütött. Kara meglátta és elmenekült. De Zádor addig üldözte, amíg a nádasba fulladt. Azt a részt ma is Karajánosnak hívják.” (Mészáros István, Karcag, Damjanich u. 36.) Ennél a történetnél különösen jól észlelhetjük Új Péter költeményének hatását.

c) „Zádor és Ágota, ez egy szerelmes pár volt. Elhúzódtak egy szigetre, ahová csak ők tudtak bemenni. Zádor pusztított is el törököt. Sokat nélkülöztek a szigeten. Egyszer azonban a törökök megtalálták és megölték őket.” (Szűcs Béla, Karcag, Csokonai u. 16.) Anélkül, hogy a Ketel vitéztől szóló karcagi hagyományokra részletesebben kitérnénk, csak röviden utalok arra, hogy ebben a hagyományban Zádor és Ágota története keveredik a Ketel vitéztől szóló elbeszélésekkel.

d) A karcagi határban lévő Zádor-híd a helyi hagyomány szerint egykor kilenclyukú volt, de egy nagy árvíz elvitte és csak ötöt hagyott belőle. Alatta folyt a Hortobágy vize. A híd építéséről beszélnek még a következőket: „Ezt építtette Ágota kisasszony. A nemes fiúk és lányok összejöttek a megyében. Bált csináltak, mert szerettek ám táncolni. Itt ismerkedett meg Zádor vitézzel Ágota kisasszony. Ágota kisasszonynak ott volt földje, osztán hogy oda tudják járni, mert nagy víz volt ám ottan, azért csináltatta a hidat.” (Szabó Sámuel, Karcag, Kerekes István u. 42.)

e) Ágotáról csárdát és egy halmot neveztek el: „Az Ágota-halom ma is létezik. Rengeteg tatárt temettek el ide ezelőtt. Hét-nyolc esztendővel ezelőtt kezdtek földet hordani onnét. Annyi emberkoponyát hánytak ki onnét, hogy lett vóna egy gumikocsi derékkel is.” (Vasas Mihály, Karcag, Lenin u. 36.)

f) „Ágotai csárda. Zádornak a kedvese, Ágota lakott itt. A Nádudvarra vezető út mentén van éppen a határnál. Zádor lovag ide járt hozzá, míg a fegyveres népe távolabb a Zádor halma körül tanyázott.” (Kimnach 1903: 60)

g) (Csak tartalmi pontossággal, s nem szó szerinti lejegyzésben ismert az Ágota-csárdáról egy másik hagyomány.) Az idős adatközlő még személyesen járt az Ágota-csárdában. Emlékszik arra a vastag tölgyfa asztalra, amelyre Rózsa Sándor is rávéste a nevét. Az asztalba karikák voltak szerelve, ülőhelynyi távolságra egymástól, amelyhez a lovakat kötötték. A csárdához tartozó pincén keresztül tudtak annak idején a betyárok elmenekülni üldözőik, a pandúrok elől. (Szabó Irma, Karcag, Kerekes István u. 42.)

Ebből a karcagi és környékbeli történeti hagyományból, földrajzi nevek magyarázatából, valamint a magyar régmúlt XIX. századi ismeret-anyagából (főleg honfoglalás korának ismertnek gondolt eseményei és szereplői) Új Péter karcagi nótárius szerkesztette és írta meg epikus énekét, amely azonban egy hosszabb alkotásnak csupán egy éneke, fejezete. Új Péter személyével és munkásságával, a *Kun történetek régi időből* című, többször kinyomtatott epikus énekével, s ebben Zádor és Ágota történetével H. Tóth Imre foglalkozott részletesen évtizedekkel ezelőtt. Kutatási eredményei máig alapvetőek és megfontolandók. (H. Tóth 1956) Én Bellon Tibornak és munkatársainak jóvoltából a karcagi múzeum helytörténeti könyvtárában lévő, s 1828-ban Pesten kiadott példányt használtam.

Zádor és Ágota történetét Új Péter Szent László korába helyezi, csupán rövid utalásként, keretként tűnik fel a honfoglalás időszaka, mintegy magyarázatul az énekben szereplő egyes családok, személyek, valamint a Nagykunság vidék földrajzi neveinek értelmezésére.

Ebbe az időbeli keretbe belefért Zádor, Keve (Túrkeve névadója Új Péter szerint), Ágota, de nem fért bele pl. a Kunszentmártonból idézett, s valószínűleg Új Péter előtt sem ismeretlen Köttön (Kuthen) kun király alakja, aki köztudottan Szent László uralkodása után másfél évszázaddal később vezette népét, a mai kunok elődeit, Magyarországra. Új Péter epikus énekében ennek nyoma sincs, sőt, a kunok a magyarok azonos nyelvet beszélő testvérmépeként jelennek meg úgy, hogy a magyarokkal együtt jöttek be a honfoglaláskor mai lakóhelyükre, illetőleg egyes jeles vitézeik az ország más részein is kaptak szállásföldet vitézi tetteik jutalmául.

Úgy véljük, hogy a karcagi határban lévő olyan földrajzi nevek, mint Zádor és Ágota – e kettő ráadásul egymás közelében, egymás mellett –, valamint Asszonyszállás, Karajános (Kara János), magukban rejtették egy epikus történet csíráját. A szájhagyományban ez valószínűleg egyszerű formában, rövid névmagyarázó történetként élhetett – mai példánk is inkább ezt sejtetik, s hasonló a véleménye H. Tóth Imrének is –, ez inspirálhatta a verseket író Új Péter nótáriust, s ebből formálódott a szerelmi konfliktus, a hűséges Ágota, a nemes Zádor vitéz és az ármányos Kara János története. Ezt a hagyományt színezhette más földrajzi nevek magyarázata, amelyek – függetlenül Zádor és Ágota történetétől – szintén elindíthattak bizonyos mondai formálódást, mint pl. Apavára, Törökbor, Tatárulás, Ködszállás, Magyarka.

A fentiek közül Apavarával kapcsolatosan él a legszebb, mondai megformáltságot mutató történet, amelynek hőse egy bizonyos önfeláldozó Ketel vitéz. Bár Örsi Julianna azt írja, hogy e monda legteljesebb változatát Kimnach Ödön mutatja be az *Ethnographia*

hasábjain, e közölt történetben nem szerepel Ketel vitéz, aki pedig máig sokat emlegetett alakja a karcagi szájhagyománynak, s éppen Apavárával kapcsolataiban. Nagyon valószínű, hogy Kimnach Ödön cikkének írásakor Boros Vilmos Ketel vitézről 1892-ben írott könyve még nem hatotta át a karcagi szájhagyományt annyira, mint későbbi évtizedekben. Meg kell azt is jegyeznünk – s ezt már Örsi Julianna is észrevette –, hogy Kimnach Ödön cikkének bizonyos mozzanatai a cikk külön karcagi közlésének hatására (Kimnach 1935 – Örsi Julianna után utalok rá, nem volt a kezemben) széles körben elterjedtek a szájhagyományban.

H. Tóth Imre részletesen elemezte, hogy Új Péter munkájára mennyire hatott a XIX. század első felének epikus költészete: kiket ismert, kiket olvasott a karcagi nótárius a klasszikus és a kortárs szerzők közül. A magát az Osszián énekek hatására "kun bárdus"-nak (H. Tóth 1956: 121) nevező Új Péter H. Tóth Imre megállapítása szerint verse művét Kisfaludy Sándor regéinek hatására írta meg. De utal H. Tóth Imre a Karcagon is járt Csokonai Vitéz Mihály valószínű befolyására is a költemény szerkezetében. A nagy nemzeti epikus énekek (Vörösmarty Mihály, vagy Arany János munkái) mellett Új Péter megalkotta egy kistáji csoport, a sajátosan erős nagykun (kunsági) öntudattal rendelkező karcagiak „helyi eposzát”, amely későbbi kiadásokban és átdolgozásokban nagyon népszerűvé és széles körben ismertté vált. (H. Tóth Imre ezek közül megemlíti Miliesz Béla prózai átdolgozását /Pest, 1867/, s Szendrey Imre verses változatát.) E feldolgozásokat, változatokat megtaláltuk 1976-os gyűjtésünk során a családi könyvtárakban. Különösen Szendrey Imre feldolgozása említendő itt meg, aki megénekelte egy másik karcagi hagyományt is, Ecseg és Orgonda történetét. (Ennek szövegét Nagy Attilának – Karcag, Múzeum – köszönöm.)

Figyelemre méltó a szereplők jellemzése. Ők mint egy hősnének hősei jelennek meg. A szélső pólusokon Zádor és Ágota, mint a nemes, a jó és a szép megtestesítői, ill. velük szemben Kara János, a hitszegő társ, a rossz képviselője. Egyfajta közbülső helyzetben van Asszonyszállás nagyasszonya, akinél semmiféle komolyabb jellemábrázolást nem figyelhetünk meg: ő a nagyasszony.

A szereplők szinte mesehősként bukkannak fel. H. Tóth Imrével ellentétben én nem érzem olyan élesnek és olyan fontosnak a versben megtalálható társadalombírálatot, hanem sokkal inkább az a kérdés foglalkoztat – H. Tóth Imréhez hasonlóan –, hogy honnan merítette költeménye magvát Új Péter, vajon élt-e a XIX. század első harmadában egy Zádorról és Ágotáról szóló helyi, karcagi mondahagyomány. H. Tóth Imre véleményét elfogadva írhatom, hogy „Új Péter idejében nem volt olyan *egységes, egészet alkotó* népi szóbeli hagyomány, amelynek alapján a költő az *egész* Zádor és Ágotát megírhatta volna”.

(H. Tóth 1956: 123) A fentebb is leírt hagyományokat viszont ismernie kellett ahhoz, hogy eposzát megírhasssa. Ma már kideríthetetlen, hogy e földrajzi nevekhez milyen névmagyarázó hagyományok kötődhetnek a múlt század második harmadában. Az 1860-as évekből viszont rendelkezésünkre áll már a Pesty-féle gyűjtemény, amely azonban – mint az előbb láttuk – már magán viseli az Új Péter-i költemény nyomait.

Nem érzem a verses történetben az éles társadalombírálatot, amire H. Tóth Imre utal. Sokkal fontosabbnak tartom a költemény jellemábrázolásokon keresztül kibontakozó az erkölcsi tanítását, a jó győzelmét az ármány és a gonosz fölött, a szerelem nagy erejének bemutatását.

Zádor és Ágota története egy helyi eseményt dolgoz fel, amely mögött azonban bizonyos országos események adják a történés kereteit. A névmagyarázó mondák felhasználásával e történeti hagyományból Új Péter csinált verses történetet, amely eredeti verses formájában, valamint prózai átdolgozásában visszahatót a szájhagyományra, annak fonalát, cselekményét már a verses história szerint alakítva. Ez található meg a mai karcagi szájhagyományban.

A hagyomány fenntartói maguk e füzetek, kiadványok, könyvek lehetnek. Igazi életben tartói azonban maguk a máig meglévő határrész nevek, földrajzi nevek, illetőleg maguk a dombok, határrészek, amelyeknek magyarázataként e történet sor máig népszerű. Ezekre alapozva formálta költészetté Új Péter a viszonylag szintelen helyi történeti hagyományt, költeményével tovább erősíteni akarván a nagykun öntudatot.

Az alkotásfolyamatban tetten érhető tehát a szájhagyomány és az írásbeliség állandó egymásra hatása, egymást – esetünkben – gazdagító jellege.

Nem volt megfogható az 1976-os gyűjtés során az iskola, a rádió és a televízió közvetlen vagy akár közvetett szerepe a hagyomány ápolásában, fenntartásában. Bár Tálasi István (1971: 489) azt írja, hogy az „egész Jászkunság területén az iskolákban kötelező volt a kunság történetének a tanulása” – s ezt a megállapítást Örsi Julianna (1988: 354) is átveszi –, erre vonatkozóan a Nagy-kunságból konkrét adatot nem találtam. (Vö. Józsa é.n.: 31 skk. A kunszentmártoni iskola történelmi, honismereti tankönyvei között csupán Losontzi István: Hármaskis Tükör-ét tudja megemlíteni, s nem talált adatot a helyi történet, a kun Miatyánk stb. tanítására. Bár egy-egy öntudatos tanító tevékenységéből természetesen ezt nem lehet kizárni.) Sokkal inkább elképzelhető, hogy a nagykun városok vezető családjai, vezető tisztviselői e kun történeti tudat és hagyomány fő ápolói, s ezáltal a közösségi érdekek megfogalmazói. A történeti tudat inkább egyfajta családi hagyományként élt–él, amelyben azonban – karcagi kutatásaink szerint – helyet kaphatnak a kun leszármazásra, az egykori kiváltságokra utaló mozzanatok. Az 1976-os kutatások során

sok családnál összeírtuk a családi könyvtár állományát, így próbáltuk felderíteni a történeti hagyományok lehetséges írott forrásait. Sok helyen megtaláltuk vagy hivatkoztak Györffy István Nagykunsági krónikájára, Boros Vilmos Ketel vitézről szóló könyvére (ezt a hagyományt most nem érintettük), Zádor és Ágota, valamint Ecseg és Orgonda verses históriájára, illetőleg újságok cikkeire.

A szájhagyományban élő történetekből és a tudatosan megformált történeti hagyományokból, azaz e két forrásból kialakított történeti mondahagyomány a költészet síkján utal a kunok származására, a régmúlt idők dicső harcosaira, azaz a nagyszerű elődökre, s az ő példájukon akar öntudatot erősíteni, s erkölcsileg nevelni. A történeti hagyomány síkján pedig figyelemre méltó, hogy a múlt század eleji helyi névmagyarázó mondákból hogyan bontakozik ki egy, a néphagyományra építő, de azt irodalmilag tudatosan feldolgozó költemény, amely visszakerülve a szájhagyományos műveltségbe azt mai napig élte, színesíti.

A Zádor és Ágota szájhagyományban élő történetéből, amelyben ötvöződött a ma már felderíthetetlen történeti hagyomány, s Új Péter költeménye, már nem elsősorban a kiváltságokhoz való ragaszkodás olvasható ki, hanem sokkal inkább egy mitologizálásra hajló helyi történelemszemlélet, amely a dicső ősök tettein keresztül – ezek alkotják a közösség gyökereit – kívánja és tudja a szűkebb szülőföldet birtokba venni, azzal az érzelmi kötődést erősíteni.

IRODALOM

- Barna Gábor 1976: *Kérdőív és útmutató a karcagi történeti hagyományok kutatásához*, kézirat.
- Bellon Tibor 1979: *Nagykunság*, Budapest, Gondolat.
- Dobos Ilona 1971: *Tarcal története a szájhagyományban*, Budapest, Akadémiai.
- Dósa József–Szabó Elek 1936: *Kunszentmárton története I*, Kunszentmárton.
- Ferenczi Imre 1960: Rákóczi alakja az abaúj-zempléni néphagyományban, *Ethnographia* LXXI, 389–433.
- Ferenczi Imre 1966: Történelem, szájhagyomány, mondahagyomány (egy magyar történeti népmondakör történeti és társadalmi összefüggései), *Ethnographia* LXXVII, 49–73.
- Györffy István 1955: *Nagykunsági krónika*, Budapest.

- Józsa László é. n. [1968]: *A kunszentmártoni Nagyiskola története*, Kunszentmárton.
- Kimnach Ödön 1903: Helynevekhez fűződő mondák Karczag vidékén, *Ethnographia* XIV, 58–60.
- Németh Gyula 1990: Árpád-kori törökjeink, in: *Törökök és magyarok I*, Budapest, Kőrösi Csoma Társaság–MTA Könyvtára, 438–455.
- Örsi Julianna 1988: A Nagykunság mint néprajzi csoport (Karczag és környezete kapcsolatrendszerének vizsgálata), *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv*, 347–366.
- Pesty Frigyes 1978: *Pesty Frigyes kéziratok helynévtárából I: Jászkunság* (Bognár András közz.), Kecskemét–Szolnok, Katona József Megyei Könyvtár–Verseyhy Ferenc Megyei Könyvtár.
- Szendrey Imre 1886: Ecsegh és Orgonda. Régi kún történet, in: *Délibáb. Kún és jászregék a magyar nép számára*, Karczag, 4–13.
- Tálas István 1971: Hozzászólás a magyarországi kunok etnikumának kérdéséhez, *Népi kultúra – népi társadalom V–VI*, Budapest, 485–490.
- H. Tóth Imre 1956: Új Péter, a Nagykunság poétája, *Jászkunság III*, Szolnok, 121–125.
- Új Péter 1828: Zádor és Ágota a debreczeni útban, a XI. Századból, in: *Kún történetek régi időből Új Péter által*, Pest, 86–184.

ZÁDOR UND ÁGOTA.

Dichtung und Wahrheit in der historischen Überlieferung des
Gebiets Nagykunság

GÁBOR BARNA

In Karcag, in der Stadt in Nagykunság, mitten in der großen ungarischen Tiefebene, sind in der Volksdichtung lakonische Erklärungen über die Entstehung einiger geographischer Namen der Gegend aufbewahrt worden. Die Namen einiger Hügel oder Sümpfe werden auf einen Personennamen zurückgeführt. Man hat diese Personen miteinander in Verbindung gebracht, und über ihre Taten kurze epische Geschichten erzählt. Die Bewohner der Gegend sind die Nachfahren der Kumanen, die sich hier im 13. Jahrhundert niedergelassen haben.

Die Helden dieser Geschichten sind Ágota und der Recke Zádor, derer intrigierende Gegner stets versuchen, ihrer Liebe Hindernisse in den Weg zu stellen. Die Tradition verlegt diese Geschehnisse in die Zeit der türkischen Belagerung, in das 16–17. Jahrhundert.

Diese mündlich tradierten Erzählungen wurden 1828 von Uj Péter, einem Notar der Stadt Karcag und später am Ende des Jahrhunderts (1886) von Szendrey Imre als Gedicht niedergeschrieben und herausgegeben. Diese Hefte waren ihrerzeit sehr populär und gefragt, die Geschichten in ihnen hatten dann auch eine spürbare Rückwirkung auf die mündliche Tradition.

Aus den mündlich tradierten Geschichten und den bewußt geformten historischen Versgesängen bildete sich der heutige historische Sagenschatz von Karcag heraus, der auf der dichterischen Ebene auf die andersartige – türkische – Herkunft der Kumanen, auf die glorreichen Helden alter Zeiten, auf ruhmreiche Vorfahren erinnert, und mit ihnen ein moralisches Beispiel zu geben und das Zugehörigkeitsgefühl zu stärken versucht.

A NÉPI TÖRTÉNELEMSZEMLÉLETRŐL

Felsőboldogfalvi történeti néphagyomány ma és
Orbán Balázs idejében

ZSIGMOND GYÓZÓ

A történeti néphagyomány gyűjtését a Székelyudvarhely melletti Felsőboldogfalva község tizenegy falujában eleve azzal a célkitűzéssel végeztem, hogy összehasonlítsam Orbán Balázs (1868) munkájának a nép történelmi emlékezetére való hivatkozásait azzal, ami máig megmaradt az itteniek tudatában a magyarság történetéről, illetve, hogy megnézzem, mi kerülhetett el a nagy székely figyelmét és mi adódott hozzá azóta a régi történeti hagyományhoz.

Talán hasznos adalékokkal szolgálhatok az említett kérdések megválaszolásán kívül arra is, hogy Orbán Balázs történelemszemlélete mennyiben egyezik szűkebb szülőföldje népével; hogy az ő személye, tevékenysége milyen nyomot hagyott e vidéken; hogy Orbán Balázs népe hogyan őrzi, becsüli itt, a XX. század vége felé, múltja emlékeit a szájhagyomány tanúsága alapján; történt-e változás például a mondák hőseinek megítélésében.

A jelen munka is bizonyosság lehet arra, mennyire fontos a helyszíni gyűjtést hadéktalanul folytatni népi kultúránk értékeinek a feledésbe merüléstől való megmentése, valamint beható tanulmányozásuk végett. Próbálkozásom, hogy egy bizonyos terület más-más időpontban (Orbán Balázs idejében illetve napjainkban) lejegyzett történeti néphagyományát összehasonlítsam, úttörő jellegű. A gyűjtést 1983–84-ben és 1993–94-ben végeztem. Lejegyzéskor a helyi kiejtés hű tolmácsolására törekedtem.

ADATTÁR

Ide nem csak történeti mondákat vettem fel. A történeti vonatkozás mibenléte vitatható; a falutörténet a maga összetettségében, árnyaltságában valóságosabb: ezért szerepeltetek itt jelzésszerűen egyszerű helynévmagyarázásokat is például, noha csak egy részük történeti monda is egyúttal.

Árvátfalva

1. *Árvátfalva* eredetileg Cserefalva vót. Sok cserefa vót a környékén. Egyik tatárjárásskkó épusztult vót; három árva leány maradt csak. S errő kapta a falu a nevét. (Orbán 1868: 159.) A falut meggyújtották vót. Egy pincébe húzódott vót meg a három leány. Úgy maradtak meg. (B. J.)

2. Innen is vótak Rákóczivā kurucok. Járt itt II. Rákóczi Ferenc. A Seres tetőn jöttek keresztű. Valamelyik Ferenczi fogadta vót. Itt a patakfali részen beszédet tartott. Beszéliik milyen ügyes ember vót. (B. J.)

3. Meséliik, hogy a törökök ēraboltak két fiatal. Egyik patakfali vót, Ferenczi Borbála, a másik Sándor Pál, kénosi. Énekeltek ott, ahol találkoztak. S így észrevették őket a törökök. Űgy 1500-600-as évejbe lehetett ez. Pál aztán visszajött vót; megtanult törökül, s töröknek öltözve jött haza. (B. J.)

4. Nagypám negyvennyócba önkéntes vót. Vitézségi érmét is kapott. Megvan most is. Ahogy ő csinálta a kézi gránátot, űgy senki se máma. Vásárhelyt tanították a robbantásra. Mikó Petőfi Sándor jött ide Segesvárra, a sereggē vót ő is. S egyszer kiállja valaki:

— Gyere, Balázs Sándor, mē itt van Petőfi Sándor:

Futtak, s tisztelegtek neki (Ebbő a kicsi falubó annyian ott vótak, hogy csak a kicsik s az idősebbek maradtak vót helybe). Sovány képű vót, kicsi vékony bajusza vót neki. Lóhátró mosolygott felējük, mondta nagypám. (B. J.)

Bikafalva

5. *Bikafalát* űgy hítták Lukácsfala egyszer. A torony ē vót romolva. Fű nőtt a tetején, az ablakokná. Nem tudják, mi csináljanak vele. Megegyeztek abba, hogy a falu közbikájáva lelegetetik. S főhúzták a toronyba. Amikó húzták, a bika a nyelvét kivette.

Mondták: — Húzzad, kónyē, me kívánja: Közbe a bika mire fölért megdöglött. Azóta híjják a falut *Bikafalának*. (V. S.)

6. Vót egy báró Bögözbe. Kocsikázott ide le, Bonta mögött. A bikafalvi bikát itt legeltették. A bika földőötte a kocsit, s a bárónét megölte. Azután nevezték a falut *Bikafalának*, elötte Szentlukácsfala (Orbán 1868: 39.) vót. (L. A.)

7. Itt körül a bikák ēpusztultak. Itt maradt meg csak a bika (Orbán 1868. 39.), s ēnevezték a falut *Bikafalának*. Régebb Kűköllőfalának hítták. Ott lett vóna telepűlve Bikafala, ahol most a Házhely van, a Csicséren erről. (T. Á.)

8. Ott főnn vót a Budavára, az egy vár vót. A királyt bélökte vót a patakba a bátyja, ott halt meg. Szembe, Csicsér, az egy nagygazdag fehérnépē vót. (L. A.)

9. Egyszer Mátyás király, mint kovácslegény jött ki a vár kapuján. Az űr egy pácává reá ütött:

— Erigy, menjél, akkora orrod van, mint Mátyás királynak! (B. L.)

10. Azt hiszem, olvastam valamikő, hogy Mátyás király ēment, tudja meg a népekke, hogy bántak. Parasztruhába felöltözött, ő is dolgozott. A hajdú verte. Nem szólt. Másnap kérdezte, mint király, hogy vannak a népek, milyen bánásmódba részesűlnek. Mondta aztán, a rakás fát hányják széjje. Megmutatta a nevét: — Én hordtam ide, ingöm is vertetek vót. (D. Á.)

11. Munkásai voltak Orbán Balásznak. Jól fizette őket. Most is emlőgetik Lengyelfalán. Könyvébe megvót, hogy minden falu mirő vót ēnevezve. Könyvét, tudok valakit, akinek megvót, a miliciák elvették. (D. Á.)

12. *Bonta*. A bögözi Ugron báróē volt. Amikor eladtak belőle, az űj birtokosok kívágtak onnan, megbontották. Mondják azt is, hogy a Felvidékűrő jövő deszkás szekereket nem tudták kivontatni ott az állatok, és megbontották a rakást, leraktak belőle, hogy tovább mehessenek. (B. L.)

13. Régebb vót egy Lukács Gyula nevezetű, nagyon erős ember vót. Mentek le gabonáé az Alföldre. Bémentek a magtárba. A többiek tötönték meg a zsákot, ez összeszedte fenn a taréját s kötötte be a zsákokat. A nemes ember nézte, s megkérdezte, hány zsák búzát tudna onnan lehozni. Azt mondta, hogy ő hatot lehoz. Le is hozta, s belébüködtette a szekérbe. A nemes ember úgy megijedt az erejétől, azt mondta neki, egy lejt se adjon, de menjen ki. (Sz. D.)

14. Mentek a havasba tűzifáé. A Cekend alatt vót egy kocsoma. Lássa László úr, hogy ketten kezet fognak s az egyik összekucorodik. Megszorította László úr azt is, hogy vérzett. (Sz. D.)

15. Hatalmas erejű volt Lukács Gyula. Két átalvetővel megpakolva indult el a városba. Egyik átalvetőt tette egyik, másikat a másik vállára. Az átalvetőkbe nagy kandérotejt vitt. Újságot vett a kezébe, s Udvarhelyig mind kiolvasta. Visszafelé már más lapot böngészett. Újságolvasás közben nyomot vert. Az egész falu leste, hogy elment-e, indulhatnak-e a városba áruikkal. Az ő nyomában. (T. P.)

16. Kis János örökölte aztán a házunk Lukácsfitól (mi Bedők abba a házba lakunk, amelyikbe Kisék, Lukácsfiék is laktak volt). Rőla mondják, hogy amikor a felesége és tizennégy éves leánykája meghalt, kiment az udvarra s vette a puskát s kiáltotta:

– Hol vagy, Isten, hogy lőjjelek le!

S lőtt is felfelé az égbe. (B. L.)

17. Lukácsfi úrfinak (a földbirtokosnak) volt egy medvéje. Tyúkokat vágta le, a hulladékot neki szokták bevetni. Egysze a szolgálólánynak mondta:

– Vidd be a medvének, Zsuzsi, ne csak vess!

Bizony a medve lehúzza a fejéő a bőrét a leánynak. Lukácsfi meglőtte a medvét, a leányt hamar fogatos kocsira tették. Aztán visszaforrott a bőre. (B. L.)

18. Szakács Zoltán, volt főrendházi tag, idevaló volt, bikafali. Az apja nagyon rendes, becsületes ember volt, de benne biza volt rosszféleség.

Egyszé akciós marhákat hoztak a faluba, hogy azokat osszák szét az embereknek. Szakács Zoltán egyik falustársáról ezt mondta, másíkról azt, például, hogy: – Te nyolcvan százalékos oláh vagy, azért nem kapsz! A végin mind magának tartotta meg a marhákat. Na de nem sok haszna lett belőlük, mert mind megmérgeződtek s elpusztultak nemsokára. (B. L.)

Farcád

19. Nem hallottam arról, hogy Budvár fennhatósága alá (Orbán 1868: 40.) tartoztak volna a farcádiak. Itt mindig szabad székelyek voltak. (L. N. A.)

20. 1916-ban leégett a falu (Farcát). (L. N. A.)

21. A templom alsó kijárójához eperfát ültettek Erzsébet királynő emlékére. (L. N. A.)

Felsőboldogfalva

22. Cibrefaláról (Orbán 1868: 40.) régen tűzvész miatt kellett ide költözzön a falu (Felsőboldogfalva). (T. M.)

23. A tatárjáráskor az ótordai Kerekes Mihály levágta volt Boldogfalán a tatár őszvezér fejét. Az ő kutyabőrös oklevele erről ma is megvan dr. Kerekes Jenőnél, Kolozsvárt. (T. M.)

24. Először-vót Cibrétfalva. Ott vótak épűjva a Rác-kertbe a tatárjárás elől negyvennyócba. Onnan települt Boldogfala. Volt egy öregasszony, gazdag asszony vót, ő ajándékozta Boldogfalának a Tizenhétfalusi havast. Ő lehetett a falu alapítója. (K. E.)

Hodgya

25. *Budvár* (Orbán 1868. 60–63.) még a hunok bejövetele előtt megvolt. Buda (Attila testvére) nyaralóhelye volt. Később a székely rabonbánok székhelye lett.

Csicsér lovag a *Csicsér* teteji várban lakott. Megkérte Budvár urának a lányát. Azzal a feltétellel adta volna neki Budvár ura a leányát, ha hidat épít Budvár és Csicsér között (szomszédos helyek). Ezt nem tudta megtenni, de egyszer megmentette Budvár urának az életét. S övé lett a leány. (B. B.)

26. A tatárjárás idejében az egyik székely vitéz a Budvár tetejéről a tatár vezért lelőtte nyilával (Orbán 1868. 45.). S az ott esett el, ahol ma a Jézus kápolna van. (B. B.)

27. Vécke, innenjöttek a hodgyaiak ide a tatárjárás idején. Van ott egy Hodgya-pataka és Hodgya-erdeje. (B. B.)

Lengyelfalva

28. *Baknyúzó*: bokros, füves hely, ciheres. Ott gyülekeznek a boszorkányok. Azt mondták, hogy a törökök vagy a tatárok ott megnyúztak vót egy bakát, katonát élve. (L. Á.)

29. *Tatárkemence*: egy kőszikla. Benne egy mélyedés, hogy ott nem ver meg az eső. A tatárok ott telepedtek meg, ott sütték a kenyeret. (L. Á.)

30. Mesélték, hogy hát Rákóczi Ferenc ide menekült vót Orbán Balázs apjáiékhoz, Orbán Jancsihoz. Azt mondják ide rejtette vót ő a kincset a mostani Orbán-kúria helyén lévő házban. Sokat ástak utána. Szent György napján éjjel tűz gyúl fű ott, kék lánggá, ahol a kincs vót. (L. Á.)

31. Szejkén a fürdőn történt. Az emberek kaszáltak. Orbán Balázs odakiátotta:

– Mé nem kaszáltok hátra is?

Vót ott egy vót pap, az megfelelt:

– Há a báró úr, mikó ír, mé kezdi előlrő a sort, mé nem ír visszafelé is?! (L. F.)

32. Orbán Balázs testvérei: Ottó, Félix, Aranka s talán Szeleszta. S azé hívják ezt a falut cigány falunak, mert a báró hozta vót ide a béreseket, mindenfélét: Balázs testvérinek a fia, Jancsi báró, kis cinege ember vót. (B. G.)

Ócfalva

34. A régi időbe itt jobbgásyág vót. Bögöz filiája vót *Ócfala*. A tatárok Mihályfalát legyilkolták. Nyóc ház vót itt nálunk először. Innen a falu neve. Az akkori időbe sokat katonáskodtak. Aki hazajött, annak belsőséget adtak. (A. F.)

35. Az 1700-800-as évekbe lett itt egyházközség. (A. F.)

36. A törökök 145 évig birtokolták vót Magyarországot. (A. F.)

37. Negyvennyócban úgy vót egyszer, hogy éjjeli tizenkettőkö a románok kiírtak minket. Aztán jött rendelkezés, s nem csinálták meg. (A. F.)

38. *Erdő-tető*. Akasztófa vót ott, azt mondják. (A. F.)

Patakfalva

39. Bágy mellett vót egy vár. Bágyi vár a neve. Ebben a várban emberek húzódtak meg. Jöttek a törökök. Az emberek tüzes kerekeket eresztettek be közéjük. Így verték vissza őket. A kerekre szalmát kötözték és meggyújtották. Mikó gurultak, a szalma hullott le rőlük. Mindez este történt vót. A törökök nagyon megijedtek annak idején. Még ma is, pünkösdkő tüzes kerekeket eresztenek be az ódalba Bágyná az emberek. (S. J.)

40. *Mondóhegy*. Régi megfigyelő hely az. A II. világháború idején onnan lőtték a falut, Patakfalát. (S. J.)

41. *Patakfala*. Itt uradalmak vótak. Zsellérnép települt ide. A Ferencziek vótak itt az urak. (S. J.)

42. Szénamező mellett, a Gáronba vót valamikő a falu, még a tatárjárás előtt, azt mondják. (S. J.)

43. *Veresmart*. A kénosi határba van. Ott kerékbe törték valamikő az embereket, s eresztették be az ódalba őket. Azé nevezték el Veresmartnak, veres vót a vértő. (S. J.)

44. *Mondóhegy*. Egyik hely, ahol jelezték tűzzel a háborút. (S. L., N. E.)

45. Valamikő a templomunk kint vót a temetőbe. Egyszé aztán megkülönböztek az itteniek a telekfaliakká. Mondják, ott a temető mellett a Hegybe is laktak. Vót egy falu a határba, Gáronfala. Onnan ered a patak. A Diadar ódalába is laktak. A törökjárás után alakult ki aztán a mai falu. (N. L.)

46. Többen vótak innen a falubó kurucok a Rákóczi szolgálatába. (N. L.)

47. *Serestető*. Azért nevezték el így, mert ott sert árultak, valamikő arra ment az út Udvarhelyre. (N. L.)

Sándorfalva

48. Valamikő itt a bágyi várba vót egy nagy uraság. Ezek a faluk onnat telepedtek le. Ide a forrás mellé egy Sándor nevezetű telepedett le. Tőle a falu neve: *Sándorfala*. (B. F.)

49. A tatárjárás idejébe a Kőlikba húzódtott a nép. Ez az egész körzet a bágyi várból szaporodott. (B. F.)

50. Az itteni gödrekre víz vót régebb. Mikó Verestoronynó leszívtatták, azután telepedtek erre a népek. Ábránfalára járt innen a nép robotolni. (B. F.)

Sükő

51. Temetőkert. Temetés. Most legelő. A falu onnan eredt. Ott vót a falu, jött egy járványos betegség s ē kellett költözzön onnan. (B. Á.)

52. *Haricska*. Ide költözött másodikszo a falu. Addit ették a haricskát, amíg ismét a kolera elvitte őket, s harmadik településük itt lett az Irtványosba. Kétszázharminde körül voltak az 1300-as évekbe a sükőiek, most csak 183 a lakos. (B. Á.)

53. Irtványos. A településkor ott kezdődött a falu. A falu vége ez, gyümölcsös és kaszáló. (B. Á.)

54. A Rez-tetön lármafa vót, jártak fe ide a lármafát örözni a szabad székeleyek. Ha valahol betört az ellenség, azzal jeleztek. Szabad székeleyből kerültek ki a süköiek. (B. Á.)

55. *Várhegy*, erdő. Szent László tizenkettedik vára itt volt. Most is látszik a kövezett út. (S. A.)

56. A temetőben dédnagyapám, Bonda Péter sírja. Sírkövére föl vót írva, hogy lovassági tiszt. Részt vett a 48-as háborúba. (B. Á.)

57. *Sükő*. Régebb sütőkön, lapos köven sütöttek. Innen a falu neve. A sütőkőből lett a Sükő név. (S. I., S. E., Sz. Gy.)

58. *Szállás*. Erdő ez. Egyszé ott telepedett meg a falu. Pár csizmáé adta el a tulajdonosa a bikafaliaknak. (B. Á.)

59. *Ugron föld*, szántó. A negyvennyolcas forradalom idején az Ugronok menekültek. Itt egy asszony bújtatta, felöltöztette őket. Aztán az asszonynak adtak nyolcvan hód földet. (S. N. V.)

60. *Avas*. Vargyas Ferenc bá ement részegen szántani. Valami cigánynék a feleségihez mentek, s reá beszéltek, vigyenek ki ezt-azt az épület valamelyik részéből, mert ott csinálmány van.

Az asszony is részeges vót, ehitte. A cigányok összepakolták a ruháit, s elvitték. Vargyas bá vasárnap mondta: — Menj, asszony, a templomba! — Nem érek rá! Mikó harmadszó is ezt mondta az asszony, azt mondta Vargyas bá: — Menj, má megavasodsz!

Innen kapta a földje az Ávas nevet. (B. Á.)

Telekfalva

61. Nagyapámtól hallottam, hogy 48-ba tatárjárás vót. A falu csináltatott egy nagy vasajtót a barlang szájához, a Kőlyukná. A nép oda menekült vót. A templom alá bé lett építve később ez a vasajtó.

Vót egy két méter magas vénleány, egy nagy kosztra tett egy mezei tököt, amit kivájít. Töklámpást csinált neki, két szál gyertya égett benne, s csinált neki szemet, orrot, száját.

Ment a tatár vezér. Azt mondta a vénleány:

— Ki vagy? Feveszlek a surcomba s megeszlek!

Az úgy megijedt, a tatár vezér, hogy úgy ementek, többé nem is jöttek erre felé. (O. B.)

62. Tatárjáráskó a tatárok megtámadták az embereket. A patakfaliak, telekfaliak és sándorfaliak épújtak egy kőlyukba, a Kőlikba. De amint a sok nép zúgott, a tatárok észrevették őket. Odamentek s nem akarták elereszteni a népet, hogy éhezzenek meg. De aztán egy öreg leány, Sára nevű, összeszedte a lepedőket és magára csavarta néhányikat, mintha ruha lenne, a töklámpának a belit kivájta, a magjából fogat és körmöt készített. A tököt a fejibe húzta gyertyává együtt és a barlang hátáná vésett egy lyukat s este a tatárok felé ment és kezdte ordibálni: — Én vagyok a halál anyja, ha el nem mentek innen, elviszlek benneteket!

A tatárok megijedtek és az erdőbe bújtak, és reggelire úgy étakarodtak, hogy többé vissza se mentek. És a háromfalusiak: a patakfaliak, telekfaliak és sándorfaliak hazamentek. (O. B.)

63. Itt a falun alol, úgy híjják, hogy Tamafala. Oda építettek vályogból házakat, ott laktak. Vót egy pribék, annak vót egy telke itt a Telekbe. Itt jobbágyság vót. Lent vizes vót. Ide föl építkeztek. Ott vót Tamafala, itt vót Telek: így lett belőle *Telekfala*. Ahol az iskola, vót egy nagy feneketlen tó. (O. B.)

64. Menekülni kellett ki a Kölikba. Megfűtták a kürtöt. Akkó ment mindenki. Sütő Istvánné a leánykáját otthagya volt az ülőszékbe. S amikó jött vissza, a leánykának össze volt törve, nem volt orra. (O. B.)

Azóta mondják, hogy úgy jársz, mint Sütő Istvánné, úgy megütlek, hogy az orrod leszakad. (O. B.)

65. A bágyi vár urának volt három fia: Sándor, Tamás, Balázs. A Sándoré lett Sándorfala, Tamásé Tamásfala, Balázsé meg Telekfala. (O. B.)

Kisgalambfalva

66. Mikó vándoroltak a székelyek, és csak Csaba és Aladár volt a vezérük, mert az apjuk meghalt vót, akkó kerültek ē Torda vidékére. Ott megkülönböztek, így aztán Csaba népe ide jött vissza az ősi helyre, Aladár pedig az övéivel ott maradt Torda vidékén. Ezé mondják, hogy az ottaniak is székelyek, csakhogy elkülönöztek. (S. D.)

TEMATIKA

Hatvanöt történeti vonatkozásúnak tartott népi közlést jegyeztem le Felsőboldogfalva község falvaiban. Orbán Balázs főművében (1868) kb. 22-24 ilyenre utal az említett falvakban. Ezekből 9-10 történeti monda akkori meglétére lehet következtetni. Dobos Ilona (1970: 90–112) csoportosítását használva megállapítható, hogy nagy részük alapítási monda (Orbán 1868: 39, 40, 159, 176). Egy szöveghelyhez fűződő (Orbán 1868: 159), kettő háborúhoz (Orbán 1868: 39, 159), kettő hősközhöz (Orbán 1868: 60, 62), és egy bűn és bűnhődés témájú (Orbán 1868: 174). Ez utóbbit előfordulhat, hogy a Bággyal Felsőboldogfalva irányában szomszédos falvakban akkor sem ismerték. Őstörténetinek tekinthető a Buda koporsójához meg a Budvárhoz kapcsolódó, ha nem is egészen ősi néphagyomány (Orbán 1868: 60–62).

Az általam gyűjtött történeti mondákat következőképpen csoportosíthatom: a számmal a korpuszbeli népi közlésre utalok; a zárójelbe tett számokkal pedig azt jelzem, hogy az illető népi közlések inkább mondatöredékek, mint mondák.

Alapítási mondák: 1, (24), 33, (48), 63. Helyekhez fűződő mondák: a) 1, 5, 6, 7, 33, (43), (45), (57), 60, 63, (65) b) 13, 14, 15, 16, 17, 18, (23), 31. Őstörténeti mondák: 25, 66. Vitatható ide sorolásuk. Dobos Ilona szerint (1989: 273) ez a kategória a magyar anyag alapján nem képez külön csoportot. Háborúkhöz kapcsolódók: 3, (23), (24), 28, 39, 61, 62, 64. Hősközhöz fűződő mondák: (2), 4, (9), 10, 30 (országos hírékhez), (23), 25, 61, 62 (helyi hírességekhez). Bűn és bűnhődés témájú monda nincs.

A magyar múlt három nagy korszaka közül (Ujváry 1991: 443), melyekhez jelentős folklorisztikai hagyomány kapcsolódik, esetünkben a tatár-török dúlás ideje az, amelyhez legtöbb monda fűződik. 48–49-ről meg a kuruckorról szintén van néhány történet, meg-

emlékezés. Az Orbán Balázs korabeli és a mai népi történelmi emlékezet nagyjából egyezést mutat. Az eltérést többnyire részletek feledésbe merülése, utalások, illetve az akkori meg a mostani kutatás hiányosságai jelentik. (Például Bikafalva, Lengyelfalva, Sándorfalva, Sükő mondáiról egyáltalán nem szól Orbán Balázs; nekem főleg népi helynévmagyarázások gyűjtése terén lenne még törleszteni valóm.)

Kivételesen fordul elő valamely monda, régi történet nyomtalan eltűnése, mint ahogy ez itt többek közt a patakfalvi ördöggel kapcsolatos esetében (Orbán 1868: 159–160) történt.

Népi helynévmagyarázás – történeti monda

Nemcsak történeti mondák figyelembe vételével írtam jelen tanulmányt. A népi helynévmagyarázás (nem csupán a névmagyarázó monda) is rávilágíthat a népi világkép és történelemlátás egyes elemeire. A nevek közül főleg a kétes, illetve az ismeretlen jelentésű hagy szabad utat a képzeletnek meg a távoli múltba nyúló (többnyire történelmi) emlékezetnek.

Az egyes községek történelmi emlékezete csak ritkán él írásban rögzítve. Felsőboldogfalva sem jelent kivételt, hanem az általában helynevekhez kapcsolódó mondákban nyilvánul meg. Ezek a szövegek a történeteket nemigen kötik időhöz, vagy ha igen, akkor pontatlanul és gyakran csak a gyűjtő kérésére teszik. A történelmi személy neve sem feltétlenül szükséges, nem mindig lényeges kellék.

Történelemszemléletről

A.

Felsőboldogfalva népének – szóhasználatukkal élve – *régi dolgai, történetei* sajátos, de a magyar átlaggal nagyjából egyező történelemszemléletről vallanak.

Általános, hogy igaznak, valóságosnak tekintik a mondai cselekményt. Legalábbis a régi időkre vonatkozóan. Bár olykor azzal egyetértenek, hogy ma ilyesmi nem eshetik meg.

Orbán Balázs óta egyetlen falu neve változott meg az érintett tizenegy közül, a községközpont ma már nem „Felső-Boldogasszonyfalva” (Orbán 1868: 40) névre hallgat. Ez a részlet folklór szempontból sem lényegtelen. A többnyire Boldogfalvaként (legfeljebb Felsőboldogfalvaként) emlegetett falu nevének egyházas jellegét általában már nem idézve fel használói, alkalmasnak mutatkozott a népi humor egyik célpontjává lenni. A környéken általánosan ismert tréfás felelgetős jött létre, sajátos névmagyarázatot: „– Miért boldog Boldogfalva? – Mert mellette van Bikafala!”.

Az uralkodó motívumok, emlegetett korok, események, személyek ma is ugyanazok, amelyekre Orbán Balázs (1868) utalt (lásd még: Gagy 1991: 699). Itt is sok a háborúra, katasztrófára utalás (1, 2, 3, 4, 20, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 34, 36, 37, 39, 40, 42, 44, 45, 46, 49, 52, 54, 56, 59, 61, 62, 64).

Orbán Balázs a székelyeket a hunoktól eredeztető szemlélete csak egy mondanyszövegben van meg (25).

Itt jegyzem meg, hogy Orbán Balázs szerint a mondai hagyomány történeti forrásként sem lebecsülendő. A történettudomány jelenlegi álláspontja szerint például a hun – magyar rokonságot vallva, feltehetően tévedett. A hun időköt, a székely régmúltat idéző ma is élő mondák Orbán Balázs vélekedését látszanak alátámasztani. Ez felfogható a történeti források, az irodalmi hatás megnyilvánulásának is. A népi történeti tudatban ilyen hatással feltétlenül számolhatunk, s azzal is, hogy a néphit meg a nemzetközi vándor mondamotívumok befolyása ugyancsak jelentős.

Lévén, hogy a népi történelemszemlélet az adott korszakokban egységes hiedelemrendszeret alkot, s e rendszer változásának inkább jellemzője a hangsúlyeltolódás, mint az elemek teljes cseréje (Katona 1980: 245 – 246): az Orbán Balázs által (többnyire implicit módon) vázolt népi történelemszemlélet és az általam körvonalmazott közt is ily különbségek feltételezhetők mindenekelőtt.

Orbán nyolc, mesésnek mondható történeti vonatkozású adatát nem őrzi kutatásaim alapján a vizsgált 11 falu történeti hagyománya: 1. Buda hármaskoporsója (Orbán 1868: 60), 2. A patakfalvi ördög története (Orbán 1868: 159 – 160), 3. Budavárnál tündérek föld alatti alagútjai vannak (Orbán 1868: 60), 4. Kedvesét 48-ban harcolva a Bonta-szorosban kiszabadító leány története (Orbán 1868: 38), 5. „Felső-Boldogasszonyfalva” temploma Izabella királynőtől (Orbán 1868: 40), 6. Jánosi János Budvár utolsó birtokosa (Orbán 1868: 40), 7. Kincs van elrejtve a bágyi várban (Orbán 1868: 174), 8. A kegyetlen bágyi urat s gonosz leányát az ég büntetése sújtja (Orbán 1868: 174).

A hangsúlyeltolódás tehát a realisztikusabb történetek felé történt. Maradt továbbra is a népességgusztulást és a szabadság- és igazságvágyat jelző mondák túlsúlya.

Teljes feltárás a magyar nép történelemszemléletét illetően még nem történt, állapította meg a parasztságunk történelemszemléletéről egyféle összegzést írva Katona Imre (1980: 242 – 255). Többek közt Ancsel Évát is idézi (1978: 66 – 67): „... a primitív viszonyok közt...” „... a biztonság tudatot nyújtó múltbaágyazottság dominál...” Nos, Felsőboldogfalva község falvainak lakói a meglehetősen primitív viszonyok közt ma is

igénylik e múltbaágyazottságot – biztonságra is vágyva, de mint jogfolytonosságuk bizonyosságát, s magyarságtudatuk kifejeződését is.

B.

A tájhoz kötöttség meghatározó volt és maradt Orbán Balázs óta e vidék népi *térsemléletét* illetően is. Jelenléte nyilvánvalóbb a jelenkori gyűjtésben. Bizonyára azért, mert ez inkább kitér a részletekre, s több helynévmagyarázást s más a történeti mondával rokonítható népi közlést tartalmazva. Erdélyi János írta (1847: 431): „... a népnek sem országa, sem hazája tulajdonképpen, hanem csak faluja, szülőhelye volt mindeddig a magyar földön.” Fokozottabban érvényes ez Orbán Balázs óta a kisebbségi helyzetbe került magyarság esetében.

Parasztágunk *térsemlélete* *idősemléletéhez* hasonlóan szintén beszűkült. Igazi hazája szülőföldje volt. E viszonylag elszigetelt falucskák népe rossz út- és közlekedési viszonyok, csekély művelődési lehetőségek, lehangoló gazdasági állapotok közepette él. Egy iskolája van a 11 falunak, mely látogatottsága sok kívánni valót hagy maga után manapság is.

Orbán Balázs műve előszavában ír Erdély és Magyarország összetartozásáról, amely fennáll a határok módosulásától függetlenül, s amely megnyilatkozik például a székelyföldieknek a magyar haza iránt tanúsított szeretetében. Ma, amikor az erdélyi iskolákban csak a románok történetének tanítását írja elő az államhatalom, még hozzá csak román nyelven a népi történeti hagyománynak hiánypótló, a nemzeti tudatot erősítő szerepe kétségtelenül nagyobb, mint volt a múlt század második felében.

C.

Tér- és *idősemlélet* kérdésében vannak eltérések az Orbán Balázs és az általam láttatott népi történelemszemléletben. Az újabb gyűjtésben jobban körvonalazódik a népi idő- és *térsemlélet* szűkített jellege (Katona 1980: 246).

A népi időszámítás a Székelyföldön (bár úgy tapasztaltam egyre kevesebbek szerint) valahol a hun időkkel kezdődik, nem a tatár- s törökjárással vagy kuruc korról például, mint máshol. Viszont ezekkel folytatódik. Megjegyzem: a hun tárgyú mondák, népi közlések meglehetősen gyérek. Például a Hadak útja, Csaba útja csillagképnév mondai magyarázatának ismeretéről nem tudok a községben.

Valószínű a hallott népi szöveg pontosabb lejegyzése az ok, hogy anyagomból világosabban kitetszik, hogy a népi emlékezetben mennyire összeolvadt rég- és közelmúlt, mennyire gyakori, sőt jellemző az objektív időtől való eltekintés, az időponttévesztés. Az

időben közeli és távoli egyaránt jelenközben van. Valamely dolog megőrzése a népi emlékezetben sosem öncélú, valamiért időszerűnek tartják a rá emlékezést.

Gyakori az utalás a visszaemlékezésekben a helybeliek életét, földjét, szabadságát veszélyeztető más népekre (1, 3, 23, 24, 26, 27, 28, 34, 36, 37, 39, 42, 49, 61, 62), olykor a népnevek, időpontok felcserélésével (24, 28, 61). Ez is jelzi, hogy nem más népek gyűlölete, hanem a szabadságféltség egyetemes emberi érzése jut szóhoz ezekben a szövegekben.

D.

Az *úrellenesség*, mint a népi történelemszemlélet egyik jellemzője (Katona 1980: 249) ezekben a székely falvakban csak egy közlésben van jelen (31). Nem oly mértékű, mint a magyarságnál általában. Bizonyára oka ennek a székelyek vérrel megszolgált nagyobb szabadsága, az itteni egykori demokratikusabb társadalmi berendezkedés.

Az alávetett érzékenysége, sérelme épp az Orbán Balázsról emlékezőkor (31) nyilatkozik meg úrellenes éllel. Ez viszont nem vonja kétségbe a legnagyobb székely (11) megbecsülését, akinek apját bizonyára nem véletlenül tekinti környezeté Rákóczi bűjtatójának, s véli házáat kincset rejtőnek.

Személyek, hősök a történeti néphagyományban

A.

A nép királybarát szemléletére Orbán Balázs itteni anyaga nem ad példát, az általam több mint 100 év múltán lejegyzett viszont igen. A közmondásosan igazságos Mátyásról, töredékes mondával szintén megemlékeznek (9, 10). Ugyancsak szűkszavúan, de szólnak Szent Lászlóról (55), meg Erzsébet királynőről is. Rossz királyról nincs „régí történet” gyűjtésében.

Történelmünk kiemelkedő személyiségei közül e falvakban Rákóczi a legemlegettebb (2, 30, 46); Mátyás királyról (9, 10), Petőfi Sándorról (4), Budáról s közvetve Attiláról (25), Szent Lászlóról (55), Erzsébet királynőről esik szó. Kossuth emléke a 48-as szabadságharcával összefonódva él, de alakjához itt nem kapcsolódik monda. (Ahogy Rózsa Sándorhoz sem, csak ének.) Viszont a Kossuth-nóta általánosan ismert e tájt is.

A mondabeli Petőfinek általában kevés köze van a valósághoz. Az itteni (4) (ráadásul) családias jellegű memorat viszont valószerű. Tisztelete határtalan, nagyságát rendkívülinek tekintik. Itt, nem messze Petőfi segesvári síremlékétől és székelykeresztúri legendai sírjától, van aki (B. J.) büszkén, áhítattal s szinte könnyekig elérzékenyülve regél szabadságharcos költőnkéről. Máskülönben minden országosan ismert nagyunk esetében

kegyeletteljes volt a történetek előadásmódja. A régi dicsőség emlegetésekor többször is megjegyezték adatközlőim, hogy az hátha a jelenre, a jövőre nézve szerencsét hoz. Íme a történeti hagyomány kompenzáló szerepe, lelki erőtartalék jellege.

B.

Az frásbeliség térnyerésével, valamely történelmi személyiségünk gyakori emlegetése az iskolai oktatásban gátolhatja a hozzá kapcsolódó mondák helyi változatainak kialakulását. Ilyennek látom a Mátyás királyról szóló mondákat. Többen utaltak Bikafalván könyvbeli Mátyás-történetekre, s ezzel indokolták azt is, hogy ezért szükségtelennek tartják ezeket a szövegeket emlékezetünkben megőrizni.

C.

A történelem és a folklór összefonódásának sajátos tanúbizonyságai a történelmi mondák: történelmi személyek, alakok, dolgok népi értelmezései.

A történelemtudomány időközben megélte nagy forradalmát: a nagy személyiségek mellett sokrétűen odafigyel a társadalom minden rétegére (Cuisenier – Segalen 1993: 50). Ebben hasonló volt a népi történelemlátás. A nagy uralkodóknak, vezéreknek sokszor csak a híre jutott el egy-egy faluba; viszont vidékük, településük nevezetes emberei, akiket a történettudomány számon se tartott: helyet kaptak a szájhagyományban sorstársaik jobb törekvéseinek jelképeivé nemesedtek például mondák, balladák, népdalok hőseiként. Valószínűnek tartom, hogy a helyi, történetinek nevezhető mondáknak a nemzeti történelem által kisebbnek tartott hősei kölcsönöztek vonásaikból és tetteikből a nagyobb területeken ismert hőseknek. Elképzelhető, hogy ennek a fordítottja szintén megvalósulhatott. Így variálódott, ugyanakkor egységesedett is a hagyomány.

D.

Sajátos szint képviselnek a helyi hírességekhez kapcsolódó történetek, többnyire memoratok, amelyek nagy része a helyi mondák kategóriájába sorolható.

Toldihoz hasonlóan nagyerejű Lukács Gyula (13, 15) és László úr (14). Helybeli urak (Lukácsfi (17), Kis János (16), Szakács Zoltán (18)) érdekesebbnek talált cselekedeteiről az igaztörténetekkel rokonítható emlékezések szólnak.

A távolabbi múlt alakjai közül öt nem általánosan ismert, de a környék történeti tudatában (főleg Sára) figyelemreméltó mondahősök. A tatárokat elijesztő okos telekfalvi vénleány, Sára (61, 62), a humoródalmási barlang mondájabelinek szinte pontos mása. Csicsér (25), szegény székely vitéz, Budvár urának életét megmentve szerzi meg feleségül

annak addig tőle előkelőbb származása miatt eltiltott leányát. Ferenczi Borbála és Sándor Pál, a törökök által elrabolt szerelmesek (3).

Kerekes Mihály (23), tordai vitéz, ki fejét vette a tatár „ősvezérnek”. Nem érdektelen, hogy a Kerekes Mihályról szóló történet hitelesítéseként ma is meglévő bizonyítékra utal a mesélő. Ezzel mind a Boldogfalván egykor történtek jelentőségét, mind pedig a maga szavahihetőségét egyaránt hangsúlyozza.

A helyi hírességek némelyike könnyen országossá, illetve nagyobb területen ismertté válhat. Ilyen a telekfalvi avagy homoródalmási okos vénleány esete is. Vándormotívum, az ellenfelet furfanggal előző hős nemzetközi típusa úgy van jelen a Sárít szerepeltető magyar mondá(k)ban, hogy az névhez és helyhez kötöten, sajátosan tudja közölni az egyetemes emberi mondandót.

A hősök túlnyomó többsége Orbán Baláznál pozitív és szinte kizárólag pozitív mondai hősök ismertek a mai Felsőboldogfalva község falvaiban is. Kivételek a helyileg ismert: részeges Vargyas Ferenc (60), a csaló Szakács Zoltán (18), az Isten ellen lázadó Kis János (16), egyszerű szereplői ők nem is oly régi történeteknek.

Három olyan szereplő is van, akikről csak annyit mondanak, hogy a bágyi vár urának fiai, falualapítók (65). Valójában tulajdonság nélkül szerepelnek. A népköltészetet jellemző funkcionalitás bizonyosságai ők. Nem mondanak róluk többet, mert pusztán nevüknek, említésüknek van itt funkciója, és létjogosultsága. A közösség, mint főszereplő nem fordul elő sem a mai, sem az Orbán Balázs korabeli felsőboldogfalvi mondákban. A mondahősök viszont ezúttal is hőstípusok, így fölöslegessé teszik magának a közösségnek a szerepeltetését, hiszen a népi hősök mindegyike sűrített társadalmi típus (Katona 1980: 252), elválaszthatatlan közösségétől, képviseli annak törekvéseit; viseli gondjait: jelkép jellege van. Ezért is a pozitív hős többnyire csak jó tulajdonságokkal, a negatív hős, az ellenség, általában csak rosszakkal rendelkezik.

A tájszemlélet erősségét jelzi, hogy a szövegek történeti hősei nem országosan ismertek. Rákóczi (a szabadságharcos) és Mátyás király (az igazságos) tekinthető népszerűbbnek csak az említett országosak közül. A helyi mondákból megismert pozitív hősök vitézségük (Csicsér, Kerekes Mihály), eszességük (Sára s egy volt pap), és nagy erejük (Lukács Gyula, László úr) révén tűnnek ki. A helyi hősök típusainak kutatásában nagyok hiányosságaink. S feltétlenül pótlandóak: tanulságul szolgálhatnak, fontos adalékokkal történeti monda kutatásunk egészének.

A tájhoz való erőteljes kötődésből, az időjárástól való függésből következik a népi történelmi gondolkodás tapasztalható természetközelsége. Ennek jele, hogy szinte minden

jelentősebb történeti, társadalmi eseményt égi vagy földi jósjelek kísérték, kísérnek. Felsőboldogfalva falvaiban is ismert például az I. világháború előrejelzése üstökös révén, a székelymetű Csaba útjának kivetítése az égre, rendkívüli kincsek rendkívüli földi jelekkel jelzése (Szent György napján kék lánggal ég ott a hely (30)).

D.

Mind Orbán Balázs könyve, mind saját gyűjtésem igazolja, hogy az átlagosnál színesebb hiedelemvilág él a vizsgált községekben.

A történeti vonatkozású hiedelmek száma sem kicsi. Egy részük szorosan kapcsolódik más jellegű (például a népi vallásossággal összefügg) hiedelmekhez. Egyes hiedelem-lények történelmi történések részeseivé válhatnak (28, 29, Orbán i. m. 60, 160), egyes történelmi személyekre hiedelem-lényszerű, esetleg épp félisteni vonásokat ruházhatnak (I. Lengyel 1988: 156, 161–2).

A mondahősök ilyenféle, a vallás- és néphitkutatókkal egybehangolt mélyreható vizsgálata is joggal igényelhető.

A műfaj, a forma változásai

Történeti mondán kívül igaztörténetek, helynévmagyarázó és hiedelemmondák, kincsmondák a helyi történeti néphagyomány részeként szintén helyet kaptak gyűjtésben. Nem ritka a műfajok keveredése (1, 4, 25, 28, 30, ...). Formailag a lejegyzettek többsége memorát, illetve töredékes fabulat. Viszonylag kevés a fabulat és a dite. Orbán Balázs művéből nem lehet bizonyosan következtetni értesülései forrására. Néhány esetben valószínűsíthető, hogy fabulat állhatott rendelkezésére (a patakfalvi ördög, Csicsér története stb.). A mesélési alkalmak megritkulásával több egykori kerek történet hiányos változatai maradtak csak meg.

A változás másik, a műfajisággal összefüggő jele abban látható, hogy az Orbán Balázs korabeli mondák mesészerű vonásai jórészt hiányzanak mai megfelelőikből, illetve az azóta elfeledettek nagyobbik része mesészerű elemet tartalmazó, romantikus jellegű történet volt.

A történeti mondák és ilyen jellegű névmagyarázások elbeszélésére a szűkszavúság, tömörség jellemző. A színezés, ha van, annyira beleilleszkedik az ilyen népi közlésbe, hogy nélküle szinte csonka volna a tartalom.

Adatközlők, körülmények

Az eddigi kutatások eredményeire hivatkozva állapítja meg Katona Imre (1980: 245), hogy a protestáns vidékek látásmódja (Felsőboldogfalva egyetlen faluja katolikus többségű: Lengyelfalva; a többi szinte teljesen református) történetibb, a katolikusoké vallásosabb volt. Továbbá, hogy a férfiak többet tudtak a közelet kérdéseiről, mint a nők. Esetemben adatközlőim közt 21 férfi és 8 nő volt, s a nagy pontatlanságok, időtévesztések ezúttal mind nőktől származnak. Szinte minden helységnek megvolt (néhol ma is megvan) a maga „krónikása”, aki a 48-as szabadságharc, az I. világháború illetve az iskola, a könyvek és más hatásra a történelem ismeretére „szakosította” magát. Ezért nem kellett sokat keresnem, hogy hol kivel álljak szóba. Legtöbb faluban gyakran a gyermekek is tudták, hogy hova irányítsanak, ha régi történeteket kívánok hallani.

Az, hogy a mondák jelentékeny része felülről, például irodalmi alkotások, kalendáriumok útján került a néphagyományba (Ujváry 1991: 447), ezt esetünkben a helyi értelmiség Orbán Balázs-tisztelete következtében a sokak által ismert „A Székelyföld leírása”-nak esete is alátámasztja. Egyik adatközlőm (B. B.) kiemelte, hogy ő Budvár történetét innen tudja. Mások megjegyezték, hogy tudását olvasott embertől szerezte, aki ismerte a község híres bárójának munkáit (B. J.). Azt megállapítani azonban, hogy az Orbán Balázs által feljegyzett történeti mondákból, melyek maradtak fenn épp népszerűsítőinek köszönhetően, lehetetlennek tartom.

Gyűjtéskor megállapíthattam, hogy a fiatalok és a középkorúak Felsőboldogfalva falvaiban általában csak 2-3 mondát ismernek.

A gyermekek többnyire csak a „halál anyja”, a „vénlányos” mondát ismerik a vidékhez fűződők közül. Valószínű azért, mert tankönyvük is tartalmaz hasonlót „Csalatornya” címmel.

Magam is tapasztaltam a generációk csökkenő tudását: a fiak már nem tudják, amit az apák még tudnak (Galuska 1992: 129). Ezért is folklórkutatásunk legsürgősebb feladatai közé tartozik a hitvilág és a történeti hagyományok folyamatos összegyűjtése, tanulmányozása.

Az elmúlt évszázadban csökkent a hagyományos szóbeli formák átörökítő szerepe. Adatközlőim ezért gyakran hivatkoztak könyvekre, rádióra, tévére, újságra, az iskolára, mint az övénel a szájhagyománynál megbízhatóbb ismeretszerzési forrásokra. Szabadkozva egyúttal, hogy ezekre nekik bizony alig jutott idejük elemi megélhetési gondokkal terhelt sorsuk miatt.

A történelem iránti érdeklődésnek mégis nagy becsülete van. A „rég dolgok” tudóit mindegyik faluban előszeretettel ajánlották nekem, s ritkán mulasztották el megjegyezni, hogy mennyire sajnálják a maguk járatlanságát ilyen kérdésekben.

Fontosnak tartom tehát jelezni, hogy a bemutatott történeti tudás csak kisebb részben tulajdonítható egy-egy falu közösségének, nagyrészt ilyen tudásukról a faluban ismert személyektől származik. Egész közösségek történeti tudásának részévé válhatnak azonban a történeti eseményeket, személyeket idéző (e tájt nemrég még hivatalosan üldözött, mellőzött) helynevek ismertsége révén. Ezért fontos a helynévmagyarázatokat figyelemmel kísérni a történeti néphagyomány gyűjtőinek, tanulmányozóinak.

Nemcsak a falu népe érzi azonban megbecsülendőnek a történeteinek ismerőit, azt aki szépen tud mesélni, de a mesélő, az előadó is úgy érzi, hogy tudásával tartozik közösségének. Ez abban is megnyilvánul mostanában, hogy a mesélő alkalmakat a realisztikus történetek uralják (Gagyí 1991), illetve esetleg csodás, de hihetőnek tartott történetek. Tanulságos a mai történetek jellegét összevetni a régebbiekével. Világosan kitűnik, hogy mennyire hasonló témák (fenyegetettség, pusztulás) jönnek elő újabban is, és mennyire realisztikus formában.

A világháborúk, a kollektivizálás, az 56-os események, a Ceausescu-korszak rémségei egyelőre épp csak elindulhattak a mondai hagyományozódás útján. Ezeket még többnyire nem tekintik régi dolgoknak, minthogy valóban nem is azok. De említésre, a belőlük való okulásra méltóaknak igen.

A gyűjtött történelmi vonatkozású népi közlések nagyobb részét elmondóik megtörténtnek, igaznak veszik, más részét csak részben tartják valóságosnak.

Elsősorban a jóra nevelés, tanítás a szerepük, a nemzeti hovatartozás tudatának az erősítése. Csak másodsorban fordul elő, bár nem mindig mellékesen, hogy szórakoztatásra is szánják őket.

Néplélektani szempontból érdekes, hogy milyen események, hősök hagytak nyomot (estleg koronként) a nép emlékezetében; milyeneknek ismeri, hogyan jellemzi ezeket. Az itteniek emlékezetében (ez a magyarságnál általánosnak mondható) a rohamos népességpusztulás, főleg a török- és tatárjárás hagyta a legmélyebb nyomot. De nem marad el a másféle uralom illetve veszély jelzése sem.

Összegzőképp: komor, kegyetlen, a túlerő kényének kitett múlt körvonalazódik (bizonyára magyar viszonylatban nem egyedülállóan) a község falvainak történeti néphagyománya alapján.

A történelmi emlékezet folytonosságának, az itteni mondák fennmaradásának okai nem egyediek (l. például Ujváry 1991: 447–448 és Gagyai 1991: 697–700): iskola, kiadványok, egyház a történeti tudatot fölfrissítő hatása, valamint a nemzeti önérzetében, azonosságtudatában itt gyakran megsértettek igénye az emlékeztetéssel való védekezésre, ellenállásra, a nemzeti identitás megőrzésére.

Szómagyarázatok

belébüködtette – beledobta, belevetette
 cinege – sovány
 egerfa – égerfa
 elkülönöztek – elváltak, külön mentek
 haricska – köles
 kandér – kondér
 kivette – kivetette, kidugta, kiöltötte
 kónyé – koma, hékás

koszt – karó
 megkülönöztek – különváltak, elváltak
 (esetleg: nézeteltérés támadt közöttük)
 milícia – rendőrség (Romániában 1990 előtt)
 taréját (zsákét) – száját, felső részét

Adatközlők

A. F. – Antal Ferenc, Ócfalva (Oțeni), sz. 1905.
 B. Á. – Bonda Áron, Sükő (Cireșeni), sz. 1892.
 B. B. – Baczó Béla, Hodgya (Hoghia), sz. 1907.
 B. F. – Bara Ferenc, Sándorfalva, sz. 1913.
 B. G. – Bálint Gáspár, Lengyelfalva, sz. 1950.
 B. I. – Bálint István, Patakfalva (Văleni), sz. 1932.
 B. J. – Balázs József, Árvátfalva (Arvățeni), sz. 1907.
 B. L. – Bedő Lajos, Bikafalva (Tăureni), sz. 1914.

D. Á. – Demeter Ágnes, Bikafalva, sz. 1919.
 K. E. – Kovács Eliza, Felsőboldogfalva (Feliceni), sz. 1923.
 L. A. – Lukács Albert, Bikafalva, sz. 1901.
 L. Á. – Lakatos Ágnes, Lengyelfalva, sz. 1922.
 L. F. – Lakatos Ferenc, Lengyelfalva, sz. 1950.
 L. N. A. – Lajos Nagy Albert, Farcád (Forțeni), sz. 1911.
 N. E. – Nagy Eszter, Patakfalva, sz. 1920.
 N. I. – Németh Ida, Ócfalva, sz. 1924.
 N. L. – Nagy Lajos, Patakfalva, sz. 1910.

O. B. – Orbán Berta, Telekfalva (Teleac), sz. 1909.	S. N. V. – Simóné Nagy Vilma, Sükő, sz. 1909.
P. L. – Péter Lajos, Bikafalva, sz. 1903.	Sz. D. – Szász Dénes, Bikafalva, sz. 1916.
S. A. – Simó Albert, Sükő, sz. 1922.	T. Á. – Tóth Áron, Bikafalva, sz. 1905.
S. D. – Sándor Dezső, Kisgalambfalva (Porumbenii Mici)	T. M. – Tóth Mózes, Felsőboldogfalva, sz. 1904.
S. I. – Simó Irma, Sükő, sz. 1946.	T. M. – Tóth Mózes, Felsőboldogfalva, sz. 1904.
S. J. – Somorjai János, Patakfalva, sz. 1909.	T. P. – Tóth Piroska, Bikafalva, sz. 1936.
S. L. – Sánta Lajos, Patakfalva, sz. 1931.	V. S. – Vasas Sándor, Bikafalva, sz. 1921.

IRODALOM

- Ancsel Éva 1978: *Történelem és alternatívák. A cselekvés válaszútjai*, Budapest.
- Cuisenier, Jean – Martine Segalen 1993: *Ethnologie de la France*, Paris.
- Dobos Ilona 1970: A történeti mondák rendszerezéséről, *Ethnographia* 81, 97–112.
- Erdélyi János 1847: Népdalköltészetünkről. Népdalok és mondák II, Pest, 371–478.
- Galuska Imre 1992: *Kesznyéteni népi elbeszélések*, Debrecen, KLTE, Néprajzi Tanszék.
- Gagy József 1991: Elbeszéléshagyomány a Sóvidéken, in Halász Péter szerk.: *A Duna menti népek hagyományos műveltsége*, Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 697–700.
- Katona Imre 1980: Parasztágunk történelemszemlélete, in Frank Tibor – Hoppál Mihály szerk.: *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat I*, Budapest, 242–254.
- Lengyel Dénes 1988: Történeti monda, in Vargyas Lajos főszerk.: *Magyar néprajz V: Magyar népköltészet*, Budapest, 148–166.
- Orbán Balázs 1868: *A Székelyföld leírása I*, Pest.
- Ujváry Zoltán 1991: Rákóczi-mondák a folklórban, in Ujváry Zoltán szerk.: *Történelem, régészet, néprajz. Tanulmányok Farkas József tiszteletére*, Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék, 443–448.

ÜBER DIE VOLKSTÜMLICHE GESCHICHTSANSCHAUUNG.

Die historischen Überlieferungen von Felsőboldogfalva
in der Zeit von Balázs Orbán (um 1860) und heute

GYÓZÓ ZSIGMOND

Ziel der folgenden Untersuchung ist der Vergleich der heutigen historischen Sagen eines siebenbürgischen Dorfes, der Gemeinde Felsőboldogfalva (Komitat Maros, das ehemalige Komitat Udvarhely, heute in Rumänien) und den Überlieferungen, die der Erforscher von Siebenbürgen, Balázs Orbán in seinem 1868 erschienenen Buch veröffentlichte. Es wird nicht nur den Spuren der Veränderungen in der Überlieferung nachgegangen, sondern auch die Auswirkungen des populären Buches von Orbán auf die mündliche Tradition untersucht.

Unter den 65 veröffentlichten Texten lassen sich neben den einfachen Aussagen (dite) Herkunfts-, Kriegs- und Heldensagen, sowie prähistorische und mit bestimmten Orten verbundene Sagen feststellen. In ihnen offenbart sich die Geschichtsauffassung der Einwohner, sie halten diese Geschichten für wahr. Im Vergleich zu den am Ende des vorigen Jahrhunderts publizierten Texten stehen die heutigen Fassungen viel näher zur Realität. Sie spielen eine bedeutende Rolle bei der Bewahrung, Aufrechterhaltung und Verstärkung des historischen Bewußtseins der Ungarn, insofern die heutige Jugend im Unterricht nur die rumänische Geschichte lernt.

In den stark lokal verbundenen Texten erscheint ältere und jüngste Vergangenheit miteinander verschmolzen. Infolge des spezifischen Zeitverständnisses stehen die weit und weniger weit zurückliegenden Geschehnisse ebenfalls gegenwartsnah da. Diese Tatsache weist darauf hin, daß die Erinnerung kein Selbstzweck sondern aus irgendeinem Grund immer aktuell ist. In den Überlieferungen kommt als Gedanke oft die Angst um die Freiheit vor, es sind aber kaum bemerkbare Spuren der Adelsfeindlichkeit zu finden.

Von den großen Gestalten der ungarischen Geschichte erscheinen in den Sagen Rákóczi Ferenc (Fürst von Siebenbürgen, Anführer des Freiheitskampfes gegen die Habsburger zwischen 1703 – 1711), König Matthias (15. Jahrhundert), Sándor Petőfi (Dichter des 19. Jahrhunderts), Attila und Buda (Hunnenkönig und sein Bruder) und Königin Elisabeth (die Frau von Franz Joseph I.) vor. (Die Aufzählung zeigt eine Reihenfolge aufgrund der Häufigkeit des Vorkommens.) Neben diesen Gestalten lernen wir auch lokale Helden kennen, die sowohl im Werk von Balázs Orbán als auch in den heutigen mündlichen Erzählungen als positive Figuren erscheinen. Die märchenhaften Züge der Texte aus dem vorigen Jahrhundert sind bis heute verblichen, für die neuen Texte ist eine Prägnanz und gewisse Wortkargheit charakteristisch. In der untersuchten Gemeinde ist aber eine reiche und farbenprächtige Glaubenswelt lebendig.

Das Bild der historischen Vergangenheit in den Sagen zeigt ein düsteres, dunkles, grausames Schicksal, in dem die Gemeinde oft äußeren Mächten ausgeliefert ist.

Die Kinder und Jugendlichen kennen diese historische Tradition kaum, sie lebt in der Welt der Erwachsenen, die sie pflegen und hochschätzen. Die Erinnerungen an die Weltkriege, an die Zeit der gewaltsamen Kollektivierung und an die Grausamkeiten der Ceauşescu-Ära erleben in unseren Tagen langsam die Umformung in Sagen und gehen damit in die historische Tradition ein.

A MAI MAGYAR NYELV
LEÍRÁSÁNAK
ÚJABB MÓDSZEREI

Szeged, 1993. április 29.

BEVEZETŐ

A József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Általános Nyelvészeti Tanszéke, valamint Magyar Nyelvészeti Tanszéke 1993. április 29-én A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei címmel tudományos ülészakot rendezett. A konferencia egyik célja az volt, hogy a magyar nyelv kutatói egymással és szélesebb körben is megismertethessék legfrissebb kutatási eredményeiket vagy az éppen folyamatban lévő vizsgálataikat. Az ilyen jellegű összejövetelek tartása azért is szükségesnek látszik, mert sok közlemény késedelmesen vagy idegen nyelven külföldi folyóiratokban jelenik meg, s így nehezebben hozzáférhető. Fontosnak tartjuk, hogy az új eredmények minél előbb bekerüljenek a tudományos életbe, konferenciánkat hagyományteremtőnek szánjuk, és kétévenként újra megrendezzük. – A második kollokviumot 1995. áprilisában rendezzük Károly Sándor születésének hetvenötödik évfordulójára is emlékezve, hiszen ő nemcsak tíz éven át volt vezetője az Általános Nyelvészeti Tanszéknek (s közben két esztendeig a Magyar Nyelvészeti Tanszéknek is), hanem mert közismert volt a minden új iránti érdeklődéséről és fogékonyságáról.

Maleczki Márta – Büky László

MODULOK A MONDATFELDOLGOZÁSBAN

(Broca-afáziás beszélők szintaktikai tesztelése)

BÁNRÉTI ZOLTÁN

1. A Broca-afáziás beszélőktől nyert nyelvi adatanyagra támaszkodva valószínűsíthető, hogy a beszélők mondatfeldolgozó (mondatértő) tevékenységének első szakasza világosan moduláris jellegű. Kimutatható a szintaktikai elemző modul és a sorrend-őrző, fonológiai-lexikális memória modul interakciója. A két modul együttműködésének aszinkronitásával, zavaival magyarázhatók az afáziás nyelvi tünetek.

2. Az afáziás betegek nyelvi teljesítményéből az egészséges rendszerre való következtetés néhány meglehetősen erős hipotézis és módszertani elv elfogadását tételezi fel.

2.1. Így vizsgálatunkban elfogadtuk az **átláthatósági hipotézist**. Eszerint lehetséges az, hogy az afáziások teljesítménye jól tükrözi az egészséges rendszernek a sérülés kivonása után megmaradó részét. (Világos, hogy ez nincsen szükségképpen így, gondoljunk az ismert funkcióátvételekre).

A nyelvi (szintaktikai) képességek **szelektív megőrzésére/elvesztésére** támaszkodó módszertani eljárás azon alapul, hogy X nyelvi képesség szelektív elvesztése Y nyelvi képesség szelektív megtartása mellett arra utal, hogy X és Y nyelvi képességek mögött funkcionálisan elkülönülő mechanizmusok tételezhetők fel, különösen akkor, ha más betegeknél fordított a helyzet: X nyelvi képességet őrizték meg és Y-t veszítették el. Továbbá: ha Y megőrzött nyelvi képesség *kimenetét* egészségeseknél feldolgozza (mint bemenetet) egy másik komponens, akkor a feldolgozás (sérülés miatti) elmaradása esetén *láthatóvá válik* Y kimenete. A nyelvi képességek szelektív megőrzése/elvesztésére támaszkodó analízis azt is feltételezi, hogy X és Y képességek intuitíve nagyjából egyforma nehézségűek, egyformán szükségessé teszik a bemeneteik fejben tartását (hasonló a memóriakapacitás-igényük).

Ezeknek a hipotéziseknek és módszertani elveknek a hasznossága a vizsgálatunk tárgya és köre tekintetében belátható lesz.

3. Az afáziás eseteknek számos, különféle szempontokat alkalmazó osztályozása ismeretes. Vizsgálatunkban az ún. „neoklasszikus osztályozást” használjuk, és ennek értelmében beszélünk **Broca-afáziás** betegekről. Ismeretes, hogy az afáziás esetek átlag

20 %-a mutatja tisztán a neoklasszikus osztályozás valamely típusának tüneteit. Sokkal gyakoribbak a „kevert” tünetek. Ez a jelen vizsgálatokban érintett betegekre is igaz. Ők abban az esetben tekinthetők Broca-afáziásoknak, ha ezt a terminust a Wernicke-afázia ellentétéként értjük.

3.1. A Broca-afáziát (a bal félteke fronto-temporális lebenyének sérülését) alapvetően a következő tünetek jellemzik. Töredékekből, fragmentumokból nem mindig jól ragozott igékből, főnévi szerkezetekből álló, el-elakadozó, spontán beszéd. Jó a beszédértés. A mondat megismétlését kívánó tesztekben a spontán beszédhez hasonló jellegű, de annál rendszerint nagyobb mértékű deficit.

A Broca-mező sérülése elsősorban a nyelvtani viszonyokat kifejező formatívumok (esetragok, jelek, képzők, előljárók, névelők, névutók, kötőszók, tehát a nyelvtani relációkra és nem a világra vonatkozó „zárt szóosztályok”) elérhetőségének (esetleg reprezentációjának) a sérülését jelenti. A vizsgálatainkban résztvevő betegek esetében a klinikai jellemzésekből főként az elérhetőségi pályák sérült volta valószínűsíthető. A világra vonatkozó tartalmas szavak („nyílt szóosztályok”) elérhetősége nem vagy kevésbé sérült. A Broca-afáziát szokás „szintaktikai” afáziának is nevezni, utalva a zárt szóosztályok elérhetőségének sérülésére.

A Broca-afázia ellentettje a Wernicke-afázia (a bal félteke parietális-temporális lebenyének sérülése). A Wernicke-afáziában szenvedő beteget a folyamatos és szintaktikailag (esetragok, toldalékegyeztetés, névelők, kötőszók, előljárók használata stb. tekintetében) koherens és zavartalan spontán beszéd jellemzi. De ez a szintaktikailag koherens, folyamatos beszéd lényegében tartalmatlan, mivel hiányoznak belőle a tartalmas szótövek, a beszéd tele van neologizmusokkal, „halandza” szavakkal, fonotaktikailag lehetséges, de a nyelvben nem létező fonémasorokkal a tartalmas szavak helyén. A beteg beszédértő teljesítménye súlyosan sérült. Mondatismétlő teljesítménye is rossz. Szokás a Wernicke-afáziát „szószemantikai és mondatsemantikai” afáziának is nevezni, mivel benne – a Broca-mező sérülésével ellentétben – nem, vagy alig érhetők el maguk a tartalmas szavak, a főnevek és az igék. Viszont a zárt szóosztályok, a nyelvtani viszonyokat kifejező formatívumok repertoárja elérhető és alkalmazható.

A két afáziatípus között tehát bizonyos komplementaritás van. A Broca-afázia mellett a nyílt szóosztály elérhető, de a zárt szóosztály nem, a Wernicke-afázia mellett a nyílt szóosztály nem érhető el, a de a zárt szóosztály igen.

4. A Broca-afáziában szenvedő beteg számos, szelektíven megőrzött szintaktikai képességgel rendelkezik. A zárt szóosztályok elérhetőségének sérülése – kevésbé súlyos sérülés esetén – a spontán beszéd agrammatikusságában és főként a beszéd töredezettségében, fragmentumokra bomlásában mutatkozik meg, de eközben jelen van a **szintaktikai önkorrekció** funkciója. Tehát a beteg valamilyen mértékben megőrizte a **grammatikalitásra** vonatkozó intuícióját. Rendelkezik azzal a **tudással**, hogy például egyes szintaktikai nyelvi funkciókat **nem tud** hibátlanul működtetni. Ennek a tudásnak a paradox jellege szembeötlő.

Jellegzetesek továbbá a beteg azon utalásai, amelyek memóriazavarra vonatkoznak.

4.1. A töredezettséget, a fragmentumokra bomlást, az agrammatikusságot, a szintaktikai önkorrekciót és a memóriadeficitre való utalásokat, valamint a szintaktikai önkorrekciót mutatja például Cz. I. beteg **spontán beszédének** egy részlete (A beteg: 37 éves autószerelő, másodlagos agyvérzés, baloldali kiterjedt fronto-parietális hypodensitás, a baloldali törzsducok területén oedéma, melynek nagy része bevérzett.)

Spontán beszéd:

K: *Mi történt magával?*

Volt egy ágy, amin fek..vagy nem hanem.. állt.. hanem feküdt és egyszercsak ujjamban nézem, így mi fordult meg?... nem tudó, hogy mi van? És akkor így nézem jo..jo.. nem bírom mozdítani. Nem bírtam egysz ..akkor megmozdulok a kézzel azt vá.. vártam, a nem mozdulni a kezem meg a testem. És nem tudom, hogy mi van! Egy olyan fél perc.. vagy nem.. egy órára,..hogy hát mondom, várni nem kellni kellni,..kell egy orvos. És meg.beszéltük, hogyhát ugye ő is, meg a másik is...mer ..mintha máskor szóval mindig a fár háztól lejjebb, ott van a kórház... Vittig úgy van ismerek pár or vo ..., hogy mindig, mindig, oda jártál,.....megismert elismertem (el is mentem), de mondom várjunk. De nem mehet így, és akkor rihtig másnap, vagy nem! Hanem más nem jól mondom, hanemszóval átmentünk az izébe,....tehát így konkrétan, a.. olyan kényelemtől már megmondani..na. Egy bizonyos réteg, egy olyan....fél-háromnegyed tíz tíz óra fele amikor már éreztem..na. És aztán el is vertek elisverték (el is vittek).

K: *Hol lakik?*

Én azt nem tudom hallod. Azt tudom, uuu ut az messze van, már ott a környéken ahol dolgoztunk, meg tudom, hogy az hol van de azt nem tudom. Tudom hogy hol van minden....de azt nem tudom.

K: Milyen utcában?

Az utcát. Nem emlékszik rá. Ja azt nem tudom az évszámot amit eszembe jut, hogy....Hát szóval nem volta éppen....fenn.....nem volt másik....nem ismertem el.....hogy nem hogy, ,, nem is mondom, hanem.....másképpen nem tudom. Nem is pedig észnél voltál némán nem tudtam emlékezni rá, nem is nem lehet mondani, hogy, nem tudom. Láttam, hogy indulnak, de azért homályosan..láttál.....

K: Mi a szakmája?

Autószerelőt ezt mondtam. De nem ízéltem mert nem tudtam hova. Nem tudtam elhelyezkedni. Hol...hol....

(Mészáros Éva lejegyzése – Országos Orvosi Rehabilitációs Intézet)

4.2. A betegnek a mondatismétlési teszt során adott válaszainak jegyei olyan szintaktikai elemző modulra utaltak, amely a mondatfeldolgozás korai szakaszán funkcionál. Emellett az szól, hogy betegenként (a betegség adott fázisában) **körvonalmazni lehet, hogy milyen az elemző teljesítménye.** Ez azt jelenti, hogy a beteg mondatmegismétlési próbálkozásaiban megmutatkozhat az elemző bemeneti autonómiája, tehát az, hogy a feldolgozandó nyelvi anyag szintaktikai jegyeit, tulajdonságait „tapogatja le”, és ezeket az információkat a feldolgozás első szakaszának kimeneteként megőrzi. Ha ennek a további feldolgozása nem történik meg, akkor a kimenet „láthatóvá válhat”, mint az elemző teljesítménye.

A mi betegünk szintaktikai elemzőjének teljesítményét a következőképpen körvonalmazhatjuk. Lehetséges az elemző számára, a megismétlendő mondatához képest:

I. Az „eredeti” predikátum osztályának közelítése, esetkeretének előhívhatósága.

II. Eltérő predikátum előhívásakor az eredetivel egybevágó esetkeret ragjainak említése.

III. Ha nincs meg a predikátum, akkor az elemző leáll, nem tudja elsorolni pusztán pl. az NP-ket a megismétlendő mondatból.

IV. Az predikátum argumentumkeretéből 1 argumentumhely tartalmaz fonológiai/lexikai kitöltése, az eredetivel azonos vagy nagyon közelálló szelekciós megkötésekkel. Az esetrag gyakran előbb jelenik meg, mint a tartalmazó szó. Az esetragot, formatívumokat gyakran „hamarabb” felidézi, mint a tartalmazó lexikai egységet.

V. Az igei vonzatstrukturában létező, de lexikálisan/fonológikusan ki nem töltött pozíciókról való tudás megmutatkozik a tartalmas szó nélküli, pusztán az **esetragokat** említő vagy őket névmásokhoz, illetve neologizmusokhoz csatoló további keresési kísérletekben, az esetragok ismétlésében a kompenzációs (a deficitet „takargatni” akaró) szövegben.

Az alábbiakban a tesztből néhány részlet mutatunk be.

(K jelzi a terapeutát, aki a megismétlendő mondatot közli. A jel nélküli sorok a beteg válaszai):

1. Az alábbi példában előhívja az igét. Egy esetragos argumentumpozíciót is előhív, és tartalmas lexikai egységgel való tölt ki. A második lexikális egység nem hívható le, és más esetrag sem.

K: *-Péter -beszélgetett -Ödönnel.*

"Péterrel -beszél... + Innával.. ii

2. Az igeosztály előhívása, egy esetragos pozíció és lexikális kitöltése, a kitöltetlen alanyi pozíció észlelésének jele a névmáshasználat:

K: *"Marival találkozott János.*

"Marival.. +..[.] "beszélgetett volna vele.

Ő beszélgetett vele... + "Marival.

3. A predikátum el nem érésekor az elemző leáll:

Nincsen elősorolva például az összes NP. Általában egy összetevő után leáll.

K: *Mari megcsinálta az ágyat, és Péter lefeküdt.*

"Mara,.. "Mara, "Mara.... +mmm...

4. A példában a mondat szerkezet-keresés lépései: a következők: 1. Megtalálja az alanyt. 2. Keresi az igét parafrázissal. 3. Ezután keresi a tárgy kitöltését. Emlékezik az akkuzatívuszra, és végig fejben tartja. 4. De sem elsőre, sem másodikra nem produkálja az akkuzatívusz lexikális kitöltését! A szóhoz végülis a fonológiai forma „közvetít”. 5. Következik a datívusz. Kitöltése kompenzációs szöveggel történik. Az ismétlésbeli esetkeret beleillik az eredeti ige esetkeretébe.

Lényeges, hogy a mondatismétlésben az ige után azonnal megvan az akkuzatívusz. De csak hosszú idő után hívható elő a memóriából ennek a lexikális kitöltése.

Úgy tűnik, mintha a memóriát kevésbé terhelné a formatívumok alakzatának előhívása, mint a tartalmas kifejezéseké.

K: *-Sándor -küldött egy -képeslapot -Marinak.*

"Sándor.. + "jött és akkor föl.. + ..írta és...azt.. + akkor ment hozott egy.... + hazafelé.... + és ott inté...na...mi az az...a ami...é na...mit...

K: *"Képeslap.*

"Épetlapot, "épeslapot, "édeslapot. (Akkuzatívusz!)

K: Mit csinált vele?

"Képeslapot adott a.. + "kis.. „gyerekenek adott oda, (Datívusz)..... és akkor ment haza majd... "Vele akart menni ele.

5. A beteg spontán beszéde és mondatismétlő teljesítménye tehát agrammatikus. Ezek után különösnek tűnhet az a tapasztalat, hogy az ilyen beteg képes a mondatok grammatikalitását jól megítélni bizonyos esetekben. Ráadásul olyan mondatokét, melyeket nem tud hibátlanul sem a spontán beszédben, sem a mondatismétlésben hibátlanul produkálni. Például meg tudja ítélni az akkuzatívusz vagy a datívusz használatának grammatikus és agrammatikus példáit, miközben ezek beszédbeli használata zavart.

5.1. Az Országos Orvosi Rehabilitációs Intézetben Mészáros Éva nyelvész-logopédus segítségével, a Szegedi Neurológia Klinikán pedig Zs. Sejtess Györgyi közreműködésével 6 Broca-afáziás beteget teszteltünk a következőképpen. Arra kértük őket, hogy ítéljék meg az általunk mondott mondatokat, hogy érzik: jók-e vagy rosszak? Példákként a következőket mondtuk. Jó mondat: *A gyerek látja őt.* Rossz mondat: **A gyerek látja én.* Jó mondat: *A mama berakta a ruhát a szekrénybe.* Rossz mondat: **A fizika berakta a fázást a lisztbe.* Az első mondatpár a szintaktikai eset- és személy/ szám-egyeztetés formális szabályaira utal, a második pedig az ige által a vonzataira kirótt szelekciós megkötésekre. Hangsúlyoztuk a betegnek, hogy úgy válaszoljon, „ahogy érzi”, semmilyen magyarázatot nem kérünk. Valamennyi beteggel, kilenc-kilenc alkalommal végeztük el a tesztet úgy, hogy 35 jó és 35 rossz mondat, összesen 70 mondat grammatikalitásának (jóságának vagy rosszaságának) megítélését kértük. Hangsúlyozni kell, hogy a jó és a rossz változatok mindig minimálpárokban fordultak elő a tesztben. Vagy- is nem egyes mondatok grammatikalitását kellett eldönteniük. Az ítéletük azt mutatta, hogy a minimálpár jó és rossz tagjai közti oppozíció meglétét érzékeli-e vagy nem. Mivel a minimál adatpár egyik tagjára

vonatkozó grammatikalitási döntésből következik a másik tagra vonatkozó ítélet, ezért a tesztben a minimálpárok jó és rossz tagjait egymástól távol, más minimálpárok tagjaival keverve ítéltettük meg. (Pl. az első jó mondat rosszul formált variánsa a tizenötödik helyen volt, stb.). Minden tesztben más szavakkal töltöttük ki a mondat szerkezeteket, más sorrendi variációkban ítéltettük meg a mondatokat, de a struktúrákon nem változtattunk.

5.2. A kilenc teszt eredményét a következőképpen értékeltük. Azokat a minimálpárokat, melyek jólformált tagját minden tesztben jónak ítélte meg a beteg, és a rosszulformált tagját minden tesztben rossznak ítélte meg a beteg, **könnyű feladatoknak** tekintettük a grammatikalitási döntés szempontjából. Azokat a minimálpárokat, melyek egyik vagy másik tagjában a kilenc teszt során tévedett a beteg (a jó mondatot rossznak ítélte, a rossz mondatot pedig jónak, **nehéz feladatoknak** tekintettük a grammatikalitási döntés szempontjából. Ebben az osztályozásban nem vettünk figyelembe statisztikai mutatókat, csak azok a minimálpárok szerepelnek a könnyű feladatok között melyekben egyik tesztelt beteg sem tévedett, egyetlen teszt során sem. A hezitációs válaszokat („jó.. jó?...rossz!”) sem vettük figyelembe.

5.3. A grammatikalitást megítélő tesztek eredménye a következő volt (egy-egy tesztbeli példával illusztrálva):

A KÖNNYŰ FELADATOK:

1. Mindig jó minimálpárok:

vonzat / esetrag:

A gyerek látta őt.	Őt látta a gyerek.
*A gyerek látta én.	*Én látta a gyerek.
*Peti ült a szék.	*A szék ült Peti.
Peti ült a széken.	A széken ült Peti.
Erzsi bízik az orvosban.	Az orvosban bízik Erzsi.
*Erzsi bízik az orvos.	*Az orvos bízik Erzsi.
A gyereket elküldte a boltba a mama.	
*A gyerek elküldte a boltba a mama.	
*Mari szeret úszik.	*Szeret úszik Mari.
Mari szeret úszni.	Szeret úszni szeret Mari.

*A "motorra cserélte Péter egy autóra.

A "motort cserélte Péter egy autóra.

"Marinak adtam oda az ajándékot.

*"Marivá adtam oda az ajándékot.

*A gyerekről "moziba ment.

A gyerek "moziba ment.

anaforaegyeztetés:

*A gyerek látta magadat a tükörben.

A gyerek látta magát a tükörben.

*A kutya és a macska verekedett/verekedtek magukat.

A kutya és a macska verekedett/verekedtek egymással.

*A kutya és a macska verekedett/verekedtek magukkal.

1 argumentumos V-anafora:

Pista sovány volt és Mari is.

*Pista sovány volt, és ezt tette Mari is.

NEHÉZ FELADATOK:

2. Az ítéletek véletlen megoszlása a minimálpárokban:

pro-alany:

Anyukám azt gondolta, hogy megkapja az állást.

*Anyukám azt gondolta, hogy Anyukám megkapja az állást.

anafora + esethierarchia:

A vezető látta önmagát a tükörben.

*Önmaga látta a vezetőt a tükörben.

mondatátszövődés:

"Marit javasolták, hogy nevezzék ki igazgatónak.

*Marit javasolták, hogy "Pétert nevezzék ki igazgatónak.

VM-kötőszó egyeztetése a lexikális fejjel:

*Éva letette az edényt, aki forró volt
Éva letette az edényt, amely forró volt.

Vm-kötőszó egyeztetése az utalószerzői fejjel:

*Az, amely morgott, megtámadott.
Az, ami morgott, megtámadott.

VP-anafora:

*János festette a kerítést, és ilyen volt Erzs is.
János festette a kerítést, és ezt tette Erzs is.

gapping, neutrális intonációval:

Mari látta a kutyát, Péter meg a macskát.
*Mari a látta a kutyát, Péter meg a kutyát.

aspektus:

*Két napon át megfőzte a tyúkot.
Két napon át főzte a tyúkot.

szelekciós megkötések:

*Az erkölcsbe elküldte az érzést a mama.
A boltba elküldte a gyereket a mama.
Imre kihúzza a szöveget egy fogóval.
*Egy fogó kihúzza a szöveget Imrével.

kölcsönös névmási anafora egyes számú ige után:

*A bácsi beszélt egymással.
A bácsi és a néni beszélt egymással.

fókuszálhatatlan mondatathározó:

Valószínűleg elkésett János.
*Valószínűleg késett el János.

3 vonzat az ige előtt:

(az agrammatikus mondatok megítélése rossz.)

A gyereket a boltba a mama elküldte.

!*A gyerek a boltba a mama elküldte.

Péter a motort egy autóra cserélte.

!*Péterre a motort egy autóra cserélte.

!*A postásról a csomagot a szomszédnak adta.

A postás a csomagot a szomszédnak adta.

A tesztek összefoglalása:

KÖNNYŰ FELADATOK:

VONZAT + ESETRAG, ANAFORAEGYEZTETÉS SZEMÉLYBEN és SZÁMBAN,
EGYARGUMENTUMOS V' ANAFORÁJA,

NEHÉZ FELADATOK:

pro-ALANY, ANAFORA + ESETHIERARCHIA, MONDATÁTSZÖVÖDÉS,
VM-KÖTŐSZÓ ÉS AZ UTALÓSZÓI/LEXIKÁLIS FEJ EGYEZTETÉSE,
VP-ANAFORA, GAPPING, ASPEKTUS, SZELEKCIÓS MEGKÖTÉSEK ,
KÖLCSÖNÖS NÉVMÁSI ANAFORA EGYEZTETÉSE,
FÓKUSZÁLHATATLAN MONDATHATÁROZÓ FÓKUSZBAN
3 VONZAT a V ELŐTT

6. Következtetések

6.1. Az a körülmény, hogy bizonyos minimálpárokra vonatkozóan a Broca-afáziás beteg képes korrekt grammatikalitási döntéseket hozni, más adatoknál viszont nem képes ugyanerre, tanulmányozásra érdemes problémát jelent. A probléma lényege az, hogy mi teszi könnyűvé, illetve nehezzé egyes minimálpárok megítélését a beteg számára?

Tételezzük fel, hogy a minimálpárok grammatikalitásának megítéléséhez szükség van ezeknek az adatoknak valamilyen (implicit) elemzésére.

Vizsgáljuk meg, hogy milyen információkat kell felhasználnia a könnyű feladatokban, és milyen információkat kellene tudnia felhasználni a nehéz feladatokban?

6.2. A könnyű feladatokban a következő információkat kell az elemzésben felhasználni.

6.2.1. Képesnek kell lennie az elemző modulnak arra, hogy az elemzett függőségek kiinduló elemeként vegye a megítélendő mondat predikátumát (*egyargumentumos V-anafora feladata*).

6.2.2. Előhívhatónak kell lennie a predikátum esetkeretének.

6.2.3. Kontrollálni kell tudni az esetragok kiosztását a szintaktikai (fő)összetevőkre. Ellenőriznie kell, hogy a predikátum valamennyi esetragja ki van-e osztva, és hogy valamennyi vonzat megkapta-e a hozzátartozó esetragot vagy nem (*vonzat + esetrag feladat*).

6.2.4. Képesnek kell lennie arra, hogy a szintaktikai összetevők nyelvtani személyét és számát (az ezeket jelölő toldalékokat) lépésenként egyeztesse egymással (*az alany, a tárgy és az ige egyeztetései személyben számban, határozottságban, az anaforikus visszaható névmás egyeztetése személyben és számban az antecedensével feladatok*).

6.3. A nehéz feladatokban a jó grammatikalitási ítéletekhez a fentiekől gyökeresen eltérő jellegű információk felhasználására van szükség.

6.3.1. Tárolni kell a mondat szerkezet egészét a memóriában, és a tárolt szerkezet két, különböző szintaktikai pozíciójának a tényleges lexikális kitöltését kell felidézni és egymással összevetni.

Ez vagy azért szükséges, mert el kell dönteni, hogy egy, a szerkezetben korábban előfordult összetevő egy újabb szintaktikai pozícióban megismétlődhet-e vagy nem (*pro-alany, mondatátszövődés*).

Vagy azért hogy megíthető legyen az előző tartalmas összetevőre mint antecedensre a második mellérendelt mondatból való visszautalás grammatikalitása (*VP-anafora*).

Vagy pedig azért, hogy az ismétlődésekor törölhető ige korábbi, explicit formájú előfordulásának a közvetlen lexikai környezetével **kontrasztban van-e** a törlés pozíciójának a lexikai környezete, vagyis **a törlés helyétől balra és jobbra álló főnévi csoportok lexikai jelentése vagy nem** (*a gapping*). A kontrasztot kizárja, ha az ige első, explicit előfordulásának közvetlen környezetéből egy főnévi csoport ismétlődik a második tagmondatban a törlés pozíciója szomszédságában (*a gapping feladat *-os mondata*).

6.3.2. Két, különböző szintaktikai pozícióban levő, lexikai egység szemantikai jegyeinek az összeegyeztethetőségét kell megállapítani. A probléma a második lexikai egység megjelenésekor keletkezik, és az összeegyeztethetőség megállapításához fel kell idézni egy előző szintaktikai pozíció lexikális kitöltését (*a vonatkozó mellékmondat kötőszavának és a lexikális fejnek a jegyei, a vonatkozó mellékmondat kötőszavának és az utalószerzői fejnek a jegyei, az igeaspektus időszerkezetének és egy időhatározó jelentésének az összeegyeztethetősége, az ige szelekciós megkötéseinek és a vonzatpozícióba helyezett főnévi csoportok jelentésének az összeegyeztethetősége, a fókuszálhatatlanmondathatározó interpretációja*).

Ezekben a feladatokban például olyan szemantikai jegyeket szükséges egyeztetni, mint az *élő/élettelen, konkrét/elvont, folyamatos/befejezett, eszköz/tárgy/agens* stb.

6.3.3. A helytálló grammatikalitási ítéletnek feltétele a memóriában tárolt mondszerkezet közbülső/utolsó pozíciójának és az újra elérendő kezdő pozíciójának az összevetése. Ez a mondszerkezetnek a lexikális kitöltése utáni olyan újraelemzését kívánja, melyben nem eredményezi a grammatikalitás jó megítélését az esetek és a személy/szám jegyeknek a szomszédos összetevők közti „lépésenkénti” egyeztetése (ennek ellenőrzése). (Esetegyeztetésre: az *anafora és esethierarchia*, a nyelvtani szám egyeztetésre: *kölcsönös névmási anafora egyes számú ige után*).

6.3.4. Az összes esetrágos főnévi csoport esetraggal való ellátottságának helyességét meg kell ítélni a kiindulópontként szolgáló V (ige) ismerete nélkül, vagy a V ismeretében előlről fel kell idézni az egész láncot és megítélni az eset/személy/szám-egyeztetést (*3 vonzat a V előtt*).

7. Magyarázati lehetőségek

7.1. A könnyű feladatok empirikus adottságai az elsődleges szintaktikai elemző várákosaira, elvárásaira épülnek. Ezek egyeztető jellegűek, arra épülnek, hogy az elemző valamilyen kiindulópontból aktivizálódva valamihez valami~~t~~ keres. A keresést lépésenkénti egyeztetésekben végzi el. Ezt így lehetne parafrázálni: „Vedd kiindulópontként X predikátumot és esetkeretét. Oszd szét X predikátum eseteit, egyeztesd Y összetevő esetét Z összetevő esetével, egyeztesd Y összetevő személyét és számát az igével, egyeztesd Z összetevő személyét és számát W összetevőjével, stb.”

7.2. A könnyű feladatokbeli döntések egyszersmind gyorsan felhasználható információkra épülnek. Ezeket az elemző maga teheti el a saját operatív memóriájába az elemzés idejére. (Mi a predikátum, mi volt a legutolsó, kiosztott eset, mely esetet kell még kiosztani, milyen az ige toldaléka, személye, száma, stb.). Ezeket az információkat rövid fonémasorok feldolgozásával lehet kiemelni. Őket az elemző a maga állapot-változásának formájában („mihez, mit keres”) megjegyzi, magával viszi az elemzés időpillanataira.

7.3. A nehéz feladatokbeli grammatikalitási ítéletek nem az elsődleges szintaktikai elemző lépésenkénti, formális elvárásaira épülnek. A nehéz feladatok esetében ugyanis szükség van a (hallott) on-line fonológiai-lexikai bemenetet tároló, rövid idejű memóriának a terhelésére. Ennek okai a következők:

7.3.1. A grammatikalitás megítéléséhez vissza kell térni a feldolgozandó mondat-szerkezet korábbi pozícióihoz. Ehhez tárolni kell az egész mondat-szerkezetet a rövid idejű memóriában.

7.3.2. Szükség van a bemeneti fonémasor lexikális azonosítására és szegmentálására. Továbbá szükség van a fonológiai/lexikai szegmensek sorrendőrző tárolására ahhoz, hogy a mondat különböző szerkezeti pozícióiban lévő lexikai egységek maguk, valamint szemantikai jegyeik összevethetőek legyenek, a megismételhetőség, a visszautalás, a szemantikai jegyek kompatibilitása vagy összeegyeztethetlensége megítélése érdekében

8. A Broca-afázia mint szintaktikai afázia

8.1. A Broca-afázia nyelvi tüneteiben – amint a 3.1. pontban összefoglaltuk – elsősorban a **zárt szóosztályokhoz** (a grammatikai relációkat jelölő formatívumok osztályához) való hozzáférés deficitjét és ezek következményeit látják. Valóban a spontán beszéd töredezettsége, agrammatikussága a rossz mondatismétlő képesség és a jó beszédértés összefügghet ezzel, és a Wernicke-afáziával (tudniillik, a folyékony, szintaktikailag koherens, de tartalmas szavakat valamilyen mértékben nélkülöző beszédet mutató és rossz beszédértő teljesítményt produkáló) afáziával való oppozíciók között a zárt szóosztályokhoz való hozzáférhetőség fontos tényező.

A zárt szóosztályok (esetragok, toldalékok, személy, számjelek, névelők, névutók, előljárók, kötőszók, utalószók stb.) az on-line beszédértésben és beszédprodukcióban egy szerkezetilemző és szerkezetépítő rendszer elemei. A beszélők számára indikátorokként használhatók. Ezek a formatívumok ugyanis jelzik a főnévi csoportok, más szó szerkezetek kezdő és végpontjait, az összetevős szerkezet egységeit, a főmondatok és a mellékmondatok határait, a szórendet stb. A szósor „főlé” szerkezetet rendelnek.

8.2. A mentális lexikonban a nyílt szóosztályokhoz (a világra vonatkozó kifejezésekhez) és a zárt szóosztályokhoz két, különböző hozzáférési rendszerrel jut a beszélő. (Ez megmutatkozik a Broca és Wernicke afázia közti oppozíciókban is). De két nyomós ok szól annak föltételezése mellett hogy e két hozzáférési rendszernek együtt kell működnie, különösen az on-line mondatmegértés során.

8.2.1. A zárt szóosztályokhoz való (valamilyen mértékű) hozzáférés befolyásolja a nyílt szóosztályok elérését is. A formatívumok segítségével például radikálisan rövidülhet a lexikonban való keresés ideje, ha rendelkezésre áll olyan (formális) információ, hogy például ígét, főnevet vagy adverbiumot kell-e keresni.

8.2.2. Az on-line beszédfeldolgozásban, mondatfeldolgozásban a zárt szóosztályok elemeinek mint szerkezetindikátoroknak a gyors azonosításával elkezdhető a szerkezetépítés, szerkezetfeldolgozás, **mielőtt** a hallott bemenet sorrendőrző fonológiai-lexikai reprezentációja törlődne a közvetlen, rövid idejű memória tárolójából. Nagyon jelentős az időtényező, mivel a hallott mondatok folyamatos feldolgozása nagy műveleti sebességet igényel, és a feldolgozásbeli megállásokra, visszatérésekre nincs sok lehetőség.

8.3. A Broca-afáziások agrammatikus spontán beszédének és a grammatikalitási ítéleteknek könnyű és nehéz feladatokra oszlása közti ellentmondások lehetséges magyarázata összefügghet az időtényezővel és a műveleti sebességgel. Ugyanis a zárt szóosztályokhoz való hozzáférés sérült volta nem azt jelenti, hogy a beteg képtelen a formatívumok használatára, hanem azt, hogy a zárt szóosztályokhoz való hozzáférés az on-line mondatfeldolgozásban lassúbb mint az egészségeseknél. (A 4.1. pontbeli adatok ezt tükrözik). Vagyis a beteg nem ismeri fel a formatívumok sorozatát, mint struktúra-jelölőket elég gyorsan ahhoz, hogy azonnal felépíthesse az összetevős szerkezetet addig, amíg a fonológiai /lexikai bemenet rendelkezésre áll a közvetlen memóriában. (Ennek kapacitása szükségképpen korlátozott és rövid ideig tároló, mivel a feldolgozás on-line volta miatt azonnal jön a következő bemenet, ami „kiszorítja” az előzőt).

A grammatikalitási döntések tekintetében **nehéz feladatok** közös jellemzője a 7.3. pontban leírtak alapján összefoglalóan az, hogy a jó döntéshez a fonológiai-lexikai bemenetet fejben kell tartani a **mondatelemzés idejére**, a szükséges összevetésekhez, visszatérésekhez. Jellemző például, hogy az egyébként könnyűnek számító vonzat + esetrag feladatban a teljesítmény romlik, ha a három vonzat-főnévcsoport egyaránt az ige előtt van, mert így a sérült, lassú szerkezeti elemző későn kapja meg a kiindulópontját, az esetosztó igét.

A **könnyű feladatok** esetében azt láttuk, hogy az elsődleges szintaktikai elemző elvárásain, egyeztetési lépésein alapuló információk alapján tudott a beteg jó grammatikalitási ítéleteket hozni. A 2.1. pontban vázolt átláthatósági hipotézis és a nyelvi képességek szelektív megőrzése/elvesztése módszertani elve alapján ezek a feladatok a mondatfeldolgozás egyik moduljának funkcióját tükrözik. Feltételezhető, hogy létezik egy szintaktikai elemző, amelynek autonóm bemenete van (a feldolgozandó mondat sor szintaktikai jegyeit tapogatja le) és autonóm kimenete van, amennyiben a feldolgozás eredményeit mint **szintaktikai reprezentációkat** ábrázolja a következő feldolgozó modul számára. Erre engednek következtetni a 4.2. pontban bemutatott mondatismétlési teszt adatai és a könnyűeknek bizonyuló feladatok megoldásában felhasznált információk. Ezek alapján az elemző **kimenetében** reprezentált szintaktikai információkat a következőképpen foglathatjuk össze:

1. Egy durván elemzett, összetevős szerkezet és egy igeosztály reprezentációja.
2. Az összetevős szerkezetben a formatívumok (zárt szóosztályok) által határolt terminális pozíciók, kategoriális, eset, nyelvtani szemály és szám információk reprezentációja.

Lényeges, hogy az elemző most vázolt kimenetében **nincsenek specifikus lexikai információk**. Ehhez arra lenne szükség, hogy a terminális pozíciók és a sorrendőrző fonológiai tárolás egyes lexikai szegmensei, szakaszai között **megfeleltetés** jöjjön létre. Ez a tulajdonképpeni mondatértelmezés első szakasza, a **szerkezeti és a lexikai információk integrálása**.

Ha azonban a zárt szóosztályokhoz való hozzáférés sérült, és emiatt a szerkezet-építés túlságosan lassú, akkor a lexikálisan már feldolgozott bemeneti fonémasor szerkezetbe integrálása, értelemezése elhalasztódik. Ugyanis a bemeneti fonémasort túlságosan hosszú ideig kellene fejben tartani a lassú, sérült szerkezeti elemző miatt. A mondatismétlés egy ponton leáll, a grammatikalitási ítélet téves lesz, ha a szerkezeti pozíciók lexikális kitöltésének tulajdonságain kell alapulnia.

9. A grammatikalitási ítéletek könnyű és nehéz feladatokra oszlásának magyarázata tehát a mondatfeldolgozás folyamatának modularitásával és a modulok közti interakció zavarával kapcsolatos.

Főltételezhető, hogy a feldolgozás első szakaszában a grammatikai elemző előnyben részesíti a szerkezeti fogadókat. A Broca-afáziás beteg képes a szerkezeti elemzésnek – a sztenderdhez képest – lassú elvégzésére, de ennek eredményeit a további értelmező folyamatban már nem tudja felhasználni, mivel a moduláris mondatfeldolgozás szintaktikai elemzőjének kimenetét nem képes a fonológiai-lexikai rövid idejű tároló szegmenseivel integrálni. A két modul együttműködésének zavara vezet a grammatikalitási ítéletek megoszlásához és az (enyhe) Broca-afázia jellegzetes nyelvi tüneteihez.

10. A fenti magyarázat feltételezi a modulok kapcsolódásának sorrendiségét (a szintaktikai elemző **kimenetét** kell a fonológiai-lexikai szegmensekkel integrálni). A modulok sorrendisége mellett szól az a belátás, hogyha az elemző a mondatfeldolgozás első szakaszában nem adna szintaktikai reprezentációt tartalmazó kimenetet, akkor a mondatokat csak a szemantikai interpretáció után, a szemantikai interpretációra támaszkodva tudták volna megítélni a Broca-afáziások. Azonban ennek éppen a fordítottja

történt. A betegek nem tudták az ép vagy kevésbé sérült lexikonreprezentációjukat felhasználni olyan mondatok megítélésére, melyekben éppen a lexikai-szemantikai jegyek kompatibilitása volt hibás. A betegek nem tudtak a lexikai-szemantikai jegyek alapján korrekt grammatikalitási ítéleteket hozni ott, ahol ezt elvileg megtehették volna. Ettől a lehetőségtől a fosztotta meg őket a mondatfeldolgozás modularitása.

11. Két záró megjegyzést kell tegyünk. Az egyik az, hogy a modulok sorrendje, a feldolgozás során az elsődleges (hozzávetőleges) szerkezeti elemzés elvégzése és ezután a fonológiai-lexikai tároló tartalmával való integrációja a gyors idői lefolyású beszéd mondatainak (megnyilatkozásainak) az on-line értelmezésében és megjegyzésében látszik szükségyszerűnek. Nem zárható ki, hogy az írás, illetve a képek feldolgozásában a szintaktikai elemző kimenetének és a lexikai tároló tartalmának az integrációja a beszéd feldolgozásától különböző jegeket mutathat.

A másik megjegyzés pedig az, hogy a kezdeti elemző rendszernek (a kimenet szintaktikai ábrázolatának nem kell pontosan megfelenie valamilyen leíró nyelvészeti reprezentációs szintnek. Egyszerűen a feldolgozó rendszer moduljainak érintkezési pontjait fejezi ki a szintaktikai elemző kimenetének és a lexikai tároló tartalmának az integrációja.

12. A neuropszichológiai adatok kétségtelenül alátámasztják a grammatika moduláris organizációjának a tézisét. Az afázia adatai azt mutatják, hogy a nyelvi feldolgozás és az általános kognitív tevékenység szétválhat, és azt hogy a nyelv autonóm rendszer, amely károsodást mutathat az egyébként mentálisan nem fogyatékos személyek esetében.

A nyelvi feldolgozó rendszer maga is moduláris felépítésű, amit a szótári feldolgozás, a szintaktikai elemzés és a szintaktikai szerkezetek szemantikai értelmezése közötti szétválások tanúsítanak.

IRODALOM

- Bradley, D. – Garrett, M. – Zurif, E. 1980: Syntactic deficits in Broca's aphasia, in D. Caplan szerk.: *Biological studies of mental processes*, Cambridge, MA, MIT Press, 269–286.
- Caplan, D. 1986: In defense of agrammatism, *Cognition* 24, 277–282.
- Caramazza, A. szerk. 1990: *Cognitive neuropsychology and neurolinguistics*, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Garrett, M. F. 1980: Levels of processing in sentence production, in B. Butterworth szerk.: *Language production Vol 1*, New York, Academic Press, 177–220.
- Grodzinsky, Y. 1990: *Theoretical perspectives on language deficits*, Cambridge, MA, MIT Press.
- Grodzinsky, Y. – Swinney, D. – Zurif, E. 1985: Agrammatism: structural deficits and antecedent processing disruptions, in Kean, M. L. szerk.: *Agrammatism*, New York, Academic Press, 65–82.
- Hegy Ágnes 1994: *Afáziaterápiák. Javaslat az afázia kognitív nyelvi terápiájára*, Budapest, PSzM Projekt (megjelenés előtt).
- Kiss Katalin 1994: *Broca afáziások igehasználatának vizsgálata*, Budapest, kézirat.
- Linebarger M. – Schwartz, M. – Saffran, E. 1983: Sensitivity to grammatical structure in so-called agrammatic aphasics, *Cognition* 13, 361–392.
- Linebarger, M. – Schwartz, M. – Saffran, E. 1983: Syntactic processing in agrammatism: a reply to Zurif and Grodzinsky, *Cognition* 15, 207–213.
- Osmáné, Sági Judit 1991: Az afázia klasszifikációja és diagnosztikája, *Ideggyógyászati Szemle* 44/8, 339–362.
- Saffran, E. M – Martin, N. 1988: Short-term memory impairment and sentence processing: a case study, in Vallar, G. – Shallice, T. szerk.
- Vallar, G – Baddeley, A. 1984: Phonological short-term store, phonological processing and sentence comprehension: a neuropsychological case study, *Cognitive Neuropsychology* 1, 121–141.
- Vallar, G – Shallice, T. szerk. 1988: *Neuropsychological impairments of short-term memory*, Cambridge, Cambridge University Press.

MODULES IN SENTENCE PARSING

ZOLTÁN BÁNRÉTI

This paper is about sentence parsing in Broca's aphasia.

Linebarger (1990) and Mauner, Fromkin & Cornell (1993) have argued that there is a close relationship between parsing and grammaticality judgments by aphasics.

We tested six Hungarian Broca's aphasics in sentence-grammaticality judgment tasks. The tests contained the different instances of the ungrammaticality of the Hungarian sentences (e.g. ungrammatical word order, case assignment, NP-movement, anaphora, agreement of features, coreferential relations, gapping, selectional restrictions and others). Despite their syntactic impairments in repetition tests the patients were capable of making correct grammaticality judgments with some kind of Hungarian sentences and not with others. The problem is the following: what are the factors facilitating or impeding judgments of certain sentences. I assume that the division of the tasks into easy and hard tasks (from the point of view of grammaticality judgments) reflects the focal disruption of the syntactic parser and the interaction of the impaired processing modules.

EGY SZÖVEGMONDAT HÁTTERE

BÜKY LÁSZLÓ

E dolgozat egy lexematikus eljáráson alapuló szövegelemzés része. Az eljárás azt jelenti, hogy egy költemény szavainak a költő összes verseiben való konkordanciának szemantikai segítségével értelmezem a költeményt mint szövegművet. – A költemény Füst Milántól való: *Szellemek utcája (Összes versei, Budapest, 1969, 13–14)*. A következőkben a vers első mondatának vizsgálatából mutatok be részletet.

*

Minden ellenemre van – ez az első mondat, s a benne lévő szavaknak az ÉrtSz.-ben a következő jelentésleírások felelnek meg.

minden „II. névm, ált, tőszám-i (fn-i)...

3. (gyak. *költ*) A körülöttünk levő világ, tárgyak, élőlények együtt. a. A beszélőnek v. a szóban forgónak szűkebb v. közvetlen fizikai és társadalmi környezete.”

ellenére „II. hsz (szragos és hat-ragos) *ellenemre*..

A személyraggal megjelölt v. az előzményekből ismert személy v. közösség tetszése, kedve, kívánsága, szándéka ellen.”

van „V. (hat-val) < A létezés állapotának meghatározására. >

Tehát ezek a jelentésleírások érvényesülnek a vers első mondatában. E megállapításomban „mondat”-on a grammatikai szabályok által létrehozható, szabályos alakulat értendő, vagyis a rendszermondat, amely megfelelő szituációba helyezve szövegmondatává válik. Az így felfogott „...mondat jelentése a lexémák szótári jelentésének kapcsolatából (és csak ezekből) áll elő” – írja Károly Sándor (1980–1981: 53). A *Minden ellenemre van* szövegmondat, hiszen azok a tényállások, amelyeknek nyomán az olvasó, a befogadó költői szövegműnek értékeli a költeményt, egy szituációba helyezik, s e szituáció folytán értelmezi a befogadó a szövegművet és egységeit. Persze nem csupán olvasva, hanem hallgatva is eljuthat valaki egy vershez, ebben az esetben a vers felolvasása révén, a fonémák és a prozodémák sora a hangzás szintjén ad össze egy mondatot, amelynek azután érvényesülhet jelentésbeli szintje. Egy költeményt valamely fölolvadásban, még inkább művészi előadásban hallva tulajdonképpen a hallgató, a befogadó egy megnyilatkozás részese lesz. A beszélt nyelvben a megnyilatkozások vizsgálata viszonylag új keletű s némileg kidolgozatlan is, vö. Németh T. Enikő (1991), Wacha Imre (1991: 650–4). A

felolvasó vagy az előadó többé-kevésbé tudatosan törekszik arra, hogy megteremtse a megnyilatkozásokra vonatkozó jellemző tulajdonságokat. A testi mivoltában is jelen levő előadó egy lehetséges kommunikációs eseményt valósít meg, egy olyat, amelynek valóságosan a költő által leírt nyelvi anyaga van meg mindössze. Ebben a nyelvi anyagban többnyire a szó hagyományos értelmében szabályos mondatok vannak. Ezek, mint említettem, mégsem tarthatók csupán rendszermondatoknak, mégpedig éppen azért nem, mert egy költemény részei. A befogadó tudomásul véve a tényt, hogy költői szövegművel van dolga, egyszersmind a szituáció konkrétságát veszi tudomásul, amely konkrétság nem a rendszermondatok sajátja, s a szövegmű többi részéhez való kapcsolat nyomán elfogadja lehetséges megnyilatkozásnak a versmondást. A lehetséges megnyilatkozás és a lehetséges kommunikációs esemény akként értendő „lehetséges”-nek, amiként a „lehetséges” az irodalmi műértelmezésben használatos. Eszerint az irodalmi mű befogadójának „...a teljes jelanyag felmérésével kell megtalálnia/megalkotnia azokat az elvont szabályszerűségeket, amelyek a szövegvilágok modellstruktúráját meghatározzák. A modellstruktúra, mivel egy szabályrendszer alapján generálható, jól formált, absztrakt eseménysor.. A modellstruktúra segítségével explikált szövegvilágot, amely ebben az értelemben modellje vagy interpretációja az absztrakt modellstruktúrának, irodalmi lehetséges világnak nevezzük” (Csúri Károly 1987: 289). A Csúri említette teljes jelanyagba tartoznak természetesen a (szöveg)mű szövegmondatai, illetőleg lehetséges megnyilatkozásai. Egy költemény szinte eleve egy lehetséges megnyilatkozás, lényegében és gyakorta annak is készül. Szövegmondatai lehetnek rendszermondatok. Ez az állapot esetleg el is fedi a tényt, hogy a szövegmondatok ezen a síkon a fő építőelemek, s mindkét mondat, tudniillik a szöveg- és a rendszermondat meglétét eltakarhatja némileg a szövegmű felolvasása, illetőleg művészi előadása, amely tulajdonképpen a végtelen számú lehetőségek közül mindig egy lehetséges megnyilatkozást hoz létre. A mondatjelentés viszonylagos állandóságával ez nincs ellentétben, a mondat hírtartalma változatlanul továbbítható nemzedékeken vagy műveltségeken át. – Röviden szólva vissza kell térnünk arra, hogy a költemény eleve egy lehetséges megnyilatkozás, e megállapításom akkor igaz, ha a megnyilatkozás tulajdonságait figyelembe vesszük a hangzásnak, a jelentésnek, a morfoszintaktikai szerkezetnek, az aktuális tagolásnak, a lokúciónak és az indexikális információnak a szintjén, hogy a Károly által említetteket soroljuk. Az indexikális szint a megnyilatkozásban prozódiai és paralingvisztikai elemekkel létezik és van jelen. A mondatnál ezekről nem beszélhetünk ugyan, a költemények írói azonban az írásbeliség adta különféle lehetőségekkel, az ún. látható nyelv jelenségeivel segíthetnek magukon, l. Zolnai Béla (1926), Horányi Özséb (1976), Fónagy Iván (1977: 123–43).

Minthogy a rendszermondat jelentése a benne lévő lexémák szótári jelentésének kapcsolatából (és csak ezekből) adódik, tulajdonképpen a fentebb kiírt jelentések nem a rendszermondat szavaira, hanem a költeménybe mint szituációba helyezett textus szövegmondatának szavaira vonatkoznak. Ezt közvetve, de jól mutatják a szótárban azok a jelentésleírások, amelyek közül a szóban forgókat kiemeltem. Az ún. szótári jelentéseket, dolgozatunkban az ÉrtSz. -belieket vizsgálatom gyakorlata miatt használom. „A nyelvi jelnek annyi jelentése van, ahány környezettípusa lehetséges a szövegben” – írja Károly Sándor (1970: 22). Voltaképpen a szótárírók a környezettípusokat veszik figyelembe, ezek alapján készítik el a jelentésleírásokat, ami természetesen nem jelenti ezeknek teljességét és tökéletességét sem. A különböző szintaktikai környezetek valamely szónak más-más lehetséges szemantikai mezőkapcsolatát valósítják meg, más-más mellékértelmét állítják előtérbe (l. Károly i. m. 222). Ilyeténképpen a szótárakban található jelentés(ek) az egyes, a leggyakoribb szituációkban és szintaktikai környezetben szokásos jelentés. Természetesen a rendszermondatok szintjén üres morfémák is előfordulhatnak, melyek szövegmondatban és megnyilatkozásban viszont referenciális jelentéssel vannak jelen. Az ilyesféle morfémák jelentésleírása általában gondot is szokott jelenteni a szótárírásban és másutt is, vö. Martinkó András (1966: 149–50), Dienes Dóra (1978), M. Korchmáros Valéria (1975–76: 321–60).

A megnyilatkozásnak, illetőleg a szövegnek a megértése a befogadó részéről összefügg azzal, hogy, mint Hannes Rieser (1982: 103) írja, „...a beszélőknek tudvalevőleg vannak bizonyos várakozásai és hipotézisei a dolgok szerkezetét, viselkedését, tulajdonságait, valamint a kontextusokban végbemenő események lefolyását illetően. ...A kontextusok és hátterek közti különbségtételt többé-kevésbé önkényesen kell megtenni. Úgy vélem, a »lehetséges világok« elnevezésű, nehezen megfogható entitásokat rendezett párokon keresztül kell bevezetni, amelyek egy kontextusból és egy adekvát háttérből állanak. Ez valóságyszerűbbé tehetné őket”. Rieser szerint a kontextusok holisztikus egységek, s a kontextusokban a dolgok viselkedésére vonatkozó magyarázatok a mindennapi általános ismeretekre támaszkodnak, ezek némelykor nem elégségesek. Ilyenkor „...bonyolult instrumentúriumokra, empirikus teóriákra stb. lehet szükségünk...” (uo.). Minderre azért érdemes kitérni, mert a rendszermondatoknak a szituációba kerülésével a szövegmondat, illetőleg a megnyilatkozás a kommunikációs esemény során végül is csupán akkor jelent valamit, ha a befogadó tudja vagy a befogadás közben rájön, hogy melyek azok a közös ismeretek, amelyekre a nyelvi közlemény gondolati háttére épül. E közös (elő)ismeretek nélkül a megértés aligha valósul meg, illetőleg mást ért(het) a befogadó, mint amit a szövegalkotó tulajdonképpen közölni kívánt. Természetesen a

szövegalkotó mindezt figyelembe veheti, vagy figyelmen kívül is hagyhatja. Így többféleképpen értelmezhető szövegmű jöhet létre, minthogy a befogadó többféle előismeret alapján értelmezi magát a situációt és az egyes megnyilatkozásokat is. Teun A. van Dijk (1982: 66) arra hívja föl a figyelmet, hogy a közös ismereteket jelentő tudás bizonyos fogalmi rendszerekbe szerveződik, amely rendszereket a tudáskeretek, a frame-k fognak össze valamely műveltségben. Így alakulnak az egyes műveltségekben konvencionális természetű karakterisztikus, illetőleg tipikus tudásegységek az egyes fogalmak körül. Van Dijk maga sem tartja teljesen pontosnak a fogalomnak és a fogalmi tudás keretszerű megszervezettségének elkülönítettségét, pragmatikai vizsgálódása során azonban jól tudja alkalmazni a különbségtételt az idézett tanulmányában.

Kanyó Zoltán (1973: 42) azt írja: „Én és te első megközelítésben.. a következőképpen definiálható: »argumentum + adó, ill. vevő pragmatikai jelöltség«”. E logikai argumentumokat, másként mondva univerzális változókat Kanyó szerint a mondatban általánosan vagy egzisztenciálisan tételezzük fel megfelelő operátorok segítségével. „A beszédmódot a szöveg mélystruktúrájában levő alkotóelemek pragmatikai szempontból sajátos artikulációja határozza meg.. az irodalmi szövegek is a beszédmódokban szerveződnek, s a beszédmódok szerinti felosztás magyarázatot ad az irodalmi szövegek műfaji különbségeire” (i. m. 50–1). A pragmatikai megértés végül is a tudáskeret aktuálisan, a szituációnak megfelelő (elő)ismeretekkel valósul meg. Esetünkben a „költészet” az általános tudáskeret, amelyet mint olyat kell ismernie a befogadónak. Természetesen lehetséges olyan szélsőséges helyzet is, amelyben a befogadó (még) nem találkozott a „költészet”-tel. Persze meglehetősen nehéz a költészetet mint tudáskeretet leírni, egyszerűsíti a dolgot, ha leírási kísérlet helyett egy, bizonyos közmegállapodáson nyugvó összefoglalásra hagyatkozunk, például egy enciklopédia- vagy lexikoncikkre l. Szerdahelyi István (1979). Azt nemigen tudhatjuk, hogy valamely olvasó, befogadó miféle tényleges ismeretekkel rendelkezik, az általános tudáskeretből mennyit és hogyan képes hasznosítani. S e tekintetben maga a tudományos kutatás sincs könnyebb helyzetben, hiszen a kutatási folyamat is egy befogadónak, a kutatónak efféle ismeretei alapján történik, így természetesen a megállapítások is ezekről függenek. Mint minden tudományos eljárásban, ebben is a nehézségeket az hidalhatja át, hogy a vizsgálat mások által ellenőrizhető és az alkalmazott módszerrel mások által megismételhető.

Valamely mondat jelentése nem csupán a benne levő elemeknek a szemantikai jegyekkel megragadható jelentéséből áll. Ehhez az explicit jelentéshez szemantikai vagy logikai szempontból az is hozzátartozik, ami magából az explicit jelentésből következik. Ezeknek a jelentéshalmazoknak a figyelembevételét az antik logikákban és retorikákban

már Arisztotelész idejében az enthinéma fogalmában láthatjuk. A mai jelentésemleletek az preszuppozíciók fogalmának kidolgozásával tették szemantikai, logikai és pragmatikai tekintetben elkülöníthetővé a mondat jelentéséhez tartozó következményeket. „A szemantikai (logikai) és pragmatikai előfeltevés-fogalom közötti döntő különbség az, hogy amíg az előbbinél az előfeltevés reláció két mondat (kijelentés) közötti kapcsolat, addig az utóbbi esetben – írja Kiefer Ferenc (1983: 44) – az előfeltevés a beszélőnek [saját] megnyilatkozásaihoz való viszonyairól van szó”. A megnyilatkozás során a beszélő, az író bizonyos dolgokat feltételez, ez pragmatikai viszony (vö. Péter Mihály 1986: 8–9). A valamely megnyilatkozáshoz kapcsolódó ismeretek halmaza pragmatikai ismereteknek nevezhető. A befogadó, az olvasó bizonyos ppragmatikai szokásrendszer birtokában képes egy megnyilatkozásból következtetéseket levonni, e következtetéseket szokás pragmatikai implikátumoknak nevezni, 1. Kiefer i. m. 49–50. – Magának a megnyilatkozásnak mint beszédettnek illokúciós értéke van, a *Minden ellenemre* van-nak az illokúciós jelentése állítás. Kis Pintér (1983: 154) „megfellebezhetetlen ténymegállapítás”-nak tartja a verset kezdő, illetőleg az egyúttal versciklust is indító mondatot. A költő szövegében ezt az állítást ténymegállapítás gyanánt az igazságértéke szempontjából is tanulmányozhatjuk, ám csupán mint egy költemény lehetséges világához tartozó állítást, amely egyébként a való világban is lehet éppenséggel igaz vagy hamis. Ámbár ezekre a kérdésekre talán nem is érdemes kitérni, minthogy nem kívánok a logikai előfeltevésekkel foglalkozni, miként azzal sem, hogy a tárgyalandó versben mi a tárgyi igazság, s mi nem az (esetleg). Az efféle kérdéseknek meglehetősen teret szentel Elekfi László (1986: 239–79). Elekfi „az igazságértéknek mint logikai mondattani fogalomnak” (i. m. 238) boncolgatásával úgy foglalkozik, hogy lényegében a leíró nyelvtan különböző mondatfajtáira épít, s kevésbé a logikára. Ezzel kapcsolatosan érti bizonyos mértékig félre Roman Jakobsont, aki így ír: „Ahol a közlendővel szemben a poétikai funkcióé az elsőbbség, ott az előbbi kisebb-nagyobb mértékben elhomályosul, vagy ahogy azt Sir Philip Sidney *Defence of Poesie* [A költészet védelme] című művében megállapítja: »ami a költőt illeti, az sohasem állít semmit, következésképpen nem is hazudik soha.« Ennyiben [Jeremy] Bentham találó megfogalmazása szerint – »a költő fikciói nem vádolhatók az őszinteség hiányával« (Jakobson 1969a: 261). A poétikai funkció, amely a nyelvi kommunikáció egyik alaptényezője Jakobson fölfogásában, s így természetesen nem csupán a költői szövegműveket jellemzi, nos, e funkció néminemű túlsúlyának esetleges következménye az igazságértékre csupán úgy fogadható el, ha a költői művet egy lehetséges világban tartjuk érvényesnek, s magának a lehetséges világnak a tulajdonsága, hogy a benne zajló kommunikációs folyamat ilyen is lehet. – A *Minden ellenemre* van hiperbola jellegű állítás a költői

szövegmű lehetséges világában érvényes, a *Minden* szó ide megfelelő jelentését tulajdonképpen ennek alapján választottam ki az ÉrtSz. jelentései közül. Persze a *Minden* után következő szó (*ellenemre*) jelentésének megállapítását már az így kiválasztott jelentésű *Minden* lexéma is befolyásolja, illetőleg a *Minden* és az *ellenemre* a *van* jelentésének megállapítását irányította. Mindez még akkor is igaz pszicholingvisztikai szempontokat is figyelembe véve, ha tudjuk, hogy az *ellenemre van* szó szerkezet szinte önálló jelentésű, ekként kezeli és értelmezi például a PSz.: „~ *van* 'nem tetszik neki'” (*ellenére* I. szragos hsz a.). E jelenségeknek a nyelvi közlés lineáris volta az oka, ahogy De Saussure már jelezte: „A jel időben való folytonossága, amely össze van kötve az időben történő változással, az általános szemiotológia alapelve...” (Saussure 1968: 103). A nyelvi jel vagy jelkapcsolat egymásutániságát mindig figyelembe kell vennünk, szövegvizsgálatban különösen.

A *van* ige általában statikus szituációban szerepel „A statikus szituációk állapotokat, a dinamikus szituációk folyamatokat, cselekvéseket vagy eseményeket írnak le” – mondja Kiefer Ferenc (i. m. 150, vö. 163). E tekintetben aspektusbeli oppozícióban van a statikus és a dinamikus szituáció, maguk a szituációk egy bizonyos tényállás lehetséges kifejezései. Ennek alapján az aspektus Kiefer fölfogásában „a szituációk belső időstruktúrája” (i. m. 149), s a mondat tulajdonsága. A *Minden ellenemre van* mondat az aspektustartalma kapcsán bizonyos előfeltevést is eredményez, illetőleg indukál. Az az állapot nevezetesen, amelyről e mondat tájékoztat, egy bizonyos ideje áll fenn, jóllehet az ún. eseményidőre – a mondatban leírt állapot, helyzet bekövetkezésének időpontjára – nincs utalás. A referenciaidőre van, ez magának a megnyilatkozásnak *van* igéje szereplése kapcsán világos. A már korábban kiválasztott jelentés mellé ezért föltétlenül kívánczok az ÉrtSz.-ből a következő is mintegy ráértésszerűen: „III. <Időnek, időbeli jelenségnek v. folyamatnak a beszéd v. a szóban forgó esemény időpontjához való viszonyítására. > 2. <Esemény, cselekvés, állapot> korábban elkezdődött, s még nem fejeződött be, nem ért véget; tart.”

A költemény első szava, a *Minden* utaló értékű elem, s természetesen nem szöveg-szintaktikai szempontból forikus, hanem szemantikaiból. Erre a tulajdonságára a szónak a maga módján az ÉrtSz. is utal, hiszen a jelentésleírásban voltaképpen azt adja meg, hogy milyen vonatkozás, utalás érvényesül a *minden* használatakor, feltéve, hogy a jelentést fentebb jól választottam ki... A helyes kiválasztást valószínűsíti, hogy a szótár leír egy *mindennel elégedetlen* állandó szókapcsolatot, amely a *minden ellenére van* szerkesztménnyel rokon a *minden* szónak a szemantikai és pragmatikai fölhasználásában. A szótár

még bizonyos használatkörü eligazítást is ad, a szó használatát jobbra a költői nyelvben ismeri. — A *Minden* utalóértéke a versben attól is függ, hogy — a verscímtől most eltekintve — szövegkezdő szó. Ezért anaforikus szerepe magában a szövegműben szintaktikai vonatkozásban nemigen lehet, ám a szövegben megvalósuló lehetséges világban bizonyos exoforikus hatása van, vagyis kimutat, jobban mondva körülmutat, hogy mi az a 'minden'. (Az exofora mibenlétére l. William O. Hendricke 1976: 67.) A szöveg egyik jellemző tulajdonsága, hogy miként van megformálva a kezdete (és természetesen a befejezése), vö. J[urij] M. Lotman (1975: 57); Szabó Zoltán (1977: 174 kk.); Kanyó Zoltán (1979: 166–80). — A jel egyik alapvető tulajdonsága, hogy bizonyos mértékig önmagából kifelé utal, ki a világra vagy a lehetséges világra, vö. Antal László 1976: 5–14. Így tehát a Füst Milán-vers *Minden* szava sem csupán a(z általam) kiválasztott jelentésű, hanem „A létező v. elképzelhető v. lehetséges tárgyak, dolgok, események, cselekedetek mind, de nem egységként, hanem egyenként tekintve” jelentésű is, l. ÉrtSz. *minden* II. S még ezeken kívüli jelentések is némiképpen idevonhatók, így a szótárban még leírt II., 4. és 11., hiszen a *Minden ellenemre van egy Minden dolog ~ tárgy ~ esemény ~ stb. ellenemre van* előzményből vezethető le, a *dolog ~ tárgy ~ esemény ~ stb.* (=x) ráértéssel ugyanis a *minden* jelentésébe halmozódott. A formalizált nyelvek szintaxisában az imént zárójelben bevezetett jelölést alkalmazva (rendszer)mondatunk *Minden x (x ellenemre van)*, szimbólummal: $\wedge x (x \text{ ellenemre van})$, l. Ruzsa Imre (1988: I. 26–7). A formalizált nyelvek szintaxisára való utalás azt jelzi, hogy a költeményt indító szövegmondat meglehetősen szokásos nyelvi formájú megnyilatkozás, amelynek megvalósulása tulajdonképpen egybeesik az éppen grammatikailag lehetséges rendszermondatdal, amely egybeesése a szótárnak a *mindennel elégedetlen* köznyelvi adata nyomán is következetttem már. Valamely szövegmondatnak rendszermondatra való visszavezetése nem követelmény, e mondatok struktúrája eltérhet, amint Ruth M. Kempsonra hivatkozva Károly Sándor is jelzi (1980–81: 55, 11 j.), vö. Péter Mihály i. m. 6. — A *Minden* szó a versben illetéknéppen egy, a szemantikai térben meglehetősen sokfelé utaló nyelvi elem, amely végül is a szövegmű kezdetén magának a szövegműnek a lehetséges világában a megnyilatkozó környezetét jelenti és jelzi, így deiktikus szerepű, a költői én vonatkoztatja önmagához a fizikai és társadalmi környezetét. A költői énre az *ellenemre* határozószó birtokos személyragja utal, s ezzel a versmagatartás mint a lehetséges világ szituációja kapja meg kommunikációs vonatkozását. Nem arról van szó, hogy a költő milyen körülmények között alkotta meg művét, hanem arról, hogy önmaga teremt maga körül szituációt, amint Török Gábor (1968: 179 és 142 j.) írja egyébként éppen Füst Milánnak a *Látomás és indulat a művészetben* című esztétikájára hivatkozva. A versmagatartásnak

több tényezőjét is elemzi Török, a vershelyzettől a látomásig, a képekig vizsgálva az „(ön-)kifejezés”-t mint olyat a versmagatartás nyelvi oldalán, melynek az ábrázoló, a felhívó és a kifejező funkcióit Karl Bühler nyomán tartja fontosnak 1968: 183 és 145 j.). A költői én az egyes számban, az első személyben szól, így a kommunikációs helyzet szokásos, vagyis a versben szólás magatartása kommunikatív szempontból szokványos. E nyelvi kommunikáció funkcióit tekintve valóban szólhatunk az információt feladónak és az információ címzettjének oldalán emotív és konatív jellegéről, 1. Roman Jakobson (1969b: 223). A versmagatartás bármely említett funkciót mintegy kitüntetett szerepkörbe hozhatja a nyelvi megformálás révén. „Az első személyre irányuló líra szoros kapcsolatban van az emotív funkcióval. A második személy költészete a konatív funkcióval telített...” – állapítja meg Jakobson az idézett helyen. S tegyük ehhez, hogy a két személynek a kommunikációs cél érdekében való szerepeltetése (vagyis a második személyhez szólás) szintén gyakori. József Attila lírájának második személyével az imént idézett könyvében Török Gábor foglalkozik például behatóan (195–202). Az első és a második, illetőleg a többi nyelvtani személy használata a költői mű lehetséges világának függésében vizsgálható. Tehát nem szükséges egy valóságos személyt keresnünk valamely megszólítás értelmezésekor. A Jakobson által leírt és két sarkpontra húzó líra jobbra elméleti lehetőség, mint a nála másutt is bipoláris leírási metódusok gyakran.

A költő nyelvhasználatában a *minden* névmás előfordulásai nem jeleznek olyanféle eltérést a közhasználattól, amely azt mutatná, hogy valaminő jelentéstöbbletet vagy szimbolikus értelmezést szán vele a költő közölni. Ilyenfélét vél megtalálni Ady lírájában Király István (1970: II, 354–5): „Ady egyik sajátos, talán Berzsenyitől kölcsönzött főnevesítésével szólva: igazi hazája nem az esetleges, hanem a Minden volt.. A lent világtól, a töredékesség szintjétől a fenti világot a Minden szintjét gyakorta különválasztotta..” Király továbbtárgyalja e kérdéskört, ám a *minden* szóra nem utal ez a vizsgálat, inkább maga a kutató építi ki fölfogását: „Rég elhunyt hősökkel is rokoni szálak kötötték egybe, Dózsa György unokája, Ond vezér unokája, Esze Tamás komája, Kuruc Ádám testvére volt ő. Benne dacolt tovább a «békétlen pogány», s ahogy a Csaba új népe című versében írta a költő: S minden halott, ki élt magyarnak, Javítónak is valaha, | A mi seregünk légi szárnyán | A magyar isten lovaga” (i. m. 356–7). A *minden* szót Király nem emeli ki, s látni való már e szűk idézetből is meg a szerző későbbi fejtegetéséből is, hogy voltaképpen ő maga tölti föl a szót szimbolikus tartalommal. Több verset említ, ám ezekből csupán saját fölfogását érthetni meg, nem a *minden*-t szimbólumként. Némelyik említette versben nincs is meg a szó, másutt pedig például így: „És mégis és ezerszer | Minden futásnak futtán | Az Élet havas útján (Életem bolygó útján) | Ott kísért ez apró

szolga, | Ez a semmi: a Halál” (A menekülő élet, in: *Ady Endre Összes versei*, 1961: 460). – Azt, hogy Füst Milán költői nyelvén valóban nem mutatkozik stiláris többlet a *minden*-nel kapcsolatosan, jól mutatják az előfordulások, amelyek közül számos hasonló jelentésű, mint a Szellemek utcája-beli, amelyről az ÉrtSz. megemlíti, hogy gyakori a költői nyelvben. Ez a gyakoriság talán lehet bizonyosfajta lírának (esetleg az ún. gondolati lírának) a jellemzője. Ám erről adatok híján nemigen lehet nyilatkozni, vö. Psz. *minden* a. és Pótlások, hibaigazítások a. is.

A *minden* Füst Milán-i előfordulásai a következők az ÉrtSz. jelentésleírásait véve a csoportosításhoz.

„I. névm, ált, tőszn-i (mn-i) (Utána a fn mint jelzett szó ma rendsz. egysz-ban, régen tbsz-ben is. A vele alkotott jelzős szerkezet mint tárgy után az ige alanyi ragozású, ha a jelzett szó szragtalan, tárgyaz ragozású, ha a jelzett szó szragos.)

1. (rendsz. a jelzett szó egyetlen jelzőjeként) < A fogalom körébe tartozó egyedek számának nem korlátozott voltát kiemelve: > kivétel nélkül valamennyi személy, állat, növény, tárgy, dolog; minden egyes”:

..idegen nékem ez a Föld s idegen *minden* népe! (Copperfield Dávidhoz! 31 – A lapszám a költő verseinek idézett kiadására vonatkozik.)

Fut a kiáltás, – *minden* kiáltás fut erre.. (Levél Kanadából, 35)

..a poklok *minden* kénkövét [kínáld].. (A fegyenc fia, 60)

Hisz én lappangok néked *minden* árnyban... (Uo.)

E város *minden* kölke régen ismeri.. (Madrigál, 66)

Minden nemes hajtást megtört [a vad vihar].. (Reménytelenül, 67)

Tán púpos vagyok én, hogy megvet *minden* asszony... (Egy régi költő műve: Óda a Fejedelemhez! 100).

Ő űget az úton szaporán.

Minden köve egy év. (A kalandor, 129).

..mely városból kelt fel ez a köd megint, vonulni *minden* fény elé? (Gyertyafénynél, 146)

„2. (rends. jelzővel v. szraggal v. mm-tal, ill. a m. egész tartalmával meghatározott fn(-i értelmű) szó jelzőjeként. Valamely szempontból együvé tartozó személyek, dolgok közül egyet sem véve ki: valamennyi; minden egyes; mindegyik, mindenik.”

„|| . a. Annak kifejezésére, hogy az utána következő megszorító értelmű szóval, főleg sorszn-vel, határozatlan egyedre utaló névmással jelöltek kivételével mind érten-dők > ~ egyéb..”

S hogy aztán *minden* egyebet elborított a sötét mozgalom. (Habok a köd alatt, 77).

„3. < Az egymás után következő egységek (időszak, időegység v. más mértékegység közül: > mindegyik”:

..még egyre porosabb lesz *minden*. (Tél, 17)

..a rosszal kell megküzdenie, *minden* kor mélyén a sötéttel... (A jelenés, 20)

..*Mindennek* te vagy a csodás világrahozója... (A holdhoz, 27)

Lobogva forrsz világ és *minden* reggel újra. (Kutyák, 82)

Én már csak arra vágyom,

Hogy *minden* évszázadban felvessem fejem.. (Végrendelet feleségemnek, 86)

S ó mért kell élnem így

S éreznem: az életem s *minden* napom hogy híg mocsár.. (Kívánság,

Nyugat [ezután: Ny.], 1909: I. 159)

„|| a ~ *időben*: mindig (1, lb-d, 3)”:

S miből a zsidónak oly bőven jutott *minden* időben: gúny és magány.. (Copperfield Dávidhoz! 31)

„|| b. (írod, gyak. túlzó) *idők(nek)* (egyik) legnagyobb költője (művésze stb.): a legnagyobb költő, művész stb.”:

Legfiatalabbja nemcsak e kornak, de *minden* időnek... ([Címtelen], Füst Milán, *Napló I-II*, Budapest, 1976 [ezután: N.]: I. 177)

„4. < Bizonyos egységet alkotó, egységként felfogott, főleg elvont dolog egységre, teljességre utalva: > a teljes, (az) egész; az összes”:

Sőt feledni vágyom *minden* múltamat.. (Szellemek utcája, 14)

..Arcán kis ágyának s álmának *minden* melegével.. (Oh latin szerelem! 58)

..minden a régi marad. (Gyász, in *Változtatnod nem lehet*, Budapest, 1913 [Ezután: Vnl.], 61)

..néked köszönöm most *minden* üdvöm.. (Gúnydal Pergolára, 70)

A hold pedig most *minden* fényét világoskék-páncélú felhőlovasokra szórván.. (Oh nincs vigasz!... 138)

„|| a. <Több egynemű v. összetartozó személy egységbe foglalható tárgy, dolog v. több összetartozó személy összességére utalva: > (az) összes”:

..annyi volt az ember s *minden* cselekménye.. (Részlet az „Aggok a lakodalmon” című verses színdarabból, 99)

Megint virul *minden* színed:

A százados dió.. (Sirató, 140)

Elmúlt a nap. És *minden* dicsősége.. (Messzi fény, 128)

..otthon hagyta élte *minden* kincsét... (Vers prózában, N. I, 243).

„|| d. <Némely elvont fn v. gyűjtőnév jelzőjeként, hasonló szerepben: > (az) egész ... (mindössze); (az) összes; egyetlen”:

S *minden* tudásban kerestem egyre új tudást.. (Önarckép, 25)

..*Minden* gondolatom, mint az ótvar.. (Motetta, 76)

..átok *minden* emlékem és nyomorúság. (Uo.)

Ó *minden* szédületek mélye: régen várt magány! (Epilógus: O beata solitudo! O sola beatitudo! 150)

S borúlatod *minden* remélye. (Lelkek kórusa, 165)

..Tebeléd vetem immár *minden* bizodalمامat. (Halotti zsoltár, Vnl. 28. Az eredetiben is ki van emelve. B. L.)

„7. Bármily néven nevezendő, bármely (ismert) fajta; bármiféle”:

Az élet oly pimasz

S hiába *minden* ének... (Az egyik agg levele Zsuzsannához, 59)

Nékem kín a szépség a fáj *minden* szeretet... (Epilógus: O beata solitudo! O sola beatitudo! 149)

„II. névm, ált, tőszn-i (fn-i) .. (ha tárgyként áll a m-ban, az ige alanyi ragozású)

1. A létező v. elképzelhető tárgyak, dolgok, események, cselekedetek együttvéve; emberek összessége”:

Mindennek el kell múlni (Cantus firmus, 48)

...rád is néztem olykor csupa könny között...

Hol *minden* elmúlt: árny s a fény... (Végrendelet feleségemnek, 86)

Vagy *minden* veszendőbe mén? (Messzi fény, 128)

..elmennék e földön hagyva *mindent*: vidám erényt s lappangó szörnyű bünt..
(Szőlőhegyen, 161)

...ülvén

Ennen sírom dombján.

Hol *minden* sértetlen maradt.. (Alkonyati számadás, 166)

S hogy üdvözlöm itt barátomat, a két templomi órát, *mindennél*

Mélyebb zengésű.. (Elégia: Búcsú mesterségemtől! Ny. 1912. I, 41–2)

„2. A létező v. elképzelhető v. lehetséges tárgyak, dolgok, események, cselekedetek mind, de nem egységként, hanem egyenként tekintve”:

Tekintsd a borjat, amely még szopna s a hídra viszik

S *minden* egyebet... („Ha csontjaimat meg kelletik adni”, 32)

..De *minden* egyéb is, mi ottan élt.. (Mózes számadása, 45)

Hát *mindennek* a levét én igyam meg? (Katonák éneke, 68)

E legutóbbi szövegmondat – benne a *megissza a levét vminek* (1. ÉrtSz. lé a.) állandósult szókapcsolat változatával (vö. O. Nagy Gábor, 1966: 426/287). – négyszer ismétlődik a vers egyes szakaszai között külön sorba írva, illetőleg az egyik sorral kezdődik a vers maga. Az efféle alakzatot mint egysoros refrénsort l. Szepes-Szerdahelyi 1981: 80 és passim.

..S a *mindennel* egyesülni kész, parázna temető... ([Címtelen.]), N. II. 177)

A következő jelentéscsoportot már főntebb idéztem, így most ennek megfelelősei következnek, amelyek tehát a *Minden ellenemre van* szövegmondatbeli *minden*-nel egy helyre húznak.

Mifelénk azonban *minden* szomorú. (Levél Kanadából, 37)

Minden táncol s villódzva pörög... (A mélyen alvó, 43)

Igaztevő, mint én, ki *minden* ellen kikel.. (Az igaztevőhöz, 62) Vö. *kikel*: ÉrtSz.

4. (*árv*), ~ *vki, vmi* ellen)

...Semmise se' mozdul, *minden* a régi marad. (Gyász. Vnl. 61)

Mert ott nem kell muzsika, ott *minden* muzsika... (A völgyben, 72)

..lappangnak az árnyak is, bár *minden* árnyban olvad el. (Uo.)

Ha kérdezel, én nem felelhetek.

S *minden* hiába van. (A völgyben, 73)

..melyben *minden* dolgok lelke szól. (Kutyák, 82)

..Hol *mindent* elborít az ősi kód... (Végrendelet feleségemnek, 86)

Álmodj velem! – Most *minden* elhagyott.. (Halotti zsoltár. Ny. 1913. I, 519)

Már pirkad nemsokára s *minden* pendülve éledni akar.. (A mélyen alvó, Ny. 1924: I. 6)

S Varuna király te..

s úgy mozgatsz *mindent* (Előhang. N. I, 99)

...ki *mindent* látsz mi égen és földön adódik.. (Uo.)

Leány – fiú, -

Minden oly boldogan forog.... (Látomás, N. I, 366)

Ki földi életéért

Ott hagyta néma édenét...

Minden lakol.... (Látomás, N. I, 365)

Mert ott az én hazám, hol *minden* csak szeret.. (A Mississippi, 40)

„4. Az ismert, említett, szóban forgó v. számba jövő összetartozó dolgok együtt”:

..a vad burjánzás

Mindent ellepett.. (A magyarokhoz, 63)

Mert *mindent* tudok én.. (Álom az ifjúságról, 74)

.. *minden* a régi marad. (Gyász. Vnl. 61.)

„5. A mm-ben meghatározott minden dolog. A tárgyas ragozással járó *mind* helyett”:

De épp zenitjén állt az éj is s *minden*, ami benne hánytorog,

Ilyenkor, tudjuk, elpihen... (Levél az ifjúságról, 96)

..üszökké vált *minden*, aminek sudárrá kelle szöknie... (A magyarokhoz, 63)

..itt hagy *mindent*, mi ölelni kész őt... (Útra kelni, messzi menni, 137)

Mert *mindennek*, ami él

A sorsa meg van írva.. (Oh nincs vigasz!... 138)

Minden szent, ami él.. (Egy öreg emberhez! Ny. 1921: I. 513)

..Nézd, nézd, hogy tántorog

Minden, ami él.... (Látomás, N. I, 365)

„11. Sokféle tárgy, dolog; mindenféle tárgy, dolog. *Mi ~*: milyen sokféle tárgy; *sok ~*: nagyon sokféle tárgy, dolog..”:

Igen, — szerettem egykor sok*mindent* [sic!]: hajósok énekét...

(Szellemelek utcája, 13)

Mi *mindent* szerettem, már nem tudom. (Uo.)

..ki *mindent* hallasz süketen... (Egy lány szemeiről, Ny. 1921: I. 514)

..Sok *mindent* műveltem sírva és kacagva... (Halotti zsoltár, Vnl. 59)

„13. (rendszer. birt szaggal) (gyak. *túlzó*) Mindaz, ami vkinek a birtokában van”:

A régi lázról álmodom. Vegyétek ezt: ez *mindenem*. (Álom az ifjúságról, 75)

Játékon nyerte *mindenét*... (Habok a köd alatt, 78)

A *minden* használatának áttekintéséből látható, hogy ugyan mindössze kétszer van a felhasznált szótári jelentéscsoportoknál a túlzás szemantikai alakzata megemlítve, mégis elmondható, hogy a költő a dolgokra, jelenségekre mindig bizonyos általánosítással, bizonyos fokú túlzással utal, ha a *minden*-t említi. Az életnek így mindig valamiféle végletes ábrázolása mutatkozik, s vagy a *minden* alkalmazásában, vagy a részletekbe menő taglalási rajzokban látható ez. A *Minden ellenemre van* kijelentést közvetve ez hitelesíti a költő lehetséges világában.

Az *ellenére* személyragos határozószónak nincsen korkordánsa a költői nyelvben. Az *ellene* határozószónak van előfordulása; a megfelelő jelentés: „1. A szraggal megjelölt v. az előzményekből ismert személy, közösség, tárgy v. dolog ellen”:

Megöltem vetélytársamat,
Így jár, ki *ellenem* kiáll.. (Katonák éneke, 69)

Bizony nem volt tanyánk... s holott kopogtunk, szinte felindult a küszöb *ellenünk*...
(Részlet az „Aggok a lakodalmon” című verses színdarabból, 98)

A *minden* általánosításával és túlzásával szemben áll a költő nyelvhasználatában az *ellenére van* szerkezet és jelentés – mondhatni – egyedisége, amely a gyakori túlzó kifejezést mintegy ellensúlyozta. Így a teljes szövegmondat – a verskezdő helyzettel is támogatva – kellő hitelt kap.

IRODALOM

- Antal László 1976: Szemantikai interpretáció és nyelven kívüli tartalom, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 11, 5–14.
- Csúri Károly 1987: *Lehetséges világok*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Dienes Dóra 1978: *A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése* = *Nyelvtudományi Értekezések* 98. sz., Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Dijk Teun A., van 1982: Kontextus és megismerés, *Tanulmányok/Studije* 15, 63–81.
- Fónagy Iván 1977: Íráskép, in: *Világirodalmi lexikon* 5, 123–43.
- Hendricke, William O. 1976: *Grammars of Styles and Styles of Grammar*, Amsterdam-New York-Oxford, North-Holland.
- Jakobson, Roman 1969a: A grammatika poétikája és a poétika grammatikája, in Uő: *Hang-Jel-Vers*, Budapest, Gondolat, 258–277.
- Jakobson, Roman 1969b: Nyelvészet és poétika, in Uő: *Hang-Jel-Vers*, Budapest, Gondolat, 211–257.
- Kanyó Zoltán 1979: Megjegyzések az irodalmi elbeszélés szövegkezdetének kérdéséhez, in: J. J. Barabás szerk.: *Szemiotika és művészet*, Budapest, Akadémiai, 166–180.
- Károly Sándor 1970: *Általános és magyar jelentéstan*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

- Károly Sándor 1980–1981: Mondat és megnyilatkozás, *Néprajz és Nyelvtudomány* 24–25, 49–63.
- Kiefer Ferenc 1983: *Az előfeltevések elmélete*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Elekfi László 1986: *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése (különös tekintettel az aktuális tagolásra)*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kis Pintér Imre 1983: *A semmi hőse – Füst Milán költői világképe*, Budapest, Magvető.
- Király István 1970: *Ady Endre I-II*, Budapest, Magvető.
- M. Korchmáros Valéria 1975–1976: A mutatónévmás tartalmi feltöltődésének forrásai, *Néprajz és Nyelvtudomány* 19–20, 331–460.
- Lotman, Jurij. M. 1975: *Szöveg-Modell-Típus*, Budapest, Gondolat.
- Martinkó András 1966: A stílus és az irodalmi nyelv néhány kérdése a köznyelvi értelmező szótárban, in: Országh László szerk.: *Szótártani tanulmányok*, Budapest, Tankönyvkiadó, 149–59.
- Németh T. Enikő 1991: *A megnyilatkozás-típus elméleti kérdései és a szóbeli diskurzusok megnyilatkozás-példányokra történő tagolása*, Szeged, kézirat.
- O. Nagy Gábor 1966: *Magyar szólások és közmondások*, Budapest, Gondolat.
- Péter Mihály 1986: A nyilatkozat mint a nyelvi közlés alapegysége, *Magyar Nyelv* 82, 1–10.
- Rieser, Hannes 1982: A nyelvészeti szemantika új megközelítése, in: *Tanulmányok/Studije* 15, 91–106.
- Ruzsa Imre 1988–1989: *Logikai szintaxis és szemantika I–II*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Saussure, de Ferdinand, 1968: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, Budapest, Gondolat.
- Szabó Zoltán 1977: *A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai*, Kolozsvár-Napoca, Dacia.
- Szepes Erika–Szerdahelyi István 1981: *Verstan*, Budapest, Gondolat.
- Szerdahelyi István 1979: Költészet; poézis, in Király István főszerk.: *Világirodalmi lexikon* 6, Budapest, Akadémiai, 422–4.
- Török Gábor 1968: *A líra: logika*, Budapest, Magvető–Tiszatáj.
- Wacha Imre 1991: A megnyilatkozáshatár megállapításának gondolataihoz, in: Hajdú Mihály–Kiss Jenő szerk.: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*, Budapest.
- Zolnai Béla 1926: *A látható nyelv*, Budapest, MTA.

DER TEXTUELLE HINTERGRUND EINER UTTERANCE

LÁSZLÓ BÜKY

Die vorliegende Arbeit stellt einen Auszug aus einer Textanalyse dar, durchgeführt mit der lexematischen Methode. In der stilistischen Analyse wird der Beschreibung des Gedichtes als Textprodukt die Semantik der Konkordanz der Wörter eines Gedichtes innerhalb des Gesamtwerks des Dichters zugrunde gelegt. Das Gedicht stammt von Füst Milán, der Titel: A szellemek utcája /Straße der Geister/.

Der erste Satz des Gedichtes lautet: „Minden ellenemre van.” /Alles ist gegen meinen Willen./ Dies ist eine hyperbolische Aussage, die ihre Gültigkeit in der möglichen Welt des dichterischen Textes hat. Diese Annahme wird von der Verwendung des Ausdrucks minden /alles/ und ellenére (van) /gegen is. Willen sen/ in sämtlichen Werken des Dichters bestätigt; vor allem die Verwendung des Wortes minden /alles/ bewirkt eine gewisse extreme Darstellung des Lebens, der Welt. Das Adverb ellenére /gegen js. Willen/, hier mit einer Personalendung markiert, hat keinen Konkordanten, wodurch die Wirkung des Anfangssatzes im behandelten Gedicht noch wesentlich verstärkt wird.

A FONETIKAI FORMA SZEMANTIKAI SZEREPE

Hunyadi László

Kossuth Lajos Tudományegyetem

Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék

4010 Debrecen, Pf. 24.

e-mail: hunyadi@llab2.arts.klte.hu

0. Bevezetés

Amint korábbi kutatások megállapították, az É. Kiss által a magyar mondatra javasolt invariáns szintaktikai szerkezet (vö. É. Kiss 1978) alkalmas a hatóköri viszonyok megállapítására. Egy javasolt általánosítás szerint (Hunyadi 1981 és 1982) a szavak felszíni sorrendje jelentős szerepet játszik a hatókörök kifejezésében. Ennek megfelelően, egy, a Q pozícióban álló kvantor hatóköre nagyobb, mint a fókuszált elemé az alábbi F-pozícióban (vö. (1)):

- (1) [Q Mindenki [F ezt a filmet [S akarta megnézni]]]

azaz

- (1a) $\forall x, x$ meg akarta nézni ezt a filmet $\rightarrow x = \text{'személy'}$

A többszörös kitöltést megengedő Q-pozíció esetében a leginkább balra álló kvantornak van a legnagyobb hatóköre; vö. (2):

- (2) [Q Mindenki mindent [F meg [S evett]]]

azaz

- (2a) $\forall x \forall y. x$ megette y -t $\rightarrow x = \text{'személy'}$, $y = \text{'dolog'}$

Hasonlóképpen, a tagadás esetében, ahol a tagadószó mind megelőzheti, mind követheti a fókuszált elemet, azok relatív sorrendje dönti el a hatókör kérdését, vö. (3) és (4):

- (3) [F Nem Péter [S ment el a moziba]]

- (4) [F Péter nem [S ment el a moziba]]

Ugyancsak kimutattuk, hogy a hatókör tekintetében azon elemek, amelyek a Q- és az F pozíciókat töltik ki, prioritással rendelkeznek a mondat neutrális részében álló elemekkel szemben, még akkor is, ha ezen utóbbiak lexikalizált operátorok. Ennek megfelelően, egy lexikalizált operátor, mint a minden kis hatókörű a fókuszált *Péter*-rel szemben (5)-ben, még akkor is, ha a *Péter*-nek nincs semmilyen lexikalizált logikai státusa:

(5) [F Péter [S olvasott el mindent]]

azaz

(5a) $\forall x y. \forall x$ elolvasta y -t $\rightarrow x = \text{'Péter'}, y = \text{'dolog'}$

É. Kiss szerint (i. m.) a magyar mondatok szintaktikai rendje közvetlenül összefügg a hangsúllyal: a Q- és az F-pozíciókban álló elemek mondathangsúlyt viselnek. Ugyanakkor, amint ezt korábban megfigyeltük (Hunyadi, i. m.), a hatókör jelölése nem csupán a felszíni szórenden alapul, hanem közvetlenül összefügg a hangsúllyal is. Így, a nem lexikalizált operátorok csak akkor rendelkezhetnek nagy hatókörrel (és viselkedhetnek operátorként), ha hangsúlyt viselnek (ez az eset áll fenn, például, (5)-ben a hangsúlyos *Péter* vonatkozásában. Ami a lexikalizált operátorokat illeti, azok kétfélék lehetnek: egyesek lehetnek mind hangsúlyosak, mind hangsúly nélküliek (mint a *mind*- univerzális kvantor), míg mások (pl. az egzisztenciális *vala*-) nem viselhetnek főhangsúlyt. Azt a tényt, hogy bizonyos logikai státust a hangsúly határoz meg, egy, a magyarban kivételes jelenséggel is alátámasztottuk: a *valamennyi* kvantor univerzális értelmezést kap, ha főhangsúlyt visel, és egzisztenciálisat, ha azt nem visel; vö. (6) és (7):

(6) 'Valamennyi könyvet elolvastam

(7) Valamennyi könyvet 'elolvastam

A fenti adatok általánosítása szerint abban az esetben, ha egy operátor, amelyek lehet mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan, a nagy hatókört a főhangsúly fejezi ki, függetlenül a felszíni szórendtől.

Ily módon, a magyar hatókörjelölés (8)-ban és (9)-ben látható sajátosabb eseteiben, a kvantornak kis hatóköre van, mert nincs (bár lehetne) rajta főhangsúly; vö.

(8) Mindent 'nem láttam

azaz

(8a) $\sim (x. \text{láttam mindent}) \rightarrow x = \text{'dolog'}$

- (9) 'Nem láttam mindent

azaz

- (9a) $\sim (x. \text{láttam mindent}) \rightarrow x = \text{'dolog'}$

Hasonlóképpen, a fókusz operátornak nagyobb a hatóköre, mint az univerzális kvantornak olyan példákban, mint (10) és (11):

- (10) Mindent 'Péter evett meg

'Péter evett meg mindent (a többiek kevesebbet ehettek)'

azaz

- (10a) $\forall x \forall y. x \text{ megettett } y \rightarrow x = \text{'Péter'}, y = \text{'dolog'}$

- (11) 'Péter evett meg mindent

azaz

- (11a) $\forall x \forall y. x \text{ megette } y \rightarrow x = \text{'Péter'}, y = \text{'dolog'}$

(NB. A *minden* disztributív jelentése, azaz az, hogy az adott halmazba tartozó összes személynek megvolt a saját adagja, a *minden* kis hatóköréből vezethető le.)

Másrészt, (12) és (13) szinonimitása ugyanarra a magyarázatra támaszkodhat: mindkét mondatban a *minden* univerzális kvantor hatóköre nagyobb, mint a fókuszé (függetlenül egymáshoz viszonyított relatív sorrendjüktől), mert a kvantor főhangsúllyal rendelkezik; vö.

- (12) 'Mindent Péter evett meg

- (12a) $\forall y \forall x. x \text{ megette } y \rightarrow x = \text{'Péter'}, y = \text{'dolog'}$

- (13) 'Péter evett meg 'mindent

- (13a) $\forall y \forall x. x \text{ megette } y \rightarrow x = \text{'Péter'}, y = \text{'dolog'}$

Nyilvánvalóan a felszíni szórendre támaszkodó hatóköri jelölés elve természetesnek és magától értetődőnek tűnt azon lehetőségek tükrében, amelyeket a magyar mondat szerkezet képes nyújtani. A balról jobbra haladó felszíni szórendiségnek a főhangsúlyhoz fűződő viszonyát az a tény is támogatja, hogy ebben az invariáns szerkezetben a főhangsúlyt viselő Q- és F-pozíciók ugyancsak a mondat bal oldalán helyezkednek el.

Azon két problematikus esetre, amikor a felszíni sorrend önmagában nem dönti el a hatókört (a (12) és (13) eseteiben), É. Kiss (1987) a következő szintaktikai magyarázatot adja:

Általánosságban, minden operátor k-vezérli és megelőzi hatókörét. (12)-ben a kvantor ki van mozdítva argumentumpozíciójából Baloldali Diszlokációba és a fókusz, valamint a kvantor nyoma határozza meg relatív hatókörüket. Ezzel szemben (13)-ban a kvantor hátravetésének stilisztikai (és opcionális) alkalmazását látjuk, ami a hangsúlyjelölés lépésében működik.

1. A hangsúly eloszlása a mondat elemein

A hangsúly hatókörjelölő szerepére vonatkozó korábbi általánosításaink (Hunyadi 1981, 1982) a nem neutrális magyar mondattípusokra vonatkoztak. Hasonlóképpen, É. Kissnek (1987) a hatókör kezelésére vonatkozó szintaktikai szabályai is egy ilyen mondat szerkezetet tételeztek fel. Tudvalevő ugyanakkor, hogy egy nem neutrális mondat alapján véve egy fő hangsúllyal rendelkezik, és különösen a kötelezően főhangsúlyos, ige utáni nagy hatókörű kvantorok esete megkívánhatja a hangsúly szintaktikai és szemantikai szerepének az újragondolását. Közelebbről, ha e két főhangsúlyos mondatokat a nem neutrális mondatok egy változatának tekintjük, akkor láthatjuk, hogy legalábbis a hangsúlynak a mondat elemein való eloszlását tekintve a nem neutrális és a neutrális mondatok közötti különbség már kevésbé magától értetődő.

Valójában legalább háromféle magyar mondattípust különböztethetünk meg: a) vannak mondatok, melyek egy fő hangsúllyal rendelkeznek, a Q- vagy az F- pozícióban (ezek a nem neutrális mondat „klasszikus” esetei), b) egyes mondatok több azonos főhangsúllyal rendelkeznek, az egyik a Q- vagy az F-pozícióban, a másik az igétől jobbra (beleértve az ún. ellenfókuszos mondatokat; vö. Varga 1981), és c) újabb mondatok azonos hangsúllyal rendelkeznek a mondat kettőnél több elemén. Ezen utóbbi típusba mind neutrális, mind nem neutrális mondatok egyaránt tartoznak. A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a hangsúlynak nem lehet az az elsődleges szerepe, hogy ezeket a fő szintaktikai megkülönböztetéseket megtegye. Bár az S-struktúra és a hangsúlyjelölés bizonyos fokig összefüggnek (vö. a fókuszált elem szintaktikailag megjósolható hangsúlyát), mégis világosan meg kell különböztetnünk azokat a hangsúly általános funkciójának meghatározásával.

Úgy tűnik, hogy a hangsúlynak valamely elemen való megléte új információt visz a kontextusba, mint a *comment* része (ami nem szükségszerűen jelenti azt, hogy a *comment* minden egyes összetevőjének hangsúlyozva kell lennie). Amikor egy új kontextust nyitunk, gyakran egy sor új információt kell bevezetnünk, és ezek a mondatok gyakran több, azonos hangsúlyú szót is tartalmaznak. Ha egyikőjük sem foglalja el az F-pozíciót, akkor ezek a mondatok neutrális mondatok. Olyan eset is fennállhat, hogy az

egyik új információ az F-pozíció kitöltésével van kifejezve. Ebben az esetben a fókusz 'kimerítő felsorolás' funkciója is kifejeződik (vö. Szabolcsi 1981). Az ilyen minden nem neutrálissá válik. Ebből következik, hogy a nem neutrális mondat kritériuma az, hogy legyen kitöltött F-pozíciója; miközben a hangsúly a mondat S-struktúráján kívüli tulajdonságaival függ össze.

Amint fentebb láttuk, a főhangsúly és a logikai hatókör szorosan összefüggnek egymással. Vajon ez az összefüggés csak a „klasszikus”, egy főhangsúlyú mondatokra vonatkozik, vagy bármiféle mondatra bármennyi hangsúllyal? A jelen dolgozat azt a nézetet kívánja alátámasztani, miszerint a hangsúly jelölésében világos összefüggés van az S-struktúra, a Fonetikai Forma és a Logikai Forma között.

A fő kérdés a fonetikai hangsúly és a szintaktikai szerkezet közötti összefüggése. Pontosabban: egy hangsúlyminta megjósolható-e az S-struktúrából? Tudva, hogy a hangsúlynak közvetlen hatása van a hatókörre, a kérdés megválaszolása lényegesnek tűnik.

Selkirk (1984) megfigyelése szerint egy mondat két vagy több szóból álló szekvenciája egy olyan intonációs frázist képezhet, amelyen a mondat intonációs kontúrja alapszik. Vogel és Nespor (1987) a prozódiai fonológiáról írt könyvükben bevezetik a fonológiai frázis és az intonációs frázis fogalmát, hogy magyarázatot nyújtsanak a prozódiai struktúra és az LF közötti bizonyos összefüggésekre.

Vogel és Kenesei e munka szemléletére támaszkodnak a magyar mondatok elemzésében (1987, 1990). Megfigyeléseik szerint jól meghatározható kapcsolat van a hangsúlyredukció és egyrészt az *l*-palatalizáció, másrészt az intonációs szerkezet között. Szerintük a prozódiai összetevők (a későbbiekben fonológiai frázisok) intonációs frázisokban (IP-kbe) csoportosíthatók. Az *l*-palatalizáció érvényessége területe az a legközvetlenebb IP, amelyik a palatalizáció számára potenciális elemeket tartalmazza. Megfigyeléseik szerint ugyancsak kapcsolat lehet fel az ezen fonológiai szabályok érvényességi területe, valamint a logikai hatókör érvényességi területe között. Azaz, a hatókört jelölő kvantor és más operátorok jelenléte jobbra terjedő hatókört jelöl, és az összetevőkön ható fonológiai szabályok is jobbra érvényesek, sohasem balra.

Vogel és Kenesei szerint az intonációs frázisokat az S-struktúra szintjén lehet azonosítani. Eszerint, bizonyos elemek [+SC] jelölést kapnak (a nagy hatókörű kvantorok), míg mások [+OS]-t (ami 'operátor státus'-t jelöl). A fonológiai frázisok balról jobbra rendeződnek ugyancsak logikai funkcióval rendelkező ([+SC] vagy [+OS]) elemmel vagy a mondat végével nem találkoznak. Véleményük szerint a nagy hatókör mind a kvantorok, mind a fókusz, az *is*-, a *csak*-, 'Wh-' és tagadó kifejezések esetében jobbra terjed, bármilyen elemen, még IP-határokon keresztül is.

Hipotézisükből következik, hogy ha két mondat ugyanazon IP-kból áll, de azok különböző sorrendben vannak, logikai reprezentációjuk is különbözni fog. (14)-ben és (15)-ben megismételjük Vogel és Kenesei (1990: 360, (37a) és (38)) példáját:

- (14) [IP "minden 'nyúl'] [IP "Júliát szereti a 'legjobban"]
 'Minden nyúlra igaz, hogy Júlia az, akit a legjobban szeret'
- (15) [IP "Júliát szereti"] [IP "minden 'nyúl a 'legjobban"]
 'Júlia az, akit minden nyúl a legjobban szeret'

A fenti (14) és (15) mellett az adott szekvencia azonban másképp is kiejthető: a második főhangsúly elhagyásával (16)-ot és (17)-et kapjuk:

- (16) "Minden nyúl Júliát szereti a legjobban
 (17) "Júliát szereti minden nyúl a legjobban

A Vogel – Kenesei megközelítést követve, (16)-nak és (17)-nek (14)-gyel és (15)-tel azonos LF-interpretációt kellene kapnia. Ezzel szemben, ahogyan azt (13)-ban látjuk, egy az igétől jobbra kihelyezett, hangsúlyos univerzális kvantor ugyanolyan hatókörű, mint ha a Q-pozícióban (tehát az igétől balra) lenne. Azaz (15) LF-representációja inkább (16)-énak felel meg. Korábbi hangsúlyszabályunk (Hunyadi 1981, 1982), továbbá É. Kiss (1987) kvantorhátravetési szabálya szerint (14) és (15) logikai interpretációja egyaránt (18):

- (18) 'Minden nyúlra igaz, hogy Júlia az, akit a legjobban szeret'

Ami a kis hatókörű kvantorokat illeti, nem világos, hogyan tudjuk a Vogel – Kenesei megközelítésben reprezentálni a fókuszról balra elhelyezkedő kis hatókörű univerzális kvantort tartalmazó (19) és (20) közötti LF-különbséget:

- (19) "Mindent János olvasott el
 $\forall y \forall x. x \text{ read } y \rightarrow x = \text{'János'}, y = \text{'dolog'}$
 'Mindent János olvasott el (semmit nem olvasott el más)'
- (20) Mindent "János olvasott el
 $\forall x \forall y. x \text{ read } y \rightarrow x = \text{'János'}, y = \text{'dolog'}$
 'János volt az, aki mindent elolvasott (a többiek ugyancsak elolvashattak valamit, de nem mindent)' (pl. iskolai házi feladattal kapcsolatban)

Az a tény, hogy egy és ugyanazon kvantor egy és ugyanazon pozícióban lehet mind hangsúlyos ((19)-ben), mind hangsúlytalan ((20)-ban), és hogy ez a fonetikai különbség

egyben hatóköri különbséggel is jár, hogy sem a hatókört, sem az intonációs frázisok közötti határt nem lehet egyértelműen megjósolni magából a frázisstruktúrából.

Míg fontosnak tűnik elkerülni a túlgenerálást, továbbra is megválaszolásra vár, hogy milyen szerepet játszik a hangsúly (14) és (16), valamint (19) és (24) vonatkozásában. A következő részben e kérdésre kívánunk választ adni.

2. Az ige mögötti hangsúlyos elemek szintaktikai státusáról

É. Kiss idézett műve szerint a (13) "*Péter evett meg "mindent* mondatban a *mindent* kvantort kiemeljük a Q-pozícióból, míg az itt maradó nyoma megőrzi a kvantor széles hatókörét a *Péter* fókusszal szemben. Ezek szerint a *mindent* szemantikailag úgy viselkedik, mintha Q-ban állna, azzal a különbséggel, hogy eredeti pozíciójából hátra van vetve az ige mögé.

Felmerülhet a kérdés, hogy vajon csak az univerzális kvantor sajátja-e az, hogy opcionálisan hangsúlyt kap az igétől jobbra, vagy vannak-e egyéb elemek is ugyanilyen tulajdonsággal.

A (21)–(23) mondatok azt mutatják, hogy lehetségesek nem kvantifikált NP-k is az ige mögötti hangsúlyos helyzetben:

- (21) (Mi történt? Felrobbant a szemközti ház? – Nem, csak)

A "fazék esett le a "hűtőgépről.

- (22) (Mi történt? Felrobbant a szemközti ház? – Nem, csak)

A "hűtőgépről esett le a "fazék.

- (23) (Mi történt? Felrobbant a szemközti ház? – Nem, csak)

"Leesett a "hűtőgépről a "fazék.

Az, hogy (21)=(22), azt sugallja, hogy a *fazék* szintaktikai fókusz (21)-ben ugyanazon szemantikai fókusztulajdonságokkal rendelkezik, mint az ige mögötti *fazék* (22)-ben; továbbá (22) szintaktikai fókusza, a *hűtőgépről* ugyanazokkal a szemantikai fókusztulajdonságokkal rendelkezik, mint az ige mögötti a *hűtőgépről* (21)-ben. Azaz mindkét mondat tartalmaz egy szintaktikai fókuszt és egy ige mögötti, fókusz tulajdonságokkal rendelkező hangsúlyos elemet. Abból, hogy az F-pozíció csak egyszer lehet kitöltve, az következik, hogy az ige mögötti, szemantikai fókusztulajdonságokkal rendelkező (hangsúlyos) elem nem lehet a szintaktikai F-pozícióból való kimozdítás eredménye. Minden tulajdonságát helyben kell megkapnia.

Ugyanakkor érdemes figyelni arra, hogy (21)-gyel és (22)-vel a (23) "*Leesett a hűtőgépről a fazék*", azaz egy fókusz nélküli mondat ekvivalens. Ez az ekvivalencia azt jelzi, hogy (21) és (22) inkább egy mondatfókusz és nem (szintaktikai pozíciótól függő) összetevőfókusz példái lehetnek.

(24)-ben egy újabb példáját látjuk az ige mögötti hangsúlynak:

(24) (Azért jöttem le később köszönteni a vendégeket, mert először)

Az "órát húztam" fel.

(24)-ben a *fel* igeikötő semmiképpen nem tekinthető úgy, mint amit kimozdítottunk az ige előtti F-pozícióból és ami így megőrizné hangsúlyát, mert F-ben már van egy másik NP (*az órát*), így ezt a pozíciót nem foglalhatja el. Ez az igeikötőn levő második főhangsúly ugyancsak mondatfókuszt jelölhet, azaz (24) = 'Amit tettem, az nem volt más, mint felhúztam az órát'.

(25) és (26) ugyancsak azt mutatja, hogy az ige mögötti hangsúlyos elem nem lehet mozgatható eredménye:

(25) (Miért volt Péter olyan szomorú? – Mert)

"János táncolt" Péter barátnőjével.

(26) (Miért volt Péter olyan szomorú? – Mert)

"János táncolt" Péter "barátnőjével."

Az nyilvánvalónak tűnik, hogy a *Péter barátnőjével* birtokos NP egyik eleme sem lehet egy a fókuszpozícióból való hátramoogatás eredménye, a birtokos NP egésze inkább az ige mögött van generálva.

A fenti elemzést követve, egységesen kezelhetjük a (21)–(26) mondatokat, ha feltesszük, hogy az ige mögötti hangsúly nem azáltal jön létre, hogy az adott hangsúlyos elemet egy ige mögötti pozícióban mozgadjuk. Így ezek a hangsúlyos NP-k nem foglalnak el egy speciális ige mögötti pozíciót.

Ennek megfelelően nem tekinthetjük az S-struktúra sajátjának, hogy olyan logikai szerepet jelöljön az ige mögötti elemeknek, mint a Q és az F operátorpozíciókkal. Így, mivel ezeknek az ige mögötti hangsúlyos elemeknek van bizonyos logikai funkciójuk, fel kell tennünk, hogy az S-struktúra nem képes arra, hogy a mondat összes elemére egyértelműen meghatározza azok logikai funkcióit. Bizonyos alapvető funkciók kifejeződnek a Q- és az F-pozíciók kitöltésével, míg mások opcionálisak és a Logikai Formában fejeződnek ki. Ezek szerint az LF az, ami megadja a mondat S-struktúrájának az összes lehetséges funkcionális struktúráját, úgy, hogy az S-struktúra által az

operátorpozíciókban egyértelműen jelölt hatóköröket az LF csak megerősíti, míg az S-struktúra által nem jelölt egyéb esetekben azt az LF-szabályokkal létrehozza.

Nézzük meg most közelebbről, milyen funkcióit jelöli meg a Logikai Forma az S-struktúrának. Mint tudjuk, a Q- és az F-pozíciókban álló elemek relatív lineáris sorrendje egyben ezen elemek relatív hatókörét jelöli és ezt a sorrendet a legnagyobb hatókörű elem főhangsúlya is kíséri. A hangsúly ugyanakkor általánosabbnak tűnik, nem mindig hatókört jelöl; vö. (27):

(27) (Ne aggódj,)

"Feladtam a levelet.

(27)-ben nehéz lenne bármilyen széles hatókörű operátort azonosítani a nyomatékos *feladtam*-ban. Ugyanakkor (28), ami csak egy további hangsúly meglétében különbözik formálisan (27)-től, mégis különböző interpretációt kap (más helyzetben használható):

(28) (Hol voltál? –)

"Feladtam a "levelet.

A fenti példák azt sugallják, hogy a hangsúlynak a hatókörjelölésnél általánosabb szerepe van, általános és elsődleges funkcióját egyfajta prominencia kifejezésében látjuk. E prominenciált a kommunikáció oldaláról érthetünk meg: általában a hangsúlyos elem jelölétének újdonságát vagy fontosságát fejezi ki. Így, (27) "*Feladtam a levelet*", ahol csak a "*feladtam*-on van hangsúly, a feladás prominenciáját fejezi ki, különösen annak megtörténtét, míg (28) kettős hangsúlya ("*Feladtam a "levelet*") egyszerre fejezi ki egyrészt a feladás (megtörténének), másrészt a levélnek a prominenciáját. (27) ezzel a szimmetrikus prominenciajelöléssel gyakorlatilag az egész kijelentés prominenciáját fejezi ki, egy teljesen új információt ad arra a bevezető kérdésre, hogy *Hol voltál?*

Most vizsgáljuk meg (29) és (30) különbségét:

(29) "Mindig korán kelek.

(30) "Mindig "korán kelek.

Miközben mindkét mondat alapjában ugyanazon értelmű (legalábbis a logikai hatókörök tekintetében), különböznek a kommunikatív prominencia jelölésében: míg (29)-ben csak a *mindig* prominens, (30)-ban a *korán* egy újabb prominenciával rendelkezik.

Amint láttuk korábban, a legszélesebb hatókört mindig főhangsúly kíséri. Mivel a hangsúly legáltalánosabb funkciója a prominencia kifejezése, most hozzátehetjük, hogy a széles hatókör egyben mindig prominens is.

Ennek megfelelően, egy ige mögötti hangsúly általános funkciója az, hogy prominenciát fejezzon ki. Ugyanakkor, a prominencia kifejezése mellett, bizonyos egyéb feltételek teljesülésével a hangsúly széles hatókört is kifejez.

Különféle nyelvi elemek rendelkeznek a hatókör kifejezésének a lehetőségével. Bizonyos kötött morfémák kifejezhetik a modális vagy időoperátorok hatókörét, és számos olyan szabad morféma (lexéma) van, amelyek szintaktikai pozíciótól függetlenül műveleteket jelölnek. Ezen operátorok hatóköre a **propozíció** szintjén jelenik meg.

Összetevőkre érvényes hatókört NP-kre vonatkoztatva, a grammatika eszközeivel fejezhetünk ki, elsődlegesen a kvantorok és a negatív elemek, továbbá az is és a csak segítségével, gyakorlatilag kvantálható kifejezésekre. Bár a (27) "*Feladtam a levelet*" mondatban a hangsúlyos *feladtam* kifejez prominenciát, de mivel nem NP-re vonatkozik, nem fejez ki relatív, összetevő-hatókört (az F-pozícióban levő *fel*-t lehetséges mint a perfektivitás operátorát tekinteni, de e hatókör akkor sem relatív, hanem az egész propozícióra terjed ki). Ezzel szemben, a (28) "*Feladtam a "levelet*" mondatban az ige mögötti hangsúlyos *levelet* kvantálható és így kifejezhet relatív hatókört.

Az ige mögötti hangsúlyos elem kategóriája meghatározza, hogy az milyen operátortípust képvisel: ha kvantor, akkor kvantorhatókört, ha egyéb NP, akkor fókuszhatókört fejez ki. Az a tény, hogy ezen utóbbi mondatok mondatfókuszot fejeznek ki, az alábbiakkal támasztható alá. A

(28) "Feladtam a "levelet

mondat tulajdonképpen két propozíció konjunkcióját képviseli:

(28a) "Feladtam valamit

és

(28b) A "levelet adtam fel.

Így (28) logikai interpretációja a következő:

(28c) $\exists x$. feladtam x -et, $x = \text{'dolog'}$ & $\forall x$. feladtam x -t, $x = \text{'levél'}$

Így nincs ellentmondás a szintaktikai összetevőfókusz-jelölés és a mondat szintű fókusz-értelmezés között: ez utóbbit a két propozíció konjunkciója eredményezi, melynek e kettős fókuszjelölés a formális eszköze.

Hasonló módon értelmezhetjük a kétfókuszos mondatokat, így a korábbi (21)-et:

- (21) (Mi történt? Felrobbant a szemközti ház? – Nem, csak)

A "fazék esett le a "hűtőgépről.

- (21) a következő két propozíció konjunkciójából áll elő:

- (21a) A "fazék esett le valamiről.

és

- (21b) A "hűtőgépről esett le a fazék.

azaz

- (21c) $\forall x \exists x. x$ leesett y -ről, $x = \text{'fazék'}$, $y = \text{'dolog'}$ & $\forall y. a$ fazék leesett y -ről,
 $y = \text{'hűtőgép'}$

Ugyanezt a gondolatmenetet követve magyarázatot találunk arra is, miért van nagyobb hatóköre a hátravetett hangsúlyos univerzális kvantornak, mint a szintaktikai fókuszsnak.

- (13) "Péter evett meg "mindent

az alábbi két propozíció konjunkcióját képviseli:

- (13a) "Péter evett meg valamit.

és

- (13b) "Mindent Péter evett meg.

azaz

- (13c) $\forall x \exists y. x$ megette y -t, $x = \text{'Péter'}$, $y = \text{'dolog'}$ & $\forall y. \text{Péter}$
 megette y -t, $y = \text{'dolog'}$

3. A mondat hatóköri viszonyainak a meghatározása

Egy mondat hatóköri viszonyainak a meghatározása két fázisban meg végbe:

a. Interpretáció az S-struktúrában

b. Interpretáció az LF-ben

Az S-struktúra egyértelműen megadja az operátorpozíciókban jelölt operátorok hatókörét az operátorpozíciók felszíni sorrendje alapján.

Az igtől jobbra is lehetséges operációk kifejezése azonban, mint láttuk, nem lehet mozgatas eredménye. A további operátorfunkciók kijelölésére a prominenciajegyek alapján kerül sor az S-struktúrában.

Bizonyos összetevők prominenciajegyeket kapnak: a legszélső baloldali operátor kötelező prominenciát (+P), minden további operátorpozícióban levő összetevő és az ige mögötti NP-k pedig lehetséges prominenciát (+p). A +p jegy azt jelenti, hogy az adott elemnek a prominenciája (fonetikailag: főhangsúlya) nem kötelező, de lehetséges, és megvalósulásának csak egy +P jegyű elem megléte a feltétele. (Így egyetlen S-struktúrának akár a +p jegyek permutációjának megfelelő számú tényleges (+p) prominencia-reprezentációja is lehetséges.

Az S-struktúra operátorpozíciói által meghatározott hatóköri tulajdonságokkal rendelkező operátorok egyszerű megfeleltetéssel kitöltik a megfelelő LF-pozíciókat, míg az egyes prominencia-reprezentációk szerint az ige mögötti +p jegyű elemek egy ennek mellérendelt újabb logikai struktúrában LF-mozgatással kvantorpozícióba (a kvalifikált NP-k) vagy fókuszpozícióba (a nem kvalifikált NP-k) kerülnek.

Az így létrejött LF-reprezentációban a hatóköri viszonyok tükrözik az S-struktúra operátorpozícióinak a sorrendjét, azzal a megszorítással, hogy az LF-reprezentációban megengedett egyenél több fókusz is (szerkezetenként egy-egy), melyek között, mivel lényegében konjunkció eredményeként állnak elő, hatóköri alá-, fölrendeltség nem állapítható meg.

Ha egy adott esetben a +p jegyű elemek között hatóköri megkülönböztetés nincs is, prominenciájuk különbözik: a balra álló +p jegyű elem prominenciája (kommunikatív újszerűsége, fontossága) nagyobb, mint a tőle jobbra állóé. Ezért, bár a korábbi (21) és (22) két-két fókusza között nincs hatóköri különbség, vö.

(21) (Mi történt? Felrobbant a szemközti ház? – Nem, csak)

A "fazék esett le a "hűtőgépről.

(22) (Mi történt? Felrobbant a szemközti ház? – Nem, csak)

A "hűtőgépről esett le a "fazék.

intuíciónknak is megfelelően van prominenciakülönbség: (21)-ben a *fazék*, (22)-ben a *hűtőgépről* bír kommunikatív szempontból többletprominenciával.

Végül PF-ben, a fonetikai reprezentáció során minden +P vagy +p jeggyel rendelkező elem főhangsúlyt kap.

Összefoglalva: a logikai viszonyok kifejezésében az S-struktúra, az LF és a PF a következő módon vesz részt:

(31) a. Az S-struktúra megadja az operátorpozíciókban jelölt operátorok hatókörét az operátorpozíciók felszíni sorrendje alapján;

b. Az S-struktúra kijelöli a további operátorfunkciókat a prominenciajegyek kiosztása alapján;

c. Az operátorpozíciókat elfoglaló és a prominens jegyű elemek a pozíciójuknak, illetve a kategóriájuknak megfelelő LF-pozícióba kerülnek és hatókörük ott interpretálódik;

d. Minden, +P vagy +p jeggyel rendelkező elem PF-ben főhangsúlyt kap.

4. A hangsúly logikai szerepe az analízis során (a hallgató stratégiája): A Fonetikai Frázis

Míg a mondatgenerálás során (ami a szokásos szempontja a nyelvi forma generatív megközelítésének) a kiindulópontjuk az adott mondat S-struktúra-szintű reprezentációja, amit az LF és a PF szintjén interpretálunk, az analízis folyamatában a hallgató először az adott mondat akusztikai (fonetikai) reprezentációjával találkozik. Csak akkor tud visszakövetkeztetni a mondat (S-) struktúrájára, ha a Fonetikai Forma képes arra, hogy a szükséges szerkezeti információkat továbbítsa. Ez az a pont, ahol a hangsúly (együtt az intonációval) elengedhetetlen szerepet játszik. Az analízis szempontjából a Fonetikai Formát az S-struktúrára és az LF-re mutató interfésznek tekinthetjük.

A hallgató a mondat fonetikai reprezentációjából először az ún. Fonetikai Frázisokat azonosítja. A Fonetikai Frázis (PhP) egy adott főhangsúly körül szerveződik és az ugyanazon intonációs minta által átfogott összes elemet tartalmazza. Ez az intonációs minta lehet ereszkedő vagy emelkedő-ereszkedő úgy, hogy hangsúlyos központja általában az ereszkedő szakasz elejére esik. Így, az ereszkedő szerkezetű (32)–(33)-an a minimális PhP tartalmaz egy hangsúlyközpontot – (32)-ben F-et és (33)-ban Q-t – és a mondat többi része ebbe a PhP-be tartozik.

(32) [F[S]]

(33) [Q[F[S]]]

Hasonlóképpen, egy emelkedő-ereszkedő intonációjú mondatban,

(34) [Baloldali Kihelyezés [F[S]]]

vagy

(35) [Baloldali Kihelyezés [Q[F[S]]]]

van egy minimális PhP, melynek a hangsúlyközpontja (34)-ben F és (35)-ben Q és a mondat további része (a Baloldali Kihelyezés és az ige mögötti rész egyaránt) ugyanannak a PhP-nek a része. Egy PhP hangsúlyközpontját a PhP fejének fogjuk nevezni és elsődleges funkciója az, hogy képviselje az egész PhP-t az LF-interpretációban.

Egy mondat fonetika frázisstruktúrája az LF-interpretáció bemenetétül szolgál. Ha a PhP fejének operátor státusza van, akkor az adott PhP részt fog venni a hatókörök meghatározásában. Az analízis szempontjából az LF szerepe az, hogy meghatározza a mondat összes fonetikai frázisának a relatív hatókörét. Ehhez figyelembe fogjuk venni az LF alábbi tulajdonságát:

LF-ben az operátoroknak egy alapértelmezésű sorrendjük van: a legmagasabb rendű operátor a legnagyobb, a legalacsonyabb rendű operátor pedig a legkisebb hatókört képviseli. A magyar nyelvben ez az alapértelmezés alapjaiban megfelel az S-struktúra operátorai felszíni sorrendjének:

(36) $N \text{ MOD } Qx \text{ Fz. } p(x, y)$

ahol N a tagadó operátor, MOD egy tetszőleges modális operátor (amit akár kötött, akár szabad morféma kifejezhet), Q egy tetszőleges kvantor (akár univerzális, akár egzisztenciális), F a fókuszoperátor (akár kvantálható, akár nem).

A PhP LF-megfeleltetése a következőképpen történik:

- (37) a. Az adott mondat minden PhP-jét fonetikailag azonosítjuk;
 b. Minden PhP fejét azonosítjuk;
 c. Az adott fej kategóriájának megfelelően (ami a lehetséges operátorstátuszt határozza meg) meghatározzuk az adott PhP fejének a relatív hatókörét. Két vagy több, azonos kategóriájú fejet tartalmazó PhP-nek azonos relatív hatóköre van.

Ennek megfelelően, (38) és (39) logikailag egyértelműen ekvivalens:

(38) "Mindent János evett meg.

(39) "János evett meg "mindent.

(38)-ban csak egy PHP van és feje a *mindent*, így ennek az univerzális kvantornak kell a legnagyobb hatókörrel rendelkeznie. (39)-ben ugyanakkor két PHP is van, "*János evett meg és 'mindent*". A két fej a *János* és a *mindent*, amelyeknek a kategóriája határozza meg relatív hatókörüket: bár *János* megelőzi a *mindent-et*, mégis csak az alacsonyabb rendű fókuszoperátort jelölheti, mivel főnév kategóriájú, ugyanakkor a *mindent* mint kvantor, függetlenül attól, hogy a *János*-fejű PHP után áll, magasabb rendű operátor.

Az olyan mondatok, amelyek két vagy több, azonos kategóriájú fejjel rendelkező PHP-ből állnak, többértelműek lesznek a hatókör szempontjából:

(40) "Mindenki elolvastott" valamit.

(41) A "fazék esett le a "hűtőgépről.

A jelen megközelítésben választ tudunk adni arra a kérdésre is, vajon miért van az, hogy ha egy elem Baloldali Kihelyezésben van, akkor az adott mondatnak legalább egy elemet kell tartalmaznia Q-ban vagy F-ben:

(42) * Valaki eljött.

(43) Valaki "eljött.

(42) azért nem grammatikus, mert nincs olyan, amivel egy PHP-t alkothatna és így azt az LF sem tudja interpretálni.

A generálás és analízis, e két ellentétes folyamat megértése segíthet bennünket abban, hogy meghatározzuk a hangsúly fő funkcióját. A mondatgenerálás során a hangsúly a PF-reprezentációja az S-struktúrában és az LF-ben releváns hatókörnek valamint a kommunikatív prominenciának. A mondatanalízisben ugyanakkor a hangsúly az adott PHP fejét jelöli, ami egyben az LF-interpretáció bemenete. Ez a két ellentétes funkció ugyanabból a komplex jelenségből származik és a grammatika elemezésének két alapvető szintjét jelöli, a szintézist és az analízist.

5. Összefoglalás

A jelen dolgozatban a logikai hatókör kifejezésének módjait vizsgáltuk neutrális és nem neutrális mondatokban. Megfigyeltük, hogy mivel az S-struktúra operátorpozíciói már a szintaxis ezen szintjén kifejezik a relatív hatóköröket, ezen hatóköröket a Logikai Forma egyértelműen, egyszerű megfeleltetéssel interpretál. Ugyanakkor az S-struktúra csak egyik szintje a hatókörök kifejezésének. Az olyan esetekben, amikor a hatókört külön szintaktikai pozíció nem fejezi ki (gyakorlatilag az operátorpozíciókon kívül eső összes

elem esetében), a hatókör az LF-ben van interpretálva, a prominanciajegyekre támaszkodva. A Fonetikai Forma a prominanciajegyek alapján osztja ki a hangsúlyokat.

A grammatikát két aspektus együtteseként vizsgáltuk: a generálás és az analízis alapján. A generálás szempontjából az S-struktúra csak részben képes kijelölni az elemek hatókörét, a hatókörök a maguk teljességében az LF-ben interpretálódnak. Az analízis szempontjából a hallgató az ellenkező irányból közelít: a Fonetikai Forma a Fonetikai Frázisokkal megteremti a mondat szemantikai-logikai vázát és a Logikai Form a Fonetikai Frázisok egymáshoz viszonyítása alapján határozza meg a hatóköröket.

IRODALOM

Fónagy Iván – Magdics Klára 1967: *A magyar beszéd dallama*, Budapest.

Hunyadi László 1981a: *A nyelvi polaritás kifejezése a magyarban*, Debrecen, kandidátusi disszertáció.

Hunyadi László 1981b: Remarks on the syntax and semantics of topic and focus in Hungarian, *Acta Linguistica Acad. Sc. Hung.* 31, 107 – 136.

É. Kiss Katalin 1978: A magyar mondatok egy szintaktikai modellje, *Nyelvtudományi Közlemények* 80, 261 – 286.

É. Kiss Katalin 1987: *Configurationality in Hungarian*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

Sêlkirk, Elizabeth O. 1984: *Phonology and syntax: the relation between sound and structure*, Cambridge, MA, MIT Press.

Szabolcsi Anna 1981: The semantics of topic-focus articulation, in J. Groenendijet et al. szerk.: *Formal methods in the study of language*, Amsterdam, Mathematisch Centrum.

Varga László 1981: A magyar intonáció – funkcionális szempontból, *Nyelvtudományi Közlemények* 83, 315 – 339.

Vogel, Irene – Kenesei István 1987: The interface between phonology and other components of grammar: the case of Hungarian, *Phonology Yearbook* 4, 243 – 263.

Vogel, Irene – Kenesei István 1990: Syntax and semantics in phonology, in Sharon Inkelas – Draga Zec szerk.: *The phonology-syntax connection*, Chicago. The University of Chicago Press, 339 – 363.

Vogel, Irene – Kenesei István 1992: *Focus and phonological structure*, kézirat.

THE SEMANTIC ROLE OF THE PHONETIC FORM

LÁSZLÓ HUNYADI

In this paper we analyzed the ways logical scope is expressed in neutral and nonneutral sentences. It was observed that since the operator positions in S-structure assign wide scope to the elements in these positions, the scope of these elements is interpreted in LF unambiguously. At the same time, S-structure is just one level of expressing scope. Other cases of scope which are not assigned a distinct syntactic position (practically any element outside the operator positions) are resolved in LF. Scope interpreted in LF (either independently from or depending on S-structure) is assigned heavy stress in Phonetic Form.

For all cases, heavy stress has the function to express a certain kind of prominence and wide scope is just a subset of its functions.

Grammar has been viewed as a complex of two aspects: those of generation and analysis. From the point of view of generation S-structure is only capable of partially assigning scope to its elements and scope is finally interpreted in LF. From the point of view of analysis, on the other hand, the hearer has a reverse starting point: the Phonetic Form with its Phonetic Phrases gives the semantic/logical framework of the sentence and on the basis of the relation of the PhPs of the sentence its logical scope relations are unambiguously interpreted in LF.

AZ ALAKTANI KUTATÁSOK ÚJABB LEHETŐSÉGEI

KIEFER FERENC

1. Bevezető

Az alaktan a nyelvtudomány leghagyományosabb kutatási területei közé tartozik. Mi újat lehet tehát mondani róla?

Az alaktan mint a nyelvléírás 'komponense' a nyelvtanírás kezdetei óta szerepel a nyelvtanokban. Az alaktani fejezetek fő célja a ragozás, szóképzés és szóösszetétel általános jellemzése és osztályozása volt. A mai alaktani kutatások ezzel szemben egyrészt kapcsolatokat keresnek a nyelvléírás egyéb komponenseihez, elsősorban a fonológiához és a szintaxisához, másrészt az alaktan belső ügyeit is a korábbi leíráshoz képest szigorúbb módszertani elvek szerint próbálják rendezni. A más komponensekkel való kapcsolatrendszer vizsgálata feltételezi az ezektől való elhatárolás kérdésének tisztázását is. Más szóval, ahhoz, hogy az alaktan és a fonológia kapcsolatrendszerét adekvát módon le tudjuk írni, tudnunk kell, hogy hol húzódik kettejük között a határ. Ugyanez vonatkozik az alaktan és a szintaxis kapcsolatrendszerének vizsgálatára is. Ez azt jelenti, hogy a kapcsolatrendszerek vizsgálatánál végső soron azt a kérdést is tisztázni kell, hogy hol is helyezkedik el a morfológia: különálló komponensről van-e szó, vagy pedig része a morfológia a fonológiának, a szintaxisnak vagy a lexikonnak. Az is elképzelhető, hogy a morfológia mindenütt jelen van: a lexikonban, a szintaxisban, és a fonológiában egyaránt. A szigorúbb módszertani elvek alkalmazása elsősorban azt jelenti, hogy egy-egy kérdés eldöntésénél strukturális kritériumokat keresünk, de jelentheti azt is, hogy egy-egy megoldást általános nyelvészeti tétellel támasztunk alá. Az alábbiakban két-két példán fogom bemutatni a morfológia és a fonológia illetőleg a morfológia és a szintaxis kapcsolatrendszerének néhány szempontját. Ugyancsak két példa szolgál majd a tövek, ragok, jelek és képzők kapcsolódásának szabályszerűségének bemutatására.

2. A morfológia és a fonológia kapcsolatrendszere

2.1. Az ideális fonológiai folyamatok nem veszik figyelembe a morfológiai szerkezetet: a megadott fonológiai környezetben automatikusan működnek. Ilyen automatikus fonológiai szabály a zöngéesség szerinti hasonulás:

adta → (atta), *zabkása* → ('kása), *vedd ki* → (vett ki).

A fonológiai szabályok többsége azonban nem ilyen. A szabályok működéséhez ugyanis a fonológiai információn túl morfológiai információra is szükség van. Az ilyen szabályokat morfofonológiai (vagy: morfonógiai) szabályoknak nevezzük.

A magánhangzó-illeszkedés például morfológiai szabály, mivel hatásköre az egyszerű szóra és annak toldalékaira terjed ki:

könyv-ek-ből, lányok-nak, kert-ek-en, de könyvborító, lánygyermek, kertbarát.

A felszólító módjel hasonulása is morfológiai jelenség:

néz-j → (nézz), *mász-j* (mássz). Vö. *kéjegy* → * (kézzegy)

nászfáték → * (nászsáték).

A morfológiai szabályokat ezt a legegyszerűbb fajtáját még a fonológiához sorolhatjuk, annál is inkább, mivel a fonológiai szó fogalma pontosan ilyen szabályok segítségével határozható meg.

2.2. A morfológiai szabályok második típusa már nem elégszik meg a szóhatárra vonatkozó (morfológiai) információval: szüksége van a szótó típusára vonatkozó vagy egyéb idioszinkratikus információra is. Ide tartoznak például a töváltakozást leíró szabályok. A *fa* – *fát*, *epe* – *epét* esetében a szótári információ között szerepelnie kell a szóvégi magánhangzó nyúlásra vonatkozó utalásnak. Az ily módon megjelölt magánhangzó minden toldalék előtt megnyúlik. A magánhangzó rövidülésnél kissé más helyzet: *kéz* – *kezet*, *kéznek*, *kezek*, *kézen*. Más szóval, a rövidülésre utaló információn kívül a szótárban azt is meg kell adni, hogy a rövidülés milyen toldalék esetében lép fel.

A töváltakozásra vonatkozó szabályokat allomorfiaszabályoknak is szokták nevezni. Az allomorfiaszabályok általában kisszámú szótárilag jelölt egységre vonatkoznak, tárgyalásuk a morfológia feladata.

Az allomorfiaszabályok azonban nemcsak a töváltakozásokra vonatkoznak. Az ún. kötőhangok, amikor valóban kötőhangok, vagyis amikor ejtéskönnyítő szerepük van, fonológiailag könnyen magyarázhatók. A *kert-ek* és *part-ok* esetében a többesjel előtti *e*, ill. *o* magánhangzó magánhangzó-betoldásként értelmezhető, a többesjel a szó végén a magyarban megengedhetetlen mássalhangzótorlódást eredményezhet: *kert-k*, *part-k*, amit fel kell oldani.

Az ún. nyitótöveknél azonban más a helyzet: *ház* – *házat*. Itt a *ház* is lehetséges lenne, vö. a helyes *gázt*, *gőzt* alakokkal! Ezenkívül a toldalék előtt nem a várt *o* magánhangzót, hanem az *a* magánhangzót találjuk. A nyitótövek esetében tehát a leírásnak lexikai információra kell támaszkodnia. Ennek az információnak két dolgot kell tartal-

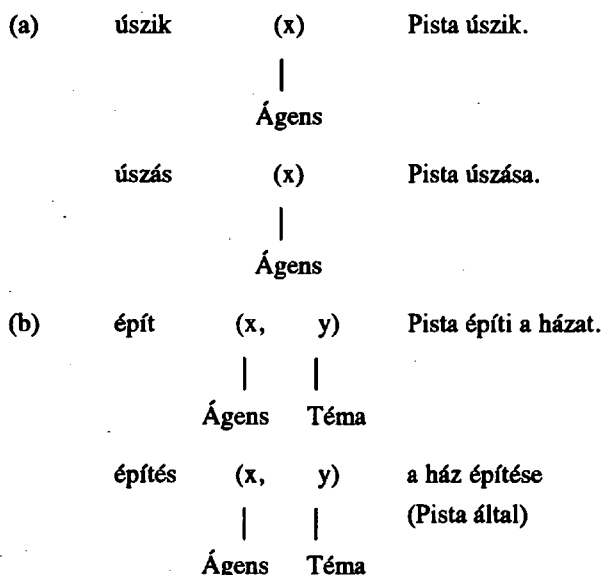
maznia: egyrészt meg kell adnia, hogy milyen toldalékok előtt kell magánhangzót betoldani, másrészt utalnia kell a betoldandó magánhangzó minőségére is.

A magyar nyelv morfológiája viszonylag egyszerű, ami valószínűleg a nyelv agglutinatív jellegével függ össze, hiszen a flektáló nyelvekre általában a gazdag morfológia a jellemző.

3. A morfológia és a szintaxis kapcsolatrendszere

A szintaxis és a morfológiai közti kapcsolat kétféleképpen értelmezhető. Egyrészt szó lehet a szintaktikai szempontok érvényesüléséről a szó szerkezetben, másrészt vizsgálható a kérdés abból a szempontból is, hogy morfológiai szerkezetekkel mit kezd a szintaxis. Nézzünk mindkét esetre egy-egy példát!

3.1. Az összetételek vizsgálatánál az utóbbi években fontos szerephez jutottak az ún. deverbális fejű összetételek. Az ilyen (kéttagú) összetételekben az utótag igéből képzett főnév. Általánosan elfogadott feltételezés szerint a deverbális főnevek teljes mértékben (vagy részben) örökölhetik az alapige argumentumszerkezetét. Az argumentumszerkezet nemcsak a vonzatok számát jelenti, hanem azok tematikus szerepeit is magában foglalja. Íme néhány példa:

(c)	ellát	(x,	y,	z)	a pékségek ellátják a várost kenyérrel
		Ágens	Recipiens	Instrumentalis	
	ellátás	(x,	y,	z)	a város kenyérrel történő ellátása (a pékségek által)
		Ágens	Recipiens	Instrumentalis	

Fontos kérdés annak eldöntése, hogy kéttagú deverbiális fejű összetételekben az előtag hogyan viszonylik az utótaghoz, illetőleg hogy az előtag kielégítheti-e a deverbiális fej valamelyik argumentumát, és ha igen, melyiket.

A deverbiális fejű összetételekben az alábbi szabályszerűségeket figyelhetjük meg:

(1) az előtag lehet alany: *gyermeknevetés, kutyaugatás, lombhullás, harangzúgás*. Ez az alany azonban vagy nem Ágens szerepű (mint a *lombhullás*-ban), vagy nem rendelkezik az Ágens tipikus tulajdonságaival (nem cselekszik szándékosan, a tevékenység nem célirányos, a cselekvés nem hoz létre új állapotot („nem kauzatív”), a cselekvés nem jár mozgással). Alany funkciójú előtaggal csak tárgyatlan igéből képzett fej esetében találkozhatunk.

(2) Az előtag lehet tárgy: *kormányátalakítás, csapatösszevonás, fakitermelés*. A tárgy általában Patiens szerepű. Tárgyas igéből képzett fej esetében az előtag csak tárgy lehet, az alany előtagként nem léphet fel. Ennek a magyarázata, hogy tárgyas igéknél az alany általában tipikus Ágens szerepű és az ilyen alany, mint ahogy azt már az előző pontban láttuk, nem szerepelhet összetételben.

Első pillantásra a *levélírás, újságolvasás, favágás* is tárgy funkciójú előtaggal rendelkező deverbiális fejű összetételnek tűnhet. Ezeknek az „összetételeknek” a szerkezete azonban nem (a), hanem (b).

(a) [[levél]_N [[ír]_V ás]_N]_N

(b) [[[levél]_N [ír]_V ás]_N]_V]

Más szóval, a *levélírás*, a *levelet ír* komplex predikátum nominalizációjának az eredménye; így tehát elsődlegesen szóképzésről és nem szóösszetételről van szó. A komplex predikátum persze az összetételekhez hasonló módon jön létre. Van azonban egy fontos különbség a kétféle képzés között: míg az összetételeknél, mint láttuk, az előtag és az

utótag (a fej) közötti szintaktikai viszony az ige és vonzatai közötti eredeti szintaktikai viszonyt tükrözi, a komplex predikátum képzésénél megszűnik ez a viszony, a *levelet ír* predikátumnál a *levél* mintegy 'inkorporálódik' az *ír* igébe, annak 'belső' tárgyává válik. Következésképpen a *levélírás*-ban sincs már meg az ige és annak tárgya közötti viszony, az előtagról ezért nem mondható, hogy az kielégíti a fej tárgyi argumentumát.

(3) Háromargumentumú ige esetében az előtag lehet instrumentális: *hűselltás, hőlégkezelés*. Ebben az esetben előtagként sem az Ágens, sem pedig Recipiens, illetve Patiens szerepű argumentum nem léphet fel.

A szintaktikai viszonyok a deverbális fejű összetételekben könnyen tetten érhetők, a szerepük egyéb összetételekben azonban már nem annyira nyilvánvaló.

3.2. A komplex predikátumok képzésén mutathatjuk be a morfológia és szintaxis közti kapcsolat fent említett második szempontját.

A névelőtlen tárgy + ige szerkezet sok rokonságot mutat az összetételekkel: (a) az összetételeknél az előtag kapja a szóhangsúlyt, a komplex predikátumoknál a névelőtlen tárgy. Például '*emberrabló*, '*újságot olvas*'; (b) szemantikailag az előtag nem referenciális elem: nem egy adott egyedet (vagy: egyedek összességét) azonosít a világban, hanem generikus jelentésű. Például az *embervadászat* előtagja nem utal azonosítható módon valamelyik emberre vagy embercsoportra. Hasonlóképpen az *újságot ír* névelőtlen tárgya sem lát el referenciális funkciót, mivel generikus értelmű. (c) Úgyanúgy, mint az összetételeknél, a komplex predikátumok esetében is gyakori a lexikalizáció: *gyökeret ereszt, hidat ver, köszönetet mond*.

Az igezőtökhöz hasonlóan a névelőtlen tárgy is megváltoztatja az alapige argumentumszerkezetét. Például *Péter nyitja az ajtót* – *Péter ajtót nyit barátjának*; *Éva nézi a könyvet* – *Éva könyvet néz édesanyjának*.

Mindezek a tulajdonságok arra utalnak, hogy a komplex predikátumok képzésének a helye a lexikon, szintaktikailag képzésük nem oldható meg. Mivel a névelőtlen tárgy tárgyragot kap, a képzésnek morfológiai következményei is vannak.

A lexikailag képzett komplex predikátumok szintaktikai szempontból azonban nem számítanak szóznak. Ezért szintaktikai műveletek elválaszthatják egymástól a névelőtlen tárgyat és az igét:

Péter Évának ír levelet.

Péter nem ír levelet.

Péter levelet szeretne írni.

Ezért a lexikai képzésnek gondoskodnia kell arról, hogy a szintaxis szabadon változtathasson a szerkezeten, ami megoldható például úgy, hogy a szerkezetnek kétféle jellemzést adunk: a lexikai jellemzésben szószintű kategóriát rendelünk hozzá, a szintaktikaiban szintagma ('frázis') szintűt.

4. A morfológia belső ügyei

A morfológia hagyományos területei is új megvilágításba kerülnek, ha korszerű módszerekkel közelítünk hozzájuk. Erre is két példát szeretnénk bemutatni.

4.1. A magyar esetrendszer nem kevés fejtörést okozott nyelvészeinknek. Megfelelő kritérium hiányában nem meglepő, hogy az esetragok számát nem lehetett egyértelműen meghatározni. Vegyük röviden sorra a legfontosabb szóba jöhető kritériumot!

(a) Az esetrag olyan toldalék (kötött morf), amely után más toldalék (kötött morf) nem állhat.

Az (a) következtében esetragnak minősül például a *-ban/-ben* és a *-ra/-re*, vö. *könyv-ek-ben*, *szék-ek-re*, mivel a *-ban/-ben* és a *-ra/-re* után nem következhet más toldalék. Az (a) kritérium azonban csak szükséges, de nem elégséges feltétel. Vagyis ha *x* esetrag, akkor utána nem következhet más toldalék, de ha *x* után nem következhet más toldalék, ebből még nem következik *x* esetrag volta. Így például a határozói *-on/-en* vagy *-ul/-ül* képző után sem állhat további toldalék: *nagyon*, *szépen*, *jól*, *rosszul*, még sincs szó esetragról. Hátránya az (a) kritériumnak továbbá az is, hogy éppen azokban az esetekben nem ad elégséges feltételt, amelyeknél a toldalék esetrag volta az eldöntendő kérdés: *órákor*, *példaképpen*.

(b) Az esetrag meghatározható disztribúciós eszközökkel: csak az a morf lehet esetrag, amely szabadon kombinálható a legkülönbözőbb típusú főnevekkel (konkrét- elvont, tulajdonnév, többes számú főnév, birtokos személyraggal ellátott főnév).

Ezzel a kritériummal is baj van. Tapasztalati tény ugyanis, hogy minél gazdagabb egy esetrendszer, annál gyakrabban lesz hiányos a paradigma. A kombinálhatóság lehetetlensége tehát semmit sem bizonyít. Egy toldalék gyakran szemantikai okok miatt nem jelenhet meg a főnév után. A *-ként* például nehezen kombinálható elvont főnévvel (? *szépségként*), egyáltalán nem szerepelhet tulajdonnév után (**Budapestként*) és ritka többes számú főnév esetében (*autókként*). Ennek ellenére esetragnak szokták tekinteni. Ha viszont a disztribúciós kritérium alapján a *-ként* esetrag, akkor az *-ul/-ül* is az, a két toldalék disztribúciós viselkedése lényegében azonos.

(c) Az esetrag nem változtatja meg a főnévi szófaji hovatartozását.

Ez a kritérium is csak szükséges, de nem elégséges, márpedig a működőképes kritériumnak szükséges és elégséges feltételt kell tartalmaznia. Azt, hogy (c) nem fogalmaz meg elégséges feltételt, könnyű belátni: azok a képzők, amelyekkel főnévből főnevet képzünk, szintén nem változtatják meg a főnév szófaját: *emberség, tulajdonos*.

(d) Valamely toldalék (kötött morf) akkor esetrag, ha esetviszonyt képes kifejezni.

A (d) kritérium feltételezi az esetviszony fogalmát, ebben az esetben tehát egy tisztázatlan fogalmat, az esetrag fogalmát, egy másik, még kevésbé tisztázott fogalommal szeretnénk megmagyarázni. A (d) kritérium ilyen körülmények között azonban nem működhet.

(e) Valamely toldalék akkor esetrag, ha a vele ellátott főnév lekötheti egy ige valamely vonzatát (argumentumhelyét).

Az (e) kritérium szerint egy toldalék esetrag volta az igétől (pontosabban: egy esetadótól, egy régenstől) függ. Az (e) kritérium szükséges és elégséges feltételt fogalmaz meg: ha egy toldalékolt főnév fellép vonzatként, akkor a szóban forgó toldalék esetrag, ha egy toldalék esetrag, akkor a toldalékkal ellátott főnévnek szerepelnie kell valamely esetadó vonzataként.

Az (e) kritérium alapján a *-kor* nem esetrag, mert nincs olyan esetadó, amely egy ezzel a toldalékkal ellátott főnevet kívánna. Ugyanakkor az *-ul/-ül* esetrag, mert a vele toldalékolt főnév előfordult vonzatként: *tanítóul fogad, vezérül választ*.

Az (e) kritériumhoz azonban még valamit hozzá kell tennünk, mert jelenlegi alakjában nem zárja ki a határozó képzőit. Vannak ugyanis határozói vonzatot kívánó igéink is: *jól bánik vkivel/vmivel, szépen lakik*. A határozói vonzatokra az jellemző, hogy alakjuk nincs egyértelműen meghatározva: *ügyesen/ügyetlenül bánik, ólban/ utcán/ a híd alatt lakik*. Főnévi vonzat esetében a vonzat alakját is egyértelműen meghatározza az esetadó. Az (e) kritérium pontosabban megfogalmazva tehát így fest:

(f) Valamely toldalék akkor (és csakis akkor) esetrag, ha a vele toldalékolt főnév lekötheti egy esetadó valamely, alakja szempontjából is meghatározott vonzatát.

4.2. Az *j-s* a *j* nélküli birtokos személyrag kérdése az utolsó itt tárgyalandó problémánk. Két kérdésre keresünk választ: (1) Bizonyítható-e a *j-s* alakok terjedése?, (2) Ha igen, akkor mivel magyarázható terjedésük?

Előjáróban csak annyit, hogy a kérdés nyilvánvalóan csak olyan esetekben merül fel, ahol elvileg mindkét toldaléktípus megjelenhet.

Az első kérdést megkísérelhetnénk statisztikai módszerekkel megválaszolni; egyáltalán nem világos azonban, hogy hogyan kell ehhez a megfelelő korpuszokat ki-

választani. Egyszerűbb és megbízhatóbb az alábbi eljárás. Egy alak terjedését négyféle teszttel vizsgálhatjuk.

(1) Megnézzük, hogy mi a változás iránya.

Tudjuk, hogy a *kert-e*-ből *kert-je* és a *vad-a*-ból *vad-ja* lett, az ellenkező irányú változásra azonban nincs példa. Tehát nincs

ablak-ja → *ablak-a*, *szék-je* → *szék-e*

típusú változás.

(2) A gyermeknyelv a terjedőben lévő, termékenyebb alakokat preferálja. A második teszt gyermeknyelvi adatokra támaszkodik.

A gyermeknyelvben nem ritkák a *játék-ja*, *cukor-ja* alakok, tehát a *j-s* alakok ott is fellépnek, ahol a norma szerint nincs *j-s* alak. A gyermeknyelvben nem ritka a 'túlgenerálás' sem:

feje-je, *lábaja*.

(3) Az idegen eredetű szavak többnyire *j-s* alakokkal jelennek meg:

Jelcin-je, *Clinton-ja*

szoftver-je, *drink-je*

(4) Mindig tanulságos az értelmetlen (nonszensz) szavak vizsgálata. Ezek majdnem kivétel nélkül a *j-s* alakokat kedvelik:

gunyv-ja, *himszor-ja*

teréb-je, *zsigűr-je*.

A négy teszt alapján nemcsak az állapítható meg, hogy a *j-s* alakok terjedőben vannak, hanem az is, hogy a *j* nélküli alakoknál termékenyebbek. De vajon mi ennek a termékenységnek a magyarázata?

Kísérletileg igazolható, hogy a szószerkezet transzparens volta percepciót könnyítő tényező. Azaz minél transzparensabb egy szószerkezet, annál könnyebben percipálható. Mármint a szószerkezeti (morfotaktikai) transzparencia legmagasabb foka az, amikor minden morfhatar egybeesik egy szótárhatarral. Ilyen esetben a toldalékolás nem befolyásolja a fő szótagszerkezetét. A transzparencia eggyel alacsonyabb foka, amikor a morfhatar nem esik egybe a szótaghatárral és ezért a toldalékolás a fő 'újraszótágotolás' (reszillabifikációját) teszi szükségessé. A morfolaktikai transzparencia legalacsonyabb foka a szuppletivizmus.

A nyelvi változás, ha más tényező nem zavarja, a magasabb fokú morfolaktikai transzparencia irányába mutat.

Nézzük most meg, hogy mit is jelent ez a mi problémák szempontjából. A morfhatar + jellel, a szótaghatars \$ jellel jelöljük.

(a)	asztal + ja	b)	asztal + a
	asz\$ta\$ja		asz\$ta\$la

Látható, hogy (a)-ban a (b)-nél magasabb a morfolaktikai transzparencia; mivel (a)-ban a -ja/-je előtti morfhatar egyidejűleg mindig szótaghatár is, ezzel szemben (b)-ben ez a morfhatar nem esik egybe szótaghatárral. A morfolaktikai transzparencia magasabb foka tehát megmagyarázza a j-s alakok terjedését.

IRODALOM

Kiefer Ferenc 1987: A magyar főnév esetei, *Magyar Nyelv* 83, 481–486.

Kiefer Ferenc 1990: -a/-e vagy -ja/-je? *Nyelvtudományi Közlemények* 91, 89–95.

Kiefer Ferenc 1991: A magyar összetételek szintaktikai osztályozásáról, in Hunyadi László–Klaudy Kinga–Lengyel Zsolt–Székely Gábor szerk.: *Könyv Papp Ferencnek*, Debrecen, KLTE, 69–78.

Kiefer Ferenc 1992: Compounds and argument structure in Hungarian, in Kenesei István–Pléh Csaba szerk.: *Approaches to Hungarian* 4, 51–66.

Kiefer Ferenc–Komlósy András 1991: *Argument structure and adverbials*, Antwerp, ESF-Report.

RECENT ADVANCES IN MORPHOLOGICAL ANALYSIS AND THE MORPHOLOGY OF HUNGARIAN

FERENC KIEFER

It is an important task to examine the role of morphology in the description of Hungarian in the light of recent advances in theoretical morphology. Traditionally, morphological description consisted in the enumeration of paradigms, suffixes and prefixes normally intermingled with anecdotal semantic remarks. Contemporary research must answer the question concerning the place of morphology in linguistic description. Morphological research embraces three major areas: (i) the morphology-phonology interface, (ii) the morphology-syntax interface and (iii) questions pertaining to the internal organization of morphological structure. By way of illustration the paper discusses some examples taken from Hungarian: (i) some nonautomatic phonological rules as well as allomorphic rules, (ii) the Hungarian case system and the distribution of the possessive allomorphs, and (iii) synthetic compounds and complex predicates.

A MAGYAR BEFEJEZETT MELLÉKNÉVI IGENEVEK ÉS A LEXIKAI-FUNKCIONÁLIS GRAMMATIKA

LACZKÓ TIBOR

1. Bevezetés

Dolgozatom fő célja a lexikai-funkcionális grammatika (a továbbiakban: LFG) új komponensének, a lexikai hozzárendelés elméletének a bemutatása. Az első részben röviden vázolom e grammatika azon jellemzőit, amelyek lényegesek az új keret szempontjából (1.1) és ismertetem ezt az új komponenset (1.2). A dolgozat második felében pedig megmutatom, hogy a *-t/-tt* végű ige-nevek hagyományos „befejezett” értelmezése a magyar szakirodalomban meglehetősen problematikus (2.1), majd egy nagyobb magyarázó erővel rendelkező megoldást javaslok rámutatva arra, hogy a lexikai-funkcionális grammatika új komponense megfelelő elméleti keretet nyújt az összefüggések megmagyarázásához (2.2). Mindezt néhány általános megjegyzés követi (3).

1.1 Az LFG néhány alapvető vonása

A lexikai-funkcionális grammatikát, az alternatív generatív irányzatok egyikét, Joan Bresnan és Ronald Kaplan dolgozta ki a 70-es évek második felében. Az elmélet alapvetése Bresnan (1982a)-ban található. A klasszikus LFG-modell magyar nyelvű bemutatását I. Laczkó (1989)-ben.

Az LFG két különösen fontos jellemzőjére már az elnevezése is utal.

1. Kiemelt szerepet tulajdonít a nyelvleírásban a tágabb értelemben vett lexikonnak (ami a generatív nyelvészet szóhasználatában a szókészletet jelöli). Ez a lexikon nem egyszerűen az adott nyelv szavainak listászerű felsorolása, hanem számos egyéb információt is tartalmaz. Az LFG-ben a lexikai komponens különösen sokrétű. Azon túlmenően, hogy megadja a szavak kategóriáját, predikátumok esetében azt is jelöli, hogy hány argumentuma van az illető predikátumnak, azok milyen szemantikai szereppel rendelkeznek, és hogy ezekhez az argumentumokhoz a predikátum milyen grammatikai funkciókat rendel. (Amint azt alább látni fogjuk, a lexikai hozzárendelés elmélete éppen e legutóbbi szempontból, a funkciók kiosztásának szempontjából, fejleszti tovább a standard LFG elméletet.)

2. Fontos szerep hárul a grammatikai funkciókra is, mert ezek révén kerülhetnek be „rendeltetésszerűen” a lexikonból kiválasztott szavak a mondatokba.

Az LFG két alapvetően különböző szintaktikai szerkezetet rendel egy nyelv minden jól megformált mondatához.

A) Összetevős szerkezetet (*constituent structure*): ez a mondat felszíni struktúráját ábrázolja. Azt mutatja meg, hogyan rendeződnek el egy mondat elemei. Ez a szerkezet szolgáltatja a fonológiai komponens bemenetét.

B) Funkcionális szerkezetet (*functional structure*): ez a mondatban található lényeges grammatikai viszonyokról informál, és szemantikailag értelmezzük.

A funkcionális szerkezet egyebek között azt tünteti fel, hogy milyen predikátum és – ehhez kapcsolódóan – milyen grammatikai funkciók fordulnak elő az adott mondatban. A nyelvekre általánosan jellemző sajátosságokat a funkcionális szerkezetek szintjén tudjuk megragadni, hiszen minden nyelvben vannak ilyen atomi grammatikai funkciók, és hasonló módon viszonyulnak predikátumaikhoz. A funkcionális szerkezetek ezeket a grammatikai relációkat ábrázolják csupán (univerzális jellegűek), és nem vesznek tudomást arról, hogy az adott nyelv a funkciókat hogyan jeleníti meg formailag. Ennek bemutatása a másik szintnek, az összetevős szerkezetek szintjének a feladata. Itt lehet megragadni a nyelvspecifikus jellemzőket.

Alapvetően kétféle megoldás áll a nyelvek rendelkezésére a mondat felszíni elemeinek elrendezéséhez. 1. Felépíthetik hierarchikusan mondataikat, vagyis alá- és fölérendeltségi viszonyok és/vagy sorrendiség segítségével azonosíthatják a grammatikai funkciókat hordozó elemeket. Tipikusan ilyen (konfigurációs) nyelvnek számít az angol. 2. Morfológiai jelölőket használhatnak (és ebből következően a szintagmák sorrendje jóval kötetlenebb lehet). A grammatikai funkciók ilyen kódolására jó példa a magyar nyelv.

Fontos eltérés az LFG és a chomskyánus irányzat között, hogy az utóbbi az alapvető grammatikai funkciókat (alany és tárgy) származtatott kategóriáknak tekinti. Olyanoknak, amelyek kitüntetett („mélyszerkezeti”) szintaktikai pozíciók alapján definiálhatók. Az LFG ezzel szemben a grammatikai funkciókat primitív kategóriáknak tekinti, amelyek csak annyiban hozhatók összefüggésbe („felszíni”) szintaktikai pozíciókkal, hogy az ún. konfigurációs nyelvek ezeknek a kitüntetett pozícióknak a segítségével kódolják az illető funkciókat.

A grammatikai funkciók ilyen felfogása teszi lehetővé az LFG számára, hogy számos olyan jelenséget, amelyet a transzformációs irányzatok a szintaxisban írnak le, a kiterjesztett értelemben vett lexikai komponensben ragadjon meg. Az LFG kizár minden olyan szintaktikai eljárást, amely a grammatikai funkciók megváltoztatását vonná maga után. Ez fogalmazódik meg a *közvetlen szintaktikai kódolás* elvében. A legszem-

léletesebb példa erre a passzíválás leírása. Az LFG tagadja, hogy ez szintaktikai folyamat lenne, mert ez megsértené a közvetlen kódolás követelményét, hiszen a szintaxisunkban (annak a „mélyszerkezetében”) tárgyként kellene generálnunk egy argumentumot, amely a transzformáció végére alannyá alakulna át.

A transzformációs modellek ezzel szemben mind a mai napig szintaktikai jelenségként kezelik a passzíválást, amelynek felfogásukban az a lényege, hogy a kiinduló szerkezetben tárgyi pozíciót elfoglaló argumentumot alanyi helyzetbe mozgadjuk el, és így tárgyból alany lesz. Az LFG-nek is meg kell ragadnia a tárgy \Rightarrow alany megfelelést, de ezt nem a szintaxisban, hanem a lexikai komponensben teszi. Az eredeti LFG megoldás a következő volt. A lexikonban különböző redundancia szabályok működnek. Ezek egyike a passzív szabály, amelynek lényege, hogy a lexikai komponensben az aktív tranzitív igealakból passzív formát képzünk, és ez a morfológia folyamat egyúttal azzal is jár, hogy az új (passzív) predikátum az aktívtól eltérő grammatikai funkciókat rendel ugyanahhoz a két argumentumhoz. Tehát van egy aktív igei formánk a lexikonban, amely argumentumaihoz bizonyos grammatikai funkciókat rendel (alanyit és tárgyt), és egy redundanciaszabály ebből előállít egy passzívat, amely, bár ugyanaz az argumentumszerkezete, a morfológia eltérése túlmenően abban is különbözik az aktívtól, hogy argumentumaihoz más grammatikai funkciókat rendel: határozóit (ez választható) és alanyit. Mindezt a következőképpen ábrázolhatjuk:

- (1) a. ige_a <argumentum₁, argumentum₂>

- b. ige_p <argumentum₁, argumentum₂>

Az eredeti LFG modell a passzíválás lényegét a következő szabály segítségével ragadta meg:

- (2) a. aktív igealak \Rightarrow passzív igealak
 b. OBJ \Rightarrow SUBJ
 c. SUBJ \Rightarrow (OBL)

Ennek a felfogásnak számos előnyös tulajdonsága van a szintaktikai (transzformációs) eljárással szemben. Itt csak a legfontosabbra utalhatok röviden. A változás a grammatikai funkciók kiosztásában érhető tetten (és ez az LFG-ben – amint azt láttuk – a lexikai komponensben zajlik), ezért a mozgatószoros transzformáció nem tekinthető a passzív átalakítás szükségszerű velejárójának. Ez azért figyelemre méltó, mert számos (nem konfigurációs) nyelvben ez a folyamat nem jár – az angolban tapasztalhatóhoz hasonló – szórendi változásokkal. A lényeg a grammatikai funkciók eltérő kiosztásán van, és csak akkor találkozunk – szükségszerű – szórendi eltérésekkel, ha az illető nyelv az adott funkciókat konfigurációs módszerekkel fejezi ki.

Az LFG tehát a grammatikai viszonyok megváltozását redundancia szabályok segítségével írja le, amelyek ugyanazon predikátumnak egy másik lexikai formáját állítják elő. A közvetlen szintaktikai kódolás elvének megfelelően a szintaxisban nem mehet végbe semmi olyan átalakítás, amely a grammatikai viszonyok megváltozásával járna. Ott csak olyan átalakítások játszódhatnak le, amelyek tiszteletben tartják az eredetileg létrejött grammatikai viszonyokat. Ebben az elméletben így a szintaktikai komponens feladata csupán a szórendi szabályok felállítása valamint a grammatikai funkciók kifejezésének leírása.

Az eredeti LFG modell nagyon hatékony, elegáns és eltérő nyelvtípusokra is ugyanolyan meggyőző erővel alkalmazható módon írja le a grammatikai funkciók megváltoztatásával járó nyelvi folyamatokat. A grammatikai funkciókról és főképpen azok kiosztásának általánosan megjósolható törvényszerűségeiről azonban viszonylag keveset tud mondani, mivel ezeket a funkciókat tovább már nem elemezhető kategóriáknak fogja fel. Ez a keret a funkciók olyan (újra)elosztását is megengedi (lexikai redundancia szabályok segítségével), amely egyáltalán nem vagy csak elvétve fordul elő a nyelvekben. Bresnan (1990) egyebek között az alábbi példát említi.

A főttebb bemutatott passzív szabály által megragadott összefüggések mellett (helyett) elvileg elképzelhető lenne a funkcióknak egy olyan újraosztása is, amely az eredeti tárgyat alannyá, az eredeti alanyt pedig tárggyá teszi:

- (3) a. TÁRGY ⇒ ALANY
 b. ALANY ⇒ TÁRGY

Erre azonban gyakorlatilag nem találni példát a nyelvekben, a (2)-ben bemutatott megfelelések viszont igen sok nyelvre jellemzők.

Hasonló probléma az eredeti LFG keret számára, hogy különböző nyelvekben azok a predikátumok, amelyek két tárgyi funkciót is rendelhetnek argumentumaikhoz, eltérő módon viselkednek a passzíválás és a (részleges) intranszitivizáció során. Míg például az angolban egy aktív mondat másodlagos tárgyi argumentumának nem felelhet meg egy származtatott passzív szerkezet alanya, ez bizonyos bantu nyelvekben lehetséges. Továbbá az angolban nem mehet végbe olyan intranszitivizáció, amely a másodlagos tárgyat hagyja el, ezzel szemben néhány bantu nyelvben ez a folyamat is lejátszódhat.

Ilyen és ezekhez hasonló problémák késztették az LFG művelőit arra, hogy a grammatikai funkciók természetét tüzetesebben megvizsgálják. Ennek eredményeként jött létre a lexikai hozzárendelés elmélete. Ez az elmélet szervesen illeszkedik az LFG alapvető szerkezetébe, és képes arra, hogy a főbb említett problémákra is magyarázó erejű megoldásokat adjon.

1.2 A lexikai hozzárendelés elmélete

Az LFG új komponensének felépítése és működése a következőképpen jellemezhető.

Egy predikátum argumentumai a lexikai formában található argumentumszerkezetben vannak feltüntetve szemantikai szerepükkel együtt (pl. *agent* 'ágens', *patient* 'patients', *goal* 'cél' stb.). Az argumentumok sorrendjét a szemantikai szerepek hierarchiája határozza meg. A legáltalánosabban elfogadott hierarchia a következő:

- (4) a. agent < beneficiary < experiencer/goal < instrumental <
patient/theme < locative
- b. a magyar megfelelőik:
ágens < kedvezményezett < pszichikai átélő/cél < eszköz <
patients < locativus

Az argumentumok ezenkívül szintaktikai jegyekkel is rendelkeznek, amelyek azt jelzik, hogy az illető argumentumhoz milyen típusú grammatikai funkciókat lehet hozzárendelni. Ez a leglényegesebb eltérés az új és a korábbi modell között. Míg korábban grammatikai funkciókat rendelt egy predikátum az argumentumaihoz az argumentumszerkezetben, addig most csak grammatikai funkciók bizonyos csoportjaira utaló jegyeket – az argumentumok szemantikai szerepe és (ebből is adódóan) a hierarchiában elfoglalt helye alapján. A *patients* szerepű argumentumok alanyok (SUBJ) vagy tárgyak (OBJ) lesznek, az *ágensek* és a *locativusi* szerepűek alanyi (SUBJ) vagy határozói (OBL) funkciót kapnak. A funkciókat a következő jegyekkel jellemezhetjük:

- (5) a. $[-r]$ = -restricted (szemantikailag nem kötött)
 b. $[+r]$ = +restricted (szemantikailag kötött)
 c. $[+o]$ = +objective (tárgyi)
 d. $[-o]$ = -objective (nem tárgyi)

Minden funkció e négy jegy közül kettővel rendelkezik. Eloszlásukat az alábbi táblázat szemlélteti.

(6)

	$-o$	$+o$
$-r$	SUBJ	OBJ
$+r$	OBL_{Θ}	OBJ_{Θ}

(Θ szemantikai szerepet jelöl, az OBL_{Θ} és az OBJ_{Θ} pedig olyan funkciókat, amelyeket tipikusan bizonyos szemantikai szereppel rendelkező argumentumokhoz rendelünk.)

A szintaktikai jegyeket az alábbi elvek alapján rendeljük az argumentumszerkezetben található argumentumokhoz.

- (7) a. patiens jellegű argumentum: $\Theta [-r]$
 b. szemantikailag kötött patiens jellegű argumentum: $\Theta [+o]$
 c. egyéb szereppel rendelkező argumentum: $\Theta [-o]$

(7)-ből kiviláglik, hogy ez a kiinduló jegykiosztás csak részben határozza meg, hogy egy argumentum milyen grammatikai funkciót fog kapni. Például megengedi, hogy egy patiens jellegű argumentum alanyi vagy tárgyi funkciót kapjon, és azt is, hogy egy agent alanyi vagy határozói funkciót. Ezt a jelenséget az argumentumok aluldetermináltságának szokás nevezni. (Amint azt alább látni fogjuk, a lexikai hozzárendelés elmélete éppen ezzel az aluldeterminált jegykiosztással képes számos alapvető összefüggés megragadására.)

Az aluldetermináltságból következik, hogy a kívánt grammatikai funkciók kiosztásáról (és a még szóba jöhető, de nem kívánt funkciók kirekesztéséről) további szabályoknak kell gondoskodniuk. Ez a feladata néhány olyan szabálynak, amelyet az LFG általános érvényűnek tételez fel. A legfontosabb a SUBJ funkció kiosztását vezérlő szabály:

- (8) a. Rendeljük a SUBJ funkciót a szemantikai hierarchiában a legmagasabb helyen álló $\Theta [-o]$ argumentumhoz.
b. Egyéb esetben rendeljük a $\Theta [-r]$ argumentumhoz.

A többi argumentumhoz oly módon rendeljük a szintaktikai jegyek által megengedett funkciót (funkciók egyikét), hogy az tartsa tiszteletben a funkciók jelöltségének alábbi hierarchiáját.

- (9) $SUBJ < OBJ/OBL_{\Theta} < OBJ_{\Theta}$

Ha a jegyek több funkciót is megengednek, mindig a jelöltebbet kell választani.

A nyelvek túlnyomó többségében (a magyarban és az angolban is) érvényes a következő szabály:

- (10) SUBJ szabály: minden (igei) predikátumnak ki kell osztania az alanyi funkciót.

Egyebek között ez biztosítja, hogy egy olyan intranszítív ige, amelynek egyetlen argumentuma *patiens*, a SUBJ és nem az OBJ funkciót fogja ehhez az argumentumhoz rendelni.

Néhány – a klasszikus LFG-keretben megfogalmazott – jólformáltsági elv továbbra is érvényben van. Ezek közül számunkra a következő a legfontosabb:

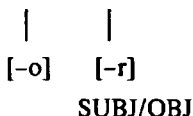
- (11) Ugyanabban az argumentumszerkezetben ugyanaz a funkció mindig csak egy argumentumhoz rendelhető, illetve ugyanaz az argumentum csak egy funkciót kaphat.

Ez a szabály gondoskodik arról, hogy ugyanabban az argumentumszerkezetben ne legyen például két alany, illetve hogy ugyanaz az argumentum ne legyen egyszerre alany és tárgy egy adott argumentumszerkezetben.

A klasszikus LFG-modellben bizonyos morfológiai folyamatok megváltoztathatták az argumentumszerkezetekben található argumentumokhoz rendelt grammatikai funkciók eloszlását (l. a szenvedő szerkezet létrehozásának rövid leírását fentebb). Az új modellben ezek a folyamatok újabb szintaktikai jegyet rendelhetnek egy argumentum eredetileg kiosztott jegye mellé. Ennek az új jegynek azonban nem szabad ellentmondásba kerülnie a régivel (például egy $[-o]$ jegyű argumentum így nem kaphat $[+o]$ jegyet) – ezt a *monotonikusság elve* írja elő.

Példaképpen röviden bemutatom, hogy a lexikai hozzárendelés elmélete eredetileg hogyan írta le a szenvedő szerkezetek létrehozásának folyamatát. Az egyszerűség kedvéért egy régies magyar szenvedő alakot használlok.

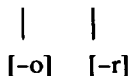
(12) a. megöl <agent, patient>

(8a) miatt: SUBJ

(11) miatt: OBJ

b. megöletik <agent, patient>

a passzív mor-

féma hatására: [+r]

(OBL)

(8b) és (10) miatt: SUBJ

Látható, hogy a fő eltérés a klasszikus LFG megoldás és a lexikai hozzárendelés elméletének eredeti eljárás módja között az, hogy az előbbiben a grammatikai funkciók újraosztásával járt a passzív morféma megjelenése, míg az utóbbiban ez a morféma a [+r] jegyet rendelte az agent argumentumhoz. Ezzel ezt az argumentumot megfosztotta attól a lehetőségtől, hogy alanyi funkciót kapjon, hiszen a SUBJ funkció [-r] jegyű, ezért a kérdéses argumentum csupán az OBL funkciót kaphatja meg (vagy meg sem jelenik a szerkezetben). Amint azt (12) szemléletesen bemutatja, az, hogy a patiens argumentum alanyi funkciót kap, egyértelműen következik a lexikai hozzárendelés elmélet általános elveiből. Egyik nagy előnye ennek az eljárásnak, hogy így magyarázatot nyer az a tény is, hogy az ágensi argumentumok eredendően nem kaphatnak tárgyi funkciót. Ezt az zárja ki, hogy ezen argumentumok kiinduló jegye [-o], és amint azt fentebb láttuk, a további jegyek nem kerülhetnek ellentmondásba a már kiosztott jegyekkel, tehát egy ágens soha nem kaphat [+o] jegyet.

A lexikai hozzárendelés elméleti keretében – legfőképpen arra utalva, hogy az ágensi argumentum gyakorlatilag bármikor elhagyható az (angol) passzív mondatokból – időközben kidolgoztak egy másik eljárást a szenvedő szerkezetek leírására (ez egyébként

sokkal inkább összevethető a chomskyánus kormányzás és kötés elmélet passzív felfogásával). Mivel mára ez vált a széles körben elfogadott eljárássá, röviden ezt is ismertetem, és a magyar példák elemzését is ezzel a módszerrel fogom elvégezni.

Az új megoldás lényege a következő. A passzív végződés elnyomja (*suppress*) a hierarchia csúcsán lévő Θ [-o] argumentumot. Ez azt jelenti, hogy az illető argumentum – bár továbbra is jelen van az argumentumszerkezetben – rendes grammatikai argumentumként már nem jelenhet meg (legfeljebb egy speciális határozói kifejezés „kötheti”). A Θ [-r] argumentumhoz pedig, amely az aktív predikátum mellett tárgyi. (OBJ) funkciót kapott, most alanyit (SUBJ) kell rendelni, hogy (10) teljesülhessen

(13) a. megöl <agent, patient>

[-o] [-r]
SUBJ SUBJ/OBJ

(11) miatt: OBJ

b. megöletik <agent, patient>

[-r]
* SUBJ/OBJ

(10) miatt: SUBJ

(A * az elnyomott argumentumot jelöli.)

2. Folyamatos és befejezett melléknévi igenevek a magyarban

A dolgozat második felében azt mutatom meg röviden, hogy a lexikai hozzárendelés elmélete eredményesen alkalmazható olyan magyar nyelvi jelenségek rendszerű leírására, amelyekről hagyományos nyelvtanaink eddig nem adtak kielégítő mértékben számot. A „folyamatos” és a „befejezett” melléknévi igenevek értelmezéséről van szó. Először vázolom a hagyományos felfogást (2.1), utána Komlósy (1992) újszerű elemzését mutatom be vázlatosan (2.2), majd az általam javasolt megközelítést fejtem ki előbb „elméletmentes” formában (2.3), aztán szabatosabban a lexikai hozzárendelés elméleti keretén belül (2.4 és 2.5).

2.1. A hagyományos leírás

Nyelvtanaink szinte egyöntetűen folyamatosnak nevezik az -ó/-ő végű igenevet, és befejezettnek a -t/-tt végűt. Egyértelmű, hogy itt nem a folyamatos-befejezett aspektuális szembenállásról van szó, vö.:

- (14) a. *Nagymama éppen találta meg Pétert, amikor...
 b. a Pétert megtaláló nagymama
- (15) a. Péter sokáig kavargatta a levest.
 b. a hosszan/kanállal/Péter által kavargatott leves

(14b) tanúsága szerint az *-ó/-ő* képzős igenév használható kifejezetten nem folyamatos aspektusú szerkezetekben. (15b) pedig azt szemlélteti, hogy a *-t/-tt* végű igenevek szerepelhetnek kifejezetten nem befejezett aspektusú szerkezetekben. Az elnevezések sokkal inkább – és némiképp félrevezetően – a relatív időviszony kifejezésére utalnak (folyamatos = egyidejű, befejezett = előidejű). A két igenévtípus ilyen jellemzése meglehetősen problematikus az alábbi okok miatt.

1. A „folyamatos” (*-ó/-ő*) megjósolható esetekben előfordulhat előidejű szerkezetekben (17a), (19a).

2. A „befejezett” (*-t/-tt*) megjósolható esetekben előfordulhat egyidejű szerkezetekben (22b).

3. Külön (ad hoc) megszorítást kell alkalmazni arra, hogy a *-t/-tt* képző ne járulhasson olyan intranszitiv igékhez, amelyeknek ágensi argumentuma van: (18b), (19b); illetve arra, hogy amikor tranzitiv igékhez járul, (melléknévi igeneves szerkezet által módosított) főnévi fejet ne lehessen az igenév „alanyi” argumentumaként értelmezni: (20b), (21b). (Az alábbi példákban < > jelek között feltüntettem az adott igenevek argumentumait, nagybetűkkel jelölve azt az argumentumot, amely az igenév alanyaként értelmezendő, valamint az igenévi kifejezés akcióminőség szerinti besorolását. A telic kifejezés azt jelenti, hogy az igeneves szerkezet által jelölt cselekvés vagy történés rendelkezik egy végponttal, amelyet a cselekvésnek el kell érnie ahhoz, hogy a cselekvés létrejöttéről beszélhessünk, míg az atelic kifejezés egy ilyen végpont hiányára utal. Ilyen értelmű szembenállás van például az *elolvas egy könyvet* és az *olvas egy könyvet* igei kifejezések között: az első csak akkor lesz igaz, ha valaki egy könyvet elolvas az elejétől a végéig, míg az utóbbi már akkor is igaz, ha egy bizonyos pillanatban az alany éppen egy könyv olvasásával van elfoglalva.)

A) intranszitiv igék

(16) <PATIENT>, atelic

- a. az épülő ház
 b. *az épült ház

(17) <PATIENT>, telic

a. a lehulló cserép

b. a lehullott cserép

(18) <AGENT>, atelic

a. a nevető fiú

b. *a nevetett fiú

(19) <AGENT>, telic

a. a felnevető fiú

b. *a felnevetett fiú

B) tranzitív igék

(20) <AGENT, patient>, atelic

a. a házat építő fiú

b. *a házat épített fiú

(21) AGENT, patient>, telic

a. a házat felépítő fiú

b. *a házat felépített fiú

(22) <agent, PATIENT>, atelic/telic

a. *a fiú által építő ház

b. a fiú által épített ház

(23) <agent, PATIENT>, telic

a. *a fiú által felépítő ház

b. a fiú által felépített ház

Mindezek alapján leszögezhetjük, hogy a hagyományos leíró nyelvtanok nem ragadták e két igenévtípus használatának legalapvetőbb rendező elvét.

Mielőtt rátérek az általam javasolt megoldásra, Komlósy (1992) megközelítését ismertetem röviden.

2.2 Komlósy (1992) megoldása

Komlósy tanulmánya az LFG klasszikus modelljének keretében új alapokra helyezi a magyar igék vonzatszerkezetének leírását, valamint merőben új elemzési módot javasol az igenevek esetében is. Ez utóbbinak a számunkra lényeges elemei a következők.

1. A magyarban vannak aktív és passzív ige-tővek. A passzív tőveket minden morfológiai változtatás nélkül állítjuk elő az aktív tranzitív tővekből.

2. Két (homonim) *-t/-tt* képző van a magyarban. Az egyik (A) aktív, a másik (B) passzív tővekhez járul.

3. Az *-ó/-ő* képző csak aktív tővekhez kapcsolódik.

Komlósy értelmezésében tehát különbséget kell tennünk a *megsárgult levél* és a *megírt levél* szerkezetek igeneveinek képzői között: az első az (A) típusba tartozik, és az aktív ige-tőhöz járult, míg a második a (B) típusba tartozik, ezért az ige-tövet először morfológiai szempontból láthatatlanul passzivituk, és csak ezután kapcsolódott hozzá a (B) típusú képző.

Ezt a megoldást az alábbi két ok miatt nem tartom meggyőzőnek.

A) Megkettőzi a képzőt. Annak ellenére, hogy eddig minden korábbi elemzés egyetlen *-t/-tt* igenévképzőt tartott számon, természetesen lehetséges eljárás homonim alakok feltételezése. Ez azonban különösen meggyőző bizonyítást igényel, mert ilyen esetekben óhatatlanul felmerül a gyanú, hogy az elemzés nem találta meg egyazon képző (látszólag eltérő jellegű) alkalmazási lehetőségeinek az alapvető szabályszerűségét.

B) Az (A) típusnak meglepően korlátozott az alkalmazási lehetősége: egyáltalán nem járulhat tranzitív ige-khez, az intranszitivák közül pedig nem járulhat ágensi alanyúakhoz. Ez a tény pedig nem elhanyagolható mértékben felerősíti az A) pontban megfogalmazott gyanút.

2.3 Egy korábbi kísérlet

Bresnan (1982b) érdekes és hatékony megoldást javasol annak a szabályba foglalására, hogy az angol befejezett melléknévi igenévből mikor képezhető melléknév. Lényege a következő: ez a szófajváltás akkor lehetséges, ha az igenév alanya olyan argumentum, amely valamilyen állapot- vagy helyváltozáson megy keresztül (LFG-kifejezéssel élve: amely argumentum a *theme* szemantikai szereppel rendelkezik), függetlenül attól, hogy az igenévképzés alapjául szolgáló ige tranzitív vagy intranszitív volt-e.

Ennek a szabálynak az analógiájára Laczkó – Ackerman (1984) hasonló általánosítást fogalmazott meg a magyar „befejezett” igenevek képzésére vonatkozóan. Laczkó

(1985) ezt fejlesztette tovább. Megvizsgálta a *-t/-tt* particípiumok helyét a magyar melléknévi igenevek rendszerében, és a következő megállapítást tette.

A *-t/-tt* képző tág értelemben vett passzív képző. Ha tranzitív igékhez járul, szintaktikailag passzívál (és ilyenkor lehet elő- és egyidejű olvasata a szerkezetnek). Intranszitiv igék közül csak azokhoz a mediálisokhoz járul, amelyek alanyai állapotváltozáson mennek keresztül: szemantikailag passzív szituáció. Ilyenkor csak előidejű olvasat lehetséges. Példaképpen hasonlítsuk össze az alábbi szerkezeteket!

- (24) a. a megírt levél
b. a megsárgult levél
c. * a felnevetett férfi

(24a)-ban és (24b)-ben az a közös, hogy – bár az első igenevét tranzitív, a másodikét intranszitiv igéből képeztük – a jelzett szó által kifejezett argumentum mindkettőben állapotváltozáson ment keresztül, vagyis – LFG-terminussal – mindkét argumentum **theme** szerepű. Következésképpen az én értelmezésemben mindkét kifejezés „passzív” jellegű, szemben az aktív (24c)-vel, amelyben a kérdéses argumentum **agens**.

Egyértelmű, hogy ez a megközelítés – a helytálló empirikus általánosítás ellenére – még nem jelentheti a végleges megoldást. Egyrészt nem képes formalizálhatóan közös nevezőre hozni a szintaktikai és szemantikai passzív szerkezet fogalmát, másrészt csak ad hoc megszorítások formájában tudja a két szerkezettípus eltérő relatív időviszonyító sajátosságait leírni. Mindkét hiányosságot maradéktalanul kiküszöböli az új megoldás, amely a lexikai hozzárendelés elméleti keretét alkalmazza.

2.4 Az új javaslat

Az LFG-nek a lexikai hozzárendelés elméletével kiegészült eszközrendszere lehetővé teszi, hogy a fentebb vázolt empirikus általánosítást elméleti szempontból is szabatosan fejezhessük ki.

A *-t/-tt* végű igenevek képzésének a szabályát a következőképpen fogalmazhatjuk meg.

1. Csak egy *-t/-tt* képző van.
2. Használatának alapvető feltételei a következők:

- (25) a. Nyomjuk el az igei predikátum [-o] jegyű (ágensi) argumentumát, ha van olyan az argumentumszerkezetben!
b. Kövessük a lexikai hozzárendelés szabályait!

A legalapvetőbb predikátumtípusok rövid elemzésével vizsgáljuk meg, hogyan működnek ezek a szabályok a gyakorlatban!

A) Tranzitív tövek

- (26) a. (fel)épít <agent, patient>
 [-o] [-r]
 SUBJ SUBJ/OBJ
 OBJ
- b. (fel)épített <agent, patient>
 [-r]
 * SUBJ/OBJ
 SUBJ

Itt klasszikus passziválás játszódik le. Az igenévképző elnyomja a [-o] jegyű ágensi argumentumot (*). Ezek után az ágenst nem lehet közönséges argumentumként kifejezni, bár továbbra is jelen van az argumentumszerkezetben. Csupán egy *által* névutós kifejezés (vagy – régiesen – egy *-tól/-től* ragos főnévi kifejezés kötheti választhatóan). Amint azt a bevezető részben láttuk, ebből adódik, hogy – a lexikai hozzárendelés elmélet elvei alapján – a patiensi argumentumnak kell az alanyi (SUBJ) funkciót megkapnia, hogy a SUBJ szabály teljesülhessen (vö. (10)).

B) Intranszítív tövek

i) ágensi argumentummal

- (27) a. (fel)nevet <agent>
 [-o]
 SUBJ
- b. *(fel)nevetett <agent>
 *

Ha a *-t/-tt* képző ilyen típusú igetőhöz kapcsolódik, akkor (25a) értelmében elnyomja az ágensi argumentumot. Ennek eredményeként nem marad grammatikailag kifejezhető argumentum, és így a SUBJ szabályt megsértjük (10). Ezért a szerkezet elfogadhatatlanná válik.

ii) *patiensi argumentummal*

(28) a. (fel)épül <patient>

[-r]

SUBJ/OBJ

(10) miatt: SUBJ

b. (fel)épült <patient>

[-r]

SUBJ/OBJ

(10) miatt: SUBJ

Látható, hogy ebben az esetben semmilyen változást nem idézett elő a képző megjele-
nése. Ennek az a magyarázata, hogy – szabályunk szerint – a *-t/-tt* csak a [-o] jegyű
argumentumot nyomja el. Szabadon hozzákapcsolódhat az igetőhöz (ezt biztosítja a fel-
tételes mellékmondat a szabályban), és mivel nem talál elnyomható (elnyomandó) ar-
gumentumot, semmi egyéb nem történik. Ha nem lenne benne a feltételes mellékmondat
a szabályban, akkor a képző értelemszerűen csak olyan igékhez járulhatna, amelyeknek
van [-o] jegyű argumentumuk, és ezenkívül van még egy [-r] argumentumuk, amely
megkaphatja a SUBJ funkciót a [-o] argumentum elnyomása után. Ebben az esetben tehát
csak tranzitív igékhez kapcsolódhatna a képző. (Az ágensi intranszítívokhoz azért nem,
mert elnyomná az egyetlen – a SUBJ funkcióra esélyes – argumentumot, a *patiensi*
intranszítívokhoz pedig azért nem, mert nincs elnyomható [-o] argumentumuk.) A fel-
tételes mellékmondatos szabály tehát lehetővé teszi számunkra, hogy egy olyan álta-
lánosítást fejezzünk ki szabatos formában, amely a képző kapcsolódási lehetőségeiről
maradéktalesan számot ad.

Az *-ó/-ő* képző – a *-t/-tt*-vel szemben – mind a három alapvető igitípushoz kap-
csolódhat úgy, hogy az argumentumok szintaktikai jegyeit érintetlenül hagyja. Ez azt
jelenti, hogy ugyanazt az argumentumot fogjuk az igenév alanyaként és (ha tranzitív az
igető) tárgyaként értelmezni, mint a képzés alapjául szolgáló ige esetében. Ezért ezt a
képzőt elsődlegesen aktív igenévképzőnek tekinthetjük.

Annak ellenére, hogy a két képző használatának lényegi összefüggéseit feltártuk,
még nem teljes a szabályrendszerünk, mert ebben a formában elfogadhatónak jósol meg
helytelen (*-t/-tt* képzős igenevet tartalmazó) szerkezeteket is. Erre a problémára és a
megoldására a következő pontban térek ki.

2.5 Aspektuális viszonyok

Vessünk egy pillantást a (29)-ben található példákra!

- (29) a. az épülő ház
 b. *az épült ház
 c. a felépült ház
 d. tegnap épült ház

Szabályaink szerint (29b)-nek ugyanolyan mértékben elfogadhatónak kellene lennie, mint a másik három szerkezetnek. Az alábbiakban arra keressük a választ, hogy hogyan akadályozhatjuk meg a (29b)-féle kifejezések létrehozását.

Az eddigiek során megállapítottuk, hogy a két képző használatának az a leg-alapvetőbb elve, hogy a *-t/-tt* a „passzív” hozzárendelési mintát követi (elnyomja a [-o] argumentumot mind tranzitív, mind intranszítív igék esetén), az *-ó/-ő* pedig az aktív mintát követi. Ezen túlmenően azonban az is nyilvánvaló tény (és a korábbi leírások főleg erre összpontosítottak, és ebből kiindulva jellemezték ezeket a képzőket), hogy a két képző aspektuális jegyekkel is rendelkezik. Láttuk, hogy az általánosan elfogadott értelmezés szerint a *-t/-tt* képzős igenév alapvetően előidejűséget, az *-ó/-ő* képzős pedig egyidejűséget fejez ki, ezért nevezik őket befejezett, illetve folyamatos igeneveknek. Annak ellenére, hogy az általam javasolt elemzés egészen más alapelvet állapít meg e két képző használatára vonatkozóan, az aspektuális jegyek fontosságát természetesen figyelembe kell vennem. Ezt a következőképpen teszem. Az én felfogásomban a két képző az alábbi *elsődleges* és *másodlagos* aspektuális jegyekkel rendelkezik.

- (30) a. *-t/-tt*: *előidejűség*; *egyidejűség*
 b. *-ó/-ő*: *egyidejűség*; *(közvetlen) előidejűség*

Azt is világosan kell látnunk, hogy általában nem ezek a képzők teszik egyidejűvé vagy előidejűvé a szerkezetet, hanem sokkal inkább pusztán összeegyeztethetők a jelzett aspektuális viszonyokkal.

Ha a főtebb megfogalmazott hozzárendelési szabályok a megcélzott jelentésben csak az egyik képző használatát engedik meg, akkor a képző elsődleges és másodlagos jegyei is érvényesek. Ez a magyarázata annak, hogy a tranzitív igéből képzett (passzív) *-t/-tt* igeneves szerkezet egyidejű is lehet (tekintettel arra, hogy az *-ó/-ő* nem passzíválhat). Ha mind a két képző használata lehetséges, akkor az a képző fog szerepelni a szerkezetben, amelynek elsődleges jegye megegyezik azzal az aspektuális jelentéssel, amelyben a

szerkezetet használni kívánjuk. Ebben a szabályszerűségben rejlik a válasz arra a kérdésre, hogy mi zárja ki (29b) elfogadhatóságát. Mivel a szerkezet egésze (atelikus szituációról lévén szó) az egyidejű olvasatot valószínűsíti, és mivel a megcélzott jelentésben a két képző bármelyike használható lenne a lexikai hozzárendelés szabályainak értelmében (vagyis mindkét igenév ugyanahhoz – az egyetlen – argumentumhoz rendelné a SUBJ funkciót), az *-ó/-ő* képzős változatot kell választani, mivel ennek az elsődleges aspektuális jegye egyidejű.

Könnyen ellenőrizhető, hogy a lexikai hozzárendelés elméletében megfogalmazott szabályok az aspektuális jegyekre vonatkozó szabályokkal kiegészülve most már elérik a kívánt célt: megfelelő egzakttsággal adnak számot a két igenév használatáról. Mindössze egyetlen jelenség szorul még némi magyarázatra. Hasonlítsuk össze az alábbi mondatokat!

- (31) a. Felszedtük a földről a lehullott cserepeket. (előidejű)
b. Felszedtük a földről a lehulló cserepeket. (közvetlen előidejű?/egyidejű?)
c. Elkaptuk a lehulló cserepeket. (egyidejű)

Megoszlik az anyanyelvi beszélők véleménye arról, hogy (31b)-ben az igenévvel jelölt történés és a ragozott igével kifejezett történés relatív időviszonya (közvetlen) előidejű-e vagy egyidejű-e. Ha úgy értelmezzük a szituációt, hogy minden egyes cserép előbb lehullott, és csak utána vettük fel a földről, akkor ez a (közvetlen) előidejű olvasatot erősíti fel (az én nyelvérzékem ezt az értelmezést részesíti előnyben). Lényeges megfigyelni – ilyen olvasat mellett – a különbséget (31a) és (31b) között. Az előbbi megengedi (sőt, egyenesen valószínűsíti), hogy a cserepek lényegesen korábban (esetleg napokkal vagy hetekkel azelőtt) hullottak le, míg az utóbbi csak úgy értelmezhető, hogy a cserepek földre hullását szinte azonnal követte azok felszedése. Vannak azonban olyan anyanyelvi beszélők, akik egyidejűnek fogják fel a cserepek hullásának és azok felszedésének egymáshoz való időbeli viszonyát.

Ha (31b)-nek az utóbbi (az egyidejű) értelmezését fogadjuk el, akkor ez teljes mértékben összhangban van az általam javasolt szabályokkal: a mediális intranszitiv igék megengedik, hogy a kettő közül bármelyik képző hozzájuk kapcsolódjon. A közöttük való választást az aspektuális jegyük határozza meg: ha egyidejűséget akarunk érzékeltetni, az *-ó/-ő* képzőt választjuk, ha pedig előidejűséget, akkor a *-t/-tt* képzőt.

Az sem gyengíti azonban a szabályok érvényességét, ha (31b)-nek előidejű olvasatot tulajdonítunk. Csak első pillantásra tűnhet úgy, hogy ebben az olvasatban az *-ó/-ő* képzős változatnak – az elsődleges és másodlagos aspektuális jegyek közötti meg-

különböztetés alapján – nincs létjogosultsága. Láttuk ugyanis, hogy (31a) és (31b) nem ugyanolyan típusú előidejűséget fejeznek ki: az egyik általános, a másik közvetlen előidejűséget. Ez a magyarázata annak, hogy mindkét igeneves szerkezet elfogadható (31b) előidejű olvasata mellett is.

Elképzelhető, hogy (31b) nem a legszerencsésebb példa a közvetlen előidejűségre, amint azt az előadás utáni vitában néhányan szóvá is tették. Úgy vélem azonban, hogy a jelenség maga létezik. Az alábbi példa talán meggyőzőbb.

(32) A kislány megpusztilta hazaérkező édesapját.

A hazaérkezés szituációjának nincs időbeli kiterjedése, vagyis pontszerű szituációnak tekinthető. Az egyik pillanatban még nincs otthon valaki, a következőben pedig már igen. (32) úgy értelmezhető a legtermészetesebben, hogy miután az apa belépett a lakásba (hazaérkezett), a kislánya megpusztilta.

3. Záró megjegyzések

Az eddig elmondottakból arra lehetne következtetni, hogy nyelvtanunk szótárában a morfológiai komponensnek nem is kell előállítania intranszítív atelikus *-t/-tt* igeneveket, mint például az *épült* vagy *érkezett*. Ez azonban egyáltalán nincs így. Két okból is szükségünk van arra, hogy a morfológia létrehozza az ilyen alakokat.

A) Láttuk, hogy a teljes melléknévi igeneves szerkezet aspektusa számít.

- (33) a. *az épült ház
b. a tavaly épült ház
c. *a készült ruha
d. a bálra készült ruha

B) Tipikusan ilyen alakokból képzünk mellékneveket.

- (34) a. sült szalonna
b. füstölt sonka

Ez egyúttal azt jelenti, hogy én az ilyen esetekben igenév \Rightarrow melléknév szófajváltást feltételezek, vagyis a *-t* végű alakokat mellékneveknek tekintem (34)-ben, és igeneveknek (35)-ben:

- (35) a. a barnára sült szalonna
b. a Feri által füstölt sonka

Terjedelmi korlátok miatt nem volt módomban kitérni egy viszonylag új és főleg az újságnyelvben terjedő jelenségre: a *-t/-tt* képzős igenevek jóval szélesebb körű használatára. Például:

- (36) a. A külföldön szerepelt együttes hazaérkezett.
b. A két gyalogost halálra gázolt mérnököt letartóztatták.

Ezzel a típussal más helyen szándékoztam foglalkozni. Itt csak annyit jegyzek meg röviden, hogy Komlósy az „aktív *-t/-tt* használatának kiterjesztéseként fogja ezt fel, míg az én rendszeremben mindenképpen egy új képzőfajtát kell feltételezni (tehát ebben az esetben nekem is meg kell kettőzőm a képzőt), mivel a lexikai hozzárendelés szabályai értelmében ez a használat merőben eltér az ilyen igenevek köznyelvi használatától. Komlósy elemzése és az én megoldásom vázlatosan a következőképpen vethető össze (mindkét esetben Komlósy terminusait használom a könnyebb összehasonlíthatóság érdekében):

- (37) a. Komlósy (1992): b. ez a cikk:

(A) típus	(B) típus	(a) típus	(b) típus
aktív	passzív	aktív	újságnyelvi
újságnyelvi	passzív		

A két felfogás közötti lényegi különbség értékelésére itt nincs módom kitérni.

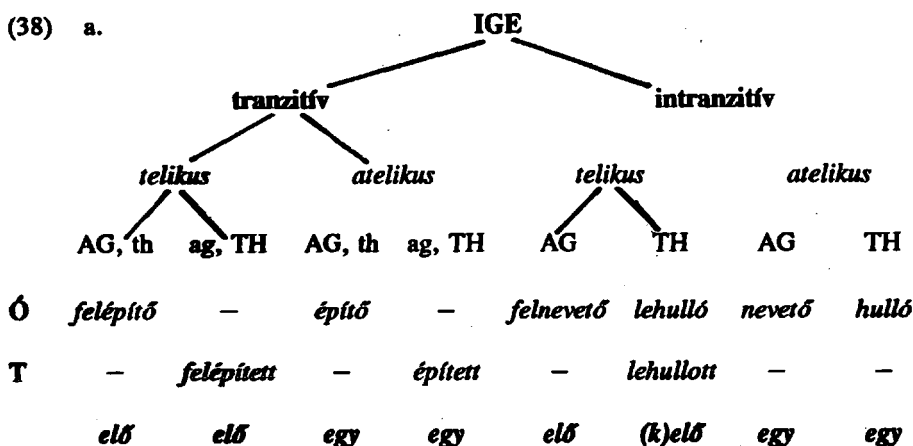
Az igenevek tulajdonságait többek között az alábbi rendszerező igényű művek tárgyalják: Simonyi (1913), Klemm (1928), Károly (1956), Papp (1962) Tómpa (1961, 1965), Rácz (1968) és Grétsy–Kovalovszky (1983, 1985). Jellegetlenül fogva – és azon túlmenően is – Károly (1956) messze a legátfogóbb, legalaposabb és legkövetkezetesebb. Ez a munka például megkülönbözteti bizonyos igenéves szerkezetek cselekvő vagy szenvedő jelentését, valamint cselekvő vagy szenvedő értelmét. Az előbbi a mi felfogásunkban a grammatikai funkciók szintjével (alány, tárgy stb.) állítható párhuzamba, míg az utóbbi a szemantikai szerepek szintjével. Károly rendszerében a *megszárgult nével, felépült ház* típus cselekvő jelentésűnek és passzív értelműnek minősül. Bár a kódexek korából vett adatainak sokasága határozottan ezt sugallná, Károly nem jut el az általam főntebb megfogalmazott általánosításig, annak megállapításáig, hogy a *-t/-tt* képző használatát alapvetően egyetlen elv vezérli: a passzív jelentésmozzanat megléte. Az adatok elemzése során pedig egyértelműen kiderül, hogy az ilyen igenév vagy passzív jelentésű (és egyben passzív értelmű is), vagy cselekvő jelentésű de szinte kötelező jelleggel szenvedő értelmű. Mindezek alapján az én „passzív” általánosításom a követ-

kezőképpen fogalmazható meg Károly terminusaival: a *-t/-tt* képző használatának alapvető feltétele az, hogy az igeneves szerkezet szenvedő jelentésű és/vagy szenvedő értelmű legyen.

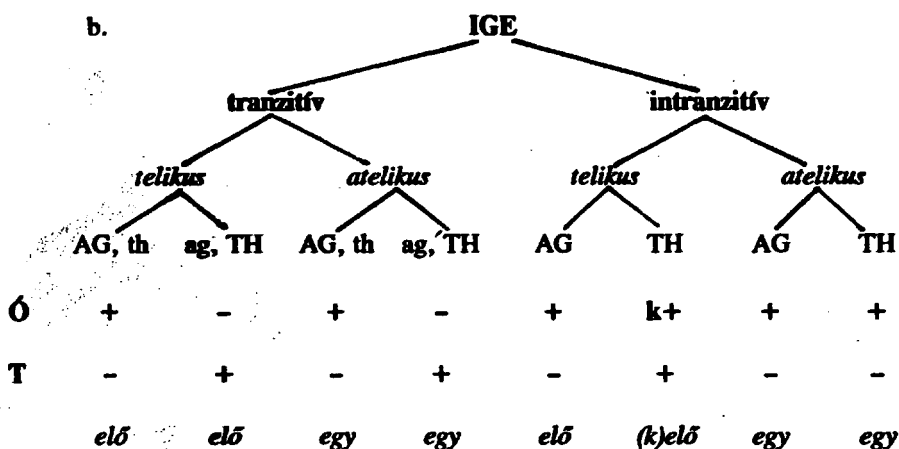
Egyetlen olyan cikkről van tudomásom, amely tölem függetlenül felveti azt az elméleti lehetőséget, hogy a *-t/-tt* elsődlegesen passzív képző. Ez a cikk Stanitz (1983), amely a *Nyelvőr* hasábjain éveken keresztül folyó vitához szólt hozzá. A vita eredetileg a *-t/-tt* igenevek állítmányi használatának megítélésével kapcsolatban bontakozott ki. Stanitz csak röviden vázolja a passzív értelmezés létjogosultságát, és arra ösztönzi a generatív nyelvtanokat, hogy dolgozzák ki e megközelítés részleteit. (Reményeim szerint ebben a cikkemben elvégeztem egy ilyen jellegű elemzés alapvetését.) Töredékességén túlmenően az a legnagyobb probléma Stanitz cikkével, hogy azt feltételezi, hogy a *-t/-tt* végű igenevek használata az újabb nyelvéllapotokban tolódott (tolódik) a passzív jelentés irányába. Ez – Károly (1956) imént idézett megállapításai, valamint az újságnyelvben terjedő új használat fényében – nyilvánvaló tévedés. Nem meglepő tehát, hogy Rácz (1983), amely a *Nyelvőr*nek ugyanabban a számában, közvetlenül Stanitz cikke után jelent meg (mintha a folyóirat szerkesztősége szükségét érezte volna annak, hogy a cikk téves általánosítását azonnal kiigazítsa), könnyűszerrel cáfolja, hogy a passzív jelentés felé haladna ez az igenév. Amint az az én megállapításaimból kitűnik, itt éppen egy fordított folyamat zajlik. Az igenév a passzív jelentés felől halad valamerre. Mind Komlósy (1992), mind az általam javasolt elemzés szerint e folyamat végeredménye a képző megkettőződése (lesz).

Végezetül bemutatom, hogyan fest a legfontosabb predikátumtípusok és az *-ó/-ő*, valamint a *-t/-tt* képzők kapcsolódási lehetőségeinek rendszere a cikkben leírt elemzési eljárás tükrében. A telikus és atelikus jegyek a teljes igenévi kifejezésekre értendők. A vonzatszerkezetekben található argumentumokat a legtipikusabb szemantikai szerepük rövidítésével jelölöm, csupa nagybetűvel tüntetve fel azt az argumentumot, amely az alanyi funkciót kapja. Először egy-egy példával szemléltetem a képzők használatát, majd + és – jeleket alkalmazok a könnyebb áttekinthetőség érdekében.

(38) a.

b.

Látható, hogy a tranzitív igék esetében a két képző teljesen eltérő hozzárendelési mintát követ (az *-ó/-ő* aktív, a *-t/-tt* pedig passzív), és (emiatt) mind a kettő előfordulhat egyidejű és előidejű szerkezetekben is. Intranszítív predikátumok esetében a *-t/-tt* végű igenév csak akkor használható, ha egyrészt a predikátum argumentuma patienszi szemantikai szerepű, másrészt a teljes ige neves szerkezet telikus. Az első feltételről az ágensi argumentum elnyomására vonatkozó szabály gondoskodik, a másodiktól a két képző elsődleges és másodlagos aspektuális jegyei közötti különbségtétel. Bár a lexikai hozzárendelés szabá-

lyok mindkét igenévtípus használatát megengedik az *intranszitiv-atelikus-TH* oszlopban, az atelikus jelleg miatt a megcélzott aspektuális jelentés csak az egyidejű lehet, és az *-ó/-ő* képző rendelkezik ezzel az elsődleges jeggyel. A 2.5 pontban azt is kifejtettem, hogy a *lehulló cserepek* példájával szemléltetett típusnak bizonyos szituációkban az anyanyelvi beszélők eltérő aspektuális értelmezés tulajdonítanak. Ha előidejűnek értelmezik, akkor első pillantásra úgy tűnhet, hogy a *-t/-tt* képzős alaknak, amelynek elsődleges jegye az előidejű, ki kell szorítania az *-ó/-ő* képzőset. Annak, hogy ez mégsem így van, mint láttuk, az a magyarázata, hogy (az előidejű olvasatban) az *-ó/-ő* igeneves szerkezet másfajta előidejűséget (közvetlen előidejűséget) érzékeltet. Ha pedig az ilyen alakulatokat egyidejűnek értelmezik, az sem jelent semmi problémát a rendszer számára, mert ebben az esetben a *k+* helyére – kerül, és a két képző használata teljes mértékben komplementer eloszlást fog mutatni.

IRODALOM

- Bresnan, Joan szerk. 1982a: *The Mental Representation of Grammatical Relations*. Cambridge, MIT Press.
- Bresnan, Joan 1982b: The passive in Lexical Theory, in Bresnan szerk. 1982a: 3–86.
- Bresnan, Joan–Kanerva, J. 1989: Locative inversion in Chichewa: a case study of factorization in grammar, *Linguistic Inquiry* 20 (1), 1–50.
- Bresnan, Joan 1990: Monotonicity and the Theory of Relation Changes in LFG, *Language Research*, Volume 26, 637–652.
- Comrie, Bernard 1976: *Aspect*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Grétsy László–Kovalovszky Miklós szerk. 1980–1985: *Nyelvművelő Kézikönyv I–II*, Budapest, Akadémiai.
- Károly Sándor 1956: *Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában = Nyelvtudományi Értekezések 10*, Budapest, Akadémiai.
- Klemm Antal 1928: *Magyar történelmi mondattan*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Komlósy András 1991: *Régensek és vonzatok*, kandid. tsi értekezés, kézirat, Budapest.
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk. *Strukturális és szemantikus magyar nyelvtan: Első kötet. Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 299–527.

- Laczko Tibor – Ackerman, Farrell. 1984: "Passive" NPs and thematic constancy in Hungarian; kézirat, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Laczko Tibor 1985: *Melléknévi igeneves szerkezetek a magyarban*, kézirat, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Laczko Tibor 1989: A lexikai-funkcionális grammatika főbb jellemzői, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17, 367–374.
- Laczko Tibor 1993: Hungarian participial constructions and the theory of lexical mapping, in Bimbó Katalin – Máté András szerk.: *Papers from the Fourth Symposium on Logic and Language*, Budapest, 149–163.
- Papp István 1962: Az igenevek helye a nyelvtan rendszerében, *Magyar Nyelvjárások* 8, 61–81.
- Rácz Endre szerk. 1968: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Rácz Endre 1974: Intranszitiv igék befejezett melléknévi igenevének jelzői használata, *Magyar Nyelvőr* 98, 385–398.
- Rácz Endre 1975: Transzitiv igék igenevének jelzői használata, *Magyar Nyelvőr* 99, 3–11.
- Rácz Endre 1983: A szenvedő jelentés felé? *Magyar Nyelvőr* 107, 394–397.
- Simonyi Zsigmond 1913: *A jelzők mondattana*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Stanitz K. 1983: Egy magyartalanság ellen – funkcionális megközelítéssel, *Magyar Nyelvőr* 107, 389–394.
- Tompa József szerk. 1961–1965: *A mai magyar nyelv rendszere I–II*, Budapest, Akadémiai.

HUNGARIAN PERFECT PARTICIPLES AND THE THEORY OF LEXICAL-FUNCTIONAL GRAMMAR

TIBOR LACZKÓ

(KLTE)

The paper consists of two main parts. The first offers an overview of the theory of lexical mapping, a relatively new component of Lexical-Functional Grammar. The second discusses the problems of describing Hungarian participles ending in *-t/-tt*, traditionally called perfect participles and it outlines a new and more explanatory analysis by dint of the new component of Lexical-Functional Grammar. It also compares *-t/-tt* and *-d/-dd* participles. The major aspects of the new account are as follows.

1. The application of the *-t/-tt* participial suffix is subject to one general principle: it has to suppress the "external" (that is, [-o]) argument of the predicate (either transitive or intransitive) that it is attached to.
2. As regards the expression of, or compatibility with, aspectual relations, the two participial types under investigation are to be described in terms of the following primary and secondary features.

-t/-tt: anteriority; simultaneity

-d/-dd: simultaneity; anteriority

It is claimed that the interplay of these two principles makes non-trivial predictions which are borne out by the relevant Hungarian data.

A MAGYAR FŐNEVEK ÉS DETERMINÁNSOK INTERPRETÁCIÓJA STRUKTURÁLT TARTOMÁNYÚ SZEMANTIKAI MODELLEKBEN

Maleczki Márta

József Attila Tudományegyetem

Általános Nyelvészeti Tanszék

6722 Szeged, Egyetem u. 2.

e-mail: maleczki@hung.u-szeged.hu

0. A cikk tartalma, szerkezete

A cikk témája a magyar főnevek és az egyszerű (egyetlen determináns és egy főnevet tartalmazó) főnévi csoportok referenciális tulajdonságainak vizsgálata. Az ehhez használt elméleti keret a modellelméleti szemantikának az az ága, amit algebrai szemantikának hívnak. Ez az irányzat onnan kapta a nevét, hogy a szemantikai interpretációhoz használt modelleknek algebrai szerkezetet tulajdonít. Mivel ilyen jellegű kutatások a magyar nyelvvel kapcsolatban és magyar nyelven jószerint nincsenek, szükségesnek tartottam az elméleti háttér olyan szintű ismertetését, amelynek alapján a cikk fő gondolatmenetei különösebb előismeretek nélkül is érthetővé válnak.

Az első részben az elméleti háttérrel vázoló; először a modellelméleti szemantikai kutatások mibenlétéről, majd az általánosított kvantorok elméletéről, végül a strukturált tartományú szemantikai modellekről lesz szó. A második részben ezeket az ismereteket felhasználva bemutatom a magyar főnevek és determinánsok szemantikai interpretációjának egy lehetséges módját, vázlatosan összevetve elképzeléseimet az angol nyelvi adatok alapján létező megoldásokkal. Különösen fontosak a végső konklúzió levonása szempontjából a *minden* determinánssal és a határozott névelővel kapcsolatban javasolt új megoldások. A részletes vizsgálódások során kirajzolódott következtetéseket a harmadik, zárófejezetben összegzem.

1. Az elméleti háttér

1.1. Modellelméleti interpretáció természetes nyelvek számára

A modellelméleti szemantikai kutatások lényege az, hogy az egyes természetes nyelvi kifejezésekhez tartozó jelentéseket és ezek összefüggéseit valamilyen jól meghatározott matematikai modell segítségével ábrázolják (modellálják), s így a modellnek a természetes nyelvtől függetlenül meglévő tulajdonságai által világossá (explicitte) és magyarázhatóvá válnak a szemantikai jellegzetességek és azok összefüggései. A szemantikai interpretációnak modellelméleti, igazságfeltételes¹ és kompozicionális² tulajdonságai meg egyeznek a (matematikai logikai) formális nyelvek interpretációjának tulajdonságaival. A matematikai logikai módszerek természetes nyelvekre való kiterjedtebb alkalmazása Richard Montague névéhez fűződik. Az ő meggyőződése szerint a logikai nyelvek addig bővíthetők, finomíthatók, amíg azok a szemantikai jelenségek is megragadhatók lesznek segítségükkel, amelyek csak a természetes nyelvekben vannak meg. A természetes nyelvekben és a logikai nyelvek egy jelentős részében is jellemzően jelen van és sajátos problémákat vet fel a szemantikai relációknak az a csoportja, amit összefoglaló néven kvantifikációnak neveznek. Leggyakrabban hivatkozott cikkében Montague (1974a, röviden PTQ) azt mutatja be a hétköznapi angol nyelv egy töredékén, hogy a természetes nyelvi kvantifikáció hogyan kezelhető helyesen egy kellőképpen kidolgozott, intenzionális típusú lambda-kalkulus segítségével. A PTQ-ban mintegy illusztrációként szereplő angol nyelvi fragmentum mindössze három determinánst tartalmaz: a határozott és a határozatlan névelőt, valamint a *minden* determinánst (*the/a/an/every*). A hangsúly ugyanis itt annak az eljárásnak az explikálásán van, amelynek segítségével a természetes nyelv egyértelműsített kifejezéseihez (a szintaktikai analízisfákhoz) szemantikailag adekvát intenzionális logikai formulák rendelhetők. E formuláknak a kvantifikáció szemszögéből nézve két érdekes tulajdonságát kell megemlíteni. Az egyik az, hogy a főnévi csoportok egységes kezelésének érdekében a tulajdonneveket Montague másodrendű predikátumoknak tekinti, azaz denotációjuk tulajdonságok (elsőrendű predikátumok) összességével egyenlő (mely tulajdonságok egy adott individuumra jellemzőek, s így az igazságértékük csak az adott individuumra vonatkozóan állapítható meg). A másodrendű predikátumok denotációja tulajdonságok összessége, amelyek az adott individuumra vonatkozóan igazak vagy hamisak.

¹Az igazságfeltételesség azt jelenti, hogy az egyes kifejezések jelentését és ezek kapcsolatát annak figyelembevételével adjuk meg, hogy a belőlük alkotott állítások igazságértékei bármely adott modellben pontosan megállapíthatók legyenek (a homályos eseteket is beleértve).

²A kompozicionalitás elve vagy másképpen Frege-elv: egy kifejezés jelentése kiszámítható alkotórészei jelentéséből és azok kapcsolódási módjából.

ságfeltételek szempontjából a 0-ad rendű és a másodrendű megoldás ekvivalens³). A másik említésre méltó sajátosság, hogy a PTQ-ban szereplő kvantorok a predikátumlogikából jól ismert elsőrendű logikai kvantorok, amelyek mindig a modell 0-ad rendű objektumai (az individuumok) fölött kvantifikálnak⁴.

Később a természetes nyelvi determinánsok formális szemantikai vizsgálatának kiterjesztése során kiderült, hogy a legtöbb természetes nyelvi (köztük sok matematikailag is érdekes) determináns nem írható le az elsőrendű logikai kvantorok, az univerzális és egzisztenciális kvantor (\forall , \exists) segítségével (Barwise–Cooper 1981). Ez vezetett az általánosított kvantorok elméletének a természetes nyelvekre való alkalmazásához. Ennek az egyik alappillére, az, hogy egy főnévi csoport denotációja tekinthető tulajdonsághalmaznak, a PTQ-ban a tulajdonnevekre vonatkozóan már föllelhető.

1.2. Az általánosított kvantorok elmélete

1.2.1. Az elsőrendű logikai kvantoroktól az általánosított kvantorokig

A szokásos elsőrendű logikai kvantorok (\exists , \forall) nyitott mondatok szabad változói fölött kvantifikálnak: az 'x fut'-nak megfelelő Fx nyitott formulából az univerzális vagy egzisztenciális kvantorral zárt formulát hozhatunk létre: $\exists xFx$, $\forall xFx$. A zárt formulákhoz a fent már vázlatosan jellemzett matematikai modellek alapján tudunk valamilyen igazságértéket rendelni. Egy M modell mindig tartalmaz egy modellszerkezetet (E), azaz entitások azon (strukturálatlan vagy strukturált) halmazát, amelyből a természetes nyelvi kifejezések denotációit kiválaszthatjuk; és egy modell-hozzárendelést (f), vagyis a nyelvi kifejezések és a modellstruktúra között közvetítő leképezést.

Az elsőrendű logikai kvantorok (a közismert univerzális és egzisztenciális kvantor) mindig az egész modellszerkezethez (és csak ahhoz) viszonyítanak, előlött kvantifikálnak: az individuumváltozók az entitások halmazán (E -n) „futnak végig”. Pl. $\exists xGx$ akkor és csak akkor igaz, ha van olyan individuum (bárhon, az egész modellben) amely benne van a G predikátum (ami pl. a *gondolkodik* igének felelhet meg) által kijelölt individuumhalmazban, azaz G extenziójában; vagyis $\exists xGx$ minden olyan modellben igaz lesz, ahol G nem az üres halmazt denotálja.

³Azaz pl. a *Hugó zöldszemű* állítás igazságfeltételeinek olyan módon való megadása, mely szerint ez az állítás akkor és csak akkor igaz, ha a Hugó nevű individuum (0-ad rendű entitás) benne van a zöldszeműek halmazában, logikailag ekvivalens azzal a meghatározással, hogy a fenti állítás akkor és csak akkor igaz, ha a „zöldszemű” tulajdonság benne van a Hugóra jellemző tulajdonságok összességében (l. részletesebben az 1.2.2.-ben).

⁴Mivel az intenzionalitás kérdése nem játszik szerepet az itt bemutatandó problémák tárgyalásában és megoldásában, ezt a cikkben végig figyelmen kívül hagyom.

Az általánosított kvantorok ezzel szemben mindig kijelölik az E-n belül azt a halmazt is, ahonnan az általuk lekötött változók az értékeiket fölvehetik. Így az általánosított kvantorok elméletében a *kvantor* szó alatt mindig egy egész főnévi csoport denotációja értendő: egy kvantornak megfelelő szintaktikai egység legalább egy főnévből áll, és – nyelvenként változóan, a szintaktikai szabályoknak megfelelően – emellett tartalmazhat még egy (egyszerű vagy komplex) determinánst (pl. *Hugó, minden ló, az összes fa, két ház, sok kutyá*)⁵. Az általánosított kvantorok előnye az elsőrendű logikai kvantorokkal szemben kettős: szintaktikai és szemantikai. Szintaktikai jellegű előnyük, hogy igazodnak a természetes nyelvek azon strukturális sajátosságához, hogy egy konstituenst alkot a determináns és a főnév. A másik, szemantikai természetű előnyük, hogy segítségével explikálhatók válnak a természetes nyelvekben nagy változatosságban fellelhető, de az elsőrendű \exists , \forall logikai kvantorokkal nem definiálható determinánsok tulajdonságai is, l. Barwise – Cooper (1981). Itt csak egyetlen példa álljon ennek illusztrálására.

(1) A legtöbb teknős zöldszemű.

Az (1)-ben kifejezett állítás az egész univerzum fölött kvantifikálva csak vagy (2)-nek, vagy (3)-nak megfelelően lenne értelmezhető:

(2) (a legtöbb x)(x teknős \rightarrow x zöldszemű)

(3) (a legtöbb x)(x teknős & x zöldszemű)

(1) a (2) alapján akkor és csak akkor lenne igaz, ha az univerzum legtöbb elemére fennállna, hogy amennyiben az teknős, akkor zöldszemű. Sajnos azonban az implikáció logikai művelete (\rightarrow) miatt az univerzum nem teknős individuumai igazzá tehetik ezt a formulát olyan esetekben is, amikor az intuíciónk alapján hamisnak kellene lennie. Az implikáció ugyanis per definitionem igaz, ha az előtagja hamis, azaz ha x nem teknős. Ha tehát a modellünk pl. 90 nem teknős és 10 teknős individuumot tartalmaz, és a *legtöbb*-et mondjuk az individuumok legalább 90 %-ára értjük, akkor akár akkor is igaz lehet (2), ha a 10 közül egyetlen teknősnek sem zöld a szeme. Hiszen ekkor 90 individuumra igaz lesz, hogy ha teknős, akkor zöldszemű, és csak 10-re – épp a 10 teknősre – lesz hamis.

A (3)-ban megadott formula viszont akkor és csak akkor igaz, ha az univerzum legtöbb eleme zöldszemű teknős. Márpedig (1) nyilvánvalóan nem ezt állítja: ha a fent leírt modellben a 10 teknős közül 9 zöldszemű, akkor (1) az intuíciónk szerint igaz, ezzel

⁵Az e cikkben levonandó következtetések szempontjából elegendő a legegyszerűbb főnévi csoportokat (a pusztá főnév, valamint a determináns + főnév szerkezetűeket) figyelembevenni.

szemben a (3)-ban megadott formula ugyanekkor hamis lesz (hiszen a modell individumainak csak 9 százaléka zöldszemű teknős).

Nyilvánvaló, hogy (2)-vel is, (3)-mal is az a baj, hogy az univerzum összes eleme fölött kvantifikálnak, ahelyett, hogy csak a teknősökre korlátoznák a kvantifikációt. Hiszen (1)-gyel **nem az univerzum legtöbb eleméről állítunk valamit, hanem csak azt akarjuk mondani, hogy a teknősök közül a legtöbb zöldszemű:**

(4) (a legtöbb teknős x)(zöldszemű x)

A (4)-ben azonban, mint látható, a kvantor nem a *legtöbb* önmagában, hanem a *legtöbb teknős*. Vagyis egy teljes főnévi csoport, nem csak a determináns.

1.2.2. Az általánosított kvantorok

Döntő tehát az általánosított kvantorok elméletében az, hogy ezek mindig tartalmaznak egy főnevet is: a determinánsok (pl. *a/az, egy, minden, néhány, a legtöbb, sok, kevés* stb.⁶) önmagukban sohasem alkotnak kvantort. Ez gyökeresen eltér az elsőrendű logikai nyelvekből ismert kvantorok (\exists , \forall) jellemzőitől, valamint attól a módtól, ahogyan ezeket a természetes nyelvek szemantikai interpretációjának megadása során használni szokták. Az általánosított kvantorok logikai elméletének természetes nyelvekre való alkalmazását elsőként Jon Barwise és Robin Cooper végezte el (Barwise – Cooper 1981). Cikkükben Montagué-nak a tulajdonnevekkel kapcsolatos nézetét az összes főnévi csoportra kiterjesztve kifejtik, hogy ezeknek a szemantikai interpretációját abból a megfigyelésből kiindulva adhatjuk meg, mely szerint a főnévi csoportok bármely modell predikátumainak egy osztályozását adják: az egyik osztályba azok a predikátumok tartoznak, amelyek igazak a főnévi csoport denotációjára, a másikba pedig azok, amelyek nem igazak. Ily módon bármely főnévi csoport denotációját azonosíthatjuk azon predikátumok összességével, amelyekkel összekapcsolva igaz állítást eredményeznek.

⁶A magyar leíró nyelvtani hagyományokezeket a szavakat a legkülönbözőbb szófajokba sorolják (névelők, számnevek, névmások). Ezek a besorolások azonban tökéletesen elhomályosítják a szavaknak mind szintaktikai, mind szemantikai szempontból egységes tulajdonságait: ti. hogy egy köznév előtt állva szintaktikai (disztribúciós) egységet, főnévi csoportot alkotnak, a főnévi csoportok pedig az itt is kifejtett gondolatmenetek alapján olyan jól definiálható szemantikai egységek, amelyekben a determinánsok modellelméleti szempontból sok tekintetben egységesen kezelhetők, de speciális jelentési alkotórészek.

Tekintsünk egy egyszerű példát, ahol a modell individuumai,

$E = \{\text{Amália, Bodri, Hugó, Manc}\}$,

a modellben szereplő tulajdonságok pedig a következők:

K : = kékszemű, Sz : = szakállas, U : = utál korán kelni, \acute{E} : = ért az absztrakt algebrához, S : = szereti a sört, V : = szénanáthája van a vadkendertől, H : = horkol, M : = minden vágya egy habfürdő.

Mindezen tulajdonságok együttese pontosan kijelölheti modellünkben pl. Hugót. Az egyértelmű azonosíthatósághoz persze az is szükséges, hogy Hugó legalább egy tulajdonságban különbözzék az univerzum összes többi individuumától, ennek a feltételnek a teljesülése azonban reális nagyságú modellek esetében kézenfekvő. Még ebben a kicsike modellünkben sem nehéz tulajdonságaikkal egyértelműen meghatározni az individuumainkat: ha pl. Amália ugyanazon tulajdonságokkal rendelkezik, mint Hugó, kivéve, hogy nem szakállas, ha Bodri ugyanazon tulajdonságokkal rendelkezik, mint Hugó, de nem ért az absztrakt algebrához, s ha Manc tulajdonságai között szerepel az, hogy kékszemű, hogy utál korán kelni, hogy ért az absztrakt algebrához, szereti a sört, szénanáthája van a vadkendertől és minden vágya egy habfürdő, de nem szakállas és nem horkol, akkor mind a négy individuumot egyértelműen meghatározzák (azaz az összes többi individuumtól elkülönítik) tulajdonságaik:

$\text{Hugó} = \{K, Sz, U, \acute{E}, S, V, H, M\}$

$\text{Amália} = \{K, U, \acute{E}, S, V, H, M\}$

$\text{Bodri} = \{K, Sz, U, S, V, H, M\}$

$\text{Manc} = \{K, U, \acute{E}, S, V, M\}$

Ha az individuumokat így módon tulajdonságaikkal azonosítjuk, világos, hogy pl. a Manc kékszemű állítás igazságértékét nemcsak úgy kaphatjuk meg, hogy megnézzük, vajon Manc benne van-e a kékszemű egyedek halmazában, hanem úgy is, hogy megnézzük, vajon a „kékszemű” tulajdonság benne van-e Manc tulajdonságainak a halmazában. A kétféle eljárás ugyanazt az eredményt adja: adott individuumról (Manc) akkor és csak akkor állítható egy tulajdonság (kékszemű), ha az eleme az individuumot jellemző tulajdonsághalmaznak; s természetesen csak akkor lesz eleme, ha az adott predikátumunk (kékszemű) denotációjában szerepel az individuumunk (Manc).

A determináns és köznevet tartalmazó főnévi csoportok esetében a denotációikat megadó eljárás lényege ugyanez: pl. a *minden teknős* denotációja azon tulajdonságok

összessége lesz, amelyek a modellünkben minden teknősrre igazak (vagyis azon halmazok összessége, amelyeknek része a *teknős* által denotált halmaz); a *néhány macska* denotációja azon tulajdonságok összessége lesz, amelyek néhány macskára igazak (vagyis azon halmazok összessége, amelyeknek metszete a *macska* által denotált halmazzal nem üres)⁷, az *a kutya* denotációja azon tulajdonságok összessége, amelyek a társalgási univerzum modelljének egyetlen releváns kutyájára igazak, stb.

Az általánosított kvantorok elméletéből az alábbi két tulajdonság lesz lényeges a továbbiakban:

- (5) 1) Az általánosított kvantor mindig tartalmaz egy főnevet.
- 2) Az általánosított kvantor denotációjának megadásakor tekintettel vagyunk arra, hogy milyen viszonyban van azokkal a predikátumokkal, amelyekkel állítást alkothat.

A főnévi csoportok szemantikájának ezek az általános tulajdonságai megmaradnak az általam javasolt megközelítésben is. Nem tartom meg azonban a főnévi csoportok denotációinak másodrendű definícióit. Ezek helyett olyan elsőrendű, de kétkomponensű denotációkat javasolok, amelyek egyrészt azon individuumok halmazát fogják megadni, amelyekre a főnév(i csoport) referál, másrészt pedig azokat a relációkat fogják specifikálni, amelyek nélkülözhetetlenek azon állítások igazságfeltételeinek megadásához, amelyekben az adott főnév(i csoport) szerepel. Ehhez azonban a modellszerkezetet nem tekinthetjük egy egyszerű entitáshalmaznak, hanem strukturálnak kell feltételeznünk.

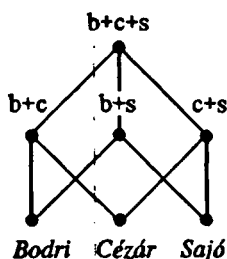
1.3. Strukturált modellek

Az 1980-as években egy sor olyan cikk jelent meg a főnevek, főnévi csoportok, illetve az ezekre alkalmazható predikátumok denotációinak vizsgálatával kapcsolatban, amelyekben a kutatók feltételezik, hogy a természetes nyelvek szemantikáját adekvátan leíró modellekben nem pusztán egy strukturálatlan entitáshalmazt célszerű szerepeltetni, hanem E (a modell-szerkezet) egy jól meghatározható algebrai struktúrával helyettesíthető (l. többek között Link 1983, 1991, Landman 1989a, 1989b). E struktúra meghatározásának alapjául szolgáló „metafizikai” gondolat az, hogy a modell tartalmazhat olyan, eleve többes számú entitásokat, amelyeknek ontológiai státusza nem különbözik az egyes

⁷Egy A halmaz akkor és csak akkor része a B halmaznak, ha A minden eleme B -nek is eleme. A és B halmazok metszete azon elemek halmaza, amelyek A -nak is és B -nek is elemei.

számúakétól. Azaz a modellünkben lesznek olyan **individuumok**, amelyek **összegeknek** feleltethetők meg. Pl. egy három kutyát tartalmazó modellben a Bodrinak, Cézárnak és Sajónak megfelelő egyes számú individuumokon kívül szükségképpen szerepelni fognak még a Bodri + Cézár, Bodri + Sajó, Cézár + Sajó, és a Bodri + Cézár + Sajó többes számú individuumok is. Persze az nyilvánvaló, hogy ezek a többes számú individuumok nem függetlenek az egyes számúaktól, s egymástól sem: pl. a Bodri + Cézár duális individuum a Bodri és Cézár szinguláris individuumokból állnak, a Bodri + Sajó a Bodriból és a Sajóból, a Cézár + Sajó pedig Cézárból és Sajóból; s a három duális individuum összege, csakúgy, mint a három szingulárisé, a Bodri + Cézár + Sajó individuum lesz. Ezeket a relációkat a (6)-ban megadott ábrával fejezhetjük ki:

(6)

A pontok (●) elrendezésének és az őket összekötő vonalaknak a értelmezése nagyjából az⁸, hogy bármely individuum (●) saját maga és azon alatta lévő individuumok összegeként tekintendő, amelyekből vonalak vezetnek hozzá. Az ilyen diagramokat az algebraiban Hasse-diagramoknak nevezik; ezeknek a segítségével részben rendezett halmazok ábrázolhatók: amely elemek összehasonlíthatók a rendezés szempontjából, azokat vonallal köti össze, s amely pont följebb van rajzolva, mint egy vele vonallal összekötött másik, az a rendezés szempontjából magasabban van (valamilyen értelemben nagyobb-egyenlő: \geq), mint az alatta lévő s vele vonallal összekötött elem.

Ha elfogadjuk tehát, hogy vannak a modellünkben többes számú entitások is, akkor – mivel ezek az egyes számú entitásokkal bizonyosan összehasonlíthatók, és némelyikük egymással is – az az algebrai struktúra, amivel a főnévi csoportok denotációit megadhatjuk, részben rendezett struktúra lesz: olyan halmaz, amelyben rendezés (\leq) van értel-

⁸Az egyszerűség kedvéért nem teszek különbséget itt a Hasse-diagram pontjai és az általuk reprezentált elemek (individuumok) között. Mindig észben tartandó azonban, hogy itt és a következőkben végig elvont, absztrakt algebrai struktúrákról van szó, és a rajzok, diagramok csak ezeknek a vizuális szemléltetései.

mezve⁹. Azonban a rendezési reláció megadása önmagában kevés, szükség van még egy műveletre is, amely bármely két elemhez hozzárendeli azt az elemet, amelyik éppen a kettőnek az összege. Ez nagyjából megfeleltethető volna annak a műveletnek, amit az algebrában a legkisebb felső korlát hozzárendelésének, azaz szuprémumképzésnek¹⁰ neveznek. Ennek a műveletnek a segítségével a modell bármely két individuumához meg tudjuk adni a modell azon individuumát, amely pontosan ezeket (ezeket és csak ezeket) fogja tartalmazni. Az olyan részben rendezett halmazokat, ahol bármely két elemnek van legkisebb felső korlátja, **additív félhálónak** nevezik. Ráadásul nekünk tetszőleges számú individuum esetében is bizonyosan meg kell tudnunk mondani, hogy ezeknek az összegre pontosan melyik individuum lesz a modellből, vagyis a félhálónk **teljes félháló** lesz. Fontos még észrevennünk, hogy egy olyan, legalább két elemet tartalmazó struktúrában, amelyik helyesen akarja tükrözni a természetes nyelv főnévi denotációinak a szerkezetét, nincs olyan elemünk, amelyik mindegyik elemnél lejjebb van rendezve (\leq), azaz nincs a félhálónknak legalsó eleme. Azaz, ha pl. Bodrit és Cézárt tartalmazza az univerzumunk, akkor fogja tartalmazni Bodri + Cézárt is, de Bodri és Cézár egymáshoz képest rendezetlen marad: mindkettő **atomja** a félhálónak (azaz igaz rájuk, hogy nincs a félhálónak olyan eleme önmagukon kívül, amely kisebb-egyenlő velük), de egyik sem legalsó eleme a félhálónak a fenti értelemben.

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy **a modellstruktúra egy legalsó elem nélküli teljes additív félháló**¹¹.

Ezen belül minden egyes köznévnnek mint lexikai egységnek szintén egy-egy ugyanilyen struktúra, azaz egy-egy legalsó elem nélküli teljes additív félháló fog

⁹Hogy ez a rendezés pontosan milyen viszonyt fejez ki a modell elemei között, az attól függ, hogy magukat ezeket az elemeket (individuumokat) miknek tekintjük. Az bizonyos, hogy valamiképpen egyenműveknek kell tartanunk őket (ontológiai státuszuk nem lehet különböző), ezt azonban többféleképpen is elérhetjük. Tekinthejük őket pl. halmazoknak: a szinguláris individuumok egyelemű halmazok, a duálisak kételeműek, stb. (Link 1983); ebben az esetben a rendezési reláció a „részhalmaz” relációnak felelne meg, s a félhálónk nem más, mint az eszerint rendezett hatványhalmaz az egyes számú elemekből álló halmaznak (mínusz az üres halmaz). Vagy tekinthejük az individuumokat fajtáknak, s ekkor a relációnk nem a halmazelméleti „része” reláció lesz, hanem egy elvontabb (de hasonlóképpen reflexív, antiszimmetrikus és tranzitív) „példánya”, „megvalósulása” (*instance of*) reláció, l. Ojeda (1993).

¹⁰Egy részben rendezett H halmaz bármely két $a \in H$, $b \in H$ elemének az az (a -tól vagy b -tól nem feltétlenül különböző) $c \in H$ lesz a legkisebb felső korlátja, amelyre igaz az, hogy $a \leq c$, $b \leq c$, és bármely olyan $d \in H$ -ra, amelyre $a \leq d$, $b \leq d$ teljesül, teljesül az is, hogy $c \leq d$.

¹¹Valójában ennél pontosabban is meg lehet határozni a természetes nyelvek számára legadekvátabb struktúrákat, ha az összegképzés műveletét nem a szuprémumképzéssel azonosítjuk, hanem az elemek átfedésének (overlapping) definícióját felhasználva adjuk meg. Az ilyen struktúrákat mereológianak hívják, l. Ojeda (1993).

megfelelni. Az emögött a modellezési eljárás mögött meghúzódó nyelvi intuíció különösen jól szemléltethető magyar nyelvi példákkal. A magyarban ugyanis lehetséges megszámlálható, egyes számú névelőtlen közneveket használni jól formált mondatokban. Figyeljük tehát meg az ilyen pusztá főneveket tartalmazó mondatok igazságfeltételeit:

(7) Hugó kutyát lopott.

Intuíciónk szerint (7) igaz lesz pl. a (6)-ban szereplő kutyákat tartalmazó modell alapján akkor és csak akkor, ha Hugó a félhálót alkotó valamelyik individuum világbeli megfelelőjét ellopta, s mindegy, hogy a hét elem (●) közül melyiket választjuk: azaz (7) igaz, ha Hugó Bodrit lopta el, igaz, ha Sajót, és igaz, ha Cézárt; de igaz akkor is, ha Bodri + Sajót, Cézár + Sajót, vagy Bodri + Cézárt lopta el; s igaz akkor is, ha netalántán az univerzum mindhárom kutyáját ellopta. Nyilván bármilyen nagyságú modellben (7) akkor és csak akkor lesz igaz, ha Hugó az adott univerzum kutyáinak a strukturált denotációjában található egy individuummal az „ellopta” relációban áll. Mivel azonban mindegy, hogy melyikkel, a (7)-ben szereplő *kutya* szó az összes kutyának nevezhető individuumot denotálja, s ezek példánkban a (6)-ban szereplő alsó elem nélküli teljes additív félhálót alkotják.

2. A magyar főnevek és egyszerű főnévi csoportok szemantikája

A következőkben végig feltételezem, hogy a modellünk szerkezete tartalmaz legalább egy $\langle E, + \rangle$ objektumstruktúrát, amely az 1.3.-ban jellemzett legszó elem nélküli teljes additív félháló¹²; továbbá van egy f modell-hozzárendelésünk; ez az f függvény adja meg minden természetes nyelvi kifejezésnek a modellbeli denotációját¹³. A főnévi csoportok denotációja (azok az individuumok, amelyekre referálhatnak) modelleként változhat; vannak azonban olyan állandó mozzanatok az általánosított kvantorok

¹²Az eddig említett művektől eltérően, de pl. Bach (1986), Krifka (1989) álláspontját elfogadva feltételezem, hogy a modell nem pusztán egyetlen fajta entitásstruktúrát tartalmaz (az objektumokét), hanem egy ettől diszjunkt eseménystruktúrát is. Azonban mivel ez utóbbi az igei predikátumok modellezésére szolgál, az általánosított kvantorok problémakörének tárgyalásakor nincs rá szükség (azonban a magyar nyelv egyéb szemantikai problémáinak tárgyalásánál az eseménystruktúra feltételezése szerfelett hasznosnak látszik, l. Maleczki 1992, 1994).

¹³Általában a szemantikai interpretációk megadását egy közvetítő reprezentációs nyelv (rendszerint valamilyen logikai nyelv, l. 1.1.) segítségével szokták elvégezni úgy, hogy a kutatás szempontjából releváns természetes nyelvi töredéket „lefordítják” erre a könnyen interpretálható nyelvre. Azonban a közvetítő nyelv csak hasznos segédeszköz, elvi jelentősége nincs, akár el is hagyható, l. Montague (1974b). Mivel az itt felvetett problémák tárgyalása ezt megengedi, az egyszerűség kedvéért végig feltételezem, hogy f közvetlenül interpretálja a természetes nyelvi kifejezéseket.

szemantikájában, amelyek modellektől függetlenül is megragadhatóak. Itt ezekre fogom összpontosítani a figyelmet.

Az általánosított kvantorok elméletéből leszűrt és a strukturált modellekben is feltétlenül érvényes tanulságokat (5)-ben foglaltam össze (1.2.2.), és itt mint kiindulópontot megismétlem:

- (5) 1) Az általánosított kvantor mindig tartalmaz egy főnevet.
- 2) Az általánosított kvantor denotációjának megadásakor tekintettel vagyunk arra, hogy milyen viszonyban van azokkal a predikátumokkal, amelyekkel állítást alkothat.

Először tehát a (névelőtlen) főnevek szemantikáját fogom megvizsgálni, majd rátérek azokra a főnévi denotációkon működő megszorításokra, amelyek a számot jelölő inflexiók, valamint a különféle determinánsok jelentéseként foghatók fel.

2.1. A főnevek

2.1.1. A megszámlálható/megszámlálhatatlan különbségről

Itt el kell végezni egy pontosítást, amivel még a modellszerkezet tárgyalásánál maradtam adós. Nem említettem ugyanis külön, de valójában olyan modellt használtam illusztrációként eddig, amely megszámlálható főnevekre alkalmazható. Mint azt az 1.3.-ban említettem, az itt használatos félhálóknak nincs legalsó elemük (ha legalább két elemet tartalmaznak); vannak viszont atomjaik. Atomoknak egy H félháló azon a elemeit nevezzük, amelyekre fennáll az, hogy nincs H -nak olyan a -tól különböző b eleme, amelyre $b \leq a$. Így a (6)-ban szereplő félhálóban a Bodrinak, Cézárnak, Sajónak megfelelő individuumok a félháló atomjai, és (6) ún. atomos félháló. Ez nagyjából azt jelenti az intuíció számára, hogy a félhálóban vannak minimális elemei, s ezekből a diszkrét entitásokból „összerakható” a félháló mindegyik nem-atomi eleme. Így a félháló minden individuumának jól meghatározható egyedi alkotórészei vannak; ennél fogva a főnév, amit denotál, megszámlálható kell, hogy legyen. Márpedig tudjuk, hogy a természetes nyelvek ún. megszámlálhatatlan főneveket (anyagneveket) is tartalmaznak: pl. *víz*, *bor*, *agyag* stb. Ezek azonban egy strukturált modell alapján csak abban különböznek a megszámlálható főnevektől, hogy az általuk denotált félháló nem lesz atomos: a víznek szemantikai szempontból bármely kis része is víz, az agyagnak bármely része is agyag, vagyis nem tudunk minimális egységeket elkülöníteni. Ha pedig nincsenek minimális egységek, nincs

mit megszámlolni, s ezért nem beszélhetünk **egy vízről* vagy **öt agyagról*¹⁴. A megszámlálhatatlan főnevek (vagy anyagnevek) denotációjának egyéb strukturális tulajdonságai azonban ugyanazok, mint a megszámlálhatóké, vagyis amelyekről az előző szakaszban szó volt. A szemléletesség kedvéért tehát továbbra is atomos félhálókkal fogom bemutatni a főnévi denotációkat általában, és csak érintőlegesen foglalkozom a megszámlálhatatlan főnevekkel kapcsolatos speciális problémákkal.

2.1.2. A tulajdonnevek denotációja

Mint azt 1.2.2.-ben láthattuk, a tulajdonnevek denotációja megadható másodrendű predikátumként is (tulajdonságok összességeként), vagy egyszerűen individuumként is. Az itt választott modelleméleti keret nem indokolja, hogy másodrendű predikátumnak tekintsük a tulajdonneveket, különösen mivel a többi főnévi csoport denotációját sem predikátumok összességeként fogom definiálni. Ennélfogva bármely tulajdonnév denotációja egyszerűen az objektumstruktúra egy-egy atomjának felel meg, l. (6).

2.1.3. A köznevek denotációja

Az 1.3. végén szemléltetésként adott példa és érvelés szerint a magyar köznevek lexikálisan adott denotációja egy-egy legalsó elem nélküli, teljes additív félháló. Ez így van a megszámlálható és megszámlálhatatlan főnevek esetében egyaránt; a köztük lévő szemantikai különbség, mint a 2.1.1.-ben láttuk, úgy modellálható, hogy míg a megszámlálható köznevek denotációja atomos félháló, a megszámlálhatatlanoké nem tartalmaz atomokat (l. pl. Krifka 1989, Ojeda 1993¹⁵). Ez azt jelenti, hogy a magyar köznevek mind lexikálisan kumulatív referenciájúak; azaz bármely olyan entitásokat tekintünk is, amelyekre referálhatnak, ezeknek az összege is benne lesz a denotációjukban (éppen ezért tarthatjuk ezt a struktúrát (teljes) félhálónak): ha pl. kiválasztjuk a *kutya* szó denotációjaként először Sajó + Cézár, azután Bodrit a (6)-ból, akkor bizonyosak lehetünk benne, hogy az összegük, azaz Bodri + Sajó + Cézár is benne lesz a *kutya* denotációjában; éppen úgy, ahogyan bárhonnán vett vízrészek összege is víz lesz. Vagyis nem a kumulatív referencia különíti el egymástól a megszámlálható és megszámlálhatatlan közneveket, hanem valóban csak az atomosság. Ez nem ennyire kézenfekvő olyan nyelvek esetében,

¹⁴Ezért van szükség valamilyen mértékre, ha egységeket akarunk elkülöníteni; s természetesen a mérték által meghatározott egységek már megszámlálhatók: *egy pohár/üveg/liter víz, öt kosár/zsák/kilo agyag*.

¹⁵A továbbiakban túlnyomórészt csak Ojeda (1993) javaslataival fogom összevetni az itt ajánlott megoldásokat, mert ez az általam ismert legújabb és legteljesebb tárgyalása a témának. Ezek az összevetések elsősorban azt a célt szolgálják, hogy bemutatható legyen, mi az, ami átvett, és mi eredeti gondolat e cikkben.

ahol a megszámlálható egyes számú köznevek nemigen fordulnak elő jól formált mondatokban determináns nélkül (pl. angol). Feltételezhető azonban, hogy ezekben a nyelvekben is van valamiféle lexikális tő, amelynek a denotációja minden köznév esetében egy-egy félháló, l. Ojeda (1993).

Ezzel tehát részben eleget tettünk (5) 1) azon implicit követelésének, hogy amennyiben az általánosított kvantorokkal kívánunk foglalkozni, először a főnevek denotációját kell közelebbről szemügyre venni. Ez persze az (5) 1)-ből csak akkor következik, ha elfogadjuk a kompozicionalitás elvét (l. 2. lábjegyzet) is, vagyis feltételezzük, hogy egy főnévi csoport jelentése egyrészt a benne szereplő főnév, másrészt a benne szereplő determináns jelentéséből szabályszerűen kiszámítható. Ezt az elvet, mint az intuíció számára kézenfekvő kiindulópontot elfogadva, egy kicsit erősebb állítást is megfogalmazhatunk: mind az egyes és többes számú inflexió, mind a determinánsok korlátozni fogják valamiképpen a hozzájuk tartozó főnévi denotációt. Különféle jelentéseik éppen ezen korlátozások különféle módjainak explikálásával ragadhatók meg.

2.1.4. Az egyes számú köznevek

Az egyes és a többes számú (illetve, ahol van, a duális, stb.) inflexió szemantikai jellemzése Ojeda könyvében hasonló ahhoz, amit itt a determinánsokról általában is feltételezek: ezek kiválasztanak az utánuk álló főnév denotációjából bizonyos részeket. Ojeda (1993) szerint az egyes számú inflexió denotációja egyszerűen az univerzum atomjaiból áll, s ha ez az atomhalmaz találkozik egy lexikálisan adott főnévi denotációval, akkor – egy általános, ún. metszet-elv alapján¹⁶ – az egyes számú főnév extenziója egyszerűen a lexikális főnév denotációját képező félháló atomjainak a halmazával lesz egyenlő. Az itt követett szemléletnek azonban jobban megfelel az alábbi – eredményét tekintve Ojedáéval ekvivalens – meghatározás:

- (8) Az egyes számú inflexió jelentése az a függvény, amely a főnév lexikálisan adott denotációjából pontosan az atomokat választja ki.

A (8)-ban szereplő meghatározás nem ad önálló (modellről-modellre változó) halmazként jellemezhető denotációt az inflexiónak magának. Jelentése csakis egy főnévvel való kapcsolatával, azaz mint függvény jellemezhető; s mint ilyen, minden modellben ugyanúgy

¹⁶A metszet-elv azt mondja ki, hogy amennyiben két olyan kifejezés kombinálódik, amelyek mindegyike az univerzum egy-egy részalmazát denotálja, a belőlük összetett kifejezés denotációja a két részalmaz metszete lesz.

fog viselkedni. Az ilyen típusú meghatározás előnye tehát az, hogy azt ragadja meg az inflexió jelentéséből, ami változatlan, konstans benne, s világosan jelzi, hogy a változó rész a főnévi denotáció (ahonnan az inflexiófüggvény értelmezési tartománya és értékkészlete is származik).

Az angolban is, a magyarban is (és még számos nyelvben) az egyes szám morfémája a zéró (0). Az angollal kapcsolatban azonban általában nem vetődik fel az a kérdés, hogy vajon jelen van-e ez a „láthatatlan” morféma; rendszerint az alakilag jelöletlen, megszámlálható főnevet az angolban szemantikailag is egyes számúnak, azaz egy dolgot jelölőnek tekintik (a *furniture*, *sheep*, stb. szavak morfológiai kivételnek számítanak)¹⁷. A magyarban azonban, amint láttuk, korántsem ez a helyzet; itt a névelőtlen, alakilag az egyes számútól megkülönböztethetetlen megszámlálható főnevek denotációja vitathatatlanul az egész félháló az őket tartalmazó mondatok igazságfeltételei alapján: a (9)–(12)-ben szereplő névelőtlen köznevek pontosan úgy „elkötelezetlenek” a levelek, ruhák, hibák és lovak száma tekintetében, mint a fent említett *Hugó kuryát lopott* mondat *kutya* szavának denotációja:

- (9) Amália levelet írt egész délután.
- (10) Nauszikaá éppen ruhát mos a patakban.
- (11) Akad még itt hiba.
- (12) Ló is került az istállóba.

Kérdés tehát, hogy van-e egyáltalán értelme a magyarban feltételezni egy egyes számú 0 morféma létét a (8)-ban megadott jelentéssel. A válasz első fele az, hogy az alakilag egyes számú köznevek névelőtlen előfordulásai kedvéért semmiképp. A végső választ azonban érdemes a determinánsok tárgyalása utánra halasztani.

2.1.5. A többes számú köznevek

A többes számú köznevek a magyarban általában nem denotálhatnak egyes számú dolgokat:

¹⁷Pedig nem mindig tűnik ilyen egyszerűnek ez a dolog: bizonyos szókapcsolatok esetében az alakilag egyes számú, megszámlálható főnevek az igazságfeltételek szempontjából éppen úgy viselkednek az angolban, mint a magyarban: a *Mary is baby sitting* mondat egyaránt igaz, ha Mary egy, kettő vagy akárhány gyerekre vigyáz. Erre persze az az ellenvetés tehető, hogy itt és az ehhez hasonló példákban inkorporációról van szó, és az speciálisan kezelendő jelenség. Ebben a kérdésben itt nem kívánok állást foglalni.

- (13) Gyerekek érkeztek a tegnap esti gyorssal.
 (14) Leó zenészekkel fog focizni.
 (15) Széklábakat találtam a lavórban.

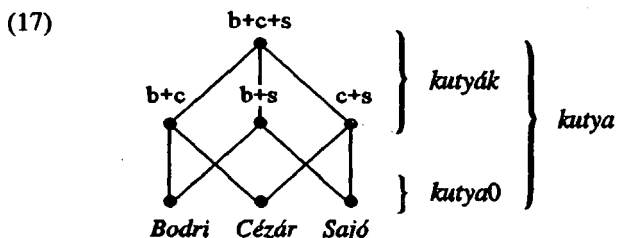
A (13)–(15) állításokat nem tekintjük igaznak, ha csak egy gyerek érkezett, ha Leó csak egy zenésszel focizik, valamint ha csak egy széklábat találtam a lavórban. Az angol nyelvű szakirodalom általában nem így vélekedik: azt mondják (Link 1983, Landman 1989a, Krifka 1989, Ojeda 1993), hogy a többes számú főnév elsődlegesen az egész félhálót denotálja (benne az atomokkal), s csak speciális, a kontextus által meghatározott esetekben jelölheti kizárólagosan a nem atomokat. Ennek a nézetnek sem az indoklása, sem a cáfolása nem tartozik ide; mindenesetre elgondolkoztató az a nehézség, amivel a morfológiai jelöltség – szemantikai jelöltség (többes szám), illetve morfológiai jelöltség – szemantikai jelöltség (egyes szám) együttjárását indokolni lehet (l. Ojeda 1993). A magyar nyelvi intuíción alapján, az eddigi elveknek megfelelően a többes számú főnevek denotációja a következőképpen számítható ki:

- (16) A többes számú inflexió jelentése az a függvény, amely a főnév lexikálisan adott denotációjából pontosan a félháló atomjainak a komplementumát¹⁸ választja ki.

(Ojeda az ennek a definíciónak megfelelő jelentést a többes számú inflexió speciális jelentéseként tartja számon.)

2.1.6. A főnévi denotációk összefoglalása

Összefoglalva az eddigieket, a magyar névelőtlen főnevek részleges szemantikai jellemzését a (17) ábrázolja, és a (18) adja meg képletszerűen:

¹⁸Egy A halmaz B-re vonatkozó komplementuma (B\A) B azon elemeinek halmaza, amelyek A-nak nem elemei.

- (18) $D(T) = a$, ahol $a \in E$, és a atom
 $D(N) = H$, ahol H része E -nek, és H legalsó elem nélküli, teljes
 additív félháló
 $SG(D(N)) = A$, ahol A a $D(N)$ atomjainak a halmaza
 $PL(D(N)) = D(N) \setminus A$

A jelölések értelmezése: T tetszőleges tulajdonnév, N tetszőleges köznév,
 $D(X)$ X denotációja, E a modellszerkezet, $SG(D(X))$ X \emptyset morfémás e-
 gyesszámának denotációja, $PL(D(X))$ X többes számának denotációja, \setminus a
 halmazelméleti kivonás jele.

Tehát a lexikálisan adott köznévi denotációból (a legalsó elem nélküli teljes additív félhálóból) az egyes számú inflexió az atomokat, a többes számú pedig az atomok komplementumát választja ki. Vegyük észre, hogy ezeknek az atomokra hivatkozó definícióknak a hatáskörén kívül esnek a nem atomos félhálók. Ezért (8)-ból, (16)-ból, valamint abból a feltevésből, hogy a megszámlálhatatlan főnevek nem atomos félhálókat denotálnak, minden további kikötés nélkül következik, hogy az anyagnevek indifferensek a szám tekintetében: nem állhatnak sem többes számban, sem „igazi” (\emptyset morfémás) egyes számban.

2.1.7. Amivel eddig nem törődtünk (pedig nagyon fontos)

Az (5) 1)-ből kiindulva eddig azzal foglalkoztunk, hogy mely individuumok alkotják az általánosított kvantorokban szereplő főnevek denotációját. Azonban (5) 2) szerint tekintettel kell lennünk még valamire: ez pedig az a mód, ahogyan a főnévi denotációt alkotó individuumok szerepet játszanak a velük alkotott állítások igazságfeltételeinek kiszámításában. Kérdésként ez úgy fogalmazható meg, hogy az állításban szereplő predikátumoknak a főnévi argumentum denotációjában szereplő mely individuumokra kell teljesülniük ahhoz, hogy igaz állítást kapjunk. Eddig ennek a kérdésnek az elhanyagolása azért volt lehetséges, mert a determináns nélküli főnevek teljesen egységesen viselkednek e tekintetben; azaz ami elkülöníti az egyes számú főnév jelentését a többes számúétól, illetve mindkettőt a főnévi tőétől, az valóban csak azoknak az individuumoknak a köre, amelyekre ezek referálhatnak. A determinánsok esetében azonban ez nem lesz mindig így, ezért az egységes és teljes tárgyalásmód kedvéért fontos még kiegészítenünk az eddig mondottakat az imént feltett kérdésre adott válasszal. A felelet pedig az, hogy az igazságfeltételek kiszámításában játszott szerepük a fent megadott főnévi denotációknak az, hogy az őket alkotó individuumok bármelyike igazzá teheti a főnévvel alkotott állítást. Vagyis

a (7) igazságához elegendő (és szükséges is), hogy Hugó a (6) félháló egyetlen (bármelyik) elemével álljon a „lopta” relációban. Ugyanígy a (19)

(19) Hugó kutyákat lopott.

teljesüléséhez elegendő (és szükséges), hogy Hugó a (17)-ben szemléltetett tartomány négy nem szinguláris eleme közül egyet lopjon el, azaz (19) igazságtételei a (17)-et tartalmazó modellben ekvivalensek a (20) összetett állítás igazságtételeivel:

(20) Hugó ellopta Bodrit és Cézárt, vagy Hugó ellopta Bodrit és Sajót, vagy Hugó ellopta Cézárt és Sajót, vagy Hugó ellopta Bodrit és Cézárt és Sajót.

Mivel az eddig tárgyalt főneveket tartalmazó egyszerű mondatok mindig felfoghatók egy-egy n -tagú diszjunkciónak (ahol n a főnév adott modellbeli denotációját alkotó individuumok száma), az ilyen tulajdonságú főnévi referenciát **diszjunktív referenciának** nevezem. A teljes szemantikai képhez tehát hozzátartozik az is, hogy mind a főnévi fő, mind az egyes számú (névelőtlen) főnév, mind a többes számú (névelőtlen) főnév referálási módja diszjunktív.

2.2. A determinánsok

A különböző determinánsok speciális jelentésének vizsgálata előtt célszerű összefoglalni, mi az, amit egységesen érvényesnek tekintek rájuk.

A determinánst tartalmazó főnévi csoportok denotációját – szemben Ojeda (1993) másodrendű definícióival – egyrészt individuum-halmazokként adom meg (ez a referálás tartománya), másrészt a referálás tartományát képező individuumok közötti azon relációt is meghatározom, ami a főnévi csoport igazságtételekben való közreműködésének az alapját képezi (a referálás módját). Ezért az, amit a főnévi csoportok denotációjának, illetve a különböző determinánsok jelentésének tartalmaznia kell, minden esetben két komponens, amelyeket a determinánsokra vonatkoztatva a következőképpen jellemezhetünk:

1. A determinánsok jelentése részben annak meghatározásából áll, hogy az őket tartalmazó főnévi csoport a benne szereplő köznév extenziójának mely részére referál; ezt nevezem a **referálás tartományának**. Pusztán ezzel azonban nem tudjuk kimerítően meghatározni a determinánsok jelentését az igazságtételek szempontjából:

2. Minden egyes determináns jelentésének megadásakor specifikálni kell a **referálás módját** is, vagyis azt a relációt, amely az adott determinánst tartalmazó főnévi csoport extenziójában lévő individuumok között az igazságtételekben való közreműködésük

szempontjából fennáll; lesznek ugyanis olyan determinánsok, amelyeket csak ez fog elkülöníteni egymástól. A referálás egyik módja, mint a 2.1.7.-ben láttuk, a diszjunktív referencia. Ezen belül is lehetnek azonban különbségek, l. 2.2.2. A referálás másik alapvető módjáról az univerzális determináns (*minden*) tárgyalásánál lesz szó.

2.2.1. Az egy determináns

Az egy determinánsnak a jelentése nézetem szerint pontosan megegyezik a 2.1.4.-ben tárgyalt \emptyset egyes számú morféma jelentésével:

- (21) a) Az egy determináns jelentése az a függvény, amely a főnév lexikálisan adott denotációjából pontosan az atomokat választja ki.
 b) Az egy determinánst tartalmazó főnévi csoport referálási módja diszjunktív.

Vegyük észre, hogy (21) a) nem feltételezi, hogy az egy után álló főnév egyes számú; azaz feltevésem szerint nem a \emptyset morfémával ellátott főnév elé tesszük az egy-et – ez esetben ez egyszerűen helyben hagyná a főnév \emptyset morfémája által már meghatározott referenciatartományt, tehát egy azonossági leképezés lenne –, hanem a determináns a lexikálisan adott főnévi denotációból (a félhálóból) választja ki az atomokat (az egyes szám \emptyset morfémájával azonos módon). Ez azzal a következménnyel jár, hogy az egy determináns kedvéért még nem kell a magyarban feltételeznünk az egyes számú \emptyset morféma létét, hiszen ennek a feladatát el tudja látni ez a determinánsunk maga is. Az azonossági leképezés elvetésének és a (21) a) választásának az oka azonban másban rejlik: ez pedig az, hogy az egy-et mint határozatlan névelőt és mint számnevet a fenti definíció erejéig egységesen kívánom kezelni, és ha a számnevek denotációját is egységes elvek alapján adom meg, ezt a megoldást kell választani (vö. a 2.2.3.-mal).

2.2.2. Az egy határozatlan névelő és az egy számnév jelentésbeli különbsége

Az általánosított kvantorok elméletében a határozatlan névelőt „legalább egy” értelemben szokták definiálni; azaz pl. az egy *kutya* denotációja másodrendű predikátumként azon halmazok összessége, amelyeknek metszete a *kutya* denotációjával nem üres. A (21)-ben adott definíció megengedi ezt az értelmezést, hiszen az atomok halmazát denotálják az egy determinánst tartalmazó főnévi csoportok. A „legalább egy” vagy „pontosan egy” jelentések közötti különbség nem a referálás tartományán, hanem a referálás módján múlik. Ez 21) b) szerint diszjunktív. Csakhogy, mint tudjuk, a diszjunktiónak

több fajtája is van. Azt a diszjunkciót, amely akkor és csak akkor igaz, ha a vele összetett állítások közül pontosan egy igaz, kizáró diszjunkciónak (Zsegalkin-műveletnek) nevezik, szemben a megengedő diszjunkcióval, amely csak azt írja elő, hogy legalább egy tagnak igaznak kell lennie ahhoz, hogy az egész állítás igaz legyen (de lehet több, vagy akár mind is igaz). A diszjunktív referencián belül tehát elkülöníthetünk megengedően és kizáróan diszjunktív változatot: ha a főnévi csoportunk kizáróan diszjunktívan referál, akkor a vele alkotott állításban a predikátum a főnévi referenciatartománynak **pontosan egy** elemére kell, hogy igaz legyen, míg a megengedő diszjunkció esetében **legalább egy** elemére (de lehet többre is).

Ha elfogadjuk az általánosított kvantorok elméletében adott értelmezését a határozatlan névelőnek, akkor tehát az *egy* határozatlan névelő és az *egy* számnév közötti különbséget a referálás módjának további specifikálásával explicálhatjuk: ugyan mindkettőnek diszjunktív lesz a referálási módja (vagyis bármelyik atomot választhatjuk referensnek), ezen belül azonban a határozatlan névelőé megengedően diszjunktív lesz, míg az *egy* számnév esetében kiköthetjük, hogy kizáróan diszjunktív legyen. Ha a kizáróan diszjunktív referenciát a számnevekre általában is érvényesnek tarthatjuk, akkor ez a különbségtevés mindenképpen indokolt.

2.2.3. A tőszámnévek

Az *egy* tőszámnév denotációja, mint az előző szakaszban láttuk, mind a referálás tartományának kiválasztását, mind a referálás diszjunktív módját tekintve ugyanaz, mint az *egy* határozatlan névelőé; l. (21). A számnévi jelleg azáltal volt elkülöníthető a határozatlan névelőtől, hogy feltételeztük, hogy ha az *egy* mint számnév szerepel, akkor az őt tartalmazó főnévi csoportra vonatkozó predikátumnak a főnévi referenciatartomány pontosan egy elemére kell igaznak lennie. A nyelvi intuíciónk azt sugallja, hogy ennek hasonlóképpen kell lennie a többi számnév esetében is; ha azt mondja valaki, hogy *Ma elolvastam két könyvet*, akkor – már a Grice-i mennyiségi norma miatt is – ezt úgy értjük, hogy pontosan két könyvet olvasott el; ha azt halljuk, hogy *Hugó öt kutyát sétáltat*, akkor pontosan öt kutyára gondolunk, stb.

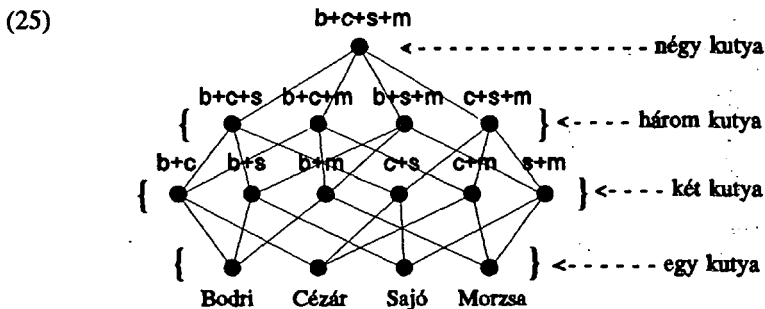
Ennek megfelelően a tőszámnévek denotációját (Ojeda 1993 metszetes definícióit függvényesre átfogalmazva és a referálás módjával kiegészítve) így adhatjuk meg:

- (22) a) A *kettő/két* számnév jelentése az a függvény, amely a lexikálisan adott főnévi denotációból pontosan a duális (két atomból álló) individuumokat választja ki.

- b) A *kettő/két* számnevet tartalmazó főnévi csoport referálási módja kizáróan diszjunktív.
- (23) a) A *három* számnév jelentése az a függvény, amely a lexikálisan adott főnévi denotációból pontosan a három atomból álló individuumokat választja ki.
- b) A *három* számnevet tartalmazó főnévi csoport referálási módja kizáróan diszjunktív.
- (24) a) Bármely n számnak megfelelő számnév jelentése az a függvény, amely a lexikálisan adott főnévi denotációból pontosan az n atomból álló individuumokat választja ki.
- b) Bármely n számnak megfelelő számnevet tartalmazó főnévi csoport referálási módja kizáróan diszjunktív.

Az általános definíciós sémát tehát (24) tartalmazza; (22) és (23) csak példák ennek a sémának az egyes konkrét számnevekre való alkalmazására. Ugyancsak ez a séma alkalmazható az *egy* számnévre is: ha (21) b)-hez hozzátesszük, hogy kizáróan diszjunktív referenciáról van szó, (24)-nek azt a konkretizálását kapjuk meg, ahol $n=1$. Itt válik érthetővé, miért kellett az *egy* determináns esetében a (21)-ben adott definíciót választani, ha a számnevek denotációival összhangba akartunk kerülni: minden számnév a lexikálisan adott főnévi denotáción (egy félhálón) működő függvény kell, hogy legyen, hiszen az értelmezési tartományt alkotó, alakilag az egyes számútól megkülönböztethetetlen főnév-hez tartozó denotáció az egynél nagyobb számnevek esetében semmiképp sem lehet valódi egyes számú főnévé (ugyanis ha az volna, nem lehetne duális, stb. individuumokat kiválasztani belőle).

A számnevek denotációit (25) szemlélteti egy négy kutyát tartalmazó modellben.

2.2.4. A *néhány* és a *némi*

A *néhány* determináns tulajdonképpen az *egy* határozatlan névelő többes számú párja, s mint ilyen, csak megszámlálható főnevek előtt állhat.

- (26) a) A *néhány* determináns jelentése az a függvény, amely a lexikálisan adott atomos főnévi denotációból nem-atomokat választ ki.
 b) A *néhány* determinánst tartalmazó főnévi csoport referálási módja diszjunktív.

(Itt nincs okunk kizáró diszjunkciót feltételezni, s az ilyen esetekben továbbra is csak a minősítés nélküli „diszjunktív” jelzőt használom.)

A (26)-ban adott definíció megengedi, hogy a félhálónak a maximális eleme is benne legyen a *néhány*-t tartalmazó főnévi csoport denotációjában. Ez azzal jár, hogy a *Találkoztam néhány kutyával* állítás akkor is igaz, ha a modellben található összes kutyával találkoztam. Ha valakinek berzenkedne ez ellen az intuíciónak, azon könnyű segíteni: egy olyan korlátot kell beépíteni a *néhány* definíciójába, mint amelyet a *kevés* jelentésébe fogunk beépíteni a következő szakaszban. Mindazonáltal a *néhány* referenciáját meg kell hagynunk legalább bizonyos fokig kumulatívnak: hiszen (ez a) *néhány* kutya meg (az a) *néhány* kutya együttesen is nevezhető *néhány kutyá*-nak (amennyiben nem haladja meg a belőlük alkotott individuum atomi összetevőinek a száma a megállapított mértéket – ha az intuíciónak így jobban megfelel). A mértékek beépítése azonban sokkal inkább a következő szakasz determinánsainak a jellegzetessége.

A *némi* felfogható az *egy* határozatlan névelő és a *néhány* determináns anyagnevekre vonatkozó párjának: ugyanazokkal a szemantikai tulajdonságokkal rendelkezik, mint ezek együttesen, kivéve azt a nem elhanyagolható különbséget, hogy míg az *egy* és a *néhány* csak atomos félhálókból választhatnak ki elemeket, a *némi* csak nem atomosakból, vö. *némi agyag*, de **egy agyag*, **néhány agyag*; *egy lavór*, *néhány lavór*, de **némi lavór*. Éppen ezért felel meg ez az egyetlen determináns kettő másiknak: az *egy* és a *néhány* között az az alapvető különbség, hogy az előbbi csak atomokra, az utóbbi csak atomos félháló nem-atomjaira referálhat; azonban az anyagnevek nem atomos félhálónál ilyen megkülönböztetés nem tehető.

2.2.5. *Sok*, *kevés*

Ezeknek a szavaknak, akár determinánsoknak, akár mellézneveknek tartjuk őket, az a fő jellemzőjük, hogy – szemben az eddig tárgyaltakkal – az őket tartalmazó főnévi

csoport extenziója nem csak a főnév változó denotációja miatt lehet más modellről modellre, hanem az adott modellben soknak vagy kevésnek elfogadott mértékszámától is függ. Ez a mértékszám lehet egy arányszám, s ezen belül is többféle viszonyítási rendszer képzelhető el; vagy lehet egy modellektől függetlenül megadott abszolút szám (l. Westerståhl 1985a, b). Számunkra itt most csak az az érdekes, hogy elvben megadható ez a mértékszám, s az általa meghatározott korlátok fölé illetve alá eső individuumok fogják alkotni a *sok*, *kevés* determinánsokat tartalmazó főnévi csoportok referenciatartományát.

- (27) a) A *sok* jelentése az a függvény, amely a lexikálisan adott főnévi denotációból kiválasztja azokat az individuumokat, amelyek a félhálóban elfoglalt helyük szerint meghaladnak egy adott mértéket.
- b) A *sok* determinánst tartalmazó főnévi csoport referálási módja diszjunktív.

Vegyük észre, hogy ez a definíció nem tartalmaz atomokra való utalást, tehát – az összes eddig tárgyalt determinánssal szemben – megszámlálható és megszámlálhatatlan főnevekre egyaránt alkalmazható¹⁹. Az atomos félhálókból az adott mértékszint meghaladása nyilván úgy értelmezendő, hogy a főnévi csoport denotációját alkotó individuumok „elegendően sok” atomból állnak, míg a nem atomosakban úgy, hogy elegendően nagy részét képviselik a félhálóként reprezentált anyagnak. Az egyre megy, hogy pontosan melyik individuumot vagy individuumokat vesszük figyelembe a referenciatartományból az igazságfeltételek megállapításánál: ha a mérték által megszabott követelményeknek eleget tesz(nek), vagyis benne van(nak) a referenciatartományban, akkor megfelel bármelyikük. Ezért a referálás módja (megengedően) diszjunktív²⁰.

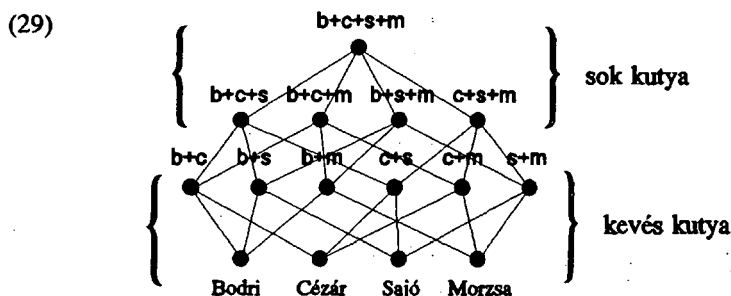
- (28) a) A *kevés* jelentése az a függvény, amely a lexikálisan adott főnévi denotációból kiválasztja azokat az individuumokat, amelyek a félhálóban elfoglalt helyük szerint nem haladnak meg egy adott mértéket.

¹⁹A (27)-ben adott meghatározás az Ojeda (1993)-ban találhatótól éppen ebben (és csak ebben) tér el; hiszen az angol *many* csak megszámlálható főnevekre, a *much* csak megszámlálhatatlanokra vonatkozhat. Ugyanez lesz a helyzet a *kevés* esetében is.

²⁰A diszjunktív referencia összefüggésbe hozható azzal a tulajdonsággal, amit kvantitásnak hívnak az általánosított kvantorok elméletében, és ami nagyjából úgy szól, hogy csak az érintett halmazokban szereplő elemek száma számít az igazságfeltételek szempontjából, az nem, hogy pontosan mely elemekről van szó. A kvantitás elve azonban általánosabban érvényes, mint a diszjunktív referencia.

- b) A *kevés* determinánst tartalmazó főnévi csoport referálási módja diszjunktív.

Természetesen nem szükségeszerű, hogy – akár egy modellen belül is – ugyanaz legyen a mértékszám a *sok* és a *kevés* számára; elképzelhető, hogy mondjuk a tíznél kevesebbet kevésnek tartjuk, a húsznál többet soknak, a közöttük levőket pedig se soknak, se kevésnek. Az egyszerűség kedvéért azonban most tegyük fel, hogy a (25)-öt tartalmazó modellben mind a (27), mind a (28) definíciókhoz megadott mértékszám a kettő: a két atomnál többől összetett individuumok soknak számítanak, a kettőből vagy kevesebből állók kevésnek. Ekkor a *sok kutya*, illetve a *kevés kutya* denotációját alkotó individuumok a (29)-ben ábrázolt módon adhatók meg.

A *sok*, *kevés* determinánsokhoz hasonló jelentésű szavak denotációi ezek mintájára már könnyen megadhatók. Pl. a *rengeteg* szó denotációja pontosan ugyanúgy definiálható, mint a *sok*-é, csak itt a mértékszám ugyanabban a modellen nyilván nagyobb lesz, mint a *sok* esetében. Érdekes megjegyezni, hogy a *kevéske* nemcsak a mértékszámában különbözik a *kevés*-től, hanem abban is, hogy csak megszámlálhatatlan főnevekre vonatkozhat; vö. *kevéske leves*, de **kevéske kutya*.

2.2.6. Az univerzális determináns (első változat)

A *minden* determináns mindenfajta főnévre alkalmazható, függetlenül attól, hogy az megszámlálható vagy megszámlálhatatlan:

- (30) Minden leves elfogyott.
 (31) Hugó minden kutyát ellopot.

Az eddig tárgyalt determinánsokkal és inflexiókkal szemben a lexikálisan adott főnévi denotációból a *minden* valójában nem választ ki semmit: a referencia tartománya a főnévi tő eredeti denotációja marad²¹. Ami változik a pusztán a tő szerkezetéhez képest, az a referálás módja: ha igaz (31) pl. a (6)-ot tartalmazó modellben, akkor nem elég, hogy Hugó ebből a félhálóból egy tetszőleges individuumnak megfelelő kutyamennyiséget ellopjon; itt a Hugó által denotált individuumnak az egész *kutya* félhálóval az „ellopta” relációban kell állnia. Azaz a *minden* a félháló elemei közötti relációt konjunktívvá változtatja: akkor és csak akkor igaz az univerzális determinánst tartalmazó főnévi csoporttal alkotott állítás, ha igaz azon állítások konjunkciója, amelyeket úgy nyerünk, hogy a mondat predikátumát a félháló minden egyes elemére külön-külön mint argumentumra alkalmazzuk²².

- (32) a) A *minden* determinánst tartalmazó főnévi csoport referenciatartománya azonos a lexikálisan adott főnévi tő referenciatartományával (azaz egy legelső elem nélküli, teljes, additív félháló).
- b) A *minden* determinánst tartalmazó főnévi csoport referálási módja konjunktív.

Ez az interpretációja a *minden*-nek ekvivalens azzal a másodrendű definícióval, amit Ojeda (1993) az általánosított kvantorok elméletének hagyományait követve az angol *all* determinánsra ad: az *all* determinánst tartalmazó főnévi csoport denotációja azon halmazok összességével egyenlő, amelyek a főnévi denotációt (a félhálót) részhalmazként tartalmazzák. Az *every*-t tartalmazó főnévi csoportot ezzel szemben, mivel benne csak egyes számú megszámlálható főnév szerepelhet, Ojeda azon halmazok összességének tekinti, amelyek az egyes számú főnévi denotációt, vagyis a félháló atomjainak a halmazát tartalmazzák részként.

²¹A 2.2.8.-ban ajánlok egy olyan változatot is, ahol ez nem így van; annak a megoldásnak azonban az a feltétele, hogy el kell fogadnunk a határozott névelő számára a 2.2.7.-ben ajánlott interpretációt. Ez utóbbi azonban külön érvelést kíván, lévén nem a szokásos definíció; ezért az univerzális determináns szemantikájára adandó második variáns csak a határozott névelő tárgyalása után következhet.

²²A konjunktív logikai művelete definíció szerint akkor és csak akkor igaz, ha a benne szereplő összes állítás igaz. Az univerzális kvantifikációt ezért általánosított konjunktiónak is lehet tekinteni (n elemű univerzumon n tagú lesz az univerzálisan kvantifikált állítással logikailag ekvivalens konjunktív).

2.2.7. A határozott névelős főnévi csoportok

2.2.7.1. A határozott névelős főnévi csoportok általános jellemzése

A határozott névelős főnévi csoportokra vitathatatlanul jellemző két tulajdonságot – a részben különböző megfogalmazások közös vonásait kiemelve – a következőképpen foglalhatjuk össze:

- (33) 1) A határozott főnévi csoport valami azonosítható entitásra referál.
- 2) A határozott főnévi csoport használata előfeltételezi, hogy a referens létezik az adott társalgási univerzumban.

Ezek a tulajdonságok különböző szerzőknél különböző módokon, az itt megfogalmazottnál rendszerint jóval specifikusabb meghatározások formájában jelennek meg. Ami azonban a (33)-nál specifikusabb a szakirodalomban, az több-kevesebb joggal kétségbevonható. Példaként csak a téma klasszikusának, Bertrand Russellnek a véleményét és az ezzel kapcsolatban fölvethető néhány problémát említem meg.

Bertrand Russell (1919, 1956) az egyes számú határozott leírások szemantikai jellemzéséhez egy unicitásfeltételt fogalmaz meg (ezt helyettesítettem a sokkal gyengébb (33) 1)-gyel): az egyes számú határozott leírást tartalmazó állításhoz akkor tudunk csak igaz értéket rendelni, ha az univerzumunk pontosan egy olyan individuumot tartalmaz, amely kielégíti a névelő után következő leírást; ha több ilyen individuumunk is van, vagy nincs egy sem, az állítás hamis (épp úgy, mint ha azonosítottuk volna az individuumot, de nem találtuk volna igaznak rá az állítás predikátumát). Ezt a nézetet először is úgy szokták módosítani, hogy az állítás ilyenkor nem hamis, hanem eldönthetetlen igazságértéket kap: ha nem azonosítható a referens, akkor sem azt nem állíthatjuk a vele alkotott állításról, hogy igaz, sem azt, hogy hamis. A határozott leírások ilyen értékréses értelmezésére a parciális szemantikai modellek nyújtanak jó lehetőséget²³ (l. pl. szituációszemantika, Barwise–Perry 1981). Másodszor Russell unicitásfeltételének az a része is megkérdőjelezhető, amely szerint az univerzumnak pontosan egy olyan individuumot kell tartalmaznia, amely kielégíti a leírást. Az ezzel kapcsolatos probléma a következőképpen illusztrálható. Tegyük fel, hogy egy barátomhoz beállítva megkérdezem, hogy hol a kutya. A kérdésem a megfelelő szituációban feltehetően az ő Bodrijára vonatkozik, aki szokása-

²³Ez nem jelenti azt, hogy értékréses logikát csak parciális modellek segítségével lehet művelni, de az igaz, hogy a parciális modellek mind értékrésesek lesznek: egy parciális modell alátámaszthatja egy állítás igazságát vagy hamisságát, de nem fogja minden állítás igazságát vagy hamisságát alátámasztani (épp ettől parciális).

val ellentétben nem rohant elém lelkes farkcsóválással. Ehhez azonban nem kell előfeltételeznem, hogy egyetlen kutya van az egész társalgási univerzumban; mindössze arról van szó, hogy kell lennie egyetlen releváns, azonosítható kutyának az univerzumban (azaz, inkább a szűkebb szituációban), amelyet hozzárendelhetünk a határozott főnévi csoporthoz. (33) 1)-et lehetne tehát úgy pontosítani, hogy a határozott névelős kifejezés egy már korábban bevezetett diskurzusreferensre kell, hogy visszautaljon. Ez a nézet jól explikálható az ún. diskurzusrepresentációs szemantika parciális és dinamikus reprezentációinak a segítségével (Kamp 1981, Heim 1982). Itt is problémát jelenthet azonban az, hogy a diskurzusreferens bevezetése nem feltétlenül nyelvi úton történik, l. a fenti kutyás példát. Ezért úgy vélem, hogy ha az azonosíthatósággal kapcsolatos vitatható részleteket lehántjuk a különböző álláspontokról, annyi marad általánosan elfogadható, amennyit a (33) 1) tartalmaz.

A (33) 2)-ben megfogalmazott egzisztencia-preszuppozíció szintén sokkal erősebb az eredeti Russell-féle megfogalmazásban; Russell szerint ugyanis a határozott leírások referensének az aktuális világban kell léteznie (Russell 1919); olyannyira, hogy még a formájuk alapján tautológiáknak látszó azonossági állításokat is hamisnak tekinti, ha az aktuális világban a bennük szereplő határozott leírások nem denotálnak semmit (pl. a *The present King of France is the present King of France* mondattal kifejezett állítás Russell szerint hamis). Ha azonban nem csak a jelöltre, hanem a jelentésre vagyunk kíváncsiak, és ehhez intenzionális interpretációkat használunk (l. pl. Carnap 1956), nyilvánvalóan azok a modellek lesznek érdekesek számunkra, ahol a kifejezéseknek van referensük, függetlenül attól, hogy ezek a modellek az aktuális világ modelljei-e vagy sem. Ha pl. a *piros* szó jelentésére vagyunk kíváncsiak, akkor kíváncsiságunkat elsősorban azoknak a világoknak a segítségével tudjuk kielégíteni, ahol vannak piros dolgok; és a helyzet ugyanez az aktuális világban nem létező egyszarvúval, manóval, stb.-vel is. Ha a nyelvet absztrakt, saját jogán létező objektumnak tekintjük (l. Katz–Postal 1991 érvelését egy ilyen, általuk realistának nevezett nyelvfelfogás mellett), akkor az aktuális világ a jelentések szempontjából nem lehet inkább kitüntetve, mint bármely más lehetséges világ. Ennek alapján azonban csak az a gyengébb változata fogadható el az egzisztencia-preszuppozíciónak, amit (33) 2)-ben fogalmaztam meg.

2.2.7.2. A határozott névelő denotációja strukturált tartományú modellekben

Link (1983), Landman (1989), Ojeda (1993) egyaránt a (34)-ben megfogalmazott definíciót fogadja el:

- (34) A határozott névelő jelentése az a függvény, amely az utána álló köznév által denotált félhálónak a maximális elemét választja ki.

(A maximális elem a félháló összes elemének az összege.)

Ez a definíció nem okoz semmiféle problémát az anyagnevek és a többes számú határozott névelős főnevek esetében; pl. az *a kutyák* denotációja a (6)-nak megfelelő modellben a névelőtlen *kutyák* denotációjából, vagyis a nem atomi elemek alkotta félhálóból választja ki a maximális elemet. Ez itt a Bodri + Cézár + Sajó lesz, vagyis az *a kutyák* denotációját az univerzum összes kutyái alkotják. Az egyes számú főnév kapcsolata a határozott névelővel már kissé bonyolultabb lesz. Először is, mivel az *a kutya* minden kétséget kizáróan csak egyetlen ebet jelölhet, bizonyos, hogy itt nem a főnévi töre kell alkalmaznunk a határozott névelő jelentésének megfelelő függvényt (hiszen ha ezt tennénk, ugyanazt az elemet kapnánk eredményül, mint a többes számú határozott névelős főnévi csoportnál). Fel kell tehát tételeznünk, hogy az alakilag egyes számú főnév itt szemantikailag is egyes számú, azaz rajta van a \emptyset inflexió (az első alkalom, hogy szükségünk van a zéró egyes számú inflexióra). Az egyes számú főnévnek a denotációja, mint láttuk, az atomok halmaza. Ezek modellünkben: Bodri, Sajó, Cézár. Csakhogy ez rendezetlen halmaz lévén, nem lehet belőle maximális elemet kiválasztani. Ahhoz tehát, hogy az *a kutya* kifejezéshez denotációt tudjunk rendelni egy adott modellben, fel kell tételeznünk, hogy a modell egyetlen egy kutyát tartalmaz: egy egyelemű halmaz ugyanis tekinthető félhálónak, s a maximális elem a félháló egyetlen eleme lesz. Így a határozott névelő maximális elemet kiválasztó függvényként való felfogásából az egyes számú határozott főnévi csoportra vonatkozó unicitás-preszuppozíció automatikusan következik. Sőt, ha az unicitást úgy értelmezzük, hogy a modellbeli univerzum egyetlen **individuumát** kell denotálniuk a határozott névelős kifejezéseknek, akkor kiterjeszthető a többes számú határozott névelős kifejezésekre is: maximális eleme csak egy lehet egy félhálónak, s mint 1.3.-ban láttuk, az összegek ugyanúgy egy individuumnak (fajtának, halmaznak, vagy aminek tetszik) számítnak, mint az atomok.

Ez, ha megfontoljuk az előző szakaszban mondottakat, intuitíve akkor korrekt analízis, ha a modellünk parciális. Problémát jelenthet azonban ekkor is pl. a következő szöveg:

- (35) Egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer két kutya. Ez a két kutya elhatározta egyszer, hogy megrétfálja a többi ebet. Kigondolták, hogy...

Azonban meghallotta ezt egy veréb, és elcsiripelte mindenkinek. Napvilágra kerülván így a dolog, *a kutyák* elmenekültek.

A szövegben dőlt betűvel szedett *a kutyák*-nak a leginkább preferált olvasata a szöveg elején bevezetett két kutyára vonatkozik. Elfogadhatónak látszik még a többi ebre való visszautalás is (attól függően, hogy mi van a kipontozott részben), azonban az fel sem merül az olvasóban, hogy az összes kutyára (a kettőre is és a többiekre is egyszerre) vonatkoztassa az *a kutyák*-at. Az univerzumunk pedig mindet tartalmazza; és eléggé mesterkéltnek tűnik az a megoldás, hogy először egy kételemű univerzumunk van, azután ezt kibővítjük, azután visszatérünk a kételemű univerzumhoz (vagy annak komplementumához). A mesterkéltiségnél nagyobb bajnak látszik azonban az az elméleti alapon felvethető kifogás, hogy a visszatérés a kisebb univerzumra ellentmond egy alapvetőnek tűnő grammatikai²⁴ elvnek, a monotonicitás elvének. Ezt az elvet az információáramlásra alkalmazva úgy fogalmazhatjuk meg, hogy információ nem törölhető, csak tovább specifikálható. Erre az esetre alkalmazva: ha egyszer már bevezettem individuumokat a társalgási univerzumba, nem tehetek úgy, mintha ez még nem történt volna meg, vagyis sajnos nem tüntethetem el az univerzumom egy részét egy mégoly elegáns algebrai definíció kedvéért sem. A többi kutya tehát továbbra is jelen van, csak nem olyan exponált módon, mint a két kutyánk (vagy ők vannak exponálva, s a két kutya nincs). Ha viszont az unicitás-preszuppozíció helyett (33) 1) lazább megfogalmazását fogadjuk el, akkor a határozott névelőt egyszerűen egy olyan függvénynek kell tekintenünk, amely kiválaszt pontosan egy individuumot az utána álló főnév denotációjából; vagyis az egyes számú határozott névelős főnévi csoport az univerzum atomjai közül, a többes számú pedig a nem-atomok közül denotál pontosan egyet. A határozott névelőnek megfelelő függvény elvben a rákövetkező főnév denotációjának elemei közül bármelyiket kiválaszthatja, s hogy éppen melyik lesz a kitüntetett elem, azt a kontextus (amely lehet nyelvi (mondaton belüli és kívüli) és nem nyelvi egyaránt), továbbá egyéb pragmatikai elvek határozzák meg. Ezek azonban már nem tartoznak szorosan a szó mint önálló szemantikai egység jelentéséhez, és külön kezelendők; annál is inkább, mert ezek feltehetően nem csupán a határozott névelős főnévi csoportok használatára, hanem a specifikus referenciájú főnévi csoportokra általában fognak vonatkozni²⁵. Ami tehát a határozott névelő jelentését illeti, a (36)-ban megfogalmazottnál többet nem mondhatunk róla:

²⁴A *grammatikai* szó itt úgy értendő, hogy egy természetes nyelvet komplexen leíró, szintaktikai, szemantikai, stb. komponenset tartalmazó nyelvtan általános elvéről van szó, amely megmutatkozhat a szintaxisban és a szemantikában egyaránt (l. pl. a jegystruktúrákon alapuló nyelvtanok felépítésének alapelveit, Shieber 1986).

²⁵A specifikussággal külön cikkben kívánok foglalkozni.

- (36) A határozott névelő jelentése egy olyan függvény, amely az utána álló főnév denotációjából pontosan egy individuumot választ ki (a kiválasztás szempontjait a kontextus határozza meg).

A (36)-ban adott meghatározásból a (33)-ban megadott tulajdonságok következnek: egyrészt nem lehet üres a határozott névelős főnévi csoport denotációja, vagyis teljesül az egzisztencia-preszuppozíció, másrészt következik az unicitásfeltétel gyöngébb változata, az azonosítható entitás megléte is.

Hiányzik viszont (36)-ból a referálás módjára való utalás. Ez azzal magyarázható, hogy itt nem többemű a referenciatartomány, vagyis nincs sok értelme az elemek közötti relációról beszélni. Itt nyilvánvalóan a tartomány egyetlen elemére kell teljesülnie a főnévi csoporttal alkotott állítás predikátumának; ez az egyetlen tagból álló állítás tekinthető egyelemű konjunkciónak is, és egyelemű diszjunkciónak is. Célszerű azonban egyszerűen azt hangsúlyozni, hogy itt, mivel egyetlen elem van a referenciatartományban, a predikátumnak szükségképpen erre az egy elemre kell teljesülnie ahhoz, hogy az állítás igaz legyen. Ez így van a határozott névelős kifejezéseken kívül a tulajdonnevek esetében is, és lehet, hogy így van az univerzális determináns esetében is, l. a következő szakaszt.

2.2.8. Az univerzális determináns (második változat)

Tegyük fel, hogy a határozott névelő jelentéseként az általam ajánlott (36) definíciót fogadjuk el. Ekkor egyáltalán nem lesz szükségszerű, hogy a többes számú határozott főnévi csoport denotációja a maximális elem legyen (de nem lesz kizárva sem, természetesen, hiszen ez is egy eleme a többes számú főnév denotációjának, s ezért ugyanolyan eséllyel választható ez is, mint bármelyik másik nem atomi eleme a félhálónak). Ha történetesen a maximális elemet választja a határozott névelő jelentéseként megadott függvényünk (kontextuális tényezők hatására), akkor az *a kutyák* denotációja az univerzum összes kutyáját tartalmazni fogja, hiszen a maximális elem per definitionem a félháló összes elemének az összege. Azaz ebben az esetben a (37) pontosan ugyanakkor lesz igaz, mint a (38):

- (37) A kutyák megérkeztek.
(38) Minden kutya megérkezett.

Mégis, a két főnévi csoport denotációja eltér egymástól: a *minden kutya* az egész félhálót denotálja (l. (32)), míg az *a kutyák* (ebben az esetben) a maximális elemet. A *minden-t*

tartalmazó főnévi csoport (32)-ben adott referenciatartománya és konjunktív referálási módja szerint (38) akkor és csak akkor lenne igaz, ha a (39) alatti konjunkció igaz:

- (39) Bodri megérkezett & Cézár megérkezett & Sajó megérkezett & Bodri + Cézár megérkezett & Bodri + Sajó megérkezett & Cézár + Sajó megérkezett & Bodri + Cézár + Sajó megérkezett.

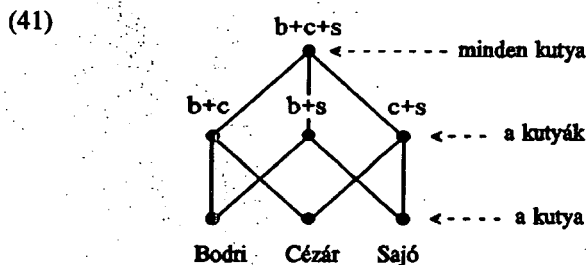
Nem sok ez egy kicsit? Az kétségtelen, hogy e konjunkció tagjai mind következnek a *Minden kutya megérkezett* állításból; no de ettől még nem jelenti mindezt a (39). Valójában az intuíciónk szerint (38) igazságának teljesüléséhez elegendő, ha az univerzum mindhárom kutyája megérkezett, azaz ha a Bodri + Cézár + Sajó individuumra teljesül a predikátum. Ezt jelenti a (38), vagyis ennyit akarunk vele mondani (nem mindazt, ami (39)-ben van), és ennyit ért alatta a hallgató is.

Valójában miután elvetettük a maximális elemet kiválasztó függvényt mint a határozott névelő denotációját, semmi akadálya sincsen, hogy ezt a függvényt inkább az univerzális determináns jelentésének tekintsük:

- (40) A *minden* determináns jelentése az a függvény, amely a lexikálisan adott köznévi denotációból a maximális elemet választja ki.

Így az univerzális determináns jelentésénél fogva mindig a maximális elemet (vagyis a denotációt alkotó összes individuum összegét) fogja kiválasztani. A határozott névelő a többes számú főnév előtt kiválaszthatja éppen ezt is, ha ezt a jelentésén kívüli (kontextuális, pragmatikai) tényezők így határozzák meg, azonban a határozott névelőnek pusztán a jelentéséből csak annyi fog következni, hogy pontosan egy individuumot jelöl az őt tartalmazó főnévi csoport (többes számút, ha többes számú az utána álló főnév, atomit, ha egyes számú).

Mindezek alapján a *minden kutya*, az *a kutyák* és az *a kutya* denotációja a (6)-ot tartalmazó modellben pl. ilyen lehet:

Fontos észben tartanunk, hogy az *a kutyák* denotálhatná Cézár + Sajó helyett ugyanebben a modellszerkezetben is bármelyik más nem atomi individuumot, ahogyan az *a kutya* is denotálhatná a Sajó helyett vagy a Bodrit, vagy a Cézárt; a (41)-ben feltételeztük, hogy olyan a kontextus, hogy épp így választ. A határozott névelős főnévi csoport viselkedése e tekintetben teljesen analóg a tulajdonnevekével: lehet a neve Bodri bármelyik kutyának, a lényeg az, hogy ez a név pontosan egy individuumot denotáljon a modellben. A határozott névelős főnévi csoport kontextuális függőségét tehát semmiképpen sem szabad összekevernünk a diszjunktív referenciával. A határozott névelő esetében a szemantikai modellen belül nincs választási lehetőségünk, a modellben egyetlen individuum lehet csak a referens; mondhatjuk azt is, hogy az unicitás-preszuppozíció ilyenformán beépül magának a jelentésnek a definíciójába (és megszűnik preszuppozíció lenni). Ezzel szemben a diszjunktív referencia esetében a modellen belül, a főnév vagy a determináns jelentésénél fogva többelemű a főnévi csoport extenziója; és csak amikor kapcsolatba kerül egy predikátummal, akkor, az igazságfeltételek szempontjából lehet elegendő ebből a többelemű referenciatartományból egyetlen elem. Pl. az *egy kutya* denotációja az összes atom, és csak az igazságfeltételek szempontjából áll fenn a választás lehetősége; maga a denotáció többelemű.

2.2.9. A referálás módja helyett a referencia elve

Ha elfogadjuk, hogy a *minden*-t tartalmazó főnévi csoport a félháló egyetlen individuumát (a maximális elemet) denotálja, (aminek, mint láttuk, feltétele, hogy a határozott névelőt viszont ne így interpretáljuk), akkor nincs többé szükség a konjunktív referencia fogalmára. Egyetlen, általánosan érvényes, nagyon plauzibilis elvvel fölöslegessé tehetjük a referálási módok specifikálását, és ezáltal mint jelentéskomponenst meg is szüntethetjük:

(42) A referencia elve strukturált tartományokon:

Bármely állítás igazságának szükséges és elegendő feltétele, hogy minden benne szereplő főnévi csoport denotációjából egyetlen individuumra teljesüljön a predikátum.

Ennek az elvnek az érvényességéhez nagyon fontos feltétel az, hogy strukturált legyen a modellszerkezet, és ezzel együtt a belőle kiválasztott minden lexikálisan adott főnévi denotáció is. Ez teszi ugyanis lehetővé, hogy az individuumok összetett entitások is lehessenek. Nyilvánvaló, hogy ha a denotáció egyetlen individuumot tartalmaz (akár összetett az, akár nem), akkor (42) szerint arra az individuumra kell teljesülnie az állítás

predikátumának. Így pl. a *Minden kutya megérkezett* mondat a (6)-ot tartalmazó modellben akkor és csak akkor lesz igaz, ha a főnévi csoport (*minden kutya*) denotációjában szereplő egyetlen individuumra (Bodri + Cézár + Sajó) igaz az, hogy megérkezett. Az *Egy kutya megérkezett* akkor igaz, ha teljesül a predikátum az atomok közül egyre (azaz ha „Bodri megérkezett vagy Cézár megérkezett vagy Sajó megérkezett” igaz). A többi determinánsra vonatkozó ellenőrzést az olvasó maga is könnyedén elvégezheti; a (42)-ben megfogalmazott elv valóban lefedi mind a konjunktív, mind a diszjunktív referencia eseteit. Fontos azonban újra hangsúlyozni, hogy ehhez szükséges az, hogy a *minden* determináns és a határozott névelő jelentését a 2.2.7.2.-ben és a 2.2.8.-ban megadott módon definiáljuk. Ha ezek a meghatározások valamilyen mégsem bizonyulnának helyesnek, akkor meg kell tartanunk a diszjunktív és konjunktív referencia fogalmát. Amennyiben azonban ezek helyesnek bizonyulnak és nem merül fel ellenpélda más determinánsokkal kapcsolatban sem, akkor az általánosított kvantorokat aszerint sorolhatjuk két nagy csoportba, hogy potenciálisan több individuumot tartalmaz-e a denotációjuk, vagy szükségképpen (minden modellben) csak egyet. Így a strukturált modellekben ez a megkülönböztetés lehetne az alapja a már sokféleképpen megközelített „erős” és „gyenge” kvantortulajdonságoknak (Barwise – Cooper 1981, de Hoop 1992), és ezáltal újfajta magyarázatot nyerhetünk olyan kényes problémákra, mint amilyeneket pl. az ún. „határozottsági korlátozás” (definiteness effect/restriction) vet fel. Ennek a problémakörnek a részletezése azonban már egy másik tanulmány feladata, l. Maleczki (1995).

3. Összefoglalás

3.1. A modell

A főnévi csoportok denotációit strukturált tartományokon definiálom, követve ebben Link, Landman, Bach, Krifka, Ojeda elképzeléseit. E nyelvészekkel egyetértve feltételezem, hogy a struktúrát alkotó individuumok ontológiai státusza ugyanaz; de nem foglalkozom a struktúrát alkotó reláció nem algebrai természetével.

A főnevek és főnévi csoportok denotációit egységesen individuumokként vagy ezek halmazaként (elsőrendű predikátumokként) adom meg. A szokásos másodrendű definíciókat azonban csak úgy lehet ekvivalens elsőrendű meghatározásokkal helyettesíteni, ha a referenciatartományokon (extenziókon) kívül a referálás konjunktív vagy diszjunktív jellegét is specifikáljuk a többelemű denotációk esetében. Lehetséges azonban a referálási mód determinánsenkénti rögzítésének elhagyása, ha az univerzális determináns és a határozott névelő szemantikai tulajdonságait a szokásostól eltérően (de az intuíció számára

kielégítően) modelláljuk (l. 2.2.7.2., 2.2.8.). Ekkor a főnévi csoportok „külső” szemantikai tulajdonságai lényegében egyetlen, nagyon egyszerű elvvel, a referencia elvével meghatározhatók (l. (42)).

3.2. Az adatok

A fenti modellek és a segítségükkel definiált jelentések meghatározása az említett szakirodalomban lényegében angol nyelvi adatokon nyugszik. Ezeknek az adatoknak az értelmezése és értékelése is megváltozhat azonban a magyar nyelvi adatok fényében. A vizsgált problémakör szempontjából a legfeltűnőbb eltérés a két nyelv között az, hogy az angolban legfeljebb lexikális töként (mondatban nem realizálódóan) feltételezett megszámálható főnévi félháló-denotációk a magyarban egyrészt mondatban is realizálódó jelentéseknek felelnek meg, másrészt igen nagy szerepet játszanak a determinánsokat tartalmazó főnévi csoportok denotációjának kiszámításában. Mint a magyar determinánsok részletes vizsgálatával kimutattam, a determináns-jelentések túlnyomó része a látszólag egyes számú főnevekkel társulva valójában az egész félhálón működik, nem csupán a szemantikailag is egyes számú főnévi denotáción (az atomokon). Ez alól kivétel csak a határozott névelő. Így a látszólagos morfológiai anomáliák (egyes számú alakok a több egyedet jelölő főnévi csoportokban is) világos szemantikai magyarázatot nyernek: ezekben az esetekben a főnév valójában nem egyes számú, hanem az egyes számútól alakilag megkülönböztethetetlen olyan lexikális forma, ami a szám szempontjából nincsen specifikálva.

IRODALOM

- Bach, Emmon 1986: *The Algebra of Events*, *Linguistics and Philosophy* 9 (1), 5–16.
- Barwise, Jon–Cooper, Robin Cooper 1981: *Generalized Quantifiers and Natural Language*, *Linguistics and Philosophy* 4 (2), 159–219.
- Barwise, Jon–Perry, John 1983: *Situations and Attitudes*, MIT Press, Cambridge.
- Carnap, Rudolf 1956: *Meaning and Synonymy in Natural Languages*, in Rudolf Carnap: *Meaning and necessity: a study in semantics and modal logic*, Chicago, The University of Chicago Press, 233–247. Magyarul: *Jelentés és szinonímia*, in Horányi Özséb–Szépe György szerk. 1975: *A jel tudománya*, Budapest, Gondolat, 153–171.

- Heim, Irene 1982: *The semantics of definite and indefinite noun phrases*, PhD-disszertáció, Amherst, University of Massachusetts.
- Hoop, Helen de 1992: *Case configuration and noun phrase interpretation*, PhD-disszertáció, University of Groningen.
- Kamp, Hans 1981: A theory of truth and semantic representation, in Jeroen A. G. Groenendijk – T. M. V. Janssen – Martin B. J. Stokhof szerk.: *Formal methods in the study of language*, Amsterdam, Mathematical Centre Tracts, 277–322.
- Katz, Jerrold J. – Postal, Paul M. 1991: Realism vs. conceptualism in linguistics, *Linguistics and Philosophy* 14 (5), 515–554.
- Kiefer Ferenc 1982: The aspectual system of Hungarian, in Kiefer Ferenc szerk.: *Hungarian linguistics*, Amsterdam, John Benjamins, 293–329.
- Krifka, Manfred 1989: Nominal reference, temporal constitution and quantification in event semantics, in R. Bartsch – J. v. Benthem – van Emde Boas szerk.: *Semantics and contextual expression*, Dordrecht, Foris, 75–115.
- Landman, Fred 1989a: Groups, I, *Linguistics and Philosophy* 12 (5), 559–605.
- Landman, Fred 1989b: Groups, II, *Linguistics and Philosophy* 12 (6), 723–744.
- Link, Godehard 1983: The logical analysis of plurals and mass terms: a lattice-theoretical approach, in R. Bauerle – Chr. Schwarze – A. v. Stechow szerk.: *Meaning, use and interpretation of language*, Berlin, de Gruyter, 302–323.
- Link, Godehard 1991: Plural, in D. Wunderlich – A. von Stechow szerk.: *Semantics. An international handbook of contemporary research*, Berlin, de Gruyter, 418–440.
- Maleczki Márta 1992: *A magyar főnevek és igék referenciális tulajdonságainak és ezek interakciójának modell-elméleti vizsgálata*, kandidátusi értekezés, Szeged.
- Maleczki Márta 1994: Bare common nouns and their relation to the temporal constitution of events in Hungarian, in Bánréti Zoltán szerk.: *Papers in the theory of grammar*, Budapest, Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences, 168–183.
- Maleczki Márta 1995: On the definiteness effect in Hungarian (a semantic approach), in Kenesei István szerk.: *Approaches to Hungarian, Vol. 5* (Proceedings of the Second International Conference on the Structure of Hungarian), Szeged, JATE, 261–284.
- Montague, Richard 1974a: The proper treatment of quantification in ordinary English, in Richmond Thomason szerk.: *Formal philosophy, selected papers of Richard Montague*, New Haven, Yale University Press, 247–270.

- Montague, Richard 1974b: English as a formal language, in J. M. E. Moravcsik szerk.: *Logic and philosophy for linguists*, Hága, Mouton, 94–121.
- Ojeda, Almerindo 1993: *Linguistic individuals*, Stanford, CSLI.
- Russell, Bertrand 1919: *Introduction to mathematical philosophy*, London, Allen & Unwin.
- Russell, Bertrand 1956: On denoting, in R. C. Marsh szerk.: *Logic and knowledge*, London, Allen & Unwin, 41–56. Magyarul: A denotálásról, in I. M. Copi–J. A. Gould szerk. 1985: *Kortárs-tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről*, Budapest, Gondolat, 143–166.
- Shieber, Stuart M. 1986: *An introduction to unification-based approaches to grammar*, Stanford, CSLI.
- Westerståhl, O. 1985a: Logical constants in quantifier languages, *Linguistics and Philosophy* 8, 387–413.
- Westerståhl, O. 1985b: Determiners and context sets, in J. van Benthem–A. ter Meulen szerk.: *Generalized quantifiers in natural language*, Dordrecht, Foris, 45–71.

INTERPRETING HUNGARIAN NOUNS AND DETERMINERS IN SEMANTIC MODELS WITH STRUCTURED DOMAINS

MÁRTA MALECZKI

The aim of this paper is twofold:

1. to give a survey of the semantics of Hungarian nouns and determiners in a model-theoretic framework;
2. to propose first-order denotations for generalized quantifiers (NPs) by splitting their usual second-order definitions into two parts.

The first task is completed through the second one, which is in turn performed by using models with structured domains. The second-order definitions of generalized quantifiers are replaced by first-order ones with two components: one defines the range of reference, while the other specifies a relation between the elements of the given reference domain. The proposed approach may give rise to new considerations regarding such long-standing semantic observations as the uniqueness condition on the interpretation of definite nounphrases. These considerations might also influence the overall characterization of generalized quantifiers.

The solutions offered here are compared systematically to former proposals which have used structured domains for modelling the denotation of noun phrases. The presentation and the structure of the paper are such that the main line of reasoning is also accessible to readers who are not familiar with the formal details and recent results of formal semantics.

NYELVTUDOMÁNY

MORPHOSYNTAKTISCHE BETRACHTUNGEN ZUR NGANASANISCHEN NEGATION

MICHAEL KATZSCHMANN

Die Negation in den uralischen Sprachen war ursprünglich „verbal“ aufgebaut. Mit anderen Worten, ein „Verb“ übernimmt die Negierung eines anderen Verbs. Dieses in einigen uralischen Sprachen heute auf Verwendung von Partikeln reduzierte Prinzip hat sich in den nordsamojedischen Sprachen, also auch dem Nganasanischen nicht nur erhalten, sondern möglicherweise sogar noch erweitert¹. Das Hauptargument für die Erweiterung des Negationssystems von (ursprünglich) *nisy* um *læzi* „si“, *ηuoly* und *kasad'a*, war die ihnen gemeinsame Stammendung des negierten Verbs, der sog. Negationsstamm. Dieser ist mit der Aoristform des Imperativs der 2. Pers. Sg. formal identisch. Häufig wird dieser Laut in den Quellen nicht konsequent verzeichnet, vielleicht auch von den Sammlern nicht immer wahrgenommen!

Auch im Nganasanischen sind Suffixkombinationen nichts Ungewöhnliches. Sie unterliegen nach Tereščenko einer Linearität folgender Art: Stamm + Ableitung/Aspekt + Modus/Tempus + Personalendung (Vx). Dafür bringt sie Belege mit bis zu sechs Suffixen, wie z.B.: *sakə-ptu-guj-mumba-na-r-sa* 'prikusyvət' [obyčno mnogo raz], abgeleitet von: *sakə-lə-sa* 'ukusit' [za čto-l.]. Die Grenzen zwischen Ableitungs- und Aspektsuffixen sowie Modus- und Tempussuffixen sind oft fließend und nicht immer so klar, wie sie sich in den Beispielbelegen zeigen.

Es ist deshalb interessant, die Negation daraufhin zu betrachten. Diese besteht schließlich aus zwei Gliedern, den negierenden, d.h. Negationsverb und dem negierten Verb, und eröffnet theoretisch eine Vielzahl von Suffixkombination an den beteiligten Verbalgliedern.

Ähnlich den Postpositionen in postpositionalen Syntagmata liefert das Negationsverb die syntaktischen Bezüge, die freilich beim Verb viel ausgeprägter als beim Nomen sind. Mit anderen Worten finden sich Modus-, Tempus- und Personalsuffixe beim Negationsverb, das somit einem finiten Verb entspricht. Es bleibt zu prüfen, ob nicht noch weitere Suffixe außer dem typischen Stimmbandverschlußlaut bzw. Ableitungssuffixen am negierten Verb feststellbar sind.

¹Vgl. Katzschmann 1993 – 1994

Bei der Durchsicht des z. Zt. fast gesamten publizierten und somit im Ausland verfügbaren Materialcorpus zeigten sich tatsächlich einige morphologische Besonderheiten am Negationsstamm, die näher betrachtet werden sollten. Vorher soll kurz auf die Verteilung der Verbalsuffixe auf Negations- und negiertem Verb eingegangen werden. Am negierten Verb sind folgende Gruppierungen erkennbar, wobei zunächst nur die letzte Ableitung bei Suffix-Kombinationen berücksichtigt wurde:

-nandu/-nəndy	Voluntativ/Optativ
-ta/-će	Imperfektiv/Durativ
-ru/-lu	Transitiv
-rə	Frequēntativ/Habituativ
-ptV	Imperfektiv
-"ku/-gu	?
-ńara/-nara ²	Durativ?/Habituativ?
-de	?
-V"V	?
Singläre	

Nicht belegt am negierten Verb sind jede Art von Tempus, Interrogativ- und Imperativ-Suffixen sowie die folgenden Suffixe:³

-bV"	Gerundium
-nVgV	Supinum
-xV/-xVtV	Konditional
-bVnV	Konditional
-gVtV	Iterativ
-ntV-	? (ńıptańi ńatum 'nicht geben werden')
Singläre	

Das Karitiv-Suffix *gəliče/-kəliče* kommt interessanterweise sowohl am negierten als auch am Negationsverb vor: *nınty səńırkəliče* 'ne smotrit daže/schaut nichteinmal' und *ńıkalıced'i helyŲy* [>helyzy] 'daže ne spasaet/rettet ihn nichteinmal'. Die Kombination mit dem voluntativen -nVnV-, das in den Texten häufig auch als selbständiges

²Die Suffix-Kombinationen (evtl. bei -ńara/-nara bereits vorliegend), können unberücksichtigt bleiben, sofern deutlich ist, daß diese Suffixe Ableitungscharakter haben, also selbständige (finite/infinite) Verben darstellen können.

³Die formal variierenden Suffixe sind in jeweils nur einer (idealisierten) Form angeben.

Lexem erscheint, relativiert diese Sonderstellung: *ninty ηəmunəntugalice* "daže est' ne hočet/will sogar nichteinmal essen".

Da sich die meisten der für das negierte Verb dargestellten Suffixe auch in finiten oder infiniten Verbalformen nachweisen lassen⁴, bleiben für eine Untersuchung lediglich die Suffixe *-de* und *-V"V* übrig. Die Belege für *-de* sind:

(<i>ninyŋ</i>)	derude"	nicht-wissen	[1]
(<i>ninyŋ</i>)	ηəmsade" (vgl. ηəmə")	essen	[2]
(<i>ŋinty</i>)	xił'id'e"	fürchten, s.	[3]
(<i>nixāndym</i>)	xilide"		[4]
(<i>ŋinty</i>)	ηuθyd'ə° [vgl. ηusy"ε]	bewegen, s.	[5]
(<i>ninty</i>)	ηətūde" (vgl. ηəzū")	sehen	[6]
(<i>nintérakyma</i>)	ηučad'a	fortlassen	[7]

Sind die lautlichen Verhältnisse im Nganasanischen durch einen Stufenwechsel bereits recht kompliziert (vgl. oben die deshalb idealisierten Suffixe), tun die teilweise schlecht und fehlerhaft edierten Quellen ein Übriges. So gibt es bei *d* folgende Probleme: als (palatales) *d* alterniert es regelmäßig mit *s*, als falsch geschriebenes *z*⁵ alterniert es dagegen mit *t* bzw. einem Stimmbandverschlußlaut. Da Tereščenko jedoch als in der Regel verlässliche Quelle gelten kann, können wir also von *-de* ausgehen und die Belege *-d'e* und *-d'ə* (aus: *Skazki narodov...*) hinzufügen, zumal sie auch einen Stimmbandverschlußlaut aufweisen.

Obwohl Castrén – Schiefner (1854) die Verbalstämme vom Negationsstamm bzw. dem Imperativ ableitete, erkannte er jedoch auch die Schwierigkeit bei einigen Stämmen, allein durch Eliminierung des Stimmbandverschlußlautes den Stamm zu erhalten. Dies trifft vor allem Konsonantstämme und einige Stämme auf *i*, bei denen andere flektierte Formen zum Vergleich herangezogen werden müssen.⁶ Eines der aufgeführten Belegverben (*ηama* ") gehört also bereits zu diesen Ausnahmen. Die Betrachtung anderer

⁴*xozəmənnusa* 'pisat' hotel' von *xozəsa* 'pisat'; *sery-če-sy* 'nadevat' von: *səra-di* 'nadet' [hierzu vielleicht auch *ŋikałiđ'ed'i* (*hetyθy*)], *depta-za-sa* 'rasskazyvat' von: *deptu-dā* 'raskazat'; *dōra-lə-sa* 'zaplakat' von: *dōra-dā* 'plakat'; *ηəm-ə-ptu-sa* 'nakormit', *ηəm-lu-ptu-sa* 'zastavljat' est' von: *ηəm-sa* 's-est'/s-ev'; *saka-ptu-guj-nar-sa* 'prikusyvāt' [mnogo raz] von: **saka-* (?); *munuruθa* 'skazal' von: *munud'a* 'govorit' und auch eine finite Form: *ηəbluθūzūta* 's-edjat ego'.

⁵Kyrillisch stellt diesen Laut häufig als *d* mit Querstrich dar, vgl. unten den Beleg in Fußn. 8.

⁶Vgl. Castrén – Schiefner 1854, S. 441 f.

– finiter – Formen ist bei einer Untersuchung wichtig. Ergänzend können auch etymologische Angaben herangezogen werden.

Der ersten Beleg liegt mit *derude* vor:

[1] *niŋyŋ derude* "əmə siṭəby

'Kennst du dieses Märchen etwa nicht? / Ne znaeš'-li ty étoj skazki?'

[Tereščenko 1979: 262]

Es ist interessant, daß zu *derude* der Infiniv in zwei leicht abweichenden Formen vorliegt, nämlich *d'erusa* und *d'eru*"sa 'ne-znat'/nicht-wissen/nicht-können'. Der (unklare) Stimmbandverschluß findet sich auch in Formen der 3. Pers. Sg. des Aorists: *d'erutu* neben *d'eru*"tu 'ne-znaet', sowie auch anderen Formen wieder: *d'erutum*, *deru*"tumə 'ne-znaju', *d'erutuŋ* 'ne-umeeš'', *deru*"tumu' 'ne-znaem' (vgl. auch Castrén–Schiefner 1855: *jaru*"áma, *jarutuma*). Da Janhunen und auch andere Quellen (Paasonen 1917, Rédei 1988 etc.) keine Angaben machen, kann bei der Erklärung des plötzlich auftretenden Stimmbandverschlusses nicht etymologisch argumentiert werden.

Eine ähnlich Erscheinung findet sich auch beim nächsten Beleg:

[2] *mAdā ɲəmsu niŋyŋ ɲəmsade*"

'Warum ißt du nicht Fleisch? / Počemu ty ne eš' mjasu?' [Ter. 1979: 293]

Es handelt sich bei ihm nach Castrén–Schiefner (1854) um einen konsonantisch auslautenden Stamm, den auch Janhunen auf *əm- 'essen' zurückführt (vgl. Janhunen 1977: 15). Der Stamm findet sich in den nganasanischen Formen des Negationsstammes/ Imperativs *ɲəmə*"/*ɲama*", des Aorists *ɲəmu*"o, der Vergangenheit *ɲəmsua*" zum Infinitiv *ɲəmsa* wieder. Daneben gibt es jedoch einen offenbar abgeleiteten Stamm: *ɲəmsa*"sa 'est'/pit' [čto-l.]' (Infinitiv), zu dem auch der hier interessierende Beleg gehört. Der ebenfalls vorhandene Stimmbandverschlußlaut läßt sich auch wieder in Parallelformen nachweisen: *ɲəmsatu* 'est', *ɲəmsa*"tu" 'edjat', daneben aber auch: *ɲəmsa*"a und *ɲəmsalu*" (in: *niŋägo ɲəmsalu*" 'čtoby ne eli'). Auch hier bleibt der Stimmbandverschluß so unklar wie die seltene Ableitung durch -sa.⁷

⁷Vgl. hierzu auch die folgenden Belege: *hünšero matoθotonunu myŋ taŋü*" d'äfišie", *niŋägo*^d'e d'äŋgujśö, *ɲyl'äzo*" *ɲarka*" *taj ɲəmsaso*" "Auf einer alten Weide erkrankten unsere Rentiere, [denn] gutes Moos gab es nicht, Wolf und Bär begannen die Rentiere aufzufressen / Na starom pastbišče naši oleni dohli, horošego mha ne bylo, volki i medvedi zaedali olenej.' [39: SN2, S. 117/38] sowie: *nəŋxo difxäzi bəzuaki*"ə *koly säby ɲəmsa*"sa 'Ihr (schlechtes) Kalb begann zu wachsen, als es Fisch-Fett aß / Plohoj telenok ih načal rasti, pitajas' syroj ryboj.' [Tereščenko 1973: 118]

Es verwundert nicht mehr, wenn auch der dritte Beleg *xilide* mit *xili* "ti 'boitsja' einen Stimmbandverschlußlaut aufweist:

- [3] bond'ā čenynty", syty ninty x'il'id'e" ŋarka
'Alle wissen, daß er den Bären nicht fürchtet. / Vse znajut, čto on ne boitsja medvedja.' [99: SN2, S. 119/40] [vgl. unten (c)]
- [4] kotara" a təkəgə, təndə kotara" am nixāndym xilide"
'Ein großer Schneesturm ist stark, aber vor diesem großen Sturm fürchte ich mich nicht. / Purga sil'naja, a ja eē (tu purgu) ne bojus'. ' [Tereščenko 1973: 173]

Leider gibt es für diesen Stamm, der auf die gemeinsamojedischen Wurzel **pij-* 'sich fürchten' (vgl. Janhunen 1977: 124) zurückgeht, in seiner hier vorliegenden -*l*-Ableitung (vgl. auch -*k-* (*ŋadaki* "ema) und -*m-* (*ŋatume* "am) Ableitungen) kaum weitere Belege für diesen (sporadischen) Glottisverschluß. Interessant ist jedoch die Aoristform *xili* "ə 'ispugalas' (vgl. auch Castrén–Schiefner 1855: *filitima*), zum Infinitiv *xilisi* 'bojat'sja'. Von *xilide* existieren jedoch die oben angeführten Formen in unterschiedlichen Quellen, wodurch sie als verlässlich gelten kann.

Ein weiterer Beleg liegt mit *ŋuθyd'ə* vor:

- [5] tU kə'jkynu [sic!] ŋomtütu mAgal'č'e finty ŋuθyd'ə"
'Sie sitzt am Feuer, sie rührt sich nicht. / Ogon', okolo sidit nečego delat'. ' [65: SN4, S. 168/172]

Diese Form hat zwar keine gemeinsamojedische Wurzel dafür jedoch ähnliche Parallelen mit einem Glottisverschluß, wie die obigen Belege: *ŋusy* "ty 'delaet' neben *ŋusyty* 'stroju ja', *ŋusy* "ŋyŋ 'delaes' neben *ŋusyŋy* 'delaet' (vgl. Castrén–Schiefner 1855: *ŋujetem* 'arbeiten'). Formen wie *ŋusy* "lygətyndə" und *ŋusy* "mymbäty" unterstreichen die Existenz dieses Stimmbandverschlußlautes, auch wenn keine parallele Aoristform vorliegt.

Der Beleg *ŋətüde* ist nicht ganz so einfach in einen paradigmatischen Kontext zu stellen:

- [6] takə tagəptə məru sejmy ninty ŋətüde"
'Das Auge sieht nicht jenes weit entfernte Ufer. / Togo dal'nego berega glaz ne nahodit.' [Tereščenko 1979: 174]

Obwohl er nach Janhunen (1977: 16) aus gemeinsamojedischen Stamm **ata* 'sehen' abzuleiten ist, hat er im Nganasanischen eine Vielfalt von Ableitungen und Bedeutungsnuancen hervorgebracht. Dennoch sollen hier der Negationsstamm *ηαζü**, der Infinitiv *ηαζüsä* und die Aoristform *ηαζütümü** angeführt werden. Der Stimmbandverschlußlaut zeigt sich jedoch im Futur *ηαζə***sutə*. Hierzu findet sich ein Aorist *ηαzi***ə* (vgl. Castrén – Schiefner 1855: *ηadi***ema* 'sehen/finden').

Die letzte anzuführende Form muß (ebenso wie die interessante Form *nintérakyma*) unerörtert bleiben, da sie singular ist, also keinerlei parallele Belege irgendwelcher Art aufzuweisen hat:

[7] *ñÖma nintérakyma ηuč'**ad'a*.

'Ich werde mein Kind nicht fortlassen. / Ja svoju ne pušču.' [24: SN3, S. 53/54]

Der fehlende Stimmbandverschlußlaut am Ende von *ηuč'**ad'a* sowie der Laut *a* statt *ə*, lassen sich leicht durch Besonderheiten der Quelle, z.B. *-ma* statt *-mə* (vgl. *ñÖma* < *nüomə*), erklären. Formal könnte *ηuč'**ad'a* zwar einen Infinitiv repräsentieren, was aus dem Kontext jedoch nicht sehr wahrscheinlich ist.

Nach der formalen Vielfalt der Stämme wollen wir nun die gemeinsame Endung *-de* betrachten. Ein solches Suffix wird von Tereščenko (1979) als Partizip der Vergangenheit angeführt, das mittels des Suffixes der Vergangenheit an den Verbalstamm angefügt wird, z. B. *xuzurtasode* 'zapřjagavšij' etc. (vgl. Tereščenko 1979: 268) zu *xuzurtasa* 'zapřjagat'/zapřjagaja'. Die *de*- und *mə*-Partizipien ergänzen sich in ihren Funktionen, z.B.: *kotudüode* 'ubivšij/ubityj' und *kotumə* 'ubityj', wobei weiterhin das Charakteristikum durch das Suffix der Vergangenheit darstellt wird, das in den hier untersuchten Belegen jedoch fehlt. Das mag damit zu tun haben, daß die „Temporalität“ auf das Negationsverb übertragen wird. Hierdurch werden natürlich nicht Fälle wie: *nisyəde näkələ** u.a. erklärt, d.h. Fälle, in denen sich die Partizipialendung *-de* regelgerecht hinter dem Suffix der Vergangenheit befindet, und zwar am Negationsverb.⁸

Es gibt vielleicht noch einen weiteren (eher jedoch spekulativen) Lösungsansatz. Dabei würde zu versuchen sein, den in den einzelnen Belegen auftretenden Stimmbandverschlußlaut etymologisch zu erklären. Dann wäre *-de* morphologisch aufzulösen. Wenn

⁸(a) *syty dāzi *küdemtu* [> *dāzi *küzemtu*] *nisyədə näkələ** *kuodümü ηy *təty barətətu* 'Der Mann, der seinen Anteil noch nicht erhalten hat, wartet noch. / Ne polučivšij svoej doli mužčina ešče ždet.' [Tereščenko 1973: 86]

wir aber darin eine Partizipialform erkennen wollen, handelt es sich bei den aufgezeigten Formen um nominale Formen, da Partizipien wohl aus gutem Grunde traditionell zu den Nomen gerechnet werden. Daß *-de* im Zusammenhang mit bestimmten Suffixen des negierenden Verb steht, ist wegen deren Vielfalt (vgl. obige Aufstellung) eher unwahrscheinlich.

Es gibt beim Negationsstamm noch einen anderen „Ausgang“ zu beobachten, nämlich die Lautkombination *-V"V* einiger Belege (parallele/regelgerechte Negationsstämme in Klammern):

(<i>ńíkuma</i>)	<i>koj"e</i> (<i>koj"</i>)	zurücklassen	[8]
(<i>ńí</i>)	<i>koj"āma</i> (<i>koj"</i>)	zurücklassen	[9]
(<i>ńíŲyza"aku</i>)	<i>ńad'uma"ajma</i> (<i>ńatuma"</i>)	sehen (geboren werden)	[10]
(<i>ńintzy</i>)	<i>ńakala"a</i> (<i>nākələ"</i>)	nehmen	[11]
(<i>niziŋ</i>)	<i>č'irba"a</i>	stützen, s.	[12]
(<i>ńisyza</i>)	<i>ńusy"ε</i> [<i>ńuŲyd'e°</i>]	bewegen, s.	[13]

Dieser Typ erweckt den Anschein von Aorist-Formen. Das ist umso eigenartiger, da für *koj"e/koj"āma*, *ńakala"a* und *ńad'uma"ajma* die Negationsstämme *koj"*, *nākələ"* und *ńatuma"* belegt sind. Für *ńusy"ε* (vgl. oben *ńuŲyd'e°*) und *č'irba"a* können sie nicht nachgewiesen werden, da es sich bei ihnen um seltene, wenn nicht sogar singuläre Belege handelt. Zur Klärung sollen soweit wie möglich die paradigmatischen Parallelen herangezogen werden.

So leitet sich *koj"e/koj"āma* vom gemeinsamojedischen **kājā-* (tr.)/**kājā-* (intr.) ‘zurück lassen/bleiben’ (vgl. Janhunen 1977: 58) her. Neben dem Negationsstamm *koj"* zum Infinitiv *kojdi* finden sich die Formen der Vergangenheit *kojdiāmy* ‘ostavili my’ und des Aorists *koj"ε* ‘ostavil’, der der Form *koj"e* sehr nahe steht.

Unabhängig von der Transitivität/Intransitivität sind heute im Nganasanischen die Varianten *koj-* und *kou-* belegt, die wahrscheinlich schon auf alte Ableitungs-/Wurzelvarianten zurückzuführen sind.⁹

Es läßt sich bei diesem Stamm beobachten, daß sich Suffixe mit konsonantischem Anlaut gewöhnlich ohne „Bindevokal“ an den Stamm anfügen: *kojdiāmy* ‘my ostavili’,

⁹*kuobū"na latūsānune bānde" kojmybā* ‘Wenn ich sterbe, laß (mir) alles, was für dir Beerdigung vorbereitet ist! / Ešli umru (bzw. kogda umru), vešči, prigotovlennye dŋja pogrebenija, vse ostav' so mnoj.’ [Tereščenko 1979: 278] (vgl. auch *komymbānyry* ‘in gleichem Kontext bei [Tereščenko 1973: 90]). *lazujcūo* *ŋaŋa"sa sūarkitiŋū koumumbatu* ‘Ein langsamer Mensch bleibt (auch) hinter seinen eigenen Freunden zurück. / Medlitel'nyj čelovek otstaet ot svoih tovariščej.’ [Tereščenko 1979: 225]

kojguzəm 'ja ostavlju', *kojkač'i* 'ostav'' usw. Ausnahmen bilden Formen wie: *kajeguma* 'ostavlju i ja' und *kojona* (von: *kujona*) 'on ostaetsja'. Die sog. Aoristformen werden mittels -"V gebildet: *koj"e* 'ostavil', *koj"ägaj* 'ostavili oni-2' etc. Wie erklärt sich also vor diesem Hintergrund der Negationsstamm *koj"e* auf folgendem Beleg:

- [8] *ńÄmy* [? > *ńöma*] *ńikuma koj"e*
 'Ich lasse mein Kind nicht zurück. / Ne ostavlju rebenka.' [212: SN4, S. 162/165]

In Anbetracht anderer abweichender Formen dieses Stammes, wie: *kojata*, *kojezy*, *kojoty*, könnte natürlich ein *koje* zugrunde gelegt werden.¹⁰

Ein *koje*", mit einem unregelmäßigen *e* würde den Beleg *koj"äma* freilich auch nicht klären:

- [9] *ńi koj"äma mēna Өətaranda ɳəbluÖütüna*
 'Laß mich nicht zurück, mich wird der Polarfuchs aufessen. / Ne ostavljaj, menja pesec s-est.' [98: SN3, S. 10/16]

Bei der -*ma*-Endung könnte man zuerst an das oben bereits erwähnte -*ma*-Partizip denken. Wie wäre in diesem Zusammenhang jedoch die Lautverbindung V"V zu erklären.

Es gibt jedoch noch einen weiteren Beleg, der dieses -*ma* aufweist:

- [10] *ta"amty nagatēna mazajÖöra baӨagō ńiÖyza"aku ɳad'uma"ajma*
 'Dieser ist dein Geschenk von mir, es ist nur aus Eisen, er wird bestimmt nicht unansehnlich. / Èto ot menja tebe podarok, železo-to ne stanet navernoje poganoe.' [37: SN3, S. 25/30]

Bei *ɳad'uma"ajma* handelt es sich um die -*m*-Ableitung des oben bereits im Zusammenhang mit *ɳätüde* erwähnten gemeinsamojedischen Stammes **ətə*. Hier seien nur der Infinitiv *ɳətuṃsy*, die Vergangenheit *ɳətuṃsyə* 'rodilsja on' und der Aorist *ɳətuṃy"ə* 'pokazalsja on' angeführt. In Verbindung mit den -*m*-Ableitungen dieses Stammes findet sich regelmäßig der Bindevokal *u*, so auch bei *ɳad'uma"ajma*.

¹⁰Vgl. *šüaruntu mAd'eta kojata* 'Ihre Freundin blieb in ihrem Zelt / Podrugu na meste čuma ostavili.' [109: SN4, S. 169/173]. *ɳam'aj nyṃty mAd'ety kojoty* 'Sie andere Frau ließen sie beim Zelt / Druguju babu-to na meste čuma ostavili.' [113: SN4, S. 169/173]. *himüta Өətaranti toŕü "iefäj kojezy [<kOjezy] čie"rü* 'Bis zum Abend ließ sie den Polarfuchs noch auf dem (Trocken-)Stab / Večerom pesca ostavili takže na perekladine.' [19: SN3, S. 19/22]

Das *-j* vor *-ma* ist häufiges Koaffix auch anderer *-m*-Suffixe, wie z.B. des translativischen *-m* (vgl. unten *ńerby"äjmi"ä*). Insofern kann *ńad'uma"ajma* in eine Reihe mit *køj"äma* gestellt werden.

Obwohl es nicht sehr wahrscheinlich ist, ist es jedoch wegen der wenigen Formen auch nicht auszuschließen, daß es sich bei *-ma* um Belege für eine (passive) Konstruktion handelt, wie sie Tereščenko (1979) beschreibt.¹¹

Eine Partizipialform *-ma* würde – obwohl zunächst ungewöhnlich – jedoch die oben erwähnte Möglichkeit einer Verbindung mit dem *-de*-Partizip stützen. Doch auch hier gibt es eine andere Möglichkeit, wie *ńerby"äjmi"ä* nahe legt:

(a) ny nõzy kočuyogõnu taniä nilymynd'ikunda ani"ä ńerby"äjmi"ä

‘Ihre Tochter wuchs, während sie so lebten, zu einem großen Mädchen heran [wurde vollhaarig] / Devočka eë čerez nekotoree vremja tak živja, bol'sim podrostkom stala.’ [61: SN3, S. 26/31]

Hier ist *ńerby"ä*- wahrscheinlich Augmentform zu *nerby* ‘šerst’/Haar’, gefolgt von einem translativischen *-m* ‘werden zu’. Im Hinblick auf *ńad'uma"ajma* wäre dann jedoch ein Nominalstamm vorauszusetzen. Dabei sind die Lautverhältnisse in der V"V-Verbindung noch zu beachten.

Neben dem oben bereits angeführten *køj"e* stehen nur drei weitere Belege zur Diskussion. Dabei ähneln die Belege *ńakala"a* und *čirba"a* dem Beleg *ńad'uma"ajma* durch ihre *a"ä*-Struktur am ehesten:

[11] koptua Θoŋgutud'a kačamaΘa nintyzy ńakala"a Θoŋkuzu bonΘa č'Imh'äty manuřäj

‘Das Mädchen schaute auf das Essen, sie nahm es nicht, das Fleisch war alles schon längst verfault. / Devuška na neë posmotrela, ne vzjala eë mjaso, vse protuhšee davno.’ [67: SN3, S. 36/43]

Ein kurzer Überblick über andere finite Formen zu *ńakala"a* zeigt neben dem Negationsstamm und dem identischen Imp2VxAor *näkələ*“, die Vergangenheitsform *ńakalaseama* sowie den Aorist *ńakal'i"e* ‘vzjal’.

Offenbar werden „konsonantische“ Suffixe mit Bindevokal *a* bzw. *ə* (*näkələsyzəm*, *näkələŋə*), „vokalische“, d.h. der "V-Aorist mit *i* angeschlossen (*näkəli"əzy*).

¹¹ *kantana ŋukəgəmanu nəkələmə* ‘Meinen Rentierschlitten kaufte ich für viel (teuer) / Moja narta kuplena dorogo (po-mnogomu vzjala).’ [Tereščenko 1979: 157]

Ähnlich scheint es sich mit dem etymologisch unklaren Beleg *č'irba" a* 'sich gegen etw. stützen/sich an etwas anlehnen' zu verhalten:

- [12] *tənda* Өә°ltad'ata nizɪŋ [*<niziŋ*] ^č'irba" a d'azu^d'ühöbū [*<d'ata^d'ühöbū*]
bū"]

'Stütze dich nicht auf diesen Baumstumpf, (wenn die Rinde abgeht ?). / Na ètot pen' ne opirajsja, kak povjazka razvjažetsja. [107: SN3, S. 11/17]

Dessen einzige weitere existierende Form wird durch *čirbi"iza* repräsentiert:

- (b) d' Amtu ӨarüčäӨa čirbi"iza Өә°ltad'a^na

'Nachdem sie seine Rinde wieder festgebunden hatte, lehnte sie sich an diesen Baumstumpf / Svoju zavjazku zavjazyvaja, ona operlas' o pen'
[112: SN3, S. 11/17]

Durch seine Lautverbindung /y"ε/ statt /a" a/ oder /j"ə/ weicht *ηusy"ε* leicht ab:

- [13] *kounder. kourtüə. ɲaptə nisyza ηusy"ε*

'Mittag. Es ist sonnig. Das Haar wird sich nicht bewegen. / Polden'.
Solnečno. Ne ševal'netsja volos.' [Tereščenko 1979: 198]

Der wahrscheinlich einzige weitere Beleg dieses Stammes (*ηuθyd'ə°*) ist oben bereits als de-Beleg dargestellt worden.

Leider liegt auch hier keine gemeinsamojedische Wurzel vor, so daß die anderen Glieder dieses Etymons herangezogen werden müssen. Diese liegen nur in mit -ptV-, -IV- und -r(V)- abgeleiteten Belegen vor. So gehören ganz sicher die bereits bei Castrén – Schiefner (1855) belegten Formen *ηusea"bte"ama* 'ruhen/rühren, sich', *ηusil'i"ebte"ama* 'rühren', *ηusIrki"em* 'sich rühren', aber auch Formen wie *ηusil'isieta* und *ηusirkandy* (SN) hierher. Obwohl es auch einige Belege mit kurzem (?) Endvokal gibt (*ηuθepty"ä*, *ηuθyd'ə°* etc.) zeugen doch die meisten von einem langen, vokalischen Auslaut des Stammes.

Im Nganasanischen gibt es zwei Suffixarten, die einer Struktur wie *č'irba" a/č'irbi"iza* entsprechen. Am Nomen bezeichnet es das bei Castrén – Schiefner Augment genannte Suffix -bV"V, das häufig in Verbindung mit dem Koaffix -r eine „Vergrößerung“ wiedergibt: *ani"kaurba" a* 'sehr groß', *biərby" a* 'sehr starker Sturm', *bajka"ajrba" a* und *bajka"irba" a* 'Alter/staričišče' usw. Der einzige verbale Beleg ist *kirbi"ema* 'Zeichen machen/zeichnen' (Castrén – Schiefner 1855, S. 49, 305). Es bleibt hier nur noch

festzustellen, daß sich *č'irba" a* lautlich zu *č'irbi"iza* ebenso verhält, wie *ńakala" a* zu *nākali"ə*.

Hierbei wird deutlich, daß der Vokal vor "V, (Vokal)"a in den obigen Belegen im Gegensatz zum Aorist vom Stamm abhängig ist (vgl. oben *ńerby"ājmi" a*). Der Aorist dagegen nimmt offenbar regelmäßig auf den vokalischen Stammauslaut Einfluß. Zwar liegt bei *koj-* ein einsilbiges Verb vor, daß nicht unmittelbar den Mehrsilbern vergleichbar ist, doch wird die obige Feststellung von den restlichen Belegen bestätigt. Damit ist auslautendes /"a/ bzw. /"e/ jedoch nicht geklärt.

In *č'irbi"iza* und *nākali"ə* haben wir ein verbales (V)"V-Suffix, das als Aorist fungiert. Mit der Erklärung dieser Lautverbindung, das das Präsens eines Verbalstammes mit perfektiver Semantik darstellt, tut sich die Forschung schwer. Als Suffix wird sie lediglich von Labanauskas bezeichnet, für Castrén–Schiefner stellt sie sich als „Vokalzertheilung“ (Vgl. Castrén–Schiefner 1854, S. 53) dar und Tereščenko beschränkt sich auf eine rein deskriptive Darstellung.

Wie immer dem auch sei, die Lautverhältnisse zeigen jedoch deutlich, daß die hier untersuchten Formen dem Augment, also dem Nomen deutlich näher stehen als den finiten Verbalformen. Dennoch können sie nicht als Verbalnomen angesehen werden, ebenso wenige wie die oben angeführten *-de* oder *-mə*-Belege. Denn bei echten Verbalnomen würde das Nganasanische statt eines finiten *nisy* eine (fast) unflektierbare „Partikel“ *nintu* verwenden:

- (c) *nūomu nintu" xylədi"ə*, *syty ŋonəntu dūtyrātyzə*
 'Hasen sind keine Feiglinge, er (schützt) sich selbst. / Zajac ne trus, on sebja berežet.' [Tereščenko 1973: 183]

Hinter dem Beleg *xylədi"ə* (vgl. oben [3]) verbirgt sich ein Partizip, das auch zur Bildung von Nomina verwendet wird (vgl. z.B. *basutuo* 'Jäger', 'Jagender'). Ungewöhnlich ist dabei die starke Trennung der Vokale mittels des Stimmbandverschlusses, was allerdings auch manchmal in Formen der Vergangenheit auftaucht (*-sy"ə* statt *-syə* etc., z.B. *ŋazišū"əm*).

Ein Fazit ist wegen der geringen Belege nicht einfach zu ziehen. Obwohl mit *-de*, *-mə* und *-V"V* Stammableitungen des negierten Verbs gezeigt werden konnte, wie sie in dieser Form am Negationsverb nicht vorkommen, wichen sie dennoch nicht vom Muster ab, da auch sie in der Regel den Stimmbandverschluß als Charakteristikum des negierten Verbs aufwiesen. Für die Verbindung *-V"V* traf dies nur deshalb nicht zu, weil im Nganasanischen keine zwei Stimmbandverschlußlaute hintereinander vorkommen können.

Dennoch unterscheiden sich *-de*, *-ma* und *-V"V* von gewöhnlichen Ableitungssuffixen darin, daß sie nicht in finiten Formen der betreffenden Verben vorkommen, somit eine Sonderstellung einnehmen. Ihre Herkunft aus dem nominalen Bereich und somit die Nähe dieser abgeleiteten Negationsstämme zu nominalen Formen (Partizip/Augment) ist nicht unwahrscheinlich, da auch viele andere Suffixe ambivalent, also sowohl nominal als auch verbal verwendbar sind (vgl. oben *-r-bV"V*). Daß es sich (synchron) keinesfalls um ein Nomen handeln kann, läßt sich gerade im Nganasanischen gut zeigen, da in diesem Falle mit *nintu* eine gänzlich andere Negationsweise anzuwenden wäre.

Dagegen spricht auch ein gravierender Unterschied zwischen *-de* und *-V"V*. So ist der erste Vokal der *V"V*-Verbindung mit dem Auslaut des Verbalstammes identische, *-de* dagegen gesellt sich zum Stammauslaut der Aoristformen. Dies wiederum widerspräche einer partizipialen Herkunft von *-de* (vgl. *xylə-di"ə"* und *xili-de"*).

Über die Funktion dieser Suffixe am negierten Verb, aber auch über ihre sichere Herkunft ließe sich zum gegenwärtigen Zeitpunkt also nur spekulieren.

LITERATUR

- Castrén, M. Alexander—Anton Schiefner (Hrsg.) 1854: *Grammatik der samojedischen Sprachen*, St. Petersburg. [Nachdr. 1966, Bloomington, Indiana University.]
- Castrén, M. Alexander—Anton Schiefner (Hrsg.) 1855: *Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen*, St. Petersburg [Nachdr. 1969, Leipzig, Zentralantiquariat.
- Janhunen, J. 1977: *Samojedischer Wortschatz: gemeinsamojedische Etymologien* (Castrenianumin toimitteita 17), Helsinki, SUS.
- Katzschmann, Michael 1993–1994: Die Negation(sverb)en des Nganasanischen, *Néprajz és Nyelvudomány* 35, 47–68.
- Paasonen, H. 1917: Beiträge zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte, Budapest. (Vorabdr. in/Zitiert nach *Keleti Szemle* 13–17.)
- Rédei Károly (Hrsg.) 1988: *Uralisches etymologisches Wörterbuch 1: Ural. u. finn.-ugr.* Schicht, Budapest, Akadémiai.
- Skazki Narodov Sibirskogo Severa* 2-4, 1976–1981, Tomsk, Izd. Tomskogo Universiteta.
- Tereščenko, N. M. 1973: *Sintaksis samodijских языков: простое предложение*, Leningrad, Nauka.
- Tereščenko, N. M. 1979: *Nganasanskij jazyk*, Leningrad, Nauka.

MORFOSZINTAKTIKAI ÉSZREVÉTELEK A NGANASZAN TAGADÁSRÓL

MICHAEL KATZSCHMANN

A tagadóigével történő negáció számos uráli nyelvből kiveszett, az észak-szamojéd nyelvekben azonban másképpen alakult a tagadás: a negatív ige megmaradt, sőt újabb tagadó igék fejlődtek ki.

A többi uráli nyelvhez hasonlóan a nganaszanban is gyakori a szuffikszumok halmozódása. A toldalékok Tereščenko szerint a következő sorrendben járulnak a szótőhöz: képző/aszpektusképző – mód-/időjel – személyrag. Az aspektusképzőt az egyéb képzőktől, a módjeleket az időjelektől nem mindig könnyű elhatárolni.

Tagadó igés szerkezetekben a negatív ige jelöli a szintaktikai viszonyokat, veszi fel az idő- és módjeleket, valamint a személyragokat. Érdekesnek látszik megvizsgálni, hogy a tagadott főigén a tipikus gégezárhangon kívül kimutathatók-e további szuffikszumok.

A csaknem teljes publikált nganaszan nyelvi anyag átvizsgálása alapján megállapítható, hogy a tagadott fő mutat néhány figyelemre méltó sajátosságot. A következő szuffikszumok fordulnak elő rajta: *-nandu/-naendy* voluntatív-optatív, *-ta/-če* imperfektív, *-ru/-lu* tranzitív, *-r* frekventatív/habituatív, *-ptV* imperfektív, *-ku/-gu*?, *-nara/-nara* duratív/habituatív, *-de* ??, *-V"V* ?? s néhány egyedi példa.

A következő toldalékok egyáltalán nem fordulnak elő a tagadott igein: időjelek, a kérdő- és a felszólító mód jele, *-bV* (gerundium), *-nVgV* (szupínium), *-xV/-xVtV*, *-bVnV* (kondicionális), *-gVtV* (iteratív), *-ntV* (??). A *-galice/-kəlice* karitív képző mind a tagadó, mind a tagadott igein állhat. Mivel a tagadott igein jelentkező szuffikszumok közül csak a *-de* és a *-V"V* funkciója tisztázatlan, a szerző csak ezek tárgyalására tér ki részletesen. Felsorolja és elemzi valamennyi adatát, majd áttekinti a számításba vehető magyarázatokat. Összegzésként megállapítja, hogy az adatok szűkössége miatt nem lehet meggyőző megoldást találni. A vizsgált szuffikszumok annyiban sajátosak, hogy a megfelelő igék finitum alakjaiban nem fordulnak elő. Nominális (igenévi?) eredetük fonetikai okokból valószínűsíthető, de szinkrón szempontból semmiképpen nem nomenek.

KAUSATIVE KONSTRUKTIONEN IN DEN URALISCHEN SPRACHEN

TIBOR MIKOLA

Man hat schon oft schriftlich und mündlich erklärt, daß die Phonetik und Phonologie bzw. die Morphologie in den uralistischen Forschungen die Dominanz führen, wobei die Syntax – sinngemäß – in hohem Maße in den Hintergrund gedrängt wird. Solche Feststellungen lassen sich leicht untermauern, z. B. indem man prüft, in welchem Umfang die Phonologie und die Morphologie einerseits, die Syntax andererseits in den zusammenfassenden Handbüchern der Uralistik (z. B. Collinder 1960, Hajdú 1988) behandelt werden. Bei Collinder findet man die folgenden Proportionen: Phonologie 150 S, Morphologie 110 S, Syntax 4 S. Das Buch von Hajdú zeichnet sich durch die folgenden Proportionen aus: Phonologie 20 S, Morphologie 36 S, Syntax 4 S.

Zugleich lassen sich die Feststellungen über die Vernachlässigung der Syntax mit Leichtigkeit widerlegen: man könnte durch mehrere Seiten hindurch die Titel von Studien anführen, die über syntaktische Probleme der einzelnen uralischen Sprachen verfaßt worden sind.

Was ist eigentlich der Grund dafür, daß man ein und dieselbe Frage so unterschiedlich beurteilen kann? Tatsache ist, daß die Syntax in den zusammenfassenden Handbüchern nur zu einem geringfügigen Prozentsatz vertreten ist. Tatsache ist auch, daß sich die syntaktischen Studien durch einen wesentlich günstigeren Prozentsatz im Bereich der uralistischen Fachliteratur auszeichnen. Das Problem kann darin bestehen, daß die syntaktischen Arbeiten der Uralistik im allgemeinen nicht die Rahmen einer Sprache überschreiten. Meiner Ansicht nach wäre es notwendig, mehr vergleichende syntaktische Untersuchungen in der Uralistik vorzunehmen, für die die typologischen Ermittlungen als geeignete Grundlage dienen könnten, die sich auf die Analyse der gleichen syntaktischen Probleme in einer Reihe von verschiedenen Sprachen richten, um – soweit das überhaupt möglich ist – festzustellen, ob sich Gesetzmäßigkeiten oder aber zumindest Tendenzen im Aufbau der untersuchten syntaktischen Konstruktionen abzeichnen.

Als ein beliebtes Thema galt in der Fachliteratur der letzteren Zeit die Untersuchung der kausativen Konstruktionen. Einen guten Überblick über die Ergebnisse dieser Untersuchungen gewähren die Studien von Bernard Comrie (Comrie 1976, 1981, 1988).

In der kausativen Situation wird vom anregenden Subjekt (causer) veranlaßt, gebeten, erzwungen, daß das durchführende Subjekt (causee) etwas unternimmt, bzw. daß etwas mit ihm (dem causee) passiert. Die kausativen Situationen zum Ausdruck bringenden kausativen Konstruktionen müssen sowohl syntaktisch als auch morphologisch untersucht werden. Vielleicht ist es gar nicht überraschend, daß man bisher wesentlich mehr die morphologischen Probleme vorzog als die der Syntax. Deshalb kann ich mir erlauben, die morphologischen Aspekte verhältnismäßig kürzer zu behandeln.

Vom morphologischen Aspekt her betrachtet gibt es drei Typen der kausativen Konstruktion: den analytischen, den derivativen und den lexikalischen Typ.

Der lexikalische Ausdruck kommt in allen Sprachen verhältnismäßig selten vor, es ist aber schon sprachspezifisch, welche Sprache den analytischen oder aber den derivativen Typ bevorzugt, eventuell beides.

1. Die analytische Ausdrucksweise

In diesem Falle wird die Ursache durch ein besonderes kausatives Verb ausgedrückt. Natürlich können mehrere kausative Verben von einer Sprache zum Ausdrücken der verschiedenen Bedeutungsnuancen gebraucht werden. Im Deutschen dient z. B. „lassen“ als kausatives Verb:

Ich lasse ihn Wasser holen.

Auch im Englischen wird zur analytischen Ausdrucksweise gegriffen:

I caused John to go. 'Ich habe bewirkt, daß John wegging.'

He had his son call a doctor. 'Er ließ seinen Sohn den Arzt rufen.'

I made them read out the text aloud. 'Ich ließ sie laut den Text vorlesen.'

Auch im Russischen werden verschiedene kausative Verben verwendet:

заставлять 'nötigen'; просить 'bitten', поручать 'beauftragen/betruen'.

Я заставил его уехать 'Ich habe ihn genötigt, abzureisen.'

2. Die derivative Ausdrucksweise

In den agglutinierenden Sprachen werden im allgemeinen Verben, denen faktitive bzw. kausative Ableitungssuffixe angefügt sind, in den kausativen Konstruktionen verwendet. Das soll an den nachstehenden türkischen Wörtern dargestellt werden:

öl 'sterben' – öl-dür 'töten' (eigtl. bewirken, daß er stirbt) – öl-dür-t 'töten lassen'.

3. Die lexikalische Ausdrucksweise

Allen Sprachen sind einfache, unabweitete kausative Verben bekannt, z. B. dem Englischen *kill* 'töten', dem Finnischen *tappaa* 'töten', dem Ungarischen *öl* 'töten'. Es scheint, daß solche einfache kausative Verben mit gewissen Bedeutungsbereichen verknüpft sind.

Nun wollen wir jetzt zur syntaktischen Untersuchung der kausativen Konstruktionen übergehen. Als die vollständige sprachliche Form einer kausativen Situation gilt dann eine Konstruktion, wenn sowohl die Ursache als auch die Wirkung durch einen vollständigen Satz ausgedrückt werden wie etwa im Ungarischen: *Az apa kérte, hogy a fiú írja le a leckét.* 'Der Vater bat (darum), daß der Sohn die Aufgabe niederschreibt.' Zwischen den beiden Sätzen besteht das Verhältnis der Unterordnung, die Ursache wird durch den Hauptsatz, die Wirkung durch den Gliedsatz ausgedrückt. Solche Sätze sind in allen Sprachen möglich und gebräuchlich, in den meisten Fällen werden jedoch die Sätze verschmolzen. Das kann auf zweierlei Arten erfolgen: 1. Der die Wirkung zum Ausdruck bringende Gliedsatz wird zu einer Infinitivkonstruktion umgestaltet. z.B. im Russischen: *Отец попросил сына написать задание.* 'Der Vater hat den Sohn gebeten, die Aufgabe niederzuschreiben.' 2. Die beiden Sätze werden zusammengezogen, indem das (die Ursache ausdrückende) Verb des Hauptsatzes und auch das (die Wirkung zum Ausdruck bringende) Verb des Gliedsatzes durch ein mit faktitivem oder kausativem Suffix suffigiertes Verb ersetzt werden, so z. B. im Ungarischen: *Az apa leíratta a fiúval a leckét.* 'Der Vater ließ den Sohn die Aufgabe niederschreiben.' Da es nicht möglich ist, zwei einander untergeordnete Subjekte in einem Satz zu setzen, steht nur das anregende Subjekt des Hauptsatzes (causer) im Nominativ, für das durchführende Subjekt des Nebensatzes (causee) muß ein anderer Kasus gewählt werden. Das causee der oben genannten russischen Infinitivkonstruktion steht im Akkusativ, das durchführende Subjekt des ungarischen Beispielsatzes dagegen im Instrumental. Typologische Ermittlungen haben ergeben, daß sich gewisse Regelmäßigkeiten bei der Wahl des Kasus des durchführenden Subjekts nachweisen lassen. Der Nominativ wird vor allem durch den Akkusativ ersetzt. Dieser steht, wie es bereits dargestellt wurde, in den den Nebensatz abkürzenden Infinitiv/Partizipialkonstruktionen, allerdings wird das causee im allgemeinen auch dann in den Akkusativ gesetzt, wenn die kausative Konstruktion ein aus intransitivem Verb abgeleitetes kausatives Verb enthält. Das soll nun durch ungarische Beispiele belegt werden! *A gyerek leül.* 'Das Kind setzt sich.' – *Az anya leültette a gyereket.* 'Die Mut-

ter hat das Kind gesetzt.' *A szalag lobog.* 'Das Band flattert.' – *A fiú lobogtatja a szalagot.* 'Der Junge läßt das Band flattern.'

Anders sind die Bedingungen für den Gebrauch des Kasus, wenn das faktitive Verb aus transitivem Verb abgeleitet wurde, denn neben diesem steht gewöhnlich ein Objekt im Akkusativ, und so würde ein doppelter Akkusativ im Satz stehen. Es sind die folgenden Fälle möglich:

1. Die Sprache duldet den doppelten Akkusativ. In den Infinitiv-/Partizipialkonstruktionen wird dieser von den meisten Sprachen zugelassen, weil eins der Objekte vom finiten Verb, das andere dagegen vom Infinitiv abhängig ist. So kann z. B. in solchen Konstruktionen im Ungarischen ein doppelter Akkusativ stehen: *Elküldtem a fiút könyvet vásárolni.* 'Ich schickte den Jungen ein Buch kaufen.' Anders verhält es sich, wenn ein von einem transitiven Verb abgeleitetes kausatives Verb in den zusammengezogenen kausativen Konstruktionen das Prädikat darstellt, denn in einem solchen Fall würden zwei Objekte zum gleichen Verb gehören. Abgeleitete kausative Verben sind vorwiegend nur in den agglutinierenden Sprachen existent, diese Sprachen lassen es aber im allgemeinen nicht zu, daß das kausative Verb zwei Objekte regiert.

2. Wenn die Sprache den doppelten Akkusativ vermeidet – und das kann man, wie gesagt, als allgemein annehmen –, dann erscheint das durchführende Subjekt (causee) in der Form eines Dativs. Das ist der Fall. z. B. im Türkischen und in der überwiegenden Mehrheit der agglutinierenden Sprachen. In Anlehnung an Comrie werden die folgenden türkischen Beispiele von mir angeführt (Comrie 1981, 169): *Dişçi mektubu müdüre imzalattı.* 'Der Dentist ließ den Direktor den Brief unterschreiben.' Da im Satz ein Objekt schon gesetzt ist (*mektubu* 'den Brief'), wird das durchführende Subjekt im Dativ gebraucht (*müdüre* 'dem Direktor'). Falls aber die Stelle des Dativs schon besetzt ist, muß das causee weiterrücken und wird in solchen Fällen durch eine Konstruktion mit Postposition ausgedrückt, z. B. *Dişçi Hasana mektubu müdür tarafından gösteriti.* 'Der Dentist ließ den Direktor Hasan den Brief zeigen.' Da es im Satz sowohl ein Akkusativ- (*mektubu*) als auch ein Dativobjekt (*Hasana*) gibt, muß sich das causee mit einer Postposition begnügen (*müdür tarafından*) 'durch den Direktor'.

Nach den in zahlreichen Sprachen durchgeführten Ermittlungen wird die Reihenfolge durch Comrie (a.a.O.) folgendermaßen bestimmt: Nom. > Akk. > Dat. > sonstige Kasus (postpositionelle Konstruktionen). Er kommt zur Einsicht, daß das causee immer den höheren (am weitesten links stehenden) freien Platz einnimmt.

Es gibt noch einen Faktor, durch den der Kasusgebrauch des causees beeinflusst wird. Das ist der Umstand, wie weit man über das durchführende Subjekt, den Träger der Handlung die Absicht zur Kooperation voraussetzt. Die Regel für den Kasusgebrauch kann man etwa so formulieren, daß man, wenn sich der Kasus des causees durch einen niedrigeren Wert innerhalb der Rangordnung auszeichnet (d. h. weiter rechts gesetzt wird), mehr Kooperationsabsicht seitens des durchführenden Subjekts annimmt als bei einem höheren Kasuswert des causees. Im Ungarischen kann man z. B. die Gegenüberstellung des Akkusativs und des Instrumentals beobachten: *Az anya köhögtette a gyereket. / Az anya köhögtetett a gyerekel.* 'Die Mutter ließ das Kind husten. / Die Mutter ließ mit dem Kind husten.' Der Instrumental nimmt einen niedrigeren Platz in der Rangordnung ein als der Akkusativ. Den zweiten Satz kann man etwa so auslegen, daß die Mutter das Kind gebeten hat zu husten. Durch den ersteren Satz wird nichts dergleichen eingegeben und empfunden. Um so mehr kann man aber daran denken, daß die Mutter z. B. dem Kind wiederholt auf den Rücken klopfte und auf diese Weise versuchte, den Husten auszulösen.

Nun soll jetzt untersucht werden, ob die Feststellungen der typologischen Ermittlungen durch die kausativen Konstruktionen der uralischen Sprachen bestätigt werden.

An erster Stelle muß ich erwähnen, daß die uralischen Sprachen nicht einheitlich beim Aufbau von kausativen Konstruktionen vorgehen. Beinahe alle Typen kommen in ihnen vor, denen man in den typologischen Studien begegnet. Im folgenden werde ich die kausativen Konstruktionen der uralischen Sprachen nicht danach behandeln, welche von ihnen häufiger bzw. seltener vorkommen, sondern auf Grund der typologischen Rangordnung. 1. Infinitivkonstruktionen, 2. doppelter Akkusativ, 3. causee im Dativ, 4. causee in sonstigen Kasus.

1. Analytische Infinitivkonstruktionen

a) Unter den uralischen Sprachen ist das Estnische die einzige, in der es kein lebendiges faktitives Ableitungssuffix gibt und in der nur die analytische Infinitivkonstruktion zum Ausdrücken von kausativen Situationen verwendet wird. Von den kausativen Verben wird *laskma* 'lassen' am häufigsten gebraucht, aber mehrere andere Verben kommen in dieser Rolle ebenfalls vor, z. B. *lubama* 'erlauben' *käskima* 'auffordern' usw.

Es wurde schon dargestellt, daß das durchführende Subjekt in der Regel im Akkusativ in den kausativen Infinitivkonstruktionen steht, im Estnischen jedoch ist das nicht der Fall. In der mir verfügbaren Fachliteratur habe ich keine Studie gefunden, die einen Überblick über die estnischen kausativen Konstruktionen gewährt hätte. Soweit ich

Estnisch kann, und soweit es aus den von mir gefundenen Beispielsätzen hervorgeht, steht das causee is Estnischen im Adessiv, z. B.

Mina en lase s u l veel äre sõita. 'Noch lasse ich *dich* nicht weggehen.'

Lubage t a l minna. 'Lassen Sie *ihn* gehen.'

Ema käskis t ü t r e l akna avada. 'Die Mutter hat *die Tochter* aufgefordert, das Fenster zu öffnen.'

Neben *käskima* kann allerdings auch ein partitives Objekt stehen:

Ema käskis t ü t a r t akna avada. 'Die Mutter hat *die Tochter* aufgefordert, das Fenster zu öffnen.'

Es ist nicht überraschend, daß gerade das Estnische am meisten von dem in den agglutinierenden Sprachen gebräuchlichen Typ abweicht. Es ist bekannt, daß z. B. das Estnische die einzige uralische Sprache ist, in der die possessiven Personalendungen ausgestorben sind.

b) Auch im Finnischen ist die Infinitiv-(Partizipial) konstruktion ebenfalls recht häufig, ich glaube sogar, sie ist dominant, parallel dazu existiert aber auch die zusammengezogene Konstruktion, die mit einem mit kausativem Ableitungssuffix suffigierten Verb gebildet wird.

In den Infinitivkonstruktionen wird vielleicht das Verb *antaa* 'lassen' am häufigsten gebraucht; gebräuchlich sind allerdings auch die Verben *panna* 'einen dazu bringen, etwas zu tun' und *saada* 'einen zu etwas bewegen'.

Die Kasus werden bei den erwähnten Verben unterschiedlich gebraucht. Beim Verb *antaa* steht das causee im Genitiv, falls es determiniert ist; wenn es aber undeterminiert ist, erscheint es als partitives Objekt.

Annan p o j a n lukea kirjan/kirjaa. Ich lasse *den Sohn* das Buch/ein Buch lesen'.

Der Gebrauch des Genitivs als der Kasus des causees ist typologisch betrachtet recht sonderbar und aller Wahrscheinlichkeit nach sekundär. Ich habe aber jetzt keine Möglichkeit dazu, näher darauf einzugehen.

Die mit den Verben *panna* und *saada* gebildeten kausativen Konstruktionen sind typologisch regelmäßig, sofern der Kasus des durchführenden Subjekts der Akkusativ bzw. der Partitiv, also ein volles oder partielles Objekt ist.

Opettaja panee pojat tekemään työtä. 'Der Lehrer läßt die Jungen eine Arbeit verrichten.'

En saanut heitä tekemään läksyä. 'Ich konnte sie nicht dazu bewegen, die Aufgabe zu machen!'

2. Doppelter Akkusativ

Ich habe bereits in der Einführung erwähnt, daß der doppelte Akkusativ – meines Wissens – ziemlich selten ist. Im Wotjakischen jedoch ist der die meistgebrauchte kausative Konstruktion. Im Band über die Syntax der wotjakischen beschreibenden Grammatik findet man die folgenden Beispiele: (Alatyrev 1970: 168–169).

Dišetis dišet ski s j o s t i sočinenije gožtjiz. 'Der Lehrer ließ die Schüler einen Aufsatz schreiben.'

Školalen direktorez t'amiseti klassin dišet ski s j o s t i škola azbariš ljmiez sužatit. 'Der Direktor der Schule ließ die Schüler der 8. Klasse den Schnee vom Schulhof wegbringen.'

Den bekannten wotjakischen Sprachwissenschaftler V. Kelmakov habe ich ebenfalls um Beispielsätze gebeten, der mir die folgenden Sätze sandte:

Dišetis ni l p i e z gožtet gožtje. 'Der Lehrer läßt die Kinder Brief schreiben.'

Pop a t a j z e ni l p i e z nim šotje. 'Der Pastor läßt den Vater dem Kind einen Namen geben.'

Sad ut'is ni l p i e z šaska merttje. 'Der Gärtner läßt das Kind Blume pflanzen.'

b) Das Norwegischlappische gehört eindeutig zu einem anderen Typ, sie wird aber erst später behandelt, allerdings gibt es im Norwegischlappischen eine merkwürdige Art Satz, der – wie es scheint – einen doppelten Akkusativ enthält. Von Nielsen wird dieser Satztyp behandelt (Nielsen 1926, 366). Fragesätze werden damit beantwortet, und zwar etwa sich entrüstend: 'Nanu, warum denn hätte ich das geschrieben (gesehen), gesagt... usw.' Der Satz enthält ein kausatives Verb und zwei Akkusative. Z. B.

Čallik-go don dâm? – M-bâ m a dâm-gis čaletii?

'Hast du es geschrieben? – Nanu, warum hätte ich es geschrieben?' Die Antwort lautet wortwörtlich etwa: 'Was hätte mich denn das schreiben lassen?'

Vgl. *čallet* 'schreiben'

Mt m ā dām čiegâtî? 'wieso hätte ich das vergessen? – Vgl. *čiekkât* 'vergessen'.

Auch Bartens führt Beispiele für diese Konstruktion an (Bartens, 1989: 224–225).

Son dagahii fatnasa m i d j i i d e. 'Er ließ uns ein Boot machen?

Mii s u dan barggaha? 'Was veranlaßt ihn, das zu tun?' (gemeint ist:

„Nichts bringt ihn dazu, das zu tun“.)

Wie sich die Sache in anderen lappischen Dialekten verhält, ist mir nicht klar. Der einzige Beispielsatz, den ich aus dem Südlappischen habe, gehört zum Typ „doppelter Akkusativ“.

Manne r ā a n t j o e b gierhkemem guedtiehtib. 'I made the ox carry the cradle.' (Lorentz 1973: 12–13).

3. Causee im Dativ

Wie ich bereits erwähnt habe, ist diese Konstruktion nach der Ansicht der Typologie in den Sprachen der Welt am meisten verbreitet. Die uralischen Sprachen bestätigen im wesentlichen diese Feststellung, obwohl es ziemlich viele Ausnahmen gibt, wie das schon dargestellt wurde und wird. Im folgenden werde ich die einzelnen uralischen Sprachen vom Westen nach Osten einzeln behandeln, soweit sie hierher gehören.

a) Im Laufe der früheren Darlegungen habe ich einen interessanten Norwegischlappischen Satztyp genannt, der einen doppelten Akkusativ enthielt, im Norwegischlappischen ist jedoch der Kasus des causees der auch in dativischer Funktion gebräuchliche Illativ. Nielsen 1926 behandelt die kausativen Konstruktionen auf den Seiten 328–329 und führt unter anderem die folgenden Beispiele an:

ač'če ... dâgâtîi niibe r a w ' d a i.

'Der Vater ließ den Schmied ein Messer machen.'

gâlgâk ... gâstâsât'tet mânad b a p ' p i i.

'Du mußt den Pastor das Kind taufen lassen.' vgl. *gâstâšit* 'taufen'.

b) Im Tscheremissischen wird ebenfalls der Dativ als der Kasus des causes verwendet. Von Berezki wurde das mit zwei Beispielen belegt (Berezki, 1990).

awilan ... watâm šuđalâktem.

'Ich lasse meine Mutter meine Frau verfluchen.'

māj pašam ... om āštākte tō m d a l a n.

'Euch lasse ich keinerlei Arbeit verrichten.'

c) Auch das Syrjänische folgt der typologischen Tendenz. A. Kövesi führt die folgenden Sätze an (A. Kövesi 1965: 92)

Me kışkeda ... piñ d o k t o r l i.

'Ich lasse den Arzt den Zahn ausziehen.'

Mame ... gižedis pišme m e n i m.

'Mame läßt mich einen Brief schreiben.'

d) Auch im Ostjakischen gilt der Dativ als der Kasus des causees, soweit ich das anhand der wenigen verfügbaren Beispiele beurteilen konnte. In den ostjakischen Chrestomathien werden die kausativen Konstruktionen nicht behandelt. Nach langem Suchen war ich dann auf das nachstehende Beispiel gestoßen (Karjalainen—Toivonen 1948: 235)

mā jājam ... j ō γ ā weraltim.

'Ich lasse ihn eine Axt machen.'

In der ostjakischen Fachliteratur habe ich dieses einzige Beispiel gefunden, zum Glück kann ich aber auch weitere Beispielsätze anführen. Die wissenschaftliche Assistentin des Lehrstuhls für Finnougristik der Universität Szeged, Katalin Sipőcz, hat in St. Petersburg die manuskriptionelle Monographie von N. A. Lyskova studiert und die folgenden Beispielsätze für mich darin gefunden:

apsem ... jernasl a m p a m ānšuptasle

'Mein jüngerer Bruder ließ den Hund sein Hemd zerreißen.'

ānkem ... l o j η ə l a jernas wānšuptas

'Mutter ließ ihre Freundin das Kleid zuschneiden.'

Alle drei Beispielsätze sind eindeutig. Es ist jedoch denkbar, daß die Bezeichnung des causees trotzdem komplizierter ist. Ich halte das nicht für ausgeschlossen, denn der Gebrauch der Kasus in den kausativen Konstruktionen ist im nahe verwandten Wogulischen recht eigenartig, wie das im späteren noch darzustellen sein wird. Man muß allerdings zugeben, daß selbst Sprachen, die nahe verwandt sind, unterschiedlich die kausativen Konstruktionen aufbauen können, siehe etwa im Syrjänischen und im Wotjakischen.

e) Zu meiner Überraschung habe ich recht schwer Beispiele für die kausativen Konstruktionen im Nenzischen gefunden. Das Nenzische gilt zwar als mit Abständen die bekannteste samojedische Sprache, die kausative Konstruktion wird jedoch von keiner einschlägigen Grammatik behandelt. Schließlich war es mir gelungen, ein Beispiel in Tereščenko 1965: (606) zu finden:

ηudamda... š ā t o n' šātolaštāweda

'Er ließ *den Polarfuchs* seine Hand beißen.'

Der Kasus des causees ist hier – und auch in den anderen samojedischen Sprachen, wie man das noch sehen wird – der Lativ-Dativ.

f) Für das sehr wenig bekannte Enzische habe ich nur einen Beispielsatz gefunden:

Mod' koduj ε s i h u ŋ sedataw. Ich lasse *meinen Vater* Schlitten machen.'

(Sorokina 1975: 139).

g) Die nganasanische kausative Konstruktion wird von Tereščenko ausführlich beschrieben und durch mehrere Beispiele belegt (Tereščenko 1979: 227–228).

s ū a r t ā t u ... tāmtu koturuptud'a b'i"ā.

'*Seinem Freund* den Befehl erteilend, daß dieser das Rentier töten soll, ging er davon.'

η ā n t u t ā ... horāmtu kačemāruptusa koptua kaul'i"3ə.

'Nachdem sie *den Jungen* ihr Gesicht anschauen ließ, ging das Mädchen davon.'

ŋ ū o n t ā n ā ... əmā tā koturuptu"

'Laß *meinen Sohn* dieses Rentier töten.'

h) Bei Helimskij findet man die Beschreibung der sölkupischen kausativen Konstruktionen (Kuznecova, A. I. – Helimskij, E. A. – Gruškina, E. V. 1980: 213–214). Vom ihm zitiere ich die folgenden Sätze:

Mat k u m y n y k ... wəcyp tityraltysam.

'Ich ließ *den Mann* das Fleisch wegbringen.'

T i m ŋ a q ā n t y ... anty tityraltäty mat cəty.

'Man ließ mir *meinen Bruder* das Boot holen.'

Na ime ... porqymty šūtyraltentytyty š ū t y r t y l' q u m y n y k.

'Diese Frau läßt *den Schneider* einen Mantel nähen.'

i) Als letzte wird die wogulische Sprache von mir in diesem Teil behandelt. Bei der Erörterung von mehreren Sprachen habe ich darauf hingewiesen, daß ich nur schwer Literatur über die kausativen Konstruktionen gefunden habe. Im Falle des Wogulischen bereitete das keine Schwierigkeiten, weil der namhafte Sprachwissenschaftler Rombandeeva – selbst von wogulischer Abstammung – mehrere Studien diesem Problem gewidmet hat (Rombandeeva 1960, 1962, 1973, 1979). Anhand der einschlägigen Literatur bzw. der Beispiele kann man feststellen, daß im Wogulischen der Dativ den Kasus des causees darstellt:

Omam lā w t' i j a n ... wāj wāraltas.

‘Mutter ließ *Klwdija* Stiefel nähen.’ (Rombandeeva 1979: 76).

Ant'ipka akim ... p ē k a r n i ō j k a n pulka nāñ wārłaptas.

‘Onkel Antip hat *den Bäcker* Brot backen lassen.’ (Rombandeeva 1979: 106).

Allerdings gibt es auch Konstruktionen, die sich durch einen anderen Kasusgebrauch auszeichnen:

ā n ə m pīsmal xasseltaste. ‘Sie ließ *mich* einen Brief schreiben.’ = Eigtl.

‘Mich ließ sie mit einem Brief schreiben. (Rombandeeva 1973: 53).

Ira Kātja jot ā γ i supil jūntiltaptas.

‘Durch Katja ließ Ira *das Mädchen* ein Kleid nähen.’ = Eigtl. ‘Ira ließ das Mädchen durch Katja mit einem Kleid nähen.’ (Rombandeeva 1962: 239).

Diese überraschende, den typologischen Tendenzen widersprechende Konstruktion wird von Dorottya Dolovai (Dolovai 1993: 43 – 50) erklärt. Die Verfasserin weist darauf hin, daß das Objekt im Wogulischen oft in der Form des Instrumentals ausgedrückt wird, und wenn das Objekt des Verbs im Instrumental steht, dann steht dem nichts im Wege, daß das causee den Platz des Akkusativs als den höchstwertigen freien Platz auf der Rangliste der Kasus Nom. → Akk. → Dat. → Instr. → sonstige Kasus einnimmt. Diese Erklärung ist überzeugend. Das Wogulische gebraucht häufig den Instrumental dort, wo andere Sprachen den Akkusativ verwenden. Zur Behandlung der einschlägigen Literatur habe ich keine Möglichkeit, ich beschränke mich lediglich auf das Zitieren einiger Ausdrücke aus einer Studie von Lavotha (Lavotha 1953: 209 – 210).

ural wārsanl, jirl jirsanl ‘Sie bauten ihm einen Opferspeicher, brachten ihm ein Blutopfer dar’ (Kannisto – Liimola 1951: 67).

am ošlěkl mēšīflām 'ich ziehe dir einen Pelz an' (Kannisto–Liimola 1951: 12).

kolāl pītistānam 'ich habe für euch Fische gekocht' (Kannisto–Liimola 1951: 322).

Solche Konstruktionen sind auch im Ostjakischen recht häufig (vgl. Honti 1984, 85), deshalb sollte man untersuchen, ob das causee im Akkusativ stehen kann, wenn das Objekt des kausativen Verbs im Instrumental erscheint.

4. Das causee in sonstigen Fällen

a) Im Ungarischen gilt der Instrumental als der Kasus des causees:

Az apa leíratja a fiát a feladatot. 'Der Vater läßt seinen Sohn (eigtl. mit seinem Sohn) die Aufgabe schreiben.'

A kovácsa megpatkoltatta a lovat. 'Ich ließ den Schmied das Pferd behufen' (eigtl. 'mit dem Schmied').

b) In den zusammengezogenen Konstruktionen wird auch im Finnischen der Instrumental als der Kasus der causees gebraucht, obwohl – wie bereits gesehen – auch die analytischen kausativen Konstruktionen beliebt sind, z. B.

Minä rakennutin talon mura-reilla. 'Maurer ließ ich das Haus aufbauen' (eigtl., 'mit Mauern').

Väpeli laulattaa lokkaila virren. 'Der Feldwebel ließ die Rekruten das Lied singen' (eigtl. 'mit den Rekruten').

c) Ganz eigenartig wird das causee im Mordwinischen ausgedrückt, wo eine postpositionelle Konstruktion zu diesem Zweck verwendet wird. Das soll nun an einigen Beispielen dargestellt werden. Die ersten beiden Beispiele sind der mordwinischen beschreibenden Grammatik entnommen worden (Cygankin 1980: 329).

Uskovinze ... Kužmat'a l'ezdīčatneñ ked'ste naksado čocktneñ. 'Kuzma-alt ließ die Helfer die morschen Hölzer hinaustragen.'

Kovamol'i ..., kozoñ a sovi, jala stada ked'ste nze sajevt'it. 'Wohin er auch geht, wohin er auch kommt, läßt man ihn überall die Herde weiden.'

Auf meine Bitte wurden mir mehrere Beispiele von der mordwinischen Lektorin unseres Lehrstuhls Marija Imajkina genannt:

Ersa: *avaš kandovś t'ejt'erenze ked'stę ved'*

Mokša: *avaš kanfś st'iren' käd'sta ved'*

'Die Mutter ließ ihre Tochter Wasser holen.'

Ersa: *babaš nućkanzo ked'stę ślavitze kijaksont'*

Mokša: *babaš unokonc käd'sta štaftoze kijakst'*

'Die alte Frau ließ ihre Enkelin den Fußboden aufwaschen.'

Somit bin ich zum Schluß meiner Darlegungen über die kausativen Konstruktionen der uralischen Sprachen gekommen. Wie ich sehe, wird es lohnen, weitere Teilermittlungen in diesem Themenkreis durchzuführen, da uns die kausativen Konstruktionen mehrerer Sprachen nur lückenhaft bekannt sind.

Aus diesen Darlegungen ergibt sich für mich die Konklusion, daß das causee der kausativen Konstruktionen in der uralischen Grundsprache durch den Dativ bzw. durch irgendeinen Lativkasus ausgedrückt wurde. Darauf deuten die typologischen Untersuchungen, die Angaben der Mehrheit der uralischen Sprachen hin. Es ist beachtenswert, daß die archaischesten uralischen Sprachen den Dativ für das causee verwenden.

Irodalom

Alatyrev, V. I. Red. 1970: *Грамматика современного удмуртского языка. Синтаксис простого предложения*, Iževsk, Udmurtija.

Bartens, Hans–Herrmann 1989: *Lehrbuch der saamischen (lappischen) Sprache*, Hamburg, Helmut Buske.

Bereczki Gábor 1990: *Chrestomathia ceremissica*, Budapest, Tankönyvkiadó.

Collinder, Björn 1960: *Comparative Grammar of the Uralic Languages*, Stockholm, Almqvist & Wiksell.

Comrie, Bernard 1976: The Syntax of Causative Constructions: Cross-language similarities and divergences, in Shibatani, M. ed.: *Syntax and Semantics, Vol. 6 (The Grammar of Causative Constructions)*, New York, Academic Press.

Comrie, Bernard 1981: *Language Universals and Linguistic Typology*, Oxford, Basil Blackwell.

Comrie, Bernard 1985: Causative verb formation and other verb deriving morphology, in Shopen, T. ed.: *Language typology and syntactic description, Vol. 3*, Cambridge, Cambridge University Press, 309–348.

- Cyankin, D. V. Szerk. 1980: *Грамматика мордовских языков*, Saransk, Mordovskoe Knižnoe Izdatel'stvo.
- Dolovai Dorottya 1993: Die kausativen Konstruktionen im Wogulischen, *Nyelvelő* 5, 43–50.
- Hajdú Péter 1988: *Az uráli nyelvészet alapkérdései*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Honti László 1984: *Chrestomathia ostiatica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Kannisto A. – Liimola, M. 1951: *Wogulische Volksdichtung I. Band = Mémoires de la Société Finno-ougrienne 101*.
- Karjalainen, K. F. – Toivonen, Y. H. 1948: *Ostjakisches Wörterbuch*, Helsinki, SUS.
- A. Kövesi Magda 1965: *A permi nyelvek ősi képzői*, Budapest, Akadémia Kiadó.
- Kuznecova, A. I. – Helimskij, E. A. – Gruškina, E. V. 1980: *Очерки по селькупскому языку; тазовский диалект. Том I*, Moskau, Izd. Moskovskogo Universiteta.
- Lavotha Ödön 1953: A tárgy jelölése a manysiban, *Nyelvtudományi Közlemények* 54, 200–218.
- Lorentz, O. 1973: *Predicate raising and word structure in Lappish and in general = Working Papers in Linguistics No. 4*, Oslo, University of Oslo.
- Lyskova, N. A. (o. J.): *Синтаксис имени существительного в обско-угорских языках (семантический аспект)*, Leningrad, Manuskript.
- Nielsen, Konrad 1926: *Lærebok i Lappisk, I. Grammatikk*, Oslo, A. W. Brøgers.
- Rombandeeva, E. I. 1960: Каузативные формы мансийского глагола, in: *Ученые записки 167*, Leningrad, Leningradskij Gos. Universitet im A. I. Gercena, Kafedra jazykov narodov Krajnego Severa, 71–84.
- Rombandeeva, E. I. 1962: Каузативные глаголы в активных и пассивных синтаксических конструкциях мансийского языка, *Вопросы финно-угорского языкознания*, Moskau–Leningrad, 235–256.
- Rombandeeva, E. I. 1973: *Мансийский (вогульский) язык*, Moskau, Nauka.
- Rombandeeva, E. I. 1979: *Синтаксис мансийского (вогульского) языка*, Moskau, Nauka.
- Sorokina, I. P. 1975: К вопросу о залоге в энецком языке, in: *Menovščikov, G. A.: Исследования по грамматике языков народов СССР*, Moskau, Akademija Nauk SSSR, 16–144.
- Tereščenko, N. M. 1965: *Ненецко–русский словарь*, Moskau, Sovetskaja Enciklopedija.
- Tereščenko, N. M. 1979: *Нганасанский язык*, Leningrad, Nauka.

KAUZATÍV SZERKEZETEK AZ URÁLI NYELVEKBEN

TIBOR MIKOLA

A szerző Comrie munkásságára támaszkodva vizsgálja az uráli nyelvek kauzatív szerkezeteit. E szerkezeteknek három morfológiai típusát különbözteti meg: 1. az analitikusat (pl. német *Ich lasse ihn Wasser holen* 'Vizet hozatok vele'), 2. a derivációsát (pl. magyar *hoz-at*), 3. a lexikait (pl. magyar *öl* 'elődézi, hogy meghaljon').

A vizsgált szerkezeteket mondattani szempontból is lehet osztályozni. A kauzatív szerkezetek tartalmaznak kezdeményező alanyt (causer), aki a cselekvést, okozatot kiváltja, és kivitelező alanyt (causee), aki a kért, előidézett cselekvést végrehajtja. *Az apa a fiúval leírta a feladatot* mondatban a causer az apa a causee a fiú. A causer nominatívuszban áll, a causee kifejezési módja változó: akkuzatívusz, datívusz, egyéb lokális eset, névutós szerkezet. A leggyakrabban a datívusz használatos.

A causee esethasználatáról az egyes uráli nyelvekben a következő áttekintést lehet adni.

Finn: adesszívus (derivációs típusnál), genitívusz (analitikus típusnál) – Észt: adesszívus (néha partitívusz), Lapp: datívusz, ritkán akkuzatívusz – Mordvin: névutós szerkezet – Cseremiszt: datívusz – Votják: akkuzatívusz – Zürjén: datívusz – Vogul: datívusz – Osztyák: datívusz – Magyar: instrumentális – Szamojéd nyelvek: datívusz. A felsorolásban a datívusz megjelölés olykor olyan latívuszi határozót jelöl, amelynek a részeshatározói funkciója is van.

Mivel a nyelvek többsége, köztük a legarchaikusabb uráli nyelvek, a causeet datívuszban használják, valószínűsíthető, hogy a causeenak ez az ősi kifejezőmódja.

A NGANASZAN IGÉK ASPEKTUSÁRÓL

NAGY BEÁTA BOGLÁRKA

1. Az igék aspektus szerinti osztályozása Tereščenkónál

Tereščenko *Nganasanskij jazyk* című könyve érinti az aspektus kérdését is.

A szerző meggondolásai alapján a nganaszan igetöveket három csoportba oszthatjuk (T79: 177 – 178).

Az első csoportba kerülnek azok az igék, amelyeknek a töve folyamatosságot fejez ki (osnovy, oboznačajuščie prodol'žitel'noe, dljaščeesja dejstvie).¹ Ebben az esetben a szerző példákat nem hoz.

A második csoportba kerülnek azok az igék, amelyeknek a töve eleve befejezettséget fejez ki (osnovy, peredajuščie kratkovremennoe dejstvie):

Ezen a csoporton belül is két alcsoportot különböztet meg Tereščenko:

a) egyes esetekben az imperfektív és a perfektív alakot csak az infinitívusképző előtti tövégi magánhangzó eltérése különbözteti meg (odnokornevye glagoly):

η'itəd'a – η'itid'i 'vešat' – povesit'' T79: 177

ləptəbūša – ləptəbasa 'vozvraščat'sja obratno – vozvratit'sja obratno'

T79: 178

b) más esetekben eltérő alakok fejezhetik ki a párokat (raznokornevye glagoly):

ηədūša – kačeməša 'videt' – uvidet'' T79: 178

A harmadik csoport olyan igéket tartalmaz, amelyek az aspektus szempontjából semlegesek (nejtral'nye). Tereščenko szerint ilyen esetben az aspektus kérdését a szövegkörnyezet dönti el. Ilyen ige pl. a vární 'ždat', podoždat'' jelentésű *ηatəd'a*, *barəd'a* T79: 178.

Példamondatot – állításának alátámasztására – sajnos ebben az esetben nem közöl a szerző. Más helyen közölt példamondatai, amelyek ezeket az igéket tartalmazzák, arra engednek következtetni, hogy a két ige a perfektív igék csoportjába tartozik:

¹Egy ige akkor és csakis akkor folyamatos, ha az ige által leírt cselekvés, történés vagy folyamat az adott időtartomány legtöbb résztartományában érvényes.

Egy ige akkor és csakis akkor befejezett, ha az ige által leírt cselekvés, történés vagy folyamat csak az egész szóban forgó időtartományra érvényes, azaz nincs olyan osztata, amelyre érvényes lenne. (Kiefer 1992: 808)

Syty d'ad'i"küđ'emtu nısyəd'e nıkələ" kuod'ümu barə-tə-sudə/ηatə-tə-sudə.

tő 52 FJ

T79: 197

He получивший своей доли мужчина будет ждать.

A Helimskij (1989b: 3) által lejegyzett adatban is az ige folyamatos párja áll:

N'üatə id'a" a buəηəə, maagəə Hotəryə tym'inia ηatə-tə-tu.

tő 52 JJ

H89b: 3

Пусть говорит отец твоих детей, твёрдый Хотарыз теперь ждёт его.

Tereščenkónál találhatunk olyan adatot is, ahol az ige perfektív alakja szerepel:

Küđähü" tyη mađajčütənə barə-sudə-m.

T79:187

tő FJ Sg1

Завтра буду вас в гости ждать.

Ebben az esetben tehát midkét ige perfektív szemléletű, folyamatos párjukat pedig a *-tə*-képző (l. később) segítségével képzik:

barəd'a T79: 178 — barətəsa T79: 244,

ηatəd'a T79: 244 — ηatətə- T79: 179.

1.1 Az aspektusképzők

Az aspektus az ige szemantikájával is összefüggésben van. A képzetlen igék nagy részének is van aspektusértéke, de a nganaszan nyelvben vannak morfológiai elemek is, amelyek kifejezhetik a cselekvés folyamatosságát, ill. momentán jellegét. Tereščenko hatféle aspektusképzőt sorol fel a nganaszanban, ezek közül néhány egyes tövekhez szemantikai okokból nem kapcsolódhat:

– a *čid'i* 'vojtí' igét folyamatossá lehet tenni, *či-tə-sy* 'vhodit', T79: 236, de inchoatívvá már nem.

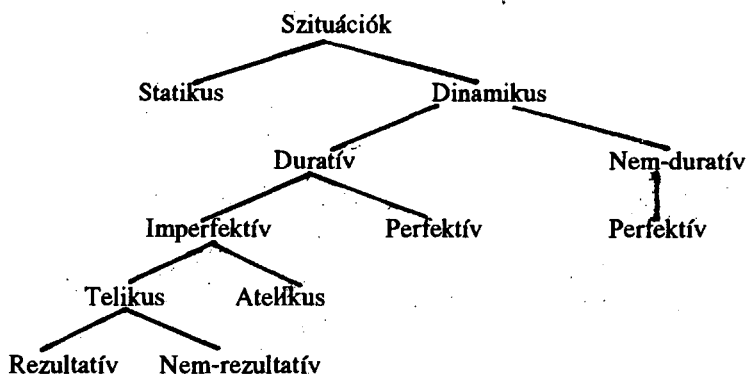
– a *buod'a* 'govorit' igéből lehet kezdő igét képezni, *buo-gal-sa* 'zagovorit',² T79: 236, de folyamatos igét nem.

Ez minden bizonnyal így van, csak a *beszél*ni ige irreleváns az aspektus szempontjából, az inchoatív képző pedig nem aspektusképző. Ha a Kiefer által adott aspektus-definícióból indulunk ki, miszerint az aspektus a szituációk belső időstruktúrája (Kiefer 1983: 149), akkor kétféle szituációt kell megkülönböztetnünk: a statikust és

²A *-gal-* képző jelentése alapján a *pogovoriti* pontosabb fordítás lenne. (E. Helimskij szóbeli közlése.)

a dinamikus. A statikus szituációk állapotokat írnak le, míg a dinamikusak folyamatokat, cselekvéseket vagy eseményeket. Ebből a meghatározásból az következik, hogy az aspektus alapvetően a mondatok tulajdonsága. Ugyanakkor Kiefer szerint szintén beszélhetünk egyes esetekben az igék aspektusáról is, ilyenkor az **ige aspektusa az ige hozzájárulása a mondat aspektusához** (Kiefer 1983: 150). Vannak olyan nyelvek, amelyekben a lexikális elemek aspektualitása eleve adott és nagy mértékben meghatározza a mondat aspektusát. Ezek közé tartozik az orosz és a nganaszan nyelv is. Ezek az ún. aspektusnyelvek (Kiefer 1992: 82).

Az aspektust csak oppozícióban lehet értelmezni, a definícióból pedig következik, hogy ez az oppozíció csak akkor jöhet létre, ha ennek tagjai időstruktúrájukban különböznek (Kiefer 1983: 162). A statikus és dinamikus szituáció nem alkot ilyen oppozíciót, valamint a statikus szituáció esetén az imperfektív-perfektív oppozíciónak sincs értelme. Kiefer megfontolásai alapján a következő ábrával lehet szemléltetni az aspektusbeli oppozíció értelmezési tartományát (Kiefer 1983: 146-160):

Tereščenko szerint a nganaszan nyelv hatféle aspektusképzője a következő lenne (T79: 237):

– imperfektív: <i>-ta</i>	– frekventatív: <i>-r</i>
– duratív: <i>-guj/-kuj</i>	– inchoatív: <i>-la/-ra/-ma/-ka/-"ka</i>
– habituatív: <i>-mymb'a/-hon</i>	– transzlatív: <i>-m³</i>

³A Tereščenko által adott csoportosításon nem változtattam, a képzők jelentését is úgy adom meg, ahogy az nála található. Evgenij Helimskij szóbeli közlése alapján a *-ka/-"ka* képző, nem inchoatív, hanem rezultatív képző.

Már a felosztásból is látszik, hogy Tereščenko az akcióminőséget és az igeszemléletet nem különíti el világosan.

Az akcióminőség és az igeszemlélet között van összefüggés.

A nganaszan példák vizsgálata azt mutatja, hogy a felsorolt 6 képző közül 3 esetben előtérbe került az igeszemlélet kifejezése. Ez a három képző az imperfektív (NTƏ), a duratív (KUJ) és a frekventatív (R). Hogy ezek egyfajta rendszert alkotnak, arra abból is lehet következtetni, hogy komplementáris disztribúcióban állnak egymással. (Erről l. az egyes képzőknél). Az inchoatív és a szokásos cselekvést kifejező képzőknél ilyen szempontok nem merülnek fel, ezeket itt nem kell figyelembe venni. A transzlatív képző sem változtat az aspektuson, annál is kevésbé, mert a példákból világosan kiderül, hogy ez alapján véve denominális képző, bár ritkán deverbális képzőként is használatos:

katəgə 'svetlyj'	katəg'i-m-ši 'rassvesti'	T79: 245
heŋkə 'čěrnij'	heŋg'i-m-ši 'počernet''	T79: 245
ŋəɖusy 'byt' vidnym'	ŋətu-m-sy 'stat' vidnym'	T79: 245

Emiatt Tereščenkónak csak a további három képzőről alkotott véleményét érdemes megvizsgálni.

A) Az imperfektív képző a *-tə-* (ill. fonetikai alternánsai) képzetlen és képzett tövekhez is járulhat.

huansa — huan-tə-d'a	'položit' — klast''	T79: 238
52		
h'ifid'i — h'ifi-tə-sy	'svarit' — varit''	T79: 238,
52		ahol a <i>-fi-</i> tranzitív képző.
kotumsa — kotum-tə-sa	'stat' — stanovit'sja purgoj'	T79: 246,
52		ahol az <i>-m-</i> transzlatív képző.

A nganaszan nyelvben szokás beszélni egy *-t-* elemről, valamint egy gégezárhang és egy magánhangzó kapcsolatról ("V"), melyek az aoristosi időben⁴ ragozás során

⁴A szamojéd nyelvekben létezik egy ún. semleges idő (aoristos). Ebben az időkategóriában az időértéket nem időjeles alakok jelölik, hanem az ige aspektusa lesz döntő. A perfektív értékű ige aoristosa befejezett, múlt idő jellegű, a közlés pillanata előtt végbement cselekvésre vonatkozik. Ezzel szemben az imperfektív értékű ige aoristosa folyamatos, jelen idő jellegű.

Nyenyec: *haš* 'meghalni' — mivel az ige perfektív, ragozás során múlt idejű lesz: *ha* 'meghalt'
nuš 'állni' — mivel az ige imperfektív, ragozás során jelen idejű lesz: *nu* 'áll'

(Hajdú 1966: 73)

jelennek meg az igéken. „У глагольных основ, имеющих значение несовершенности, как непроединных, так и производных личные показатели неопределённого времени присоединяются при помощи суффикса -т- (с последующим гласным, реализующимся в ряде фонетических вариантов: -ту, -тѹ, -нту, -нду, -нды, -ты, -ті, -че, -чѹ, -чи), а у глагольных основ со значением совершенности посредством гортанного смычного (ʔ) с последующим гласным.” (Tereščenko 1979: 198.) Pl.

hođetəsa ‘pisat’	hođetə-ndu-m ‘pišu’	T79:198
hotəd’a ‘napisat’	hođū-ʔə-m ‘napisal-ja’	T79:198

A fentiek szerint az aoristosi -t-nek meglehetősen nagy az alternációs lehetősége. A nganaszan nyelvben a mássalhangzók alternációját két nagyobb tendencia vezérli: a ritmikai és a szótaggradáció.⁵ A ritmikai gradáció szerint páros morákban az erős fok, páratlanokban pedig a gyenge fok jelenik meg. Ha a -t-, ill. -nt- végződéseket nézzük:

erős fok	gyenge fok
t	δ
nt	t

A ritmikai gradáció alapján ez a három mássalhangzó, ill. a -t- lágy párjaként a -t’- (č) jelentkezik a végződésben.

A szótaggradáció hatására a n y f l t szótag elején jelentkezik az erős fok, a z á r t szótag elején pedig a gyenge fok. Ez a -t-, ill. -nt- végződéseket tekintve a következőt jelenti:

erős fok	gyenge fok
t	δ
nt	nd

Figyelembe kell venni, hogy a ritmikai gradáció hierarchikus viszonyban áll a szótaggradációval, ill. a szótaggradáció hatása nem tevődik rá a ritmikai gradációéra (Helimskij 1989a: 9). A két gradáció alapján tehát a végződésben a következő mássalhangzók, ill. mássalhangzókapcsolatok fordulhatnak elő: t, nt, nd, δ. A tárgyalt formáns alapalakja minden bizonnyal az NTU alak, ami azt jelenti, hogy a δ variáns nem szerepelhet a végződésben. Ez példán szemléltetve a következőt jelenti: a *nilyd’i* élni Sg1 alakja

⁵Helimskij 1989a

nily-ty-m. A *-ty-* zárt szótagban van, ezért itt a szótag-gradáció szerint *-nd-*nek kellene megjelennie, a ritmikai gradáció szerint viszont páratlan morába esik, ezért itt *-t-* elem áll.

Tereščenko nem mindig különíti el az imperfektív *-tə-* (NT) képzőt és azt a *-t-* (NTU) elemű formánst, amely az aoristosi időben jelenik meg az igéken. Szerinte ez az aoristosi formáns néha olyankor is jelentkezik a ragozás során, amikor ott már szerepel egy *-t-* elemű szuffiks:

hyləd'atəd'i » *hyləd'a-tə-tu-m* 'bojus' T79: 178

ηηgutusa » *ηηgu-tu-ndu-m* 'kriču' T79: 178

Ugyanakkor szerinte ez a *-t-* formáns múlt és jövő időben szinte sosem jelenik meg, de néhány esetben mégis megőrződik (Tereščenko 1979: 179).

Syty d'ad'i"küđ'emtu nisyəd'e nākələ" kuod'ümu *ηatatəsudə* T79: 179

He получивший своей доли мужчина будет ждать.

Tereščenko magyarázatából kitűnik, hogy a képzőt és az aoristosi formánst nem választja el egyértelműen egymástól. A két elem nem ugyanaz, egészen más szerepet töltenek be. Az a *-t-* elem, amely időnként jövő és múlt időben is megjelenik az igéken, nem más, mint az imperfektív képző (NTƏ). A másik *-t-* elem pedig az aoristosi formáns (NTU), mely Labanauskas véleménye szerint a jelen idő jele a nganaszanban⁶ (erről l. az utolsó fejezetet).

B) A duratív *-guj/-kuj* (KUJ) képző rendszerint képzett tárgyas igék folyamatossá tételére szolgál:

ηətum-ty-si – *ηətum-ty-guj-ši* 'pokazat' – pokazyvat' T79: 240

46 46 53

vö. *ηuom-tə-sa* 'ženit'sja', de: *ηuom-tu-guj-ša* 'ženit' T79: 240

C) A frekventatív *-r-* (R) képző a cselekvések ismétlődésének kifejezésére szolgál:

čünüd'a – *čünü-r-ša* 'ponjuhat' – njuhat' T79: 242

55

kərygəl'id'a – *kərygəl'i-r-ša* 'ostanovit'sja – ostanavlivat'sja v puti'

55

T79: 242

⁶Labanauskas 1975a

Valójában a frekventatív képző nem tisztán aspektusképző, mégis ilyen szerepet kell neki tulajdonítani, mivel a *-tə* képző és az *-r-* képző a példák alapján kizárják egymást.

2. A nganaszan igék aspektusa

Ezek után vizsgáljuk meg a nganaszan ige-tövek aspektusát! Az ige-töveket elsődlegesen két nagy csoportba oszthatjuk. Vannak olyan igék, amelyek az aspektus szempontjából értelmezhetők, míg más igék nem. Ez utóbbi csoport igeinek aspektusáról nincs értelme beszélni, mivel ezek nem dinamikus szituációt írnak le, így ezek szemantikailag nem értelmezhetők a perfektív-imperfektív korrelációban. Ugyanakkor a statikus szituációt kifejező igék formailag úgy viselkednek, mint az imperfektív igék, tehát ragozás során megjelenik az aoristos NTU. Ebbe a csoportba tartoznak pl. a következő igék:

nilyd'i	'élni'	isa	'lenni'	sorud'a	'esni (eső)'
kərbud'a	'akarni'	buod'a	'beszélni'	nojbəusa	'dolgozni'
d'örəd'a	'sírní'	nisy	tagadó ige stb.		

Ebbe a csoportba tartozik néhány olyan ige is, amely történetileg tartalmaz egy *-r-* elemű képzőt is, de ma már ezek az igék nem alkotnak aspektuspárokat:

səŋŭrsa	'smotrét'	T79: 276	*səŋə-	SW: 133
hursy	'iskat'	T79: 244	*pe-, *pō(ng)	SW: 119

Az ősi alakok világosan mutatják, hogy az *-r-* nem tartozik a tőhöz. Ez az *-r-* a frekventatív képző lehet.

Ezekből a statikus szituációt kifejező igékből is lehet befejezett igt képezni, ilyenkor azonban a képzett ige jelentése is módosul. Megváltozik tehát az ige akcióminősége:

kərbud'a	'hotet'	kərbuləsa	'zahotet'	T79: 243
buod'a	'govorit'	buogəlsa	'pogovorit'	T79: 236
d'örəd'a	'plakat'	d'örələsa	'zaplakat'	T79: 243

A többi ige az aspektus szempontjából párokat alkot. Mielőtt ezeket a csoportokat megvizsgálánk, külön kell választani egy csoportot, melybe csak néhány ige kerül. Ezek szintén párokat alkotnak, de nem képző segítségével, hanem a tővégi magánhangzó vagy mássalhangzó megváltozásával képzik a folyamatos párjukat (l. Tereščenko). Erre az irodalomban a következő példákat találtam:

Tőváltós igék

nganaszan ige	jelentés	forrás
kotəd'a – kotud'a	ubivat' – ubit'	T79: 239
k'itəd'a – k'itid'i	budit' – razbudit'	T79: 244, T79: 239
ηəδūša – ηətəd'a	nahodit' – najti	T79: 239
h'iδ'i"šiši – h'itiδ'išī	koptit' – zakoptit' rybu	T79: 239
hely"sysy – helyδysy	pomogat' – pomoč'	T79: 239
·ηitəd'a – ηitid'i	vešat' – povesit'	T79: 177
ləptəbūša – ləptəbasa	vozvraščat'sja – vozvratit'sja	T79: 178

Ezekkel az igékkel pillanatnyilag nem foglalkozom.

2.1 A *-tə-* imperfektív képző

A nganaszanban az imperfektív aspektus a jelölt kategória, tehát az egyszerű (képző nélküli) igék perfektívek. Az igék valamilyen képző segítségével képzik a folyamatos párjukat. Igeköötőknek nincs szerepük az aspektus kifejezésében, a nganaszan nem is ismer igeköötőket. Az imperfektív képzők a *-tə-*, *-r-*, *-guj-* képzők lehetnek. A legáltalánosabb ezek közül a *-tə-* képző, melyet univerzális imperfektív képzőnek is nevezhetünk. A képző megjelenési formája a *tő* fonetikai sajátosságaitól függ. Kiindulási formája az NTƏ alak, mely a ritmikai gradáció, a szótaggradáció és a nunnáció⁷ hatására módosulhat.

⁷A nunnáció hatására egy orrhang után és a *t*, *k*, *s*, *š*, *h* hangok előtt egy inetimologikus homorgán orrhang jelenik meg. A nunnáció hatása ellentétes a ritmikai gradáció hatásával, de a ritmikai gradáció után bekövetkezik a nunnáció is: a ritmikai gradáció értelmében a *banəntə* 'rastjagivat' alaknak *banəntə* alakban kellene előfordulnia, de a nunnáció miatt a végződés *-nt-* alakban jelenik meg (Helimskij 1989a: 11–12).

A -tə képzős igék

nganaszan ige	jelentés	ősi alak	forrás
bənud'a – bənötasa ⁸	ustat' – ustavat'	—	T79: 290
barəd'a – barətəsa	podoždat' – ždat'	—	T79: 178 T79: 244
hósisy – hositasy	schlagen	—	KS: 114
d'arju"sa – d'arju"təsa	zagrjaznit' – zagrjaznjat'	—	T79: 238
d'eð'a"sy – d'eð'a"təsy	razrubit' – rubit' na kuski	—	T79: 238
d'ügusa – d'üku"təsa	zabludit'sja – bluždat'	*jokə- SW: 46 (?*jok-)	T79: 238
muŋku"sa – muŋku"təsa	prieħat' – ezdit' v les	—	T79: 248 T79: 250
beðuasa – beðuəsa	vyrasti – rasti	—	T79: 238
bətuð'a – beðuəsa	vyrastit' – vyraščivat'	—	T79: 238
h'insī – h'intəd'i	svarit'sja – varit'sja	*pi- SW: 123	T79: 238
h'ifid'i – h'ifitəsy	svarit' – varit'	*pirā- SW: 124	T79: 238
hotəd'a – hoðetəsa	napisat' – pisat'	—	T79: 198
huansa – huantəd'a	položit' – klast'	*pen- SW: 118	T79: 238
hutorəsa – huðurtəsa	zaprjač' – zaprjagat'	—	T79: 238
kamtəd'a – kamtətəsa	zakoptit' – koptit' škuru	—	T79: 238
kontud'a – kondü"əsa	uvezti – uvoztit'	—	T79: 238

⁸Az adatok között kevés olyan példa akad, ahol a -tə képző magánhangzója a-ra vált. Az ə és az a hangok között a lejegyzésekben igen gyakori a váltakozás. Néhány esetben az ə e-re vált. A két hang allofón, ə helyett palatális mássalhangzók után e jelentkezik (Helimskij 1989a: 6).

nganaszan ige	jelentés	ősi alak	forrás
kuod'a – kuotəsa	umeret' – umirat'	*kăš- SW: 56	T79: 138
kousa – koutəsa	ostat'sja – ostavat'sja	*kājā- SW: 58	T79: 238
m'iši – m'itəd'i	otdat' – otdavat'	*mi- SW: 94	T79: 238
mətud'a – mətutəsa	otrezat' – otrezát'	—	T79: 238
muməd'a – numəntəsa	prosraut'sja – prosypat'sja	—	T79: 238
šatyd'i – šašytəsy	končit' – končat'	—	T79: 238
səryd'i – sərytəsy	vnosit' – vnesti	—	T79: 276
čid'i – čitəsy	vojti – vhodit'	*t'ūj- SW: 167	T79: 236
berəd'i – beryjčesy	projti – prohodit'	—	T79: 266
sarəd'a – saručesa	zavjazat' – zavjazvat'	*sārə- SW: 137	T79: 238
serəd'i – seryčesy	nadet' – nadevat'	*ker- *kerš- SW: 68	T79: 238

Ugyanakkor nem pusztán a tőigékből lehet folyamatos igét képezni. Mind a deverbális, mind a denominális képzett igék jelentős hányada perfektív értékű. Ezért azok folyamatossá tételéhez fel kell venniük az imperfektív képzők valamelyikét.

A t r a n s z l a t í v képző után a -tə áll:

d'abakū-m-ša – d'abakū-m-tə-sa 'stat' – stanovit'sja krasnym' T79: 239

48 48 52

katəg'i-m-ši – katəg'i-m-tə-d'a 'rassvesti – rassvetat'' T79: 239

48 48 52

kotu-m-sa – kotu-m-tə-sa 'načat'sja – načinat'sja (purga)' T79: 239

48 48 52

ηətu-m-sy – ηətu-m-tə-sy 'stat' – stanovit'sja vidnym' T79: 246

48 48 52

A t r a n z i t í v képző -rV- variánsa után szintén a -tə- áll:

h'i-fi-d'i – h'i-fi-tə-sy 'svarit' – varit' T79: 238
46 46 52

2.2 A -guj- duratív képző

A -tə (NTƏ) képzőnél sokkal specifikusabb a duratív képző, amely leggyakrabban tárgyas igéken jelenik meg, és aspektusképzőként funkcionál. Ez a képző jelentősen előrehaladt az aspektusképzővé válás útján.

A nganaszan nyelvben tárgyas igét az alábbi képzők segítségével lehet képezni: -ty- (-dy-, -čy-); -ptu- (-pty-); -ry-. Pl.

ńalym-sy 'obradovat'sja' » ńalym-ty-sy 'obradovat'' T79: 223
46

kunduasa 'spat'' » kundu-ptu-sa 'uložit' spat'' T79: 223
46

h'i-ńsi 'svarit'sja' » h'i-fi-d'i 'svarit'' T79:223
46

Ugyanakkor az adatok alapján úgy tűnik, hogy a duratív képző csak akkor funkcionál aspektusképzőként, ha az előtte álló képző TU-ra végződik. Ez a tranzitív képzőn kívül lehet nem teljes cselekvést kifejező képző (attenuatív) és műveltető képző is:

ηuom-tə-sa 'ženit'sja' T79: 240
52

vő. ηuom-tu-guj-ša 'ženit'' T79: 240
46 53

sakū-tə-sa 'kušat'' T79: 248

de: sake-ptu-sa – sake-ptu-guj-ša 'prikusit' – prikusivat'' T79: 248
57 57 53

ηəmsa 's'est'' T79: 242

de: ηəm-luptu-guj-čəηu-m 'ostavlja ju li na s'edanie?' T73: 93
49 53 Kér Sg1

Azoknál az igéknél, ahol az imperfektív képző előtt -r- elemű képző áll, az imperfektív képző továbbra is a -tə- (l. *varit'* igét: *h'ifid'i* – *h'ifitary*).

Eddig nem figyeltek fel arra, hogy a TU hangkapcsolatra végződő képzett igék esetében a *-guj-* képző átveszi a *-tə-* aspektusképző szerepét, hogy itt egyfajta komplementáris disztribúció van kialakulóban. E fejlődés oka talán az lehet, hogy a nyelv kerülni akarja a *t*-t tartalmazó toldalékok halmozását.

A *-guj-* képzős igék

nganaszan ige	jelentés	ősi tő	forrás
bydyptysy – bydyptygujsi	napoit' – poit'	*wit SW: 176 (Wasser)	T79: 240
kunduptusa – kunduptugujsa	uložit' – ukladyvat' spat'	*kontə- SW: 73 (schlafen)	T79: 240
kəndyptysy – kəndyptygujsi	zamorožit' – zamoraživat'	*kəntə- SW: 53 (? *kəntā-) (frieren)	T79: 240
müntüptüsi – müntüptügujsi	napolnit' – napolnjat'	–	T79: 240
ńalymtysy – ńalymtygujsi	obradovat' – radovat'	–	T79: 240
ńőčiptysy – ńőčiptygujsi	rasprjač' – rasprjagat'	–	T79: 271 T79: 276
ηanúdumtud'a – ηanudumtugujsa	markieren – bemerken	–	KS: 169
ηəməptusa – ηəməptugujsa	nakormit' – kormit'	*əmə- SW: 15 (essen)	T79: 240
ηəmluptusa – ηəmluptugujsa	skormit' – skarmlivat'	*əmə- SW: 15 (essen)	T79: 240
ηətumtysy – ηətumtygujsi	pokazat' – pokazyvat'	–	T79: 240
səkeptusa – səkeptugujsa	prikusit' – prikusivat'	–	T79: 248

nganaszan ige	jelentés	ősi tő	forrás
šerpytysy – šerpytygujši	odet' – odevat'	*ker- SW: 68 *kerä- (anziehen)	T79: 240

2.3 Az -r- frekventatív képző

A harmadik folyamatos képző a frekventatív. Általános szerepe szerint nem aspektusképző, hanem az ige akcióminőségét módosítja, most mégis mint aspektusképzőt kell tárgyalni. A -rə- imperfektív képző és a frekventatív képző kizárják egymást: a két képző nem jelenhet meg ugyanazon az igrén; azoknak az igéknek, amelyek folyamatos párjukat a frekventatív képzővel képezik, nincs olyan folyamatos párjuk, amely az imperfektív képzővel lenne képezve.

Gyakori, hogy a frekventatív képző előtt egy "na formáns is megjelenik. E. Helim-sij szóbeli közlése alapján ilyen esetekben egy újabb képzővel állunk szemben. A képző jelentése a cselekvés együttes voltára utal (multisubjektív), de vannak olyan esetek is, amikor ezt a jelentést nem hordozza.

Ta" ʎu"oðu"mənu mati tu- "nar-sa kuregij bənd'e" tu"o".

T79: 243

73

Олени по одному к чумам приходя, все пришли.

Mivel a -"nar- képző második eleme a frekventatív képző, ezért most nem különítem el azokat az igéket, melyeknek folyamatos alakja a multisubjektív képzővel van képezve. Ilyen ige csak kevés akad, a legtöbb ige nem a multisubjektív képzővel képezi az imperfektív párját. Lehetségesnek tartom, hogy az általam most idesorolt igéknek is van „szabályos” imperfektív párjuk. Ez további kutatást igényel.

Az -r- képzős igék

nganaszan ige	jelentés	ősi tő	forrás
bytyd'i – bydyrsy	vypit' – pit' voðu	*wit SW: 176 (Wasser)	T79: 242
čünüd'a – čünürsa	ponjuhat' – njuhat'	*cin3- SW: 33 *cyn3-	T79: 242

nganaszan ige	jelentés	ősi tő	forrás
d'ūsa – d'ūgursa	poterjat' – terjat'	–	T79: 242
kərygəl'd'a – kərygəl'irsə	ostanovit'sja – ostanavlivat'sja	–	T79: 242
syneruod'i – syneryrsy	podumat' – dumat'	–	T79: 242
ṭamtūša – tamtarsa	kupit' – pokupat'	*təm- SW: 155	T79: 242
təud'i – təjrši	uletet' – uletat'	*ti- SW: 161 (?*tīj-)	SW: 161
tolyd'i – tolarsa	ukrast' – krast'	*tālā- SW: 150	T79: 242
ṛəmsa – ṛəmursa	sṛ est' – est'	*əṃ- SW: 15	T79: 242
d'erymsy – d'erymīarsy	popast' – popadat' (vmeste)	–	T79: 242
d'ūgusa – d'ūgu"narsa	poterjat'sja – terjat'sja (vmeste)	–	T79: 242 T79: 266
karəbūnə – Ger PxSg1 karə"narsuḍeru" FJ Pl2	spravit'sja – spravljat'sja (vmeste)	–	H89b: 28
muansa – muantursa	izmačit'sja – mačit'sja	–	T79: 242

3. A jelen és a múlt idő jelének kérdése

A nganaszan nyelvben számon szoktak tartani egy -"V- elemű formánst, amely aoristosi időben jelenik meg az igén:

hotəd'a 'napisat' hoḍū-"ə-m 'napisal-ja' T79: 198

Ez a formáns csak befejezett igéken jelenhet meg, és csakis a ragozás során. Teljesen úgy viselkedik tehát, mint a korábban tárgyalt aoristosi NTU. Mivel egyik sem jelenik meg az infinitivuson, képzőkként nem tárgyalhatjuk őket.

Szerepüket magyarázhatjuk úgy is, hogy redundáns módon kétszer jelölik az aspektust. Egyrészt a tőigék lehetséges, hogy magukban hordozzák a befejezettséget, amit aoristosi időben újra jelölnek egy formánssal ("V). Ugyanez történik a folyamatos igékkel is. A befejezett tőigéből folyamatosat képeznek, majd a folyamatosságot újra jelölik egy formánssal (NTU).

A másik lehetséges magyarázat, hogy újabb időjelekkel állunk szemben. Labanauskas véleménye szerint a nganaszan nyelvben fel kell tételezni egy jelen időt is, amelynek a jelentése a szövegösszefüggéstől függően lehet aktuális, ill. nem aktuális jelen. A jelen idő jele egy NTU elem, melynek a következő alternánsai lehetnek: *-tu-*, *-ty-*, *-ti-*, *-tū-*, *-čū-*, *-ntu-*, *-ndu-*, *-ndy-*. Olyan esetekben, ahol a töben egy *-r-* elem szerepel, a jelen idő jelének *t*-je kiesik: *tu"narum* < *tu"nartum* 'ich komme'. A jelen idő jele a tagadó igén is jelentkezik (Labanauskas 1975a: 123). A jelen idő jelének magánhangzói igazodnak a tő magánhangzóihoz (Helimskij 1989a: 13).

Az imperfektív képző és a jelen idő jele valószínűleg egy töről származnak. Az adatok alapján a jelen idő jele előnyben részesíti a felsőnyelvállású magánhangzós és az *nt*, *nd*, *t* mássalhangzós alakokat, míg ezzel szemben az imperfektív képző az alsó nyelvállású magánhangzós és *t*, *nt* mássalhangzós alakokat preferálja.

A "V formánst Labanauskas szintén időjelnek minősíti (Labanauskas 1975b). Véleménye szerint olyan múlt idejű cselekvést jelöl, mely a közelmúltban zajlott le és hatása a jelenre is kihat (perfectum). Ősi alakjának egy **tV* hangkapcsolatot feltételez. Tagadáskor ez az időjel másképp viselkedik. A tagadó igén nem jelentkezik, helyette *-nty-* alak fordul elő (amely egyező alakú a jelen idő jelével). Labanauskas szerint a nganaszanban valamikor létezett egy aoristosi idő, melynek a jele *(C)*tV* lehetett (Labanauskas 1975b: 198). Az egykori aoristosból két idő alkult ki: a jelen és a perfectum.

Ha az NTU, ill. "V formánsokat időjelnek tekintjük, akkor az a sajátos helyzet áll elő, hogy mindkét igeidő előfordulása korlátozott, amennyiben jelen ideje imperfektív, perfectuma pedig csak a perfektív igéknek lehet. Az igeidők előfordulásának ilyen korlátozása szokatlan.

Ha aspektusképzőnek tekintjük őket, akkor azt várhatnánk, hogy az infinitívusban is jelentkeznek, amint fentebb már utaltunk is rá. De ez nem így van.

A kérdéses két elem minősítését egyelőre függőben hagyva, mint a nganaszan aspektus egyik sajátosságát fogalmazhatjuk meg azt a tényállást, hogy a nganaszanban az igei személyragok imperfektív igék esetében egy *-ti-*, *-tu-*, *-ty-* stb. elem (koaffixum?),

perfektív igeiken pedig egy -"V- formáns (koaffixum?) közvetítésével kapcsolódnak az igeigetőhöz. Az ige által kifejezett igeidőbeli különbség nem e formánsokból adódik, hanem az igeigető aspektusértékéből.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

FJ	= a jövő idő jele	H89b	= Helimskij 1989b
JJ	= a jelen idő jele/aoristosi NTU	KS	= Kortt–Simčenko 1985
Ger	= gerundium	SW	= Janhunen 1977
Kér	= kérdő mód	T73	= Tereščenko 1973
46	= tranzitív képző ⁹	T79	= Tereščenko 1979
48	= transzlatív képző		
49	= műveltető képző		
52	= imperfektív képző		
53	= duratív képző		
55	= frekventatív képző		
57	= attenuatív képző		
73	= multiszjektív képző		

IRODALOM

- Castrén, M. Alexander 1854: *Grammatik der samojedischen Sprachen*, St. Petersburg.
- Castrén, M. Alexander 1855: *Wörterverzeichnis aus den samojedischen Sprachen*, St. Petersburg.
- Fabó Kinga 1985: Az aspektus egy lehetséges formális definíciója és jellemzése, *Nyelvtudományi Közlemények* 87, 130–139.
- Hajdú Péter 1966: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*, Budapest, Tankönyvkiadó. [4. kiadás: 1988].

⁹A JATE Finnugor Tanszékének elemző munkájából vettem át a kódszámokat.

- Hajdú Péter 1989: *Chrestomathia Samoiedica*, Szeged. [3. kiadás: Budapest, Tankönyvkiadó, 1989.]
- Helimskij, Evgenij 1989a: *O morfologii nganasanskogo jazyka*, doklad na četvertom Meždunarodnom Simpoziume „Uralskaja fonologija”, Hamburg, 4. – 8. sentjabrja 1989, kézirat.
- Helimskij, Evgenij 1989b: *Kamlaet Tubjaku Kosterkin (Ngamtasuo)*, kézirat.
- Janhunen, Juha 1977: *Samojedischer Wortschatz Gemeinsamojedische Etymologien*, Helsinki.
- Kiefer Ferenc 1983: *Az előfeltevések elmélete*. Budapest, Akadémiai.
- Kiefer Ferenc 1992: Az aspektus és a mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 797–887.
- Kortt, I. R. – Simčenko, Ju. B. 1985: *Wörterverzeichnis der Nganassanische Sprache. Teil 1: Nganasan – Deutsch – Russisches Glossar*, Berlin, Systema Mundi.
- Labanauskas, Kazys 1975a: Das Präsens im Nganassanischen, *Sovetskoe Finnougrovedenie 11*, Tallin, 122–125.
- Labanauskas, Kazys 1975b: Prošedšee vremja soveršennogo dejstvija v nganasanskom jazyke, *Sovetskoe Finnougrovedenie 11*, Tallin, 195–200.
- Mikola Tibor 1970: Adalékok a nganaszan nyelv ismeretéhez, *Nyelvtudományi Közlemények 72*, 59–92.
- Nasilov, D. M. 1985: Nekotorye voprosy izučenija vidovremennoj sistemy v uralo – altajskih jazykah, in: *Uralo – Altaistika*, Novosibirsk, 188–193.
- Prokofjev, G. N. 1937: Nganasanskij (tavgijskij) dialekt, in: *Jazyki i pis'mennost' narodov severa čast' 1.*, Moskva – Leningrad, Učpedgiz, 53–77.
- Skazki narodov Sibirskogo Severa 2, 1976, Tomsk, 37–44, 107–123.
- Tereščenko, N. M. 1966: Nganasanskij jazyk, in: *Jazyki narodov SSSR Tom 3 Finnougorskie i samodijskie jazyki*, Moskva, Nauka, 416–437.
- Tereščenko, N. M. 1973: *Sintaksis samodijskih jazykov*, Leningrad, Nauka.
- Tereščenko, N. M. 1979: *Nganasanskij jazyk*, Leningrad, Nauka.

IMPERFECTIVE AND PERFECTIVE VERBS IN NGANASAN

BEÁTA BOGLÁRKA NAGY

Nganasan verbs can be divided into the following two groups: 1. verbs describing a static situation – aspect here is irrelevant –; 2. verbs describing a dynamic situation which form imperfective-perfective pairs according to their aspect.

In Nganasan perfective is not marked. The imperfective verbs are formed with the following affixes:

-t-, the most common affix, which can be added both to the derived or not derived verbs;

-guj-, its general function is connected to the expression of quality of action; it is usually added to derived verbs if a *-t-* included transitive, causative, or a not-fulfilled action expressing affix is situated before the imperfective affix. This kind of development may be explained with the fact that the language avoids the accumulation of *t* sounds. Therefore in the relation between *-t-* and *-guj-* affixes a complementary distribution comes into being.

-r- is a frequentative affix, due to its general function it is connected to the expression of the quality of action. Language data show that the *-t-* and the frequentative *-r-* cannot be added to the same verb.

In descriptions of the Nganasan language a *-V-* affix is recorded. According to Labanauskas it is the sign of perfective tense. In aoristos, a *-tV-* element appears in the inflection paradigm of the imperfective verbs. Labanauskas terms it the sign of present tense. If these two elements are analyzed as tense signs, the imperfective verbs cannot have perfect tense and the perfective verbs cannot have present tense. If they are affixes, they should appear in the infinitive form, but they do not.

Finally it can be said that in Nganasan the personal suffixes are linked to the verb stem with coaffixes. The time quality of the verbs is not dependent on the coaffix but on the aspect of the verb stem.

LINGUISTIC CONSEQUENCES OF MIGRATION*

TIBOR H. TÓTH

As it was alluded to in the abstract of my lecture, my research has been focused on Hungarian dialect islands, especially those of the Kiskunság region, an area situated between the rivers Danube and Tisza. I consider myself lucky to have been born and raised in the heart of this region, in Kiskunfélegyháza, which also happens to be a dialect island of the Palots people, who settled there long ago. The scientific investigation of the dialect islands of the Kiskunság and its environs, as well as being difficult, is an interesting and exciting task for the researcher.

In the 18th century, long after the Turkish occupation of Hungary, the Jazygian and Palots people began to migrate to the southern regions of the country. The settlers, however, went far beyond the present borders of our country (see Szabó 1990). As the native dialect settlements are situated sporadically and are considerably diverse, we have to take a great deal of dialectal mingling into consideration, when doing research in this area. The researcher must overcome other difficulties, as well. For example, the researchers must take into account the effect that the special farming structure of settlements had on communication and the migration within the region, which became more and more prevalent. It is, however, exactly these questions which make the research more interesting, for they bring up a host of questions which have yet to be answered. My research, then, will fill a void which presently exists in Hungarian dialectology because, despite previous efforts, linguistic and dialectal research in this area has yet to yield the desired results. Furthermore, the research sites of the *Hungarian Dialect Atlas* (Deme–Imre 1968–1977) are the most incomplete in this region.

Several outstanding linguists, among others, the members of the Alföldkutató Társaság, emphasized the importance of dialectal research on the Great Hungarian Plain, or the *Alföld*, as it is called in Hungarian. By the 20th century, a considerable amount of literature on the research of the Alföld already existed. The need for the investigation and monographic description of the dialect islands has been stressed by Loránd Benkő (1961) and Samu Imre (1971). In addition to this, in 1981, László Deme and József Szabó unsuccessfully submitted their work, a dialect atlas of the Southern Alföld, to competition.

*Előadásként elhangzott az I. nemzetközi nyelvjárási és nyelvföldrajzi kongresszuson 1993. április 27-én (Nyelvjárás és elméleti nyelvészet szekció).

Therefore, for many decades, the community of dialectologists have been awaiting the research of this region. The research work will have to be made urgently because, as we know, dialects are in the state of falling into decay, due to the rapid changes in the lifestyles of people today. First, let me speak briefly about the possible spectrum of the methods of research in this area, as well as about my own methods. Then, let me go on to speak about the work presently in progress or already completed.

I laid the foundations for a regional dialectal atlas of this area. I have collected data and recordings, based on standardized questionnaires, from 18 specific survey points. These recordings comprise rich dialectal material. In a few respects, I have already completed the dialectal research of Kiskunfélegyháza, my native town and a dialect island of the Palots people. I have shown the features of the original dialects which have been preserved up to the present day, the traces of the 250-year-old impact of the new dialectal medium and, furthermore, I have called attention to the existence of a distinct dialectal development. My method was comparative: I put the 1162 questions of the Hungarian Dialect Atlas into the geographical context of Kiskunfélegyháza, and using geolinguistics, I compared the local answers to the material of the settling mother dialects, given in the atlas, and to the previously collected data of the settlements which represent new dialectal surroundings. In this manner, I also added a new survey point in the atlas. My investigations have also been in another direction. With the help of the available recorded sources, I outlined the dialectal changes of my native town, from a phonetic, morphological and lexical point of view. Thus, I was enabled to research some dialectal history as well. A further possible investigation would be to monographically describe and catalogue the dialects of each settlement.

The dialect dictionary of Kiskunfélegyháza will soon be ready. Hopefully, it will be published at the end of next year. While compiling the dictionary I will pay particular attention to the evaluation of the negative/missing data and to the etymology of the dialect words. I will endeavor to complete the dictionary with monographic dialectal description. The lexicon will comprise a great variety of set phrases. While compiling the regional atlas, I will try to complete the comparative material with maps aimed at semantics and phraseological units. Negative/missing data will, necessarily, have to be considered of great importance here as well. Parallel with the regional atlas, some monographic, comparative descriptions will be published on the dialects of the settlements investigated.

The outline of the studies:

1. Constructing the atlas
2. Collecting and publishing texts
3. Editing the dictionary
4. Monographic description
5. Comparative geolinguistical and historical analysis

These might command interest not only for Hungarian dialectology but also for applied linguistics and international comparative linguistical studies as well.

First of all, I will consider the following questions: How does the unique system of detached farms affect the spread of dialectal phenomena? What possibilities do we have to reconstruct the originating dialect after a great migration in population and after quite a long period of time? How do dialects become mixed? What types and typological points of view should be taken into consideration when dialect islands are studied? Can Hungarian dialects disclose substrata from different periods, etc? From these questions I would like to expound upon two in some detail:

1. The Interaction of Dialects, Typological Questions

The latest studies of the dialect islands were made by Szabó (1990). The author used the research points of the *Hungarian Dialect Atlas* carrying out field research as well. He presented three aspects of the typology of dialect islands: religion, the type of dialect and the mixed homogeneous aspect. He claims that other aspects are irrelevant to classifying these islands, for example, the ones mentioned in German dialectal literature (see Kuhn 1934). My experiences, however, show that a lot more factors should be taken into consideration when classifying the many kinds of dialect islands of the Southern Alföld (The Great Hungarian Plain), regarding the changes of the dialect islands in new surroundings or the interaction of several emissive dialects in new surroundings. Here, we should state that aside from the three aspects recognized by József Szabó, the following facts are indispensable: the time of settling (a more recent settlement strongly preserves the settlers' dialects); the size and type of the settlement (a bigger and more autonomous island preserves linguistic features better); the surroundings of the settlement (getting into a similar dialectal media, more features can be preserved for a longer time than getting wedged into an absolutely different dialectal area); the location of a settlement inside a country (migration shows an attraction to a certain district, hence, the changing of the dialect strongly depends on it); the occupation, customs, social mode of life of the

population (this affects the changes of dialects in several ways, e.g. openness favors mingling, etc.) In the case of mixed-type dialects, we must not omit from our attention the proportion of settlers to each other.

The dialect islands that I investigated are of the Palots-Jazygian type. They create islands in the *ő*-dialect¹ of the southern area.

The term **dialect island** can be used when several dialects of similar types are settled in the same place. Each of these rather large islands, consist of more or less definable local dialects. Nevertheless, these local dialects are closer to each other than to the dialectal type of the broader surroundings. In this sense, it is possible for us to speak of islands and island groups. In the southern Alföld region, several of the aforementioned island groups can be found. Referring to dialectal mingling or integration, let me add that we often come across stationary multi-membered islands. The term **multi-membered**, contrary to **mingling**, indicates that, in the major part of the settlements being surveyed, we are unable to locate any synchronous uniform vernacular: the language of the population shows not only differences of an idiolectal level but also differences of dialectical type.

The islands within the island groups are separated from each other by sharp tracemarkers. By **tracemarkers**, I mean the features which can be used to identify local dialects both synchronically and diachronically. While investigating the dialect of each settlement, we can find many examples of how strongly the different dialects preserved their heritage, despite constant interaction with each other. For example, it is typical that, among the different districts, boundaries or even the streets of a settlement, there are some marked differences (in vocabulary, morphology and pronunciation) which have yet to be dissolved.

These facts made it necessary for the common term in Hungarian dialectology, **local dialect** (a unified dialect of a settlement), to be used more precisely, that is, in a more limited manner. At this point, we should mention the question of the definability of dialectal types, as it pertains to mixed or multi-layer dialects. From the synchronic point of view, there is no reason why we shouldn't define the multi-layer dialectal formulas with a matrix composed of different dialectal features. Within this, we would be able to create sub-types, in accordance with the realization that the given features are either characteristic of each speaker or not. In the former case we are referring to a **mixed** and in the latter,

¹In *ő*-dialects standard /e/-s that go back to earlier /e/-s are realised as /ő/-s.

a multi-layer dialectal formula. As we can accept the opinion that a language island/dialect island is not only the subject of linguistic analysis, we should also pay attention to the manifestations which come with linguistic separability. That is, we should pay attention to the deliberate emphasizing of separation (for example: Jazygian ethnic consciousness, the mocking songs which poke fun at neighboring dialects, the informants stressing dialectal differences, etc.). Such dissimilative phenomena are very frequent in the settlements that I investigated.

Finally, let me consider the question of substratum. As my experiences show, certain dialectal features, when mixed with dialects of a conflicting tendency, become stronger. From this, a conclusion could be drawn that, for example, phonetic changes and tendencies are mainly induced by other dialects and languages. For example, in Üllés, a village in the environs of Szeged, extreme labialization is probably the result of the interaction of the labial Szeged and the illabial Palots dialects.

2. On Some Phonetic Features and the Question of Substratum

During my investigation, I noticed some phonetic features which have been neglected in traditional dialectal descriptions (though some rare indications of these features can be found). These phonetic features are habitual responses at the base of articulation and appear systematically on the recordings made at the research sites. Hence, it can be stated that they are spread throughout the population and are not defects of speech.

Allow me to present some of the most significant items: 1. In intervocalic positions, the length of consonants are reduced to be half-long or short (e.g. *kellelt* 'had to' is [kölöt̪] with a short [l] as opposed to standard [kēlēt̪], *vízzel* 'with water' is [vīz̪] instead of [vīz̪el], etc.). 2. Especially with affricates and fricatives, I often experienced energetic, stressed articulation (e.g. *megeszek* 'I eat' is [mögöšök] instead of [meges̪ek], *tanácsra* 'on advice/to council' and *megcsinált* 'did' are with [č̪] instead of [č̪̌] 3. In words with /d/ and /z/ sometimes a weak affricate sound can be heard of an interdental nature, somewhere between [d] and [ð] (e.g. *idő* 'time/weather' [id̪ō̌] instead of [id̪ō̌], *ad* 'gives' [ād̪ō̌] instead of [ád̪], *búza* 'wheat' [būd̪ô̌] instead of [būz̪â], etc.). 4. Guttural sounds are extremely common that is sounds are produced in the throat (e.g. *paraszat—csinál—addig* [p̪āřāž̪āt̪ č̪in̪āl̪ ād̪iç̪], etc.). 5. Another parallel phenomenon is secondary labialization. Basically, these are guttural sounds, produced through velar articulation (e.g. *délig* 'till noon' [dēliç̪], *kicsi* 'little' [kiç̪i], *igen* 'yes' [iç̪en], *két* 'two' [kēt̪], etc.)

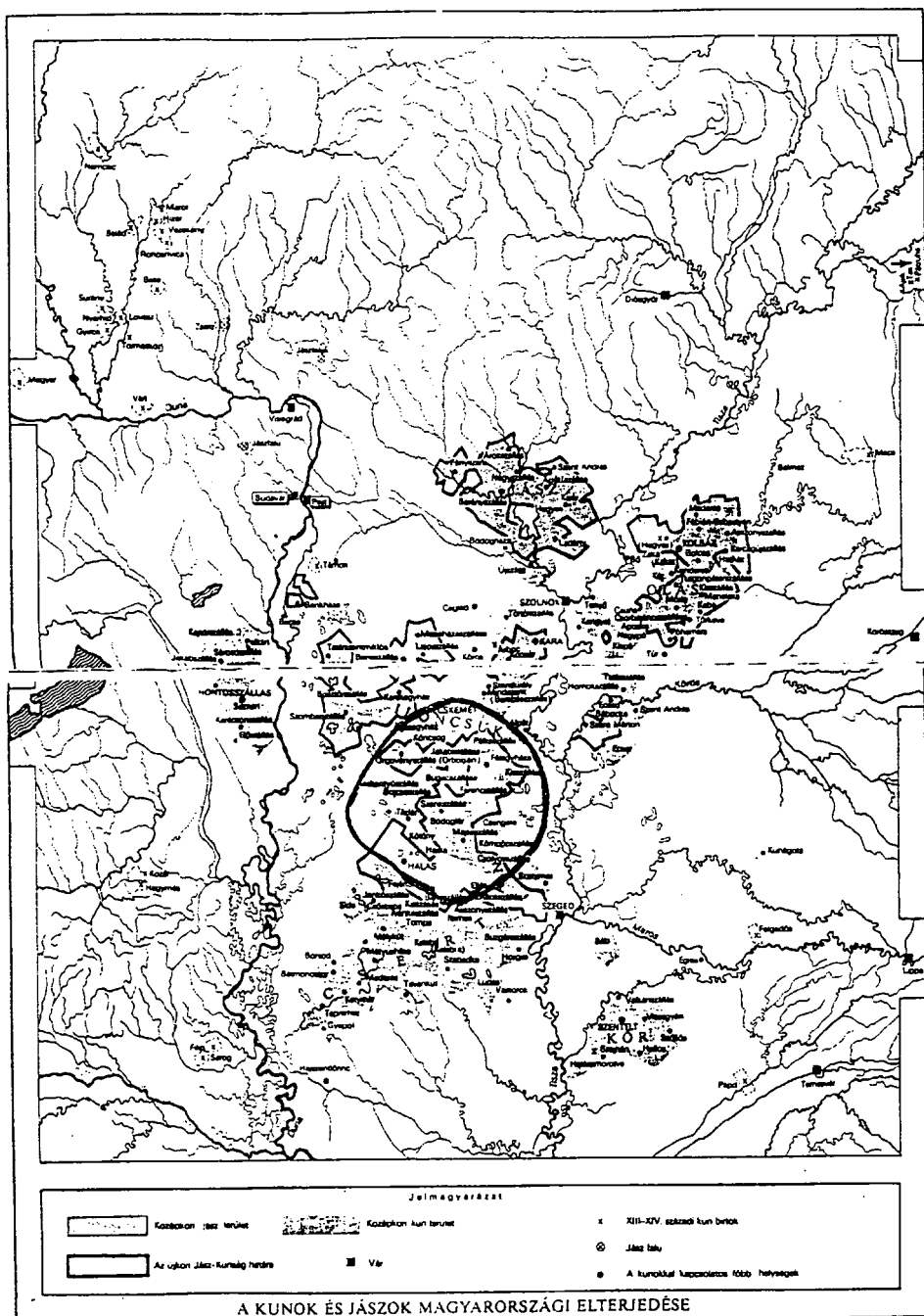
Apart from variants articulated in a backward position, primarily, the variants of the phoneme /l/ should be mentioned from the sound specific features. In Jazygian islands, a very frequent articulation of the phoneme /l/ can be studied. This can be characterized and made perceptible by adding a semivocal, reduced /shwa/ vowel (it is important to note that this phenomenon has yet to be recorded).

From these articulation characteristics, we might deduce the fact that a substratum effect comes from different ages, from the impact of other languages and from assimilation. The definitive solution, however, is made extremely difficult by the many kinds of migration, not to speak of the different layers of the past within each dialect. Therefore, instead of a final solution, I will only endeavor to outline some questions and assumptions. Consonant shortening must be the result of a Slavonic influence. The area investigated was populated by the migrants from the Felvidék (an area of Upper Northern Hungary), thus Slavonic and German influence must be taken into account there. My opinion is supported by József Szabó's fieldwork in Yugoslavia. He also experienced this shortening, contributing it to the influence of the Southern Slavonic languages (see Bozóki – Szabó 1994). The special articulation of fricatives and affricates with a compensatory vowel shortening is, in part, possibly due to Slavonic influences, if we consider the consonant clusters and the articulation of the *ml* [š] sounds. Some variants of the phoneme /l/ could also have Slovakian roots.

On the other hand, strong velar articulation in the throat, together with labiality, or the phenomenon of transitory affricate between [d] and [δ], perhaps /l/ in Jazygian areas, etc. might direct attention to the question of a Cumanian–Jazygian (or Romy) substratum. Studying Kipchak–Ottoman-Turkish dialects, we can see some similar sound correspondences, and also find quite a few examples of velar articulation (sporadic Kipchak *d* > *z* changes, Chuvash–Ottoman velar [j], cf. *kicsi* 'small' [kɨ̞t̪ɨ̞], *ocsú* 'tailings' [o̞ç̪ũ] and velar [k̟] instead of [k] in the dialects I investigated).

From the evidence of place names, eg. *Baltaszállás* > *Balotaszállás* or *Majossa-szállás* > *Majaszállás*, phonetic changes can have a connection with the articulation variants of /l/ and /š/ ~ /s/ already mentioned.

In closing, I wish to point out the fact that further comparative and general approaches (applying international results, intensive research work of the dialects of peoples mixed with each other, as well as further studies of Hungarian dialects) will be indispensable. It can be proved that most linguistic changes are attributed to linguistic

interactions. An interdisciplinary research program (consisting of a combined knowledge of ethnography, linguistics and history) is needed to study this region, the Southern Alföld. Only in this way can we explore all the scientific lessons of this area, so special and unique even on an international scale. Only in this way can anything ever be brought to the surface from the past of this Hungarian area, with a complex past, many times stricken by the storms of fate.

Thank you for your respectful attention.

REFERENCES

- Benkő Loránd 1961: Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban, *Magyar Nyelv* 57, 401–413.
- Sz. Bozóki Margit–Szabó József 1994: Nyelvjárási szövegek a szegedi kirajzástú vajdasági Temesközből, *Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből* 21, Csongrád Megyei Levéltár, 275–310.
- Deme László–Imre Samu eds. 1968–1977: *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*, Budapest, Akadémiai.
- Györffy György 1990: *A magyarság keleti elemei*, Budapest, Gondolat.
- Imre Samu 1971: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*, Budapest, Akadémiai.
- Kuhn, Walter 1934: *Deutsche Sprachinselforschung. Geschichte, Aufgaben, Verfahren*, Plauen, Wolff.
- Szabó József 1990: *Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászsigetek*, Békéscsaba–Kecskemét–Szeged, Csongrád Megyei Levéltár.

NÉPESSÉGMOZGÁSOK NYELVI KÖVETKEZMÉNYEI

(Vizsgálatok a Duna–Tisza köze déli részének nyelvújásai körében)

H. TÓTH TIBOR

Dolgozatomban azokról az eredményekről, illetve kérdésekről szólok, amelyek a Duna–Tisza köze déli területein fekvő nyelvjárásszigetek népnyelvének vizsgálata során születtek, merültek föl. Különböző korokban történt betelepülések nyelvi maradványait vizsgálom, és a nyelvjárási keveredés néhány kérdését. A kutatások hozzájárulnak a migrációvizsgálatok részkérdéseinek megválaszolásához is.

Néhány hangsajátosságot is bemutatok, mely a magyar nyelvjárási szakirodalomban alig vagy egyáltalán nem kerül elő. A valószínűsíthető különböző szubsztrátumhatások (pl. jász, kun vagy szlovák) tanulságosak lehetnek az általános nyelvészet, illetőleg a külföldi kutatás számára is.

AZ -ÉK: TÖBBESJEL!

M. KORCHMÁROS VALÉRIA

A magyar leíró morfológia többféle -ék főnévképzőt is számon tart ma: deverbálisat (*hajl-ék, tartoz-ék, reszel-ék, fest-ék*) és denominálisat (*lág-ék, nehéz-ék, táj-ék*), olyanokat is, amelyek rég elhomályosultak, (*fazék, kerék, vidék*), s olyat is, amely a „legélén-ekben élők” közé sorolható (Szabó 1955: 216): *Pistá-ék, bíró-ék, szomszéd-ék*. Ez utolsó, az „összefoglaló főnevek képzője”, bár kétségtelenül „denominális”, nyilvánvalóan csupán homonim az előző hárommal, amelyeknek egymással való lényegi rokonsága – a derivátumok jelentéstípusainak tanúsága alapján – eléggé szembeötlő. Dolgozatomban azonban azt szeretném bebizonyítani, hogy ez a toldalékunk még homonimaként sem említhető egy kategóriában a többiekkel, mert nyelvtani kézikönyveink hibát követnek el, amikor egyszerűen képzőnek nevezik. A megítélése azonban egyáltalán nem egységes. Velcsov Mártonné (1968: 143) a jelszerűségét hangsúlyozza, arra hivatkozva, hogy jelentése rokon a többesjelével, nem alkot „szótározható új szót”, és állhat birtokos személyrag után; mindezt azonban nem tartja elegendő indoknak ahhoz, hogy kiemelve hagyományos tárgyalási helyéről, a képzők közül, mert úgy találja, a többesjelhez képest nagyobb mértékben módosítja az alapszó jelentését. Gálffy Mózes (1971) viszont, aki A magyar nyelv kézikönyvében csupán a *Sándorék -ék*-jét említi a névszókhoz járuló névszó-képzők között (231), éppen azért látja bizonyítottnak a birtokos személyragok képző-szerűségét, hogy „egyes számú alakjukhoz képző járulhat: a *lány + om + ék*” (247). Az akadémiai nyelvtanban pedig egyáltalán nem tudok mit kezdeni az oda-vissza utalással („Vö. a deverbális -ék képzővel”: Ruzsiczky 1961: 397, ill. viszont: 378); én semmi összevethetőt nem találok bennük.

Ez az -ék nem tartozik az agyontárgyalt toldalékaink közé: a rá vonatkozó megállapítások gyakran csak néhány mellékes sorra korlátozódnak valamilyen egyéb téma tárgyalása kapcsán (pl. Tompa 1964: 447, Bárczi 1971: 130, Kiss 1979: 69, Rác 1991: 25).

Eredetére nézve eléggé egyöntetűen hangoztatják azt a (Budenre, Simonyira visszavezetett) nagyon kézenfekvő véleményt, hogy az -é birtokjel és a -k többesjel összetapadásából keletkezett (pl. Beke 1955: 102; Ruzsiczky 1961 stb.), de ma már „összeforrott, önálló képzőnek kell tekintenünk”, egyrészt azért, mert az -é birtokjeles szavak szabályos többes számát -i-vel képezzük, másrészt mert az -ék-vel alkotott szavaknak sajátos jelentéstöbblete: „határozott gyűjtőnév szerepe van” (Berrár 1967a: 326). A keletkezése tekintetében eltérő nézetet csak Mészöly Gedeon (1908: 319; 1909) fejtett ki:

szerinte ebben a képzőben latívuszragok tapadtak egymáshoz, és így végeredményben az *-ig* terminativusi rag alakváltozatával állunk szemben. Okfejtése bármilyen meghökkentő is, szellemes és meggyőző, olyan jelenségekre is magyarázattal szolgál, amelyeket a másik vélemény szerint nem tudunk megindokolni; ennek ellenére csupán Bárczi Géza (1971: 130) tette magáévá. – Bár bennünket leíró elemzésünkben nem befolyásol, hogy végső soron miből is lett az a morféma, amelynek a mai magyar nyelvi rendszerben való helyét és működését vizsgáljuk, annyit megkockáztatunk, hogy talán mindkét tábornak igaza van: Beke Ödön dunántúli nyelvjárási adatai a többesjel jelenlétét látszanak megerősíteni, ott ugyanis helyenként *-é* nélküli *-k*-t használnak: *Kovács Pistákot* eh. *Kovács Pistáékat*; Mészöly erdélyi és kelet-magyarországi példái, a *hová?* és *hol?* kérdésre felelő *Nagyék megyek*, ill. *Nagyék disznótor van*-féle szerkezetekkel viszont az ő gondolatmenetét támasztják alá. A két különböző területen két különböző irányból induló, azonos alakú eredményre vezető jelenség nézetünk szerint az érintkezés következtében még fel is erősíthette egymást, s ami a különböző nyelvjárásokban eredetileg csak homonima volt, az eltérő struktúrájú, de szinonim jelentésű mondatokban – a Mészöly-féle funkcióváltás révén – homogenizálódott, azonossá vált.

Akár jelekből lett azonban, akár ragokból: ma már egységes toldalék, s a mi gondunk most az, minek nevezzük, mert véleményünk szerint nem „képző”.

A „pusztán terminológiai” kérdésekről általában nem érdemes vitát kezdeményezni, de ha egy félrevezető megnevezés folytán rossz helyre soroljuk be a rendszerbe a jelenséget, az nemcsak maga nem fog beilleszkedni, de zavarossá teheti az egész rendszerezést, torzíthatja amúgy helyesen definiált fogalmainkat, és elhamarkodottan téves következtetések forrása lehet. Mi másként értelmezhetnénk különben pl. Kiss Jenő meghökkentő (és egyedülálló) megállapítását az archaikus *szomszédék kertyék*-féle szerkezet értelmezésekor: „A birtokos jelzős determináns *-ék* képzős, t e h á t egyes számú” (i. h.; én ritkítottam: K. V.) Mert ha nem tekintjük is, hogy az „*-ék* képzős” főnevek másutt mindenütt többes számúak, köztudott, hogy nemcsak a régi nyelvben, de a mai nyelvjárásokban is létezik az egyeztető birtokos személyragozás (Berrár Jolán 1967b: 455, S. Hátori Antónia 1961: 540).

A Czuczor–Fogarasi-szótár (1864) négy *-ék* végződést különböztet meg, közöttük harmadikként tárgyalja a „több személyt jelentő r a g”-ot (*Péterék*), határozottan elkülönítve a „n é v k é p z ő”-tól (pl. *lány-ék*, *marad-ék*). (Én ritkítottam: K. V.) A jelentését ma sem lehetne pontosabban definiálni: „jelenti mindazokat együtt véve, kik a megnevezett személylyel vérségi, vagy családi, vagy más társadalmi viszonyban állanak, magát az illető személyt is bele értve” (II, 481).

A fentiekből is kiderül, hogy a szótár már egységes nyelvi eszközként fogta fel toldalékunkat; ezzel szemben Simonyi (1895: 533 skk.) még különálló elemekként tartotta számon az összetevőit, s ennek megfelelően két összefüggésben is foglalkozik a *Jánosék*-féle alakokkal (535, 581): először a „s z á m k é p z é s” cím alatt, a -k és az -i (-ai, -ei, -jai, -jei) [!] „többesi képzők” kapcsán, másodszor meg az -é „birtok-képző” fejezetében. Ő mindkét helyen egyértelműen úgy tekinti, hogy az -é „képző”-höz járul a -k „képző”, s párhuzamba állítja azzal a többesi formával, amikor az -é-hez -i-t kell tenni (*Jánoséi*). A „nyelvtani jel” fogalmának hiányában a képzők körébe való besorolás miéértjére világos választ jelent az a megállapítás, hogy „A többesszámú szó új szótól szolgál, mely fölveszi a különféle névragokat” (536). Számunkra ennek azért van jelentősége, mert a Névszókból való névszóképzés c. fejezetben találjuk ugyan a vizsgálandó szóalakok tárgyalását, de olyan környezetben és konklúzióval, amely egyértelműen sugallja e szóalakoknak a többes szám egyéb jeleit viselő formákhoz való odasorolását.

Szabó Dénes jegyzetében (1955: II. 229) viszont érdekes utalásra bukkantam: Klemm Imrének *A mai magyar nyelv* c. szegedi egyetemi jegyzetére (1952: 94) hivatkozva említi meg, hogy „egyes nyelvtanítók az -ék végződést ma is (összefoglaló) jelnek tekintik”, majd hozzáteszi: „A 82. lapon azonban ugyanez képző, illetőleg képző is.” Sajnos ennek a közlésnek nem volt módom utánanézni: Klemm Imre jegyzete ma már számomra hozzáférhetetlennek tűnik.

Annál fontosabb viszont számunkra az a két és fél oldalnyi frás, amelyet Lotz Jánosnak (1976) *Szonettkoszorú a nyelvről* c. kötetében olvashatunk, a hozzá csatlakozó jegyzet (369) szerint a *Hungarian Reference Grammar* kiadatlan anyagából lefordítva, „A magyar {-ék} morféma” címmel. Az nyilvánvaló, hogy csupán egy kidolgozatlan vázlat áll rendelkezésünkre, de határozottan kirajzolódik benne Lotznak az a véleménye, hogy ezt a morfémat nem lehet képzőnek tekinteni. Nemcsak tüntetően elkerüli, hogy bármilyen összefüggésben is képzőnek nevezze – a kötet egy másik frásában (185) pedig egyenesen „az -ék rag”-ként említi –, hanem ki is jelenti, hogy „szabályos főnévi többesszámú -k végződésként funkcionál”, de „hiányos paradigma”, „abszolút egyszám és birtokos alak nélkül” (191). Megállapítja, hogy szókapcsolatokban többes számú értéke van, s hogy mellette jelzők használata csak korlátozottan lehetséges (192). A *Péterék* szóalak jelentését a személyes névmások jelentésszerkezetével kapcsolja össze: *Péterék* = ‘Péter + még valaki, aki hozzátartozik + ...’, mint ahogy *ők* = ‘ő + valamely más ő + ...’. A morfémat azonban nem tekinti egységes morfémanak – igaz, ez az ő elemzési módszerét ismerve nem meglepő, gondoljunk a többes számú személyragokban általa ugyancsak következetesen különválasztott -k elemre! S mivel a szóalak jelentése világosan „a fő

referenciájával kapcsolatban levő személyekre utal”, természetesnek találja, hogy „minimális oppozíciót alkothat” a szabályosnak tekintett *-i-s* többessel* (193. old., az alábbi táblázattal):

<i>tanító-é</i> 'a tanítóhoz tartozó'	<i>tanító-é-i</i> 'a tanítóhoz tartozók'
	<i>tanító-é-k</i> 'a tanító családja'

*

Vegyük hát szemügyre közelebből ezt a különleges grammatikai eszközünket!

Hogy először is világos legyen, miről is beszélünk, le kell szögeznünk, hogy (a keletkezésére vonatkozó különböző elképzelésektől függetlenül) ezt a toldalékot a legtöbb nyelvészszel egyetértésben egységesnek tekintjük, amelynek a saját helyét kell megtalálnunk mai grammatikai rendszerünkben, nem pedig a (feltételezett) alkotórészeit. Az egység bizonyítéka épp az a többek által hangsúlyozott jelentésspecializálódás (ld. fentebb), amely nem engedi, hogy elfogadjuk Lotz János táblázatát; az ugyanis azt sugallná, mintha egy általános *-i-s* birtokos többeshez képest itt csak a valamilyen – családi, társadalmi – kötelékbe tartozó *s z e m é l y e k* többségéről volna szó, holott a fő különbség az, hogy a „szabályos” forma mindig kizárólag a többes számú *b i r t o k o t* jelenti, az *-ék-es* viszont egy olyan „*b i r t o k o s*”-t [?], aki nincs egyedül: a „birtoka” a társasága. Különbözik pedig: ha a *tanító + é + i* jelenti „a tanítóhoz tartozók”-at általában, a *tanító + é + k* meg „a tanító családja”-t, miért cserélődnek fel e funkciók az *-é* birtokjeles

*Lektorom, Velcsov Mártonné – akinek számos hasznos megjegyzéséért ezúton is köszönetet mondok – óvott attól, hogy Lotz Jánosra hivatkozzam, amikor „többesjel”-nek akarom minősíteni az *-ék* toldalékot, hiszen ő soha nem beszélt „névszójelek”-ről, csak az időjel és módjel elnevezéseket használta. Mivel azonban Lotz J., „a magyar főnév 14 nominális bázisát” paradigmába rendezve, köztük (8 – 14 sorszámmal) határozottan egységes csoportként különböztette meg a többes számú alakokat, s elkülönítette bennük a többséget kifejező morféimákat is (vö. pl. 1976: 135), az *-ék* „morfémáról” szólva pedig – mint látni fogjuk – éppen ezekkel a szuffixumokkal való rokonságára mutatott rá, úgy gondolom, nem alaptalanul vonok párhuzamot az ő okfejtése és a magam gondolatmenete között, még akkor se, ha én a magyar leíró nyelvészeti hagyománynak ahhoz a vonulatához csatlakozom, amely a képző és a rag mellett – között – „(nyelvtani) jel” néven számon tart egy tőlük több szempontból különböző harmadik toldaléktípust, s ennek megfelelően „többesjel”-nek nevezi e *-k*, ill. *-i* elemeket.

szóalakok névmási megfelelőinél? Ott ugyanis szintén létezik „-k-s” többes szám: *enyém + ek*, sőt néha még *mienk + ek* is, de épp a család, hozzánk tartozók összefoglaló megjelölésére csakis az *eny + é + i + m*, *mi + e + i + nk* használható! (Tompá 1980: 346.)

Más kérdés, hogy az a sajátos jelentés, amely elég ahhoz, hogy ennek a meg lehetőségen újkeletű morfémának az önálló létét bizonyíthassuk, az alapszó jelentéséhez járulva valóban okoz-e olyan mértékű jelentésváltozást, hogy attól képzőnek kelljen tekintenünk. Nem kívánunk visszakanyarodni a képző – jel – rag ma már anakronisztikus szemantikai alapú megkülönböztetéséhez, de – mint a bevezetőben már idéztük is – az -ék képzővé minősítésében még ennek a szemléletnek a hatása volt a döntő, ezért talán nem árt egy ilyen összevetés, épp az -é birtokjellel.

Az -é birtokjeles szóalakok birtokos jelzős szerkezetek redukciójaként jelentkeznek a beszédben (vö. Jakab 1978: 298), akárcsak a főnevesült, tárgy- vagy határozóragos melléknemek, számnevek: a jelzett szó jelentése a jelzőhöz tapad. De a birtokos szerkezetben ez a jelentéstapadás sokkal nagyobb mértékű jelentésváltozást okoz az alapszóhoz képest, mint a minőség- vagy mennyiségjelző esetében! Már az előző pontban is utaltam rá: az -é birtokjeles szóalakban az alapszó jelentését szinte elfedi a -é utalása, ezzel szemben a melléknemek és számnevek jelentése a jelzett szóéval együtt érvényesül. Ha azt mondjuk:

Vízbe tette a rózsákat: külön vázába a *vöröseket*, külön a *sárgákat*,

a hordozójuktól elválaszthatatlan tulajdonságok jelölői a saját jelentésük súlyából semmit sem veszítenek, azt mondhatnám, a színek is a vázába kerülnek a virágokkal együtt. A birtokviszonyban azonban két dologfogalom alkalmi, eszmei/egymásra vonatkoztatása történik meg, s egy adott objektum bármiféle változást szenvedhet, ez a birtokosát általában nem érinti, legfeljebb az érdekeit. (Kivételként említhetjük néhány különleges szemantikai tartalom ilyenfajta grammatizálódását, pl. *a csoport egésze*, *Pest városa* stb.) Vagyis ha

Nem a mama kedvenc tányérja törött el, hanem a *macskáé*,

attól még a macskának semmi baja, amíg egy másik edényben enni kap... A *macskáé* s z ó a l a k ugyanis nem a ‘macská’-t jelenti, hanem – jelen esetben – azt a ‘tányér’-t, ‘amelyből a macskát etetni szokták’. Ez pedig azt jelenti, hogy ez a nyelvtani jel igen erős mértékben módosítja az alapszó jelentését; mindenképpen erőteljesebben, mint az -ék!

Hiszen ha *a Jánoséi mind elszaladtak* is, János nem szaladt (hacsak utánuk nem, hogy összeszedje a elbitangolt jószágát), de ha *Jánosék elszaladtak*, akkor János biztos a szaladók között volt! Vagyis 'János nem egyedül szaladt' ez pedig meglehetősen hasonló jelentésmódosulás ahhoz, ami *a fiú szaladt* és *a fiúk szaladtak* között kimutatható. Hasonló, de nem azonos – amint később látni fogjuk! Ezzel szemben az *-ék* legközelebbi rokonának tartott *-né* (Szabó 1955: 215), az „összetartozókat jelentő, más néven összefoglaló főnevek” másik „képzője” éppen ellenkezőleg, s az *-é*-vel egyező módon viselkedik: az alapszó tartalmát kirekesztő, illetve azt csak megkülönböztető jegyként az új szó alapjelentése alá rendelő jelentésváltozást okoz: *Kinek a pap, kinek a papné!*

Azokban a minduntalan visszatérő megállapításokban, hogy az *-ék* végű főnevek *plurale tantum*-ok, amelyek leginkább a gyűjtőnevekkel vethetők össze (vö. pl. Koválovsky 1985: 297), elsősorban szintaktikai és morfológiai okokból látunk ellentmondást. A mai magyar köz- és irodalmi nyelvben (vö. Rác 1991: különösen 25–33, 48 skk.) a gyűjtőnevek kivétel nélkül, a *plurale tantum*-ok pedig többnyire egyes számú alanyként az állítmány egyes számú alakját kívánják meg: ez az *-ék*-es forma mellett elképzelhetetlen! A gyűjtőnevek jelentésében rejlő értelmi többség csak a mondategység határán túl érvényesülhet: *Mikor a csapatunk megérkezett, először is elfoglaltuk a szállásunkat*; az *-ék*-es szóalakoknál ez éppen fordítva alakul: a formálisan is kifejezendő többség mögött ott lappang a megnevezett személy megkülönböztetése, s a rá való utalás egyes számban lehetséges a következő mondategység(ek)ben: *A doktorék késni fognak: most telefonált* [ti. a doktor], *hogy beteghez hívták* [őt – nyilván nem családotstul]. A *plurale tantum*-okban formálisan jelen levő többes számot tartalmilag elnyomja a részletekből álló egész egységének képzete: az egyeztetésben – ingadozásokkal bár – általában egyes számú irányítótagként viselkednek. S nyilván a bennük rejlő 'többség'-képzet elhomályosulása engedi, hogy ha mindegyik nem is, de egyesek a többes szám jele után még felvegyenek egy képzőt: *Fülöp-szigeteki*. A valódi többes számú alakoknál ez elképzelhetetlen, – az *-ék*-kel alkotott szóalakoknál nemkülönben! (**korallszigeteki*, **szomszédoki*, **szomszédéki*, bár van *korallszigeti*, *szomszédi*!)

Egyébként sem találjuk a képzőszerű tulajdonságait ennek a toldaléknak! Szófajta nem vált (ha váltana, az „perdöntő” lehetne, hiszen erre csak képzők alkalmasak – vö. pl. Berrár 1974: 119), új lexémát sem alkot (Velcsovne i. h.), csak relatív szótövet, amely minden szempontból többes szám 3. személyű értékben szerepel a mondatban – akár a *-k*-s, akár az *-i*-vel alkotott többes számok: *a szomszédok/a szomszédai/a szomszédék elköltöztek*. Viszont szófajktő, akárcsak a többi nyelvtani jel: képző nem állhat utána (az

-é ugyanis birtokjel, és nem képző, ez ma már eléggé elfogadott a magyar leíró nyelvtudományban, ezért a bizonyítását most nem tekintem feladatomnak), de más főnévi jelekkel kombinálható:

<i>szomszéd + ok + é + i</i>	$T\acute{o} + J_{\text{b\acute{a}z}} + J_{\text{birtok}} + J_{\text{tobb birtok}}$
<i>szomszéd + ék + é + i</i>	$T\acute{o} + ??? + J_{\text{birtok}} + J_{\text{tobb birtok}}$
<i>szomszéd + ai + m + é + i</i>	$T\acute{o} + J_{\text{tobb birtok}} + J_{\text{b\acute{a}z}} + J_{\text{birtok}} + J_{\text{tobb birtok}}$
<i>szomszéd + ai + m + ék + é + i</i>	$T\acute{o} + J_{\text{tobb birtok}} + J_{\text{b\acute{a}z}} + ??? + J_{\text{birtok}} + J_{\text{tobb birtok}}$

Itt észre kell vennünk, hogy az általános többes szám jele az -ék-kel egymást kölcsönösen kizáró viszonyban van, a birtoktöbbesítő -i pedig csak a -k után állhat, előtte nem! Az -ék és az -i viszont minden sorrendben jól megfér egy szóalakon belül, igaz, az -i maga is megismétlődhet a láncolatos birtokviszony redukálásakor, pl.: *ezek a csirkék mind az én szomszédaim jószágai* → *a szomszédaiméi*. Az ok a szóalakok jelentéséből nyilvánvaló: az -ék is, a -k is az alapszó többes számát jelöli, csak az egyik additíven, a másik multiplikatíván, a kölcsönös kizárás tehát szükségszerű. Az -i azt fejezi ki, hogy a szóalak, amely tőle balra van, többes számú, s egyszersmind egy birtokviszony birtokszava is. Mivel ez nem jelenti feltétlenül a birtokos szó szerkezet explicit jelenlétét, a láncolatos redukció során szükségképpen összekerülnek egy szóalakba a két különböző birtokszó többségét jelölő birtoktöbbesítők. Az -ék-et viszont semmi sem tiltja ilyenkor, hiszen az embernek több szomszédja is lehet, azoknak pedig külön-külön mindegyiknek meg lehet a maga családja, társasága.

Kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy az -ék nem lehet más, mint nyelvtani *j e l*, mégpedig az eddig számon tartott két névszói többesjelünk mellett a harmadik!

Első hallásra meghökkentő lehet a régi rendszer ilyen mértékű felborítása, pedig éppen nem a felborításán, hanem a kiigazításán fáradozom. S miként az eddigiekben is Lotz János nyújtotta az alapötletet az -ék képző voltának megkérdőjelezésével, bár nem tudtunk mindenben egyetérteni vele, a továbbiakban még inkább rá kell hivatkoznunk, hiszen ő mutatta ki először (1967: 252), hogy a magyarban kétfajta számkategória létezik, amely a személyes névmás jelentésstruktúrájában valósul meg: az 1. és 2. személyben „additív” (*mi = én + valaki(k) más(ok)*), a harmadik személy esetén „multiplikatív” (*ők = ő + ő + ő... = 'több ő'*); arra is ő mutatott rá, hogy főneveink többesszáma (*hajó-k*) az indogermán nyelvekben járatos „egyszerű többség”-től eltérően „nem kvalifikált többség”, az ő szavával „aggregátum” (251). Az általa először felvázolt többes számú névmási rendszer azóta finomodott, elsősorban a 2. személy megítélésében, amelyről ma már tudjuk, hogy nemcsak heterogén jelentésszerkezetű *ti* létezik, hanem homogén is,

hiszen lehetséges egyszerre több hallgatóhoz is intézni szavainkat: „*Ne tegyétek, ti leányok!*” (Lotz 1968: 6–7; G. Varga 1988: 168–170; Laczkó 1992: 113 skk.). Én most azt szeretném bebizonyítani, hogy az *-ék* többesjel nem más, mint a névmási többes számú rendszer kiterjesztése a főnevekre, a homogén „aggregátum” mellett egy heterogén, additív többes szám megkülönböztetésével!

Az *-ék* képző volta melletti érvként szokták még felemlíteni, hogy használata erősen korlátozott: csak személyeket jelentő főnevekhez járulhat, vagy megszemélyesítésekhez. Nos: azon túl, hogy a *-k* többesjel felvételét is korlátozzák szabályok (vö. „**Tanárnő, én elolvastam a szakirodalmakat...*”), az *-ék*-nek ez a használati megszorítása kísértetiesen egybeesik a személyes névmás 1. és 2. személyére vonatkozó szabállyal (vö. G. Varga 1988: 169)! Kézenfekvő, hogy Lotz János is a névmások jelentésszerkezetével vetette össze az *-ék* morfémas alakokat. A hibát nézetem szerint ott követte el, hogy nem ismerte fel: a *Péterék* jelentésszerkezete nem az *ők* értelmezésével azonos, mert ez utóbbi olyan többségre vonatkozik, amelyben nincs megkülönböztetett egyed, míg a *Péterék* mindenképpen Péter kiemelését jelenti a csoporton belül. Vagyis pontosan ugyanaz a helyzet áll elő, mint az első két személy többesszámában, ahol a beszédhelyzetben eleve megkülönböztetett szerepű beszélő és hallgató személye „uralja” a csoportot. Mivel a „kórusban” beszélés minden, csak nem természetes beszédhelyzet, az ‘én + én’ jelentésszerkezet képtelenség, az első személy „többsége” tehát csakis az ‘én + a társa(i)m’ heterogeneitásában értelmezhető.

A második személy már ketté osztandó: a „multiplikatív” *ti* (‘te + te’) mellett van „heterogén”, „additív” is: ‘te + a társa(i)d’. A harmadik személyben a névmásnak nincs heterogén értéke, de a főnevek körében egy megkülönböztetett személy kiemelésével alkotott „heterogén” többség kifejezése ugyanolyan oppozíciót eredményez, mint amilyen a második személynél kimutatható.

Hogy ez mennyire igaz, arra nézve próbáljunk elszakadni a hagyományos 2×3 személy paradigmájától, vegyük számba az udvarias nyelvhasználat névmásait is! Az *ön* többese „szabályos”, homogén többségre utaló forma, bár természetesen megvan a heterogén értéke is; a *maguk* jelentésszerkezetére ugyanez vonatkozik, alakja azonban rendhagyó: a több birtokos személyre utaló forma magyarázata köztudott a nyelvtörténetből. Vannak azonban más, újabb keletű szavaink, amelyeket ma személyes névmásnak tekinthetünk, még ha köznyelvi értékükről viták zajlanak is: a *kend*, *kegyelmed*, *kelmed*, *kegyed*, újabban *kiskegyed*, s a legújabb: *magácska*. Ezek többes száma meglehetősen problematikus, bár ritkán kerül szóba. Laczkó a magázó formájú személyes névmások összegezésekor (120) nem is tünteti fel, hogy az *önök* és a *maguk* alakokon túl volna

másnak többes száma. Azt természetesnek vesszük, hogy a „birtokos személyére” utaló -d- vel szemben a neki megfelelő többes számú alakokat tekintsük érvényesnek: *ken(d)tek*, *kegyelmetek*; hasonló a helyzet a „névmáspótló” főnévi megszólításokkal: *uraságod – uraságtok*, *méltóságod – méltóságtok*, de az állítmánynak velük való egyeztetésében ma már meglehetősen bizonyosan a nyelvhasználó! (Egyeztetési gondjainkról vö. Rácz 1991: 35–6) De más bajok is vannak: a *kegyetek* archaizmusával még meg tudunk küzdeni, bár a főnévvel való homonímiája zavaró, de a napjainkban divatba került *kiskegyed*-nél már nemigen merjük használni, s a *magácská*-val együtt már csak a *kiskegyedék*, *magácskáék* formában jelentheti a megszólítottat és társait! De ugye nem tagadható le, hogy a *kegyelmetek*-féle alakok mellett is léteznek *kendék*, *kelmedék*, *kegyedék*, *kegyelmedék* is, s épp azt fejezzük ki velük, hogy ‘kend és a társa(i)’ stb. Mint ahogy régóta bevett (csak egy pár évtizedig üldözött) formája a magázó társadalmi érintkezésnek, hogy a „le-magázás” és a „felönözés” elkerülésére a beszélővel való kapcsolatnak és a társadalmi pozíciónak egyaránt megfelelő szólító-említő főneveket is mindig így használjuk többes számban: *Ugye, a tekintetes úrék/a kisasszonyék/az igazgató úrék/a Rózsai néniék is velünk jönnek?*

A személyes névmásokkal való összefüggés alapján érthető a korlátozás, hogy miért csak személyeket jelentő, illetve megszemélyesítésben szereplő főnevek kaphatják meg ezt többesjelet; az is nyilvánvaló, hogy tipikus kifejező eszköz ilyen helyzetben a személynév (amely többes számúsága ellenére sem veszti el ilyenkor tulajdonnévi értékét, amint azt a helyesírási szabályok alkotói már rég kodifikálták); de arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy e jelentésbeli megszorítás határain belül semmi sem tiltja az -ék felvételét. Tulajdonnévi és személynévmási rokonsága ugyanakkor érthetővé teszi a jelzőkkel való bővíthetőségének szűk lehetőségeit is (vö. Lotz 1976: 192).

Egy dologról kell még szólnunk: néhány esetben valóban egészen közel kerül a gyűjtőnévhez az -ék toldalékos szó használata, s ilyenkor még a jelentésszerkezete is homogénnek tekinthető, pl.: *Majd katonáéknál megtanítják, mi a rend! A katonáéknál szót* itt valóban bátran helyettesíthetjük *a katonaságnál* gyűjtőnévvel. „Csak” stílusosan lesz más a mondat értéke: ridegebb, fenyegetőbb, mert eltűnik az a familiáris hangulat, amit a *katonáéknál* szó azzal idéz, hogy úgy kezeli a hadsereget, mintha az is egy családi háztartás volna.

*

Összegezve: a többség kategóriája a magyar nyelvben többféle szempont szerint is megoszlik, s alapvetően kétféle: vagy heterogén, vagy homogén.

A homogén többség „aggregátum” (Lotz 1967: 251): olyan egyedek alkotják, amelyek közt mindegyikre külön-külön mint jeltárgyra vonatkoztatható a főnév, ill. névmás egyes száma; ez a többes szám multiplikatív, ami abban jut kifejezésre, hogy lét-számában mennyiségjelzővel kvalifikálhatjuk, ilyenkor a többesjel (redundánssá válván) törlendő. (A számbeli kongruenciát kívánó szintaktikai szerkezetekben általában alaki egyeztetés érvényesül.) (*Az erdőben állatok élnek – az erdőben sok állat él.*)

Heterogén többséget alkot minden olyan csoport, amelynek egy tagja az aktuális beszédhelyzetben kiemelt személy; ilyenkor a megkülönböztetett személy az egész csoport reprezentánsa, de grammatikai eszközökkel jeleznünk kell, hogy nem egyedül szerepel az adott összefüggésben: a kiemelt személyek hierarchiáját is kifejező személybeli egyeztetés a többség feltüntetésével együtt kötelező. Mindig kiemelt személy a beszélő (1.) és a hallgató (2.), valamint a beszéd tárgyaként harmadik személyű, főnévvel említhető személyek (megszemélyesítések) közül az, aki valami oknál fogva ismert(ebb), fontos(abb), azonosítható(bb) – határozottabb? – mindkettőjük előtt. Ezt a többséget a többes számú személyes névmásokkal és az *-ék* többesjeles főnevekkel tudjuk kifejezni. Ez a többség additív: kapcsolatos mellérendelő szerkezettel értelmezhető, mennyiségében csak számállapothatározós szerkezetborkorban kvantifikálhatjuk, ami a szerkezet kongruens tagjainak se személybeli, se számbeli egyeztetését nem helyettesítheti. (*[Mi] K e t t e n maradtunk. Jánosék h á r m a n jöttek.*)

Heterogén többes csak személyekre értelmezhető, ennek megfelelően az *-ék* csak személyt jelentő főneveken fordul elő; a homogén többség mind élő, mind élettelen dolgokra/fogalmakra egyformán alkalmazható.

A birtokviszony birtokszavának homogén többségét fejezi ki az *-i* (vagy valamelyik alternánsa): *gyerekei-tek – mindhárom gyerekeitek.*

Az *-ék* akkor is heterogén többséget fejez ki, ha előtte *-i* birtoktöbbsesítő áll a szóalakban: csak a birtokként megjelöltek alkotnak homogén többséget, amelynek egyedei mind megkülönböztetett személyek a hozzájuk csatlakozó névtelenekhez képest: *Őthon, a szüle-i-m-ék-nél más volt a szokás.* Ugyanilyen okból fordulhat elő, hogy bár a heterogén többséget mennyiségjelzővel nem kvantifikálhatjuk, az *-ék* jeles szó előtt mennyiségjelző álljon, ugyancsak a megkülönböztetett személyek (homogén) többsége miatt: *<Három gyereket neveltünk fel. > A (két fiam)-ék beköltöztek a városba, már csak a kislány lakik velünk a tanyán – ti. ‘mindkét fiam a maga házanépével’.*

A kiemelt személyek megkülönböztetésének indokoltságát lemérhetjük azon, hogy az *-ék* többesjelet viselő szó tárgyként is általában „határozott”; ha nem, akkor annak

különleges mondszerkesztési oka és többnyire különleges stilisztikuma is van:
Mindenféle jöttment tanítóékat nem hívtak ám meg!

A heterogén többség a személyes névmásokon kívül elsősorban a főnevek kategóriája, az egyeztető személyragozások már csak az 1. és 2. személyben érvényesítik a személybeli egyeztetés során; a melléknemekre nem jellemző, még az általános többsénel gyakori főnevesítő jelentéstapadással sem.

*

Áttekintő táblázat a magyar többes számról

Nyelvtani személyek	HOMOGEN TÖBBSÉG	HETEROGEN TÖBBSÉG
1. személy	—	<i>mi</i> = 'én + a társa(i)m'
2. személy	<i>ti</i> = 'te + te (+ te...)'	<i>ti</i> = 'te + a társa(i)d'
udvarias	<i>önök</i> = 'ön + ön (+ ön...)' <i>maguk</i> = 'maga + maga (+ maga...)' <i>kendtek</i> = 'kend + kend (+ kend...)' <i>kegyelmelek</i> = 'kegyelmed + kegyelmed (+ kegyelmed)' stb.	<i>önök</i> = 'ön + a társa(i)' <i>maguk</i> = 'maga + a társa(i)' <i>kendék</i> = 'kend + a társa(i)' <i>magácskák</i> = 'magácska + a társa(i)' stb.
szólító-névvvel	<i>a nénik</i> = 'a néni + a néni (+ a néni...)' (Pl.: <i>Nem engedhetem be a néniket, mert a mamám megiltotta</i> – az ajtó előtt álló több nénit együttesen tájékoztatva)	<i>a nénéiek</i> = 'a néni + a társa(i)' (Pl.: <i>Nem engedhetem be a nénéiket, mert...</i> – az ajtó előtt álló – vegyes? – csoportból egy(ik) nénivel tárgyalva)
3. személy	<i>ők</i> = 'ő + ő (+ ő...)'	—
főnevek	(a) <i>szülők</i> = 'több szülő' (a) <i>testvéreid</i> = 'több testvéred'	<i>apuk</i> = 'apu + a társa(i)' <i>a testvéreid</i> = 'a testvéreid + a társaik'

IRODALOM

- Bárczi Géza 1971: Hangzóközi zárhangok szórványos geminációja az előmagyarban, *Magyar Nyelv* 67, 129–134.
- Berrár Jolán 1967a: A szóalkotással keletkezett szavak, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv története*, Budapest, Tankönyvkiadó, 316–351.
- Berrár Jolán 1967b: Mondattörténet, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv története*, Budapest, Tankönyvkiadó, 389–485.
- Berrár Jolán 1974: Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában, in Rácz Endre–Szathmári István szerk. *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó 99–124.
- Beke Ödön 1955: Az -ék birtokképző ismeretlen alakja, *Magyar Nyelvőr* 79, 102–103.
- Czuczor Gergely–Fogarasi János 1864: *A magyar nyelv szótára II*, Pest, Emich Gusztáv.
- Gálffy Mózes 1971: Alaktan, in Balogh Dezső–Gálffy Mózes–J. Nagy Mária 1971: *A mai magyar nyelv kézikönyve*, Bukarest, Kriterion, 137–270.
- S. Hámori Antónia 1961: A névszói személyragozás, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere I*, Budapest, Akadémiai, 531–551.
- Jakab István 1978: Igen, az értelmező mellérendelés, *Magyar Nyelvőr* 102, 293–298.
- Kiss Jenő 1979: Fejezetek a nyelvjárási mondattanból, *Magyar Nyelvőr* 103, 66–70.
- Kovalovszky Miklós 1985: Névszók egyes és többes számú használata, in Grétsy László–Kovalovszky Miklós szerk.: *Nyelvművelő kézikönyv II*, 295–298.
- Laczkó Krisztina 1992: Hány személyes névmásunk van? in Keszler Borbála szerk.: *Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 108–126.
- Lotz János 1967: A személy, szám, viszonyítás és tárgyhatározottság kategóriái a magyarban, in Imre Samu–Szathmári István szerk.: *A magyar nyelv története és rendszere = Nyelvtudományi Értekezések* 58. sz., 249–255.
- Lotz János 1976: *Szonettkoszorú a nyelvről*, Budapest, Gondolat.
- Lotz János 1968: *Egy nyelvtani modell. Két fejezet a magyar nyelvtanból – A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 122. sz.
- Lotz János 1976: A magyar {-ék} morféma, in *Szonettkoszorú a nyelvről*, Budapest, Gondolat, 191–193.
- Mészöly Gedeon 1908: Kettő, *Magyar Nyelv* 4, 318–320.

- Mészöly Gedeon 1909: A denominális -ék képző eredete, *Magyar Nyelv* 5, 258–264.
- Rácz Endre 1991: *Az egyeztetés a magyar nyelvben*, Budapest, Akadémiai.
- Ruzsiczky Éva 1961: A szóképzés, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere I*, Budapest, Akadémiai, 333–420.
- Simonyi Zsigmond 1895: *Tüzetes magyar nyelvtan*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Szabó Dénes 1955: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Jegyzetellátó.
- Szinnyei József 1933: *Rendszeres magyar nyelvtan*¹⁷.
- Tompa József 1964: Ragozástanunk vitatott kérdései és nyelvtani oktatásunk, *Magyar Nyelvőr* 88, 439–449.
- Tompa József 1980: Birtokos névmás, in Grétsy László–Kovalovszky Miklós szerk.: *Nyelvművelő kézikönyv I*, Budapest, Akadémiai, 345–346.
- G. Varga Györgyi 1968: Gondolatok a nyelvtani szám és személy dolgáról, *Magyar Nyelv*, 167–172.
- Velcsov Mártonné 1968: Alaktan, in Rácz Endre szerk.: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó, 85–204.

THE ENDING -ÉK AS A THIRD PLURAL SUFFIX

VALÉRIA M. KORCHMÁROS

The author does not agree with the common opinion that the ending *-ék* (*Pistá-ék*, *tanító-ék*) should be considered a suffix for derivation. She endeavours to prove that "*-ék*" word forms are not "collective nouns" but simply nouns in the plural.

The *-ék* ending is the third suffix for the plural in the Hungarian language. The "absolute plural" *-k* and the "possessive related" *-i* are both "homogeneous," expressing multiplication of the denotate (*tanító + k = tanító + tanító [+ tanító...]*; *tanító + i = tanítója + tanítója [+ tanítója...]*), while *-ék* expresses a "heterogeneous" additive plurality, denoting an identified person and his/her family/friends/company: thus *tanító + -ék = a tanító + a társa(i)*.

EINIGE THEORETISCH – METHODOLOGISCHE FRAGEN DER UNTERSUCHUNG UNGARISCHER DIALEKTINSELN*

Szabó József

Es ist bekannt, daß ein Volk und dessen Sprache im allgemeinen unzertrennlich sind. In der Fachliteratur als Sprachwechsel bezeichnete Erscheinung bedeutet, daß ein Ethnikum, das seine Sprache verlassen hat, im Laufe einer kürzeren oder längeren Zeit die Sprache einer anderen Volksgruppe übernimmt und dadurch in der anderen ethnischen Gemeinschaft aufgeht; es bewahrt seine Muttersprache höchstens nur noch in der Form von einzelnen Merkmalen (wie z.B. die Aussprache, die Formen der Sprechmelodie, Mundartwörter usw.), d.h. in Spuren, die immer mehr verschwommen werden. Das einstige Dasein solcher Völker bleibt dann meistens nur noch für die wissenschaftlichen Forscher der verschiedenen Disziplinen (wie z.B. die Geschichtswissenschaft, die Linguistik, die Archäologie, die Völkerkunde) erhalten, denn aus dem allgemeinen Bewußtsein verschwindet es nahezu restlos. Daraus ist es zu erklären, warum die Völker oder Volksgruppen, die in den Rahmen einer anderen Sprachgemeinschaft gelebt haben oder heute noch leben, nach wie vor so stark an ihrer Muttersprache, an ihren Gewohnheiten und Traditionen festhalten.

Je weiter die wissenschaftliche Forschung in der Zeit zurückgreift, desto mehr erhellt es sich, wie sehr die Sprachwissenschaft und die Geschichtswissenschaft aufeinander angewiesen sind; eine Disziplin kann die Ergebnisse der anderen dazu verwenden, daß immer mehr Fakten von Beweiskraft im Vorgang der Erkennung — meistens durch verschiedene Hypothesen und natürlich durch die Neuwertung gewisser Quellen oder aber auch mit Hilfe von neuerlich gefundenem Material und erzielten Ergebnissen — aus dem Nebel der Vergangenheit erschlossen werden. Kurz gesagt kann man etwa so formulieren: Neben den Ergebnissen der Archäologie fällt auch der vergleichenden Untersuchung der sprachlichen Fakten und Merkmale eine große Bedeutung bei den Untersuchungen der Vorgeschichte zu. Über den Zusammenhang der Geschichtswissenschaft und der Linguistik hat Gyula Márton folgendes geschrieben (1972, S. 10): „Von den einzelnen Zweigen der Sprachwissenschaft gewähren zweifellos die Sprachgeschichte und die vergleichende Sprachwissenschaft der Geschichtswissenschaft

*1993. április 28-án előadasként hangzott el Budapesten az Első Nemzetközi Dialektológiai és Geolingvisztikai Kongresszuson

die meiste Unterstützung, man darf jedoch auch die Hilfe durch die Dialektologie nicht unterschätzen. Die Dialektologie kann in erster Linie zur Klärung der strittigen Fragen der Ansiedlungsgeschichte wertvolle Beiträge leisten."

In meiner Monographie, die vor einigen Jahre in Szeged erschienen ist (Szabó, 1990), war ich bestrebt — auf Grund der Analyse der verschiedenen mundartlichen Eigentümlichkeiten — neben der Erschließung gewisser linguistischer Konsequenzen auch zu Folgerungen zu kommen, die hoffentlich auch für die wissenschaftlichen Forschungen der Ansiedlungsgeschichte (Ortsgeschichte) beachtenswerte Ergebnisse darstellen. Mein derzeitiger Vortrag ist sonst eine skizzenhafte Zusammenfassung meiner theoretischen und methodologischen Ergebnisse und Erfahrungen, die ich in den Untersuchungen der ungarischen Dialektinseln erworben habe.

Es ist eine historische Tatsache, daß das Ungartum — wegen der 150 Jahre dauernden türkischen Herrschaft und infolge der verschiedenen Kriege — bis zur ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts an der Bevölkerung und an den Werten seiner materiellen und geistigen Kultur auch schwere Verluste erlitten hatte. Dadurch wurde es notwendig, die entvölkerten Gebiete (wie z.B. die mittleren Teile der Großen Tiefebene) einerseits mit fremdsprachiger Einwohnerschaft zu bevölkern, andererseits Ungarn aus den Regionen des Landes umzusiedeln, in denen es einen relativen Überschuß an Bevölkerung gab. So sind im 18. Jahrhundert mehrere ungarischen Dialektinseln entstanden. Es gibt Siedlungen (Mundartinseln), deren Entstehungsgeschichte ziemlich bekannt ist, es gibt jedoch auch zahlreiche Siedlungen, deren Geschichte erst durch die weiteren Forschungen erschlossen werden soll.

Für die Untersuchung der ungarischen Dialektinseln bietet hauptsächlich der Abschnitt der Geschichte, der kampfreichen Vergangenheit der Ungarn im 18. Jahrhundert eine Gelegenheit, denn gerade zu dieser Zeit kam es zu großangelegten Ansiedlungen, durch die das bisherige Bild der ungarischen Dialekte noch bunter gemacht wurde. Die Immigration der fremdsprachigen (vorwiegend deutschen und slowakischen) Bevölkerung hat die relative Einheitlichkeit der Ortsdialekte durch weitere Farben bereichert, oder aber diese in einigen Gebieten auch gestört. Diese fremden Dialekte wurden in meiner Arbeit nicht behandelt, es wurden nicht einmal jene ungarischen Dialekte erörtert, die in der Strömung der Geschichte aus verschiedenen Gründen unter fremdsprachige Völker gekommen sind (z.B. die Csángós in Rumänien, die ungarische Volksgruppe von Slavonien in Jugoslawien, das ungarische Ethnikum von Burgenland in Österreich). Zum Gegenstand meiner Untersuchungen habe ich die Mundartinseln gewählt, d.h. die Forschungen richteten sich auf den Dialekt solcher Siedlungen, deren

Bevölkerung aus einem ungarischen Dialektgebiet in ein anderes ungarisches umgesiedelt ist.

Die Analyse des volkssprachlichen Materials der Mundartinseln sowie der Vergleich mit den benachbarten Dialekten erscheinen natürlich nur bei der Berücksichtigung gewisser Voraussetzungen als zweckmäßig. Als eine solche wichtige Voraussetzung gilt z.B. der Umstand, wie stark zahlenmäßig die in ein anderes Gebiet übersiedelte Bevölkerung ist, und mit welcher Einwohnermasse sie dort eine neue Siedlung gegründet hatte. Auch der Zeitfaktor spielt dabei eine sehr wichtige Rolle, die Frage nämlich, seit wann die übersiedelte Gemeinschaft im neuen Wohnort lebt. Die Szekler der Bukowina sind zwar z.B. vor mehr als 40 Jahren in die Bezirke Baranya und Tolna übersiedelt, trotzdem haben sie viele Wesenszüge des ursprünglichen Dialektes von Csík sozusagen bis zu unseren Tagen bewahrt, und zwar natürlich vor allem die Vertreter der älteren Generation. So große Veränderungen sich im Leben der ungarischen Dialekte in den letzten Jahrzehnten auch vollzogen haben, jedoch sind 40–50 Jahre viel zu wenig dazu, daß die Farben des ursprünglichen Dialektes stark verblassen, hat sich doch das Kohäsionsvermögen der leidvollen und kampfreichen gemeinsamen Vergangenheit für die Umsiedler aus der Bukowina neben der Treue zu den Gewohnheiten und Traditionen der Gemeinschaft auch in der Bewahrung des ursprünglichen Dialektes offenbart. Ähnlich verhält es sich auch mit den kleineren Sprachgemeinschaften: die Zeit von 1–2 Generationen reicht nicht dazu aus, daß die Merkmale des ursprünglichen Dialektes verblassen oder gar restlos verschwinden. Dazu können sich, wenn der ursprüngliche Dialekt von einer großen Zahl von Menschen gesprochen wird, mehr als 1–2 Jahrhunderte als viel zu kurz erweisen.

Sowohl auf Grund der Ergebnisse als auch wegen der methodologischen Aspekte kann man die Anfang der 1960er Jahre erschienene Studie von Loránd Benkő (1961) „Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban“ (Neue Möglichkeiten der Methodik in den Untersuchungen zur ungarischen Dialektgeschichte) für progressiv ansehen. In dieser Abhandlung hat Benkő die Rolle des Zeitfaktors in den vergleichenden dialektologischen Untersuchungen — hauptsächlich bei der Verwertung des sprachlichen Materials der Mundartinseln unter dem Aspekt der Sprachgeschichte — ausführlich dargelegt. In der selben Studie schreibt er in Verbindung mit den in der ungarischen Tiefebene entstandenen Dialektinseln folgendes (op. cit. S. 405): „Die vorwiegend im Laufe des 18. Jahrhunderts angesiedelte ungarische Bevölkerung der mittleren Teile der Großen Tiefebene (die Bezirke Pest, Békés, Csongrád, Csanád usw.) ist aus den verschiedenen Gegenden unseres Sprachgebietes umgesiedelt. Zum

Sprachvergleich dieser Siedlungen und ihrer Mutterdialekte bietet einerseits der Vorgang der Umsiedlung von zwei bis zweieinhalb Jahrhunderten, andererseits aber auch der Umstand, daß uns die Umstände der Übersiedlung im allgemeinen wohl bekannt sind, vorzügliche Bedingungen, und so kann man den Mutterdialekt genau bestimmen". Jede der für die Untersuchung bestimmten Dialektinseln ist mit Ausnahme von Újkígyós (die Siedlung dieses Dorfes erfolgte nämlich erst Anfang des 19. Jahrhunderts) im 18. Jahrhundert entstanden. Die überwiegende Mehrheit von ihnen habe ich unter den Forschungspunkten des „Atlas der ungarischen Mundarten" (im weiteren nach der ungarischen Bezeichnung: MNyA.) bestimmt, ein kleinerer Teil hat sich im Laufe meiner Forschungsarbeit als Dialektinsel erwiesen. Die aus MNyA. ausgewählten ungarischen Ortschaften ordnete ich in fünf Gruppen und zwar so, daß ich mehrere Forschungspunkte um den einzelnen Dialektinseln in jeden Richtungen gewählt habe (vgl. Szabó, 1990, S. 47).

In der ungarischen Dialektologie sind im Laufe des letzten halben Jahrhunderts beachtliche Ergebnisse in der Erforschung der in der fremdsprachigen Umgebung existierenden Sprachinseln erzielt worden. Die Dialektinseln dagegen sind durch die ungarische Mundartforschung relativ weniger behandelt worden, obwohl es gewisse Ansätze dazu schon Ende des vergangenen Jahrhunderts und in der ersten Hälfte dieses Jahrhunderts gegeben hat. Eine ausführliche Bewertung über diese Periode, über die damals entstandenen dialektologischen Arbeiten hat László Deme (1949, S. 20) gegeben. Die Lage hat sich auch in den ersten Jahrzehnten unseres Jahrhunderts nicht verändert, sogar für die Erforschung der Dialektinseln hat selbst die produktive Tätigkeit der Csúry – Schule, durch die ungarische Dialektologie einen Aufschwung erlebte, so gut wie nichts eingebracht. In den 1940er Jahren hatten die Kriegszeiten zu einer Stockung geführt. Darin, daß eine wesentliche Wende in der Untersuchung der Dialektinseln später auch nicht erfolgte, hat wahrscheinlich auch der Umstand eine Rolle gespielt, daß von den 1950er Jahren angefangen etwa anderthalb Jahrzehnte lang die Arbeiten am Atlas der ungarischen Mundarten und in Verbindung damit ziemlich bedeutende individuelle Forschungen die Zeit und Energie unserer besten Dialektforscher gebunden haben. In den 1960er Jahren hat Loránd Benkő in mehreren Studien dargestellt, wieviel Nutzen und Lehren der Vergleich der heutigen sprachlichen Charakterzüge der Dialektinseln mit ihren Mutterdialekten einbringen kann (siehe ausführlicher: Szabó, 1990, S. 23 – 24).

Zur Untersuchung der Dialektinseln ist die Analyse einer sehr großen Menge von sprachlichen Daten erforderlich. Es ist offensichtlich nicht genügend, wenn lediglich die dialektalen Eigentümlichkeiten der Dialektinseln an und für sich unter die Lupe genommen

werden, sondern man hat einerseits sowohl die benachbarten Dialekte als auch die ursprüngliche Mundart zu berücksichtigen, falls sie aus einer Quelle bekannt ist. Zum Erzielen der sprachwissenschaftlich und eventuell siedlungsgeschichtlich gleichsam verwertbaren Ergebnisse bieten die Bände des MNyA. eine bisher kaum ausgenützte Möglichkeit. Im Mittelpunkt meiner Untersuchungen standen Dialektinseln, die restlos als Forschungspunkte im MNyA. registriert worden sind.

Um den heutigen Zustand der Dialektinseln auf Grund des MNyA. zu erschließen, mußte ich natürlich die Angaben jedes einzelnen Kartenblattes des MNyA. sorgfältig auf den untersuchten Forschungspunkten notieren; dann mußte ich die einzelnen phonetischen, morphologischen Erscheinungen und die Dialektwörter statistisch summieren und sie unter Berücksichtigung von allen Faktoren mit großer Sorgfalt und Umsicht zur Erwägung heranziehen. Es ist offensichtlich angezeigt, zu dieser Arbeit auch die Ergebnisse der lokalhistorischen Forschungen in Rücksicht zu nehmen, vor allem von der Zusammenstellung von Antal Bodor und István Gazda „Magyarország honismereti irodalma 1527–1944“ (Die heimatkundliche Literatur von Ungarn 1527–1944) ausgehend und unter Berücksichtigung der Ergebnisse der seitdem veröffentlichten lokalhistorischen Publikationen.

Nach der Analyse des Materials des MNyA. habe ich in jeder Dialektinsel auch eine lokale Stoffsammlung durchgeführt. Zu dieser Zeit habe ich einerseits Tonbandaufnahmen mit Hilfe ortsansässiger Informanten verfertigt, andererseits habe ich auch Material mit Fragebogen gesammelt. Ich war bestrebt, die durch die lokale Materialsammlung gewährten Möglichkeiten auch zur Ermittlung des Herkunftsbewußtseins der Bevölkerung auszunützen.

Die Mehrheit der beachtenswerten Ergebnisse gehört in erster Linie zum Themenkreis der Sprachwissenschaft, aber die Analyse des sprachlichen Materials der Dialektinseln hat auch einige siedlungsgeschichtliche Resultate gebracht (vgl. Szabó, 1990. S. 301–314). Auf Grund meiner Untersuchungen hat sich die Möglichkeit geboten, auch einige theoretisch – methodologische Lehren zu ziehen. Loránd Benkő (1957, S. 32) hat die Veränderung der Dialektinseln in folgender Weise dargelegt: „Die gleiche sprachliche Umgebung beeinflusst die Gestaltung der sprachlichen Organisation der inneren Dialektinseln in hohem Maße: durch diesen Einfluß erfolgt die sprachliche Entwicklung der Dialektinseln nicht in der Richtung der weiteren Absonderung, sondern ganz im Gegenteil, in der Richtung der Vereinheitlichung, meistens in der Richtung der Verschmelzung mit der Umgebung“. Auf Grund meiner Untersuchungen kann ich jedoch feststellen: Infolge des stark konservativen Charakters der Sprache können die

Eigentümlichkeiten des ursprünglichen Dialektes in der neuen Umgebung lange, sogar 1–2 Jahrhunderte erhalten bleiben, wenn auch nicht alle Besonderheit und auch nicht in ihrer alten Häufigkeit, sondern meistens nur sporadisch, mitunter sogar nur in verschwommenen Spuren.

LITERATURVERZEICHNIS

- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet* (Ungarische Dialektgeschichte), Budapest, Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd 1961: Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban (Neue Möglichkeiten der Methodik in den Untersuchungen zur ungarischen Dialektgeschichte), *Magyar Nyelv* 57, 403–413.
- Bodor Antal – Gazda István 1984: *Magyarország honismereti irodalma 1527–1944* (Die heimatkundliche Literatur von Ungarn 1527–1944), Budapest, Könyvértékesítő Vállalat.
- Deme László 1949: *A nyelvjárási anyag felhasználása és feldolgozása* (Die Verwendung und die Bearbeitung des dialektalen Materials), Budapest.
- Deme László – Imre Samu (Hrsg.) 1968–1977: *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI* (Der Atlas der ungarischen Mundarten I–VI), Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Márton Gyula 1972: *Magyar nyelvjárastan* (Ungarische Dialektologie), Cluj.
- Szabó József 1990: *Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászsigetek* (Ungarische Dialektinseln in Ungarn und Jugoslawien), Szeged, Csongrád Megyei Levéltár.

EINIGE THEORETISCH-METHODOLOGISCHE FRAGEN DER UNTERSUCHUNG
UNGARISCHER DIALEKTINSELN

JÓZSEF SZABÓ

Es ist eine historische Tatsache, daß das Ungartum – wegen der 150 Jahre dauernden türkischen Herrschaft und infolge der verschiedenen Kriege – bis zur ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts an der Bevölkerung und an der materiellen und geistigen Kultur auch schwere Verluste erlitten hatte. Dadurch wurde es notwendig, die entvölkerten Gebiete (wie z.B. die mittleren Teile der Großen ungarischen Tiefebene) aus den verschiedenen Regionen des Landes zu bevölkern. So sind im 18. Jahrhundert mehrere ungarischen Dialektinseln entstanden.

In meiner Monographie, die vor einigen Jahren in Szeged mit dem Titel „Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászigelek” (Ungarische Dialektinseln in Ungarn und Jugoslawien) erschienen ist, war ich bestrebt neben der Erschließung gewisser linguistischer Konsequenzen auch zu Folgerungen zu kommen, die auch für die wissenschaftlichen Forschungen der Ansiedlungsgeschichte beachtenswerte Ergebnisse darstellen. Mein derzeitiger Aufsatz ist sonst eine skizzenhafte Zusammenfassung der Erfahrungen, die ich in den Untersuchungen der ungarischen Dialektinseln erworben habe.

A MAGYAR NYELVJÁRÁSSZIGETEK VIZSGÁLATÁNAK
NÉHÁNY ELMÉLETI-MÓDSZERTANI KÉRDÉSE

SZABÓ JÓZSEF

Történelmi tény, hogy a török hódoltság és a különböző háborúk miatt a magyarságot a XVIII. század elejéig népességében, anyagi és szellemi kultúrájában egyaránt óriási veszteségek érték. Ennek következtében szükségessé vált, hogy az elnéptelenedett tájegységekre (pl. a Duna-Tisza közére) az ország különböző vidékeiről magyarok települjenek át. Így keletkezett a XVIII. században több magyar nyelvjárászigele is.

A „Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászigelek” című monográfiámban, amely néhány évvel ezelőtt jelent meg Szegeden, arra törekedtem, hogy bizonyos nyelvészeti tanulságok megállapítása mellett a településtörténeti kutatások számára is figyelembe vehető adatokat tárjak föl. Ez a cikk vázlatos összefoglalása azon tapasztalataimnak, melyeket a magyar nyelvjárászigelek vizsgálatában szereztem.

SZEMLE

KEMÉNY GÁBOR 1993: KÉPEKBE MENEKÜLŐ ÉLET.

Krúdy Gyula képalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról.

Budapest, Balassi Kiadó, 253. p.

A szerzőnek eddig két Krúdy Gyula stílusával foglalkozó könyve jelent meg (Kemény 1974; Kemény 1991). Jelen kötetének különböző fejezetei 1974–1991 között folyóiratokban és önálló kiadványokban – így a Kemény 1974-ben – már megjelentek. Mindezeknek a tanulmányoknak az együttes kiadását, könyvvé alakítását Kemény Gábornak a két évtizedes Krúdy-kutatása indokolja, és az is, hogy a kötetbe szerkesztett tanulmányok könnyebben kerülhetnek be az irodalomelmélet és az irodalomtörténet meg a stilisztika vérkeringésébe.

A könyv három fő részből áll. Az első: A nyelvi kép mibenléte és befogadásának mechanizmusa az újabb stilisztikai elméletek tükrében (7–50). – A „trópus” elnevezésnek, illetőleg fogalomnak hazai és nemzetközi megnevezéseit számba véve a szerző a „nyelvi kép” kifejezést vezeti be, és lényegében jól meg is indokolja az új terminus technicus szerinte való szükségességét (8–12); azonban a „nyelvi kép” kifejezést, mint írja, sokszor elegendő „kép”-nek rövidítve használni. S jobbára ez is tapasztalható, például az Elemi kép – komplex kép – továbbcsúszott kép című fejezetrészben (113–23), amelyben az ún. nyelvi képeket a szerző a bennük lévő összehasonlításnak vagy azonosításnak a mozzanatszám szerint osztályozza. Kétségtelen, hogy Kemény Gábor széles körű tárgyismerettel indokolj meg a „szókép” helyébe állítandó „nyelvi kép” mibenlétét, mégis: saját terminusa „kép”-re rövidítve végül is egybeesik az irodalomelmélet szakkifejezésével, vö. Szerdahelyi István 1979. Meggyőző indokolással veti el Kemény Gábor azt a „kettőskép” szakkifejezést, amelyet Zalabai Zsigmond kísérelt meg bevezetni (Zalabai 1981: passim). Bizonyára a jövő magyar stilisztikája dönti el, célszerű-e Kemény Gábor szakkifejezésnek használata.

Hasznosak és értékesek azok az alfejezetek, amelyekben a szerző a nyelvi képeket a közlemény felől a megkülönböztetés szemantikai kritériumai alapján, az olvasó szempontjából a befogadás mechanizmusának minéműsége szerint vizsgálja. Hasonlóképp értékes a képtípusok áttekintése is. Az elméleti részekben Kemény Gábor a nemzetközi stilisztikai, retorikai, illetőleg irodalomelméleti szakirodalom átfogó és alapos ismeretéről tesz tanúságot.

A kötet második fejezete – „Képekbe menekülő élet” (A nyelvi kép mint stílus eszköz Krúdy Gyula prózájában) (51 – 182) – ugyancsak elméleti bevezetővel indul: a szavak lexikális, kontextuális és írói jelentéseinek kérdéseit taglalva úgy tartja, a stilisztika nem mondhat le „[...] a szótári és az aktuális jelentésspektusnak a megkülönböztetéséről” (56), még ha a jelentéstan – nevezetesen Károly – azt mondja is, joggal, hogy „A jelnek annyi jelentése van, ahány környezettípusa lehetséges a szövegben” (Károly 1970: 24). „[...] a szépirodalmi szövegben, különösen a költői képekben nem is annyira új jelentésről, mint inkább a környezet jelentésmódosító-színező hatásáról, ill. a szokásos és az alkalmi (képszerű, pl. metaforikus) jelentés közti ingadozásról, villódzásról van szó [...]” – foglal állást Kemény Gábor (56), s ebben az állásfoglalásban a stilisztikának és a jelentéstannak az elkülönítése, továbbá a stilisztika önállósága tapasztalható.

Krúdy Gyula képalkotásáról a szinekdoché, a metafora és a hasonlat vizsgálata révén tájékoztat a szerző. A pars pro toto fajtájú szinekdoché alkalmazását „[...] lényegsűrítő, lényegkiemelő, valamint hasonlóságot sejtető [...]” céllal használja Krúdy, „Nagy gyakorisága épp ezért nem mond ellent a Krúdy-próza alapvetően metaforikus jellegének, nem cáfolja meg Krúdynak a jakobsoni lírai-romantikus stílusnembe való besorolását” (70). A Nyelvtani és képi determináció a teljes metaforában című fejezetrész önmagában is mutatja, hogy a szóképek szemantikájának kivizsgálása grammatikai szerkezetük figyelembevételével lehetséges. Emellett Krúdy teljes alakú metaforáiról, stílust alakító hatásokról is képet kap az olvasó. – A Krúdy-stílus hasonlatait a szerző a hasonlat tartalma alapján tekinti át. Krúdy hasonlathasználati eljárásainak Kemény megállapítása szerint általános módja, hogy elvont dolgokat alkalmaz hasonlókként. A Krúdy és Marcel Proust között az összehasonlító irodalomtudomány szerint jobbra esszéisztikus szinten emlegetett párhuzamokat Kemény Gábor a Proust-hasonlatok ugyanefféle tulajdonságaival tárgyilag igyekezik bizonyítani (101). – A Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában című alfejezetben (123 – 66) a vizsgálatra kiválasztott Krúdy-művek legfontosabb rendező elvének Kemény a képszerűséget jól megalapozott mennyiségi vizsgálat után (159). A rendszerszerűen föllelhető szóképekről az Erotika és gasztronómia Krúdy képeiben című részfejezet számol be (166 – 82). A fejezetrész címében lévő két motívumkör a Krúdy-életműben egymással kölcsönhatásban van, s ennek „[...] az erotikát és gasztronómiát egységben látó hedonizmusnak mélyebb indítékait keresve a jelenséget mint az egykorú magyar valóság termékét [...] kell szemlélnünk” (181). A Krúdyval (részben) kortárs Füst Milán lírájában található gasztronóm jelenségekre Karinthy Frigyes hívta fel a figyelmet: Füst verseiben kísértetek és szellemek jönnek, mennek, „[...] de korántsem légiessé alakok –, jó nehéz szaguk van, és gyakran beszélnek ételekről. Májat és diót esznek, az

Ősz perszonifikált szelleme is eszik: zöld, hideg almákat [...]” (Karinthy 1911: II. 64). Minthogy Füst Milán költészetében nem csupán a szellemekkel kapcsolatosan van szó evésről és ételekről – például: „Az mondják, ételek az eszményképeid | S valóban képzeleted kövér nőknek hízeleg a főztjükért, – egy nagy leves, | Hatalmas sült tökök és répák, hízott borjak járják ültödet körül [...]” (Füst 1969: 15), e szövegrész első változata valamelyest ínycsebb: „[...] egy nagy leves, | Hatalmas sült-tökök és répák, hízott medvék [...]” (Füst 1932: I, 559) –, az a Némely látomások nyelvi megvalósulása Füst Milán költői nyelvében című előadásomban alkotáslélektani okokra gondoltam (Büky 1993). Kemény vizsgálatai szerint bizonyára nem csupán erről lehet szó.

A könyv harmadik része – Nyelvi képek gyakorisága, típusai és funkciója egy mai magyar szépprózai antológiában (185–232) – a szerzőnek a már bevált kutatási eljárását alkalmazza huszonhét magyar írónak több mint 150 000 szövegszó mennyiségű anyagára. Jóllehet az 1988-ból való prózaírói gyűjtemények nemigen van köze Krúdy Gyula stílusához, e fejezet, amely némi ismétlődéssel elméleti áttekintését is nyújtja a könyv előző részeinek, tanulságos és példamutató. Arra ösztönöz, hogy a Kemény Gábor által elvégzett kutatást érdemes és nem haszon nélkül való megismételni más prózaírók munkáin, illetőleg továbbfejleszteni. E tekintetben például felülvizsgálatot vár az a Roman Jakobsontól származó nézet, mely szerint a prózát a metonimikus szövegépítési alakítás jellemzi, míg a lírát a metaforikus. Kemény Gábor a Krúdy-prózát alapvetően metaforikus jellegűnek látja, amint az imént idéztem, s így lírai-romantikus stílusnembe sorolhatóan. A huszonhét írótól származó antológia anyagának vizsgálatában ez olvasható: „Metonímia különösen kevés volt, s ez cáfolni látszik Jakobson ismert tételét, amely szerint a prózát a metonimikus pólus uralma jellemzi [...] Elképzelhető azonban, hogy a metaforikus képek túlsúlya a metonimikusokkal szemben nem egyéb, mint mai prózánk lirizálódásának egyik tünete. Ez esetben a metonímia szórványossága nem mond ellent a jakobsoni hipotézisnek, sőt alátámasztja azt” (206). A költői nyelvek stílusát, képzalkotását vizsgálva már korábban is úgy foglaltam állást, hogy nem meggyőző az a vélekedés, mely szerint a realista irodalom a metonimikus elvvel áll belső kapcsolatban, amint ezt Jakobson tartja, 1. Büky 1989: 37. Hasonló véleménye volt J. Soltész Katalinnak is (J. Soltész 1984: 6): Jakobson tételére „[...] divat hivatkozni, pedig bebizonyítatlan [...]” A próza lirizálódásának tüneteként is felfogható metaforikus képek túlsúlya a Kemény Gábor által vizsgált prózaanyagban a lirizálódás mibenlétének problémái miatt nem látszik bizonyítani a jakobsoni tételt. Voltaképpen a líra tulajdonságjegyeinek, a metaforikus jellegű motivációnak, a sűrűsödésével magyarázza e tárgyú munkájában a próza lirizálódását

Gáspári László (Gáspári 1983: 19), vö. Büky 1986: 380. Semmi nem bizonyítja azonban, hogy a lírát a metaforikus motiváció alapjaiban jellemezné.

Kemény Gábor könyvét: szakirodalmi jegyzék (233–48) s egy utószó zárja (251–2), melyben a kutató elmondja, hogy 1972 és 1989 között írta és jelentette meg a könyve alapjául szolgáló egyes részeket, amint már említettem. Kemény közli a megjelenési helyeket s a tanulmányok eredeti címét. – Kétségtelenül hasznos volt a könyvvé szerkesztés, ugyan a könyv harmadik fejezetét a Krúdy-kutatástól kissé távolesőnek vélem. Ezzel együtt a magyar stilisztika és irodalomtudománya stílusvizsgálat kapcsán általában, Krúdy Gyula írásművészetével összefüggésben pedig jelesül nem hagyhatja figyelmen kívül Kemény Gábor tanulmánykötetét.

IRODALOM

- Büky László 1986: Gáspári László: A századvégi novella lírizálódásáról, *Magyar Nyelvőr* 90, 380–1.
- Büky László 1989: *Képalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében*, Budapest, Akadémiai.
- Büky László 1993: Extázis – Álom – Látomás, Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének konferenciája, Budapest, 1993. április 16–19.
- Füst Milán 1932: Az élet alkonya, *Nyugat*, 25. évfolyam I. félév, 559.
- Füst Milán 1969: Szózat az aggastyánhoz, in *Összes versei*, Budapest, Magvető.
- Gáspári László 1983: *A századvégi novella lírizálásáról* = *Nyelvtudományi Értekezések*, 118. szám, Budapest, Akadémiai.
- Karinthy Frigyes 1911: Füst Milán, *Nyugat*, 4. évfolyam II. félév, 63–5.
- Károly Sándor 1970: *Általános és magyar jelentéstan*, Budapest, Akadémiai.
- Kemény Gábor 1974: *Krúdy képalkotása* = *Nyelvtudományi Értekezések* 86. szám, Budapest, Akadémiai.
- Kemény Gábor 1991: *Szinbád nyomában. Krúdy Gyula a kortársak között* (Linguistica. Series A. Studia et dissertationes, 7), Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Kemény Gábor 1993: *Képekbe menekülő élet. Krúdy Gyula képalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról*, Budapest, Balassi.
- J. Soltész Katalin 1984: *Opponensi bírálat Büky László kandidátusi értekezéséről*, kézirat, MTA. (1984. március 21.)
- Szerdahelyi István 1979: Kép 3, in Király István főszerk.: *Világirodalmi lexikon* 6, Budapest, Akadémiai.
- Zalabai Zsigmond 1981: *Tűnődés a trópusokon*, Bratislava, Madách.

A NAGY MEDVE

– megjegyzések egy népköltészeti antológiáról –

DOMOKOS JOHANNA

Eredeti vállalkozásnak tekinthetjük a finnugor (uráli) népek költészeti alkotásaiból eddig összeállított fordítások antológiájának sorában az 1993-ban angol nyelven megjelent *The Great Bear*¹ címűt. Nemcsak terjedelmével, hanem filológiai részletességével is kiemelkedik. A négyszázötven angol fordítás mellett a forrásszövegek is megtalálhatóak magyar, manysi, chanti, komi, komi-permják, udmurt, mari, mordvin, vót, lív, inkeri, karéliai, észt, finn, lapp² nyelven. A könyv végén elhelyezett *Commentary*³ fejezetben pedig külön-külön egység tartalmazza az illető népköltészeti alkotás forrásadatait, előadási módjára, gyűjtési körülményeire, tartalmi különlegességeire vonatkozó főbb információkat, sőt a velük kapcsolatos fontosabb bibliográfiai adatokat is. A kötet viszont nem tartalmaz számojéd nyelvű orális költészeti anyagot, így az alcímben nem az *uráli*, hanem a *finnugor* megjelölés szerepel.

A könyvben nem esik hangsúly arra a tényre, hogy az itt közölt orális költészeti alkotások nem egy adott időben és térben jellemezhető orális kultúra, költészet részei, hanem különböző korokban lejegyzett alkotások kronológiát nem érvényesítő tematikus antológiája. Ennek különösen akkor van jelentősége, amikor a könyv alcímében is jelölt finnugor nyelvű *orális költészetekről* próbálunk képet alkotni. A kötet *Oral Poetry: The Comparative Approach*⁴ fejezete az összehasonlítás különböző módszereit vizsgálja, azonban nem az orális költészet(ek)re, mint sajátos tudatformá(k)ra, hanem az itt közölt anyag összeállítására vonatkozóan.

Az antológiában közölt darabok kiválasztásában a szerkesztők nem etnográfiai, hanem tradíció-fenomenológiai kritériumot próbáltak követni (p. 48), azonban a – fenomenológiai jelölés nem eléggé indokolt, hisz csupán bizonyos témák megközelítéséről

¹Honko, Lauri – Timonen, Senni – Branch, Michael 1993: *The Great Bear. A Thematic Anthology of Oral Poetry in the Finno-Ugrian Languages* (A nagy medve. Finnugor nyelvű orális költészet tematikus antológiája), Engl. transl. Bosley, Keith, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, pp. 787.

²E nyelvek felsorolásában a könyvben használt felosztást követtem, melyet kissé indokolatlan részletezés jellemez a komi és komi-permják elkülönítésben a lapp vagy akár mordvin nyelv(ek) tagolhatóságához viszonyítva.

³*Magyarázatok*, Senni Timonen – Michael Branch, pp. 667 – 768.

⁴*Orális költészet: Összehasonlító megközelítés*, Lauri Honko, pp. 43 – 57.

van szó. Az általános bevezető utáni fejezetek főtemájára a fejezetcímek is utalnak, melyek a következők:

I.	A kozmosz	p. 81 – 93 – 114	(L.H.)
II.	Vadászat	p. 118 – 141 – 188	(L.H.)
III.	Mezőgazdaság	p. 191 – 201 – 224	(L.H.)
IV.	Állattartás és nomadizmus	p. 225 – 235 – 255	(L.H.)
V.	Ünnepek	p. 257 – 265 – 284	(L.H.)
VI.	Szerelem	p. 285 – 299 – 335	(S.T.)
VII.	Az én	p. 337 – 351 – 401	(S.T.)
VIII.	Besorolás	p. 403 – 415 – 447	(L.H.)
IX.	Házasság	p. 449 – 469 – 519	(L.H.)
X.	Gyógyítás	p. 521 – 533 – 561	(L.H.)
XI.	Halál	p. 563 – 579 – 613	(L.H.)
XII.	Epika	p. 615 – 633 – 663	(L.H.)

Az egyes fejezetek több műfaji részre tagolódnak, erre a határra utalnak az oldalszámozások középső számai, ugyanis a népköltészeti alkotásokat megelőzi egy-egy tematikus tanulmány, és a zárójelben elhelyezett monogramok ezek szerzőit jelölik.⁵ Sőt a II., IX., XI. fejezetekbe a következő hagyományos szertartások fotósorozatai is beépülnek mint: *Obi-ugor medveünnep* (Lennart Meri, Mart Meri fotói), *Karéliai temetés a Tver Körzetből* (Lauri Honko fotói), és *Magyar lakodalom Erdélyben, Széken* (Kecskeméti István fotói).

Az I–XII. fejezetek tanulmányairól elmondható, hogy nagyjából tükrözik a finn-ugor kutatások azon területi állapotát, melyet gyakran a korszerű, következetes tudomány-metodológia(ák) hiánya, az adatok pertinencia⁶ nélküli sorolása jellemez. Márpedig ilyen hatalmas anyag eredményesebb, feldolgozása összefüggésben áll ezzel a szükséglettel. Lauri Honko is megemlíti, hogy a finnugor orális hagyományok (közös vonásainak) mélyreható vizsgálatára kevés kísérlet történt, és ezt pótolni nem tartozik az antológia szerepkörébe. Ráadásul azért is problémás lenne, mivel ebben az esetben az orális költészeti anyagot célszerű lenne prózaival kiegészíteni.

⁵L. H. – Lauri Honko, S. T. – Senni Timonen

⁶A Párizsi Szemiotikai Iskola elvére gondolok, mely szerint csak egy szinttel vagy egy fogalommal kellene egy adott időben foglalkozni.

Mindenesetre a kötet sajátos keretei, korlátai ellenére megkísérli az egyes témák finnugor vonatkozású kutatások jelenlegi eredményeinek szintézisét. Különösen értékes ebből a szempontból a bevezető három tanulmánya, mely a népköltészeti anyag tágabb kontextusát nyújtja:

1. *The Finno-Ugrian Peoples*,⁷
2. *Oral Poetry: The Comparative Approach* (l. 4-es láb.),
3. *Belief and Ritual: The Phenomenological Contexts*.⁸

Az első tanulmány az illetékes legújabb álláspontokat és adatokat (pl. nyelvi és nyelvjárási határok, lélekszám, jelenlegi politikai állapot) használja fel részletesen tárgyalva a napjaink egyik gyakori kérdését: az identitás problematikáját. Nemzeti, kulturális, alternatív identitás, valamint az identitás átalakításának a kérdése mellett Micheal Branch történeti szempontból vizsgálja a finnugor nyelvű népek identitástudatának finnugor komponensét.

A második tanulmányban Lauri Honko az orális kultúrák esetleges tradíció-fenomenológiai, -történeti, -ökológiai összehasonlítását és ezek tartalmi, szerkezeti, funkcionális jegyeit elemzi. A kötetben alkalmazott szempontra a második bekezdésben már reflektáltam.

A bevezető harmadik tanulmányában Lauri Honko legrészletesebben az egyes vallási (emitt inkább hiedelemvilági) típusokat elemzi, melyek elhatárolására külső szempontot (életmód szerint: vadászó-halászó, pásztorkodó, nomadizáló vagy földművelő) választ.

Az egyes tanulmányok végén korszerű, részletes bibliográfiát találunk, majd a 769–785 oldalakon ezeknek szerző szerinti betűrendes összesítését. Nem véletlen részletesség jellemzi a finn szerzők tanulmányainak felsorolását.

Keith Bosley a *Translator's Note* fejezetben⁹ röviden összeveti a Shi Jing Jennings, Valey és Pound általi fordításait. Valey fordítása az eredeti vers szoros olvasatával (*close reading* p. 13.) annak különlegességét próbálja visszaadni a fordítás olvasóközönségének. Pound teljesen szabadon kezeli a forrásművet. Bosley Jennings módszerével érez rokonságot, amely az eredeti kulturális ekvivalensét keresi a célnyelvi változatban. Keith Bosley szoros grammatikai és tartalmi hűséggel valósítja ezt meg. A fordítás vitatható pontjai

⁷A finnugor népek, Michael Branch, pp. 25–41.

⁸Hit és rítus: Fenomenológiai kontextus, Lauri Honko, pp. 63–77.

⁹Fordítói megjegyzés, Keith Bosley, pp. 19–21.

másod-, harmadrendűek. Ilyen például az eredeti szöveg sorisméltléseinek gyakori, egyetlen sorra való redukálása a fordításban, a refrén elmaradása (l. 41., 356 verset), a tulajdonnevek átültetési megoldásai. A 9. vers vót nyelvű *Jogooperä* helységnév az angol fordításban *Joenperä* finn alakban fordul elő. A többszörösen összetett vagy bonyolult földrajzi nevek vagy mitológiai személynevek fordításakor általános az egyszerűsítő megoldás, mely eredményeként pl. a N'isk'e-pazos' mordvin istennévből *Creator* 'teremtő' (14. vers), a györgytarlósi tanyából (my) *homestead on the Plain* 'otthon(om) az Alföldön' (56. vers) lesz. Meglepően sajátos, a többi fordítástól módszerében eltérő a 113., 114., és a 115. lapp nyelvű jojkaszövegek fordításai. Ezek nemcsak tipográfiában, sortördelésben, szakasztagolásban térnek el az eredetitől, hanem a szó-, szószerkezet-jelentések szabad kezelésében is. Bosley itt Poundhoz áll közelebb.

Az eredeti szövegek mind latin ábécével kerülnek be ebbe az antológiába. Ulla-Maija Kuulonen a *Transliteration and Transcription*¹⁰ című fejezetben utal arra, hogy a cirill betűs forrásszövegek az Egyesült Államok Kongresszusi Könyvtára által javasolt rendszer szerint íródtak át. A finnugor nyelvű alkotások fonetikus ejtésére vonatkozó jegyzékből azonban kimarad a lapp *t*, 'C(C)', a magyar *cs*, *gy*, *ly*, *ny*, *ty*, *s*, *sz* valamint az *á*, *é*, *í*, *ó*, *ő*, *ű* feloldása.

Összegzésként elmondható a *The Great Bear* című könyvről, hogy az eddig megjelent, finnugor nyelvű népköltészeti (orális költészeti) anyagból válogatott művek fordítási antológiájának sorában ez tekinthető a legkomplexebbnek a fentebb kifogásolt problémákkal együtt. Különösen hiánypótló szerepet pedig az angol nyelvterületen eddig elenyésző finnugor nyelvű népköltészeti fordítások mellett tölt be.

¹⁰Transzliterálás és transzkripció, Ulla-Maija Kuulonen. pp. 17–18.

NYÍRI ANTAL SZERK. 1993: *A MÜNCHENI KÓDEX
MAGYAR–LATIN SZÓTÁRA.*

Budapest, Akadémiai Kiadó, 376 oldal.

Hogy a nyelvtörténeti kutatásnak milyen fontos bázisát jelentik a szótárszerűen rendezett nyelvtörténeti adatok, azt hiszem, nem szorul bizonyításra. Nem véletlen, hogy a Nyelvtörténeti Szótárnak a századfordulón kiadott köteteit máig is nélkülözhetetlen segédeszközként forgatják nyelvtörténészeink, holott a szótárt a filológiai megbízhatóság és a szerkesztési elvek tekintetében már megjelenéskor több súlyos és részben jogos bírálat érte. Ezért vetődött fel már 1949-ben egy új szótári gyűjtés, az ún. Nyelvtörténeti Adattár, majd az Új Magyar Nyelvtörténeti Szótár elkészítésének gondolata. Sajnos, az anyagi és a személyi feltételek nem tették lehetővé e nagyszabású munka véghezvitelét, részeredmények azonban születtek. Ennek a gyűjtésnek a termékeként jelent meg ugyanis Károly Sándor kitűnő szótára, A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban (Károly 1965), melynek a szintaktikai része ugyan nem készült el, a morfológia terén azonban valóban egyedülálló alkotás a magyar szótáriradalomban. Ugyancsak ennek a gyűjtésnek az eredményeként látott napvilágot később a Régi Magyar Glosszárium (Berrár – Károly 1984), amely – mint alcíme is mutatja – a régi magyar „szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára”. Ezek azonban még a fontosabb magyar nyelvemlékeknek is csak a töredékét dolgozzák fel, ezért – a forráskiadványok megjelentetése mellett – továbbra is a magyar nyelvtörténeti (alap)kutatás egyik legfontosabb feladata maradt az ilyen jellegű adatbázisok elkészítése. A filológiai pontos forráskiadványok megjelentetése terén a helyzet azóta sokat javult (gondoljunk csak a Codices Hungarici és Régi magyar kódexek sorozatára), a kódex-szótárak terén ugyanakkor – nyilván az ilyen munkák készítésének rendkívüli idő- és alkotói „energiaigénye” miatt – a magyar nyelvtudomány adóssága alig csökkent. Mintegy ötven évvel ezelőtt készült el két kisebb nyelvemlék teljes szótára (Inotay 1932, Nyíri 1933), s ha a néhány számítógéppel készített ábécérendes adattárat (pl. Jakab – Kiss 1979) nem számítjuk, valódi szótárszerű feldolgozás azóta csak egy jelent meg, Szabó T. Ádámnak a Münchener Kódex szóanyagát bemutató szótára (Szabó T. 1977), ill. ennek megrövidített változata (Szabó T. 1985).

A JATE Magyar Nyelvészeti Tanszékén azonban a Münchener Kódex kritikai szövegkiadásának (Nyíri 1971) előkészítése során már 1966-ban fölvetődött (vö. Nyíri 1966: 39), hogy a betűhű kiadás elkészítése után ki kellene dolgozni a kódex magyar–latin szótárát, később pedig latin–magyar szójegyzékét is. Figyelembe véve, hogy

Károly 1965 ekkor már rendelkezésére állt a kutatóknak, különösen nyomós érvek szóltak e szótár elkészítése mellett. Erre maga Nyíri is kitér a szótár bevezetőjében (10): „Mivel a BK és MK közös eredetű őskéziratra megy vissza, ennek a két kódexnek közös nyelvi sajátosságai vannak, és a 15. századi magyar nyelvrendszer szempontjából a nyelvtörténet minden területén – még helyesírástörténeti tekintetben is – gazdag és egyöntetű anyagot kínál (sic!) a kutatók számára. A BK-ben és a MK-ben – egyöntetűségüknel és terjedelmüknel fogva – benne rejlik a 15. századi magyar nyelv egyik nyelvjárásának a fő váza. Szókincs tekintetében is, de alaktani vonásokra nézve is kiegészíti egymást a két kódex szótárakba rendezett anyaga”.

Ezért 1971-ben meg is indult a szótárkészítő munka, az anyaggyűjtés 1981-ig tartott, ezt követte az anyag elrendezése és leírása, majd a kész kézirat ellenőrzése.

Az egész hatalmas vállalkozást azonban időközben szükségtelenné tette az a tény, hogy 1977-ben Wiesbadenben megjelent Szabó T. Ádám már említett szótára. Bár ez nem magyar–latin szótárnak készült, mégis komolyan fölvetődhet a kérdés, csak a latin megfelelők nyújtotta előnyökért érdemes volt-e tovább folytatni a szótári munkálatokat, nem lett volna-e érdemesebb inkább veszni hagyni az addigi munkát, s a további hosszú évek kutatói energiáit inkább egy másik nyelvművelésre, pl. az Apor-kódex feldolgozásába fektetni. A kérdés jogosságát Nyíri is érezhette, mert a szótár bevezető részében „Szótárunk közzétételének megokolása” alcím alatt kitér erre az aspektusra is. Válaszának lényege az, hogy mivel Szabó T. Ádám szótára a kódexnek a Décsy Gyula (1966) által készített kiadásán alapszik, abban pedig számos – Nyíri (1971: 11–13) által korábban már kifogásolt hiba van, „hibás – sajnos – Szabó T. Ádámnak is a Décsy alapján megszerkesztett és kiadott MK-szótára is” (11). Ezután ezt néhány példával igazolja is (11–12).

Mivel magam is sokat foglalkoztam a Münchener Kódexszel, sokat forgattam Szabó T. Ádám szótárát is. Eközben Nyíri kifogásain felül is olyan mennyiségű koncepcionális, ill. a filológiai pontosságot érintő hibával találkoztam benne, hogy „Valóban szükség van-e a Münchener Kódex szótárának új kiadására?” címmel egy egész tanulmányt szenteltem a kérdésnek (Forgács 1992). Ennek végén a következő eredményre jutottam: „...Szabó T. Ádám munkájának mind a *megszerkesztés gondosságát*, különösen pedig a *tudományos alaposágot* illetően olyan komoly fogyatékoságai vannak, amelyek fényében a Münchener Kódex magyar–latin szótárának új kiadása nemcsak hogy – mint Nyíri Antal állítja – szükséges, hanem »felette szükséges«”.

Az immár rendelkezésre álló szótár két részből áll: a Bevezetésből (7–21) és a tulajdonképpeni Szótárból (23–376). A Bevezetésben a szerkesztő, Nyíri bemutatja a szótár előzményeit (9–10) és – mint láttuk – megindokolja a szótár közzétételének szükségességét (10–12). Ezután a szótár jellegéről és szerkezetéről ír (13–16), majd bemutatja a szócikkek felépítését (16–19), végül megadja a jelek és rövidítések feloldását (20).

A szótár elkészítésének alapjául „A Münchener Kódex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt” című munka (Nyíri 1971) szolgált. Maga a szótár „felöleli a MK teljes szókincsét, mintegy 70 000 adatot, megtartva az adatok kódexbeli helyesírását is” (13). Az adatok locusain túl megadja azok Vulgata-beli megfelelőit is, erről később részletesebben.

A szótárban „a MK teljes szókincse etimológiai csoportokba, szócsaládokba van rendezve, mégpedig azért, mert jelentésbelileg és grammatikai szempontból így nyújtja a szótár a legtöbb információt” (13). Az etimológiai csoport az első betűrendi tag szócikkével kezdődik, ez a fő szócikk, ezt kövér pont (●) jelzi a címszó előtt, érvénye pedig a következő főcikk ● jeléig tart. Nyíri szerint ugyanis „egyöntetű szövegből készült, nyelvtörténeti jellegű magyar–latin szótárban, ahol a jelentésviszonyok feltüntetésén kívül minél több grammatikai sajátágnak is elő kell tűnnie, nem lett volna helyes az igekötős igéket az igekötők betűrendje szerint szétosztani, hiszen ezeknek fő jelentésbeli és grammatikai sajátosságai (ragozás, jelezés, szóképzés stb.) összefüggnek egymással, és ezek együttes szemlélete sokszor szinte teljes paradigmát nyújt” (13). Az igekötős változatokon túl természetesen a fő szócikk származékai is betűrendi sorban következnek a szócikken belül. Ez az – alapvetően helyes – etimológiai csoportok szerinti elrendezés azonban véleményem szerint több problémát is fölvet, s némileg megnehezíti a szótár használatát. Szerintem szerencsésebb lett volna az igekötős változatokra azok tényleges betűrendi helyén (vagy ott is) utalni (pl. a ki-irt szócikkére a kfgyó, és a kilenc szócikkei közötti helyen is), nemcsak a megfelelő igekötő helyén, bár aki sokat dolgozik a szótárral, minden bizonnyal így is megtalálja a megfelelő adatokat. (Némileg furcsa az is, hogy az irigység és az is szócikkei között áll a ki-irt, de a kötőjeles megoldás végül is jelzi, hogy utótag alapján van ide besorolva.) Az előbbi problémánál valamivel nagyobb azonban az, hogy bár a kövér ponttal (●) is megjelölt főszócikkhez képest a származékokat valamivel beljebb kezdi a szótár, de csak az első származékot, ennek további képzéseit már nem, mint ahogy

– igeik esetében – az egyes származékok igeikötős változatait sem. Azzal, hogy a származékokat beljebb kezdi, feltehetően Károly 1965 megoldását igyekszik követni, csak hogy ott minden továbbképzett alak egy kicsivel beljebb kezdődik. Itt azonban az első származéktól kezdve minden alak ugyanazon a lapszélességen kezdődik, ez pedig – főként nagyobb szócikkeknel, melyekben több származék és számos igeikötős változat is megtalálható, meglehetősen zavaró. Ha pl. megvizsgáljuk az *ad* szócikket akkor azt tapasztaljuk, hogy a főcikk után alszócikkekként a következő alakokat találjuk egymás alatt: *be-ad*, *el-ad*, *kézbe ad*, *meg-ad*, *számot ad*, *adat*, *meg-adat*, *adat-ik*, *eladatik*, *meg-adatik*, *adathatik*, *el-adadathat-ik*, *adattat-ik*, *adhat*, *kézbe adhat*, *adó*, *adomány*, *adós*, *adósság*, melyek között ilyenformán nem olyan egyszerű tájékozódni, és bizony meglehetősen figyelmesen és türelmesen kell olvasni a szótárt, nehogy szemünk átugorjon egy-egy címszót. Ez tehát véleményem szerint – némileg megnehezíti a szótár használatát, habár maga az etimológiai alapelv alapvetően helyes. Nagyon helyes az is, hogy azokat az igei alaptagú tárgyas szó szerkezetű szócikkeket, melyekben a *tesz* csak amolyan operátor-igeként funkcionál, alapvetően a latin igeinek megfelelő magyar szócikkekben tünteti fel, de azért utal rájuk a *tesz*-nél is, pl. *káromlatot tesz* (vö. 172 és 335). Ugyancsak helyes, hogy az alárendelő összetételeket második tagjuknál alcímszóként közli. Etimológiailag ugyan érthető, hogy az összetett névmásokat és határozószókat is utótagjuk szócikkeiben adja meg a szótár, ezek esetében azonban úgy érzem, szerencsésebb lett volna, ha betűrendi helyükön is utalnak a megfelelő szócikkre. Nem vagyok ugyanis egészen biztos abban, hogy pl. egy a szótárt forgató egyetemista rájön, hogy ha az ábécé megfelelő helyén nem találja pl. a *néki*, *valaki*, *valaha* szócikkeket, az nem azt jelenti, hogy ezek a kódexben nem fordulnak elő, hanem a *ki*, ill. *ha* szócikkében kell őket keresni. Ugyanígy furcsa számomra, hogy saját betűrendi helyén semmilyen utalás nincs a *hanem* kötőszóra, amely „az előtte levő tagadó mondat tagadó nem kifejezésével való szoros kölcsönös viszonya miatt” (16) a *ne*, *nem* tiltó- és tagadószó csoportjában van, illetve a fordított sorrendű *ha-nem-ha...nem*-típus a *ha* 'si' csoportjában, igaz, a szócikkekben vannak utalások azokra a címszókra, amelyekben még előfordul.

Ugyanígy szerencsésebbnek tartottam volna, ha a *meg-terhesül* címszóra, amely a *teher* szócikkében kapott helyet, nemcsak a *meg* igeikötős változatait feltüntető blokkban utalnak, (ebből ugyanis nem derül ki, hogy melyik szócikkben található), hanem fölvesznek egy *terhesül* – l. *meg-terhesül* (a *teher* szócikkében) utalást is.

Hasonlóképpen kellett volna eljárni véleményem szerint a *meg-semmit* (*meg-semmiejt*) címszó esetében is, ugyanis erre is csak a *meg*-nél utalnak, mivel azonban ezt

beépítik a *se* és *sem* különböző variánsait felsoroló több oldalt kitevő (301–306) szócikkbe, a *semmit sem ... ha nem csak* címszó utáni helyre, bizony nem könnyű megtalálni, magam is már kezdtem azt hinni, hogy kimaradt a szótárból, mire végre ráakadtam. Hasonló példákat lehetne még említeni.

A szótár jellegét és szerkezetét érintő megjegyzések után ejtsünk szót az egyes szócikkek felépítéséről is. „Minden adatolt szócikknek három része van: 1.: a címszó, 2.: a nyelvelmélembeli magyar szó jelentése(i) a Vulgata szerint, 3.: a magyar szó grammatikai alakja(i)” (17).

A kövéren szedett címszó többnyire mai magyar nyelvi hangalakban szerepel, a főszócikkekre – mint láttuk – egy kövér pont (●) is utal. A címszó után kurzív szedéssel következik annak Vulgata-beli jelentése, ha több latin megfelelő is van, akkor jelentései. Az egyes jelentéseket gondolatjel választja el egymástól. Nagyobb szócikkek esetében ehhez járul még, hogy – a leggyakoribb jelentés kivételével – az egyes jelentésekhez tartozó locusokat itt a jelentéstani részben is feltünteti a szótár. Ha a magyar szövegbeli kifejezés nem megfelelője a latinnak, ritkítással jelölték meg (l. pl. *házi ember* ‘h o m o r e g i s’ – 78), ha pedig egy magyar adatnak nincs megfelelője a latinban, akkor ezt 0-val jelölik.

Annak, hogy a jelentéseket a Vulgata alapján adják meg, az az oka, hogy Nyíri Szabó T. Ádám szótára alapvető hibájának tartja, hogy az egyes szócikkek jelentéseit mai német és magyar nyelven jelölte meg. Szerinte ugyanis a BK és a MK fordítási hibáiból bizonyosnak mondható, hogy fő forrásuk a Vulgata volt, ezért a MK „szavainak jelentéseit csakis a Vulgata latin megfelelőival lett volna szabad megjelölni” (11). Ezzel nem tudok teljesen egyetérteni, szerintem ugyanis szerencsésebb lett volna, a latin megfelelők mellett a mai magyar jelentéseket is megadni. Ez ugyan nyilvánvalóan további komoly nehézségeket okozott volna a szótárszerkesztési munkában, ugyanakkor ki tudta volna fejezni azt a különbséget, amely az ugyanazon latin megfelelővel, de eltérő jelentéssel rendelkező adatok között ezzel a megoldással elsikkad, pl. Jo 21:4: „Immar ke· holual lēuē *allapēc f* a· mazton – Mane autem facto, stetit Iesus in littore”, ill. Mt 12:26: „z ha fathanas fathanast ki vèt / megozlatot 0 benne / azezt miképpèn *allapic* 0 ozzaga – ...quomodo ergo stabit regnum eius” (l. még Lk. 11:18). Mindkét adat jelentését a *sto* igével adja meg a szótár, ez érthető is, hiszen ez áll a Vulgataban. Azonban könnyű belátni, hogy az első esetben a jelentés ‘lábára nehezedeve egy helyben marad: stehen’, a másodikban viszont ‘létezik: bestehen, existieren’ (így fordítja egyébként Luther is).

A címszót és az azt követő jelentéstani részt – az egyetlenegy jelentés tartalmazó szócikkek kivételével kettős virgula (||) választja el az adatközlő résztől, amelyben a grammatikai adatok helyesírási változataikkal együtt, locusaik megadásával (pl. 23val2 = a 25. levél versója első (= a) hasábjának 12. verse) szerepelnek. Az azonos paradigmátagokat egyszerű virgula (|) választja el az utána következő paradigmátagoktól.

Az adatok megadásában egyébként a szótár rendkívül precíz, (hiányzó adatot eddig csak egyet találtam: a kódex előtt lévő naptárban benne van *Barbara 3u3 t m̃r* ünnepe, ezt a *Barbara* címszónál közli a szótár, a *szűz* címszónál viszont nem, holott pl. *júj kalara* ünnepe és a *Hét 3ü3èc napia* adatok szerepelnek a naptárból). A szerkesztő hihetetlen filológiai igényességét tükrözi, hogy még a locusok hatalmas számtengerében is alig vagy egy-két tévesztés (pl. az *el-temet* címszó *66va60* adata helyesen *66vb60*, a *meg-nyomod* címszó *61vb1* locusa pedig *69vb1*), holott ilyen hibák egy ekkora adathalmazt kezelő munkába nagyon könnyen becsúszhatnak.

Összefoglalásul azt mondhatjuk, hogy apróbb – a szótár használatának praktikus oldalát érintő – kifogásoktól eltekintve egy végtelenül precíz, a nyelvtörténet kutatói számára nélkülözhetetlen munkát kaptunk a szótárral a kezünkbe. Jogosan jelenti ki róla Nyíri Antal a bevezető részt utolsó soraiban, hogy a „MK teljes szókincsének ez a feldolgozása előmozdíthatja nemcsak a jelentéstörténet, a szófejtés és a művelődéstörténet kutatását, hanem a történeti grammatika szinte minden fejezetének eredményes művelését” (21).

IRODALOM

- Berrár Jolán – Károly Sándor 1984: *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*, Budapest, Akadémiai.
- Décsey Gyula szerk. 1966: *Der Münchener Kodex II. Das Ungarische Hussiten-Evangelium aus dem 15. Jahrhundert*, Wiesbaden, Buchstabengetreuer Abdruck.
- Forgács Tamás 1992: Valóban szükség van-e a Müncheneri Kódex szótárának új kiadására? *Néprajz és Nyelvtudomány* 34, 27–37.
- Inotay Iлона 1932: *A Teleki kódex Szt. Anna legendájának nyelvi földolgozása*, Szeged.
- Jakab László – Kiss Antal 1978: *A Jókai-kódex ábécérendes adattára*, Debrecen.
- Károly Sándor 1965: *A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban*, Budapest, Akadémiai.
- Nyíri Antal 1933: *A Winkler kódex hangtana és szótana*, Szeged.
- Nyíri Antal 1966: A Müncheneri Kódex eredeti kézírata tanulmányozásának tanulságai, *Néprajz és Nyelvtudomány* 10, 39–54.
- Nyíri Antal 1971: *A Müncheneri Kódex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin szövegmegfelelővel együtt*, Budapest, Akadémiai.
- Nyíri Antal 1993: *A Müncheneri Kódex magyar–latin szótára*, Budapest, Akadémiai.
- Szabó T. Ádám 1985: *A Müncheneri Kódex szókincse*, in Uő szerk.: *Müncheneri Kódex [1466]. A négy evangélium szövege és szótára*, Budapest, Európa, 145–524.
- Szabó T. Ádám szerk. 1977: *Der Müncher Kodex IV. Wortschatz mit vollständigem Wort und Formenverzeichnis*, Wiesbaden.

SEGÉDKÖNYV A SZLAVISZTIKAI
SZEMINÁRIUMI GYAKORLATOKHOZ
HADROVICS LÁSZLÓ VÁLOGATOTT ÍRÁSAIBÓL.

Hilfsbuch zu slavistischen Seminarübungen.
Ausgewählte Schriften von László HADROVICS.

Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994, 312 lap.

Kiemelkedő jelentőségű kötet kerül(he)t a szlavisztika iránt érdeklődő egyetemi hallgatók és oktatók, továbbá azok kezébe, akik olyan típusú nyelvészeti munkákat kívánnak olvasni, amelyek messze túlmutatnak a szokványos és olykor igen szűk körű nyelvészeti szemlélet tárgykörén. A kötet címe ugyan kizárólag szlavisztikai jellegű értekezéseket ígér, de a kötetben közölt tanulmányok közül nem egy sorolható a tágabb értelemben vett hungarológia, az összehasonlító szláv – magyar nyelvészet, az italianisztika körébe. Ami pedig a módszereket illeti: a hagyományos etimologizáló vagy névtani dolgozatokról eltérően, korszerű metodológiai megfontolásokkal találkozhatunk. Hadrovics László tudományos pályája és meggyőződése az interdiszciplinaritás jegyében áll: történelem és nyelvészet, irodalom és nyelvészet, művelődéstörténet és nyelvészet nem kiegészítő jelleggel egymás társ- vagy rokontudományai, hanem egy egységes tudományos szemlélet eltérő tárgykörű, de csak együtt alkalmazva igazán eredményes diszciplínái. Egyik sem lehet meg a másik nélkül: mint ahogy a szinkrón szemlélet önmagában veszít értelmezői hatékonyságából, az „okokért” mélyebbre kell tekintenünk, de a nem a jelen kérdezőhorizontjából szemlélt diakronitás sem hozhat eredményt, mivel értelmezői objektivitást tételez ott, ahol az értelmező módszerválasztása, adathierarchizálása óhatatlanul kihat a vizsgálódásra, magára. Érdemes idéznünk Hadrovics László néhány kijelentését, hogy érzékelhessük módszerének frissességét, meg azt, miképpen igyekszik az összefüggéseiből kiragadott jelenséget végül is sokoldalú bemutatás után visszahelyezni valódi kontextusába: „A földrajzi nevek egész múltunknak éppen olyan beszédes emlékei, mint akár az írott források vagy a tárgyi emlékek, csak megfelelő módon kell értelmeznünk azt, amit mondanak. Bennük van egy-egy táj anyagi műveltségének és társadalmi alakulásának egész története”. (26) „Az általánosan szokásos szótárforgató etimologizálás mellett fokozottabb elismerést kellene szerezni a forrásolvasó etimologizálásnak.” (255) „...ha a nyelvfejlésben eredményt akarunk elérni, magunk számára is sokkal jobban tudatosítanunk kell a magyar szókincs belső rendszerét, számtalan irányú összefüggéseit”. (87)

Három különböző nyelvtudományi területről idéztem egy-egy, axióma számba menő kijelentést annak jelzésül, hogy az értekező Hadrovics Lászlónak nemcsak körültekintő végkövetkeztetéseire hozzak beszédes példákat, hanem mindenekelőtt azért, hogy igazoljam: a mára a köztudatba átment kijelentések az eredeti formában miképpen

hangzottak; Hadrovics László fölismerései több évtizedes kutatómunkát koronáznak meg, és hihetetlenül széles körű bizonyító anyagon alapulnak. Hiszen jórészt filológiai jellegű dolgozatokat olvashatunk, hatalmas anyaggyűjtés előzte meg a tanulmányok megírását. Az anyaggyűjtés azonban (még az etimológiai cikkekben sem) szorítkozik egyoldalúan régebbi és újabb szótárak anyagának feldolgozására, hanem sokkal inkább merít a szépirodalomból, a kézíratos-okleveles forrásokból, hiszen Hadrovics László számára a szóföldrajzi és a szótörténeti adat egymást értelmez(heti)i, igazolhatja vagy cáfolhatja. A kétnyelvűség, a helyesírástörténet, a táj- vagy regionális nyelvek történeti emléke és az egységesülés felé tartó folyamata, a nyelvi közvetítések kérdése egyként foglalkoztatja Hadrovics Lászlót. Alapfeltevése, miszerint, jóllehet az első pillanatra kevésbé hihetőnek tetszhet, hogy az egyik nyelvből származó kölcsönzések egy másikba nem kizárólag közvetlenül, hanem egy „szomszédos” nyelv közreműködésével is megvalósulhatnak, a magyar nyelvnek a szerbhórvát nyelv olasz jövevényszavaival demonstrálható, ám ugyanígy néhány, a szerbhórvát nyelvbe asszimilált török jövevényszó esetében is gyanakodhatunk a magyar közvetítés szerepére. (76) Az ilyen típusú előfeltevésekből aztán kétfelé nyílik kutatási lehetőség: 1) a magyar nyelv és az olasz nyelv kapcsolatlehetőségei kerülhetnek (és kerülnek) jobb megvilágításba; 2) a magyar és a szláv nyelvek viszonyának kutatási egyoldalúságait szüntetheti meg a Hadrovics László szorgalmazta elemzési módszer. Egy másik területre visz a burgenlandi hórvátok nyelvének részletező bemutatása. A hivatkozott (párhuzamos, erősítő) példa a régebbi irodalmi alkotások, töredékek ama vonása, amely az anyanyelvi szövegben rejtőző másik nyelvről enged meg következtetéseket, hiszen palimpszesztus módján egyszerre két szöveg jelenlétéről árulkodik. A korábban monografikusan tárgyalt ószerb Trója-regényt – állítja egy helyütt Hadrovics László – kétségtelenül egy, azóta elveszett magyar eredetiből fordították. A szerb szöveg „hungarizmusai”-ra hozott szövegpéldák eléggé meggyőzőek, hogy belássuk a szerző igazságát. (110) Régióink sokszínűsége, nyelvi kultúrájának sokfélesége foglalkoztatja másutt Hadrovics Lászlót: „A történelmi Magyarország területén lakó kisebb szláv népcsoportok irodalmi nyelvére általában jellemző, hogy fejlődésük más utakon halad, mint az illető népek által kialakított általános irodalmi nyelveké.” (189)

Régióknak ez a jellemzője a nyelvészt (és a művelődéstörténészt) nehéz, de hálás feladat elé állítja. Munkáját, ha célba akar jutni, az a fajta empátia és türelmesség kell, hogy vezesse, amelyet Hadrovics László higgadt és bölcs tudósi magatartásából eltanulhat. Az egymást gazdagító kultúrák tiszteletére nevel, ezzel a tanulmánykötetével is, amely magyar, német, hórvát és szerb nyelvű dolgozatokat tartalmaz az ebben a régióban szüntelen kölcsönhatásban élő népek nyelvi kultúrájáról. A források beszéltetése mellett ez a minden értékre nyitott érdeklődés a jellemzője ennek a gazdag tartalmú kötetnek.

Fried István

Николай Вахтин 1993:
*Коренное население Крайнего Севера
Российской Федерации*

Санкт-Петербург,
Издательство Европейского Дома, 96 oldal.

A könyv először 1992-ben jelent meg Londonban angolul (Native Peoples of the Russian Far North címmel) a Minority Rights Group (oroszul: Международная группа по правам меньшинств) kiadványaként.

A szerző a bevezetőben tisztázza, hogy kik tartoznak az északi népek közé. Ezt a terminust 1926 óta használják, kb. 26 népet illetnek vele, de a kritériumok pontatlansága, valamint az elnevezések változása miatt nehéz valójában megállapítani, hogy mely népek tartoznak ide. A terminológiai kuszaság elkerülése végett Vahtyin áttekinti ezeknek a népeknek az elnevezéseit:

mai név	mai önelnevezés	1931-es név	önelnevezés 1931-ben	lélekszám 1989-ben
aleut	aleut, unangan	aleut	unargan	700
csukcs	luoravetlan	csukcs	oravedlan	15.000
dolgan	dolgan, saha	dolgan	saha	6.900
enyec	ennecse	jenyiszeji szamojéd	madu	200
eszkimó	jugipit	eszkimó	juit	1.700
even	even	lamut	even	17.000
evenki	evenki, orocson	tunguz	evenki	30.000
hanti	hante (sic!)	osztják	hante	23.000
itelmen	itelmen	kamcsadál	itelmen	2.500
jukagir	odul, wadul	jukagir	odul	1.100
kerek	kerek	—	—	—

mai név	mai önel- nevezés	1931-es név	önelnevezés 1931-ben	lélekszám 1989-ben
ket	ket	jenyiszeji osztják	ket	1.100
korják	nymylan, csavcsuven	korják	nymyllan	9.200
mansi	mansi	vogul	manysi	8.500
nanaj	nanaj, nan	gold	nanej	12.000
negidal	elkan, bejenin	negidal	elkembejsz	600
nganaszan	nja	tavgi	nganaszan	1.300
nyenyec	nyenec	tulajdon- képpeni szamojéd	nyenyec	35.000
nyivh	nyivh	gilják	nyivuh	4.700
orocs	orocsil	orocs	nanyi	900
orok	ulta, ulcsa	—	—	200
saami	saami	lopar	saami	1.900
szelkup	szelkup	osztják- szamojéd	szelkup	3.600
tofalar	tofa, toha	karagasz	tufa	700
udegej	udehe	ude	ude	2.000
ulocs	nanyi	ulocs	nanej	3.200

Szibéria kis népei a következő nyelvcsaládokhoz tartoznak: uráli, mandzsu-tunguz, török, paleoszibériai, nyelvcsaládokon kívüli nyelvek.

A következő fejezetben Vahtyin az oroszokkal való első kapcsolatokat tekinti át. Az orosz kolonizáció Szibériában az 1500-as évek közepén kezdődött, melynek fő eszköze a gazdasági nyomás volt. Jelentős életmódváltozást hozott az őslakosság körében. Többen

áttértek a halászatról, réntartásról a prémes állatok vadászatára. Megváltozott a réntartás módja is: a korábban nem létező nagycsordás réntartás terjedt el. 300 év alatt Szibéria etnográfiai térképe átrajzolódott: a réntartó népek területei jelentősen növekedtek (tundrai nyenyec, csukcs, evenki, even), míg a vadászok és halászok területei csökkentek (enyec, jukagir, korják, itelmen, eszkimó). A kolonizált népek helyzetét először 1822-ben próbálták meg szabályozni. A Szerpanszkij által kidolgozott statútum (*Ustav ob upravlennii inorodcev*), mely gyakorlatilag 1917-ig volt érvényben, az őslakosok jogi helyzetét rendezte. A bevezetett rendelkezéseket sem akkor, sem később nem tartották be.

A harmadik fejezet az 1917 és 1930 közötti helyzetet elemzi. 1917-ben ugyan rendeletileg egyenlő jogokat biztosítottak Oroszország minden népének, de ez nem valósult meg. 1924-től 1935-ig működött az Északi Bizottság /Komitet Severa/ (lapja az Észak-Ázsia /Severnaja Azija/ volt, mely 1930-ban szűnt meg), mely a nemzetiségi ügyeivel foglalkozott. A bizottságban két irányzat jött létre: a konzervatívok a lassú fejlődés hívei voltak, amerikai típusú rezervátumok létrehozását javasolták, velük szemben a radikálisok a természeti javak és ásványkincsek minél hamarabbi felhasználását szorgalmazták. A 20-as évek végére a radikálisok kerültek előtérbe.

A nemzetiségi jogok biztosítása érdekében hozták létre a nemzetiségi tanácsokat, melyeknek 3 tagja volt és a hatáskörébe tartozott a vitás házassági kérdések és örökösödési ügyek eldöntése. A vándorló életmód miatt sok helyen ezek a tanácsok csak papíron léteztek.

Az 1920-as évek elején jelentősen csökkent a rének száma, megindult az állatok elkobzása. A vadászoktól elvették a fegyvereiket, 1929-ben pedig betiltották az egyéni kereskedelmet. A 20-as évek elején szervezték meg az iskolai oktatást. 1931-re már 123 iskola üzemelt, ebből 62 internátus. Az első tanárokat kötelezték a nemzetiségi nyelv elsajátítására. Őket 1926-tól Tobolszkban, Habarovszkban, Arhangelszkben, Tomszkban és Leningrádban készítették fel. 1930-ban Leningrádban létrehozták az Északi Népek Intézetét /Institut Narodov Severa/, melynek munkatársai kidolgozták a kis népek ábécéjét (latin betűs alapokon, de 1937-ben áttértek a cirill írásra). Nyelvi közelség alapján csoportosították a nyelveket, minden csoportból egy bázisnyelvet jelöltek ki, mely számára elkészítették az ábécét. Az oktatás nyelve az alsóbb osztályokban az anyanyelv volt, csak később tértek át az oroszra.

A könyv következő fejezete az 1930 és 1941 közötti éveket tekinti át. Ekkor hozták létre az Északi Bizottság javaslatára a nemzetiségi körzeteket (az első a nyenyec volt 1929-ben) és ekkor kezdődött Szibéria iparosítása is. Ennek első lépése a földek elkobzása, a

lakosok kolhozokba kényszerítése volt. Egyre többen költöztek be Szibériába más területekről, amit elősegített egy 1932-es javaslat, mely szerint a munkásokat két részre osztották: adminisztratív és fizikai dolgozókra. Az adminisztrációban dolgozók havi fizetését az éves fizetés 10%-val egészítették ki, továbbtanulás esetén támogatásban részesülhettek. A fizikai munkások ezekben a kedvezményekben csak akkor részesülhettek, ha más területekről települtek át Szibériába.

Az ötödik fejezetben Vahtyin a fekete éveket, az 1945 és 1985 közötti időszakot elemzi. Ezt a korszakot az erőszakos oroszosítás, a nemzetiségi kultúra felszámolása jellemzi. Az iskolákban csökkentették az anyanyelvi órák számát, több helyen meg is szüntették. 1957-től jellemző tendencia volt, hogy a tanárok tiltották az anyanyelv használatát. 1970-ben anyanyelvi oktatás már csak nyenyecül folyt, azon is csak az alsóbb osztályokban. Kétnyelvűségről ezeken a területeken nem lehet beszélni, helyette kialakult az ún. csoportos félnyelvűség /групповое полужычие/ (ez a 30-50 éves korosztályt érinti). Anyanyelvüket kezdik elveszíteni, de még nem mindenki beszél közülük megfelelően oroszul, ugyanez a helyzet a kultúrával is. A fiatalabb korosztály (akik a totális oroszosítás idején kezdték el tanulmányaikat) rendszerint már nem beszéli az anyanyelvét. Az internátusokat ekkor terjesztették ki a bölcsődére és az óvodára is kötelező jelleggel. Elsődlegesen a vándorló életmódú szülők gyerekei jártak ide, de a 60-as évek közepére ez lett az egyedüli oktatási forma. A szülőknek akkor is be kellett adniuk a gyermekeiket, ha ugyanabban a faluban laktak. Ezzel az intézkedéssel megfosztották a gyerekeket a családi neveléstől, az anyanyelv és kultúra elsajátításának a lehetőségétől. Az internátusokban különböző nemzetiségű gyerekek tanultak, ezért az oktatás nyelve az orosz lett, Jakutiában a jakut. Az elmúlt pár év során az internátusok egy részét fokozatosan átalakították hagyományos iskolává.

Az 50-es években megkezdődött a harc a vándorló életmód ellen is. Erőszakosan telepítették le az őslakosokat, hagyományos falvaikat felszámolták (pl. hantik). Ennek módja az iskolák, üzletek és szovhozok bezárása volt. A lakosok így munkanélkülivé váltak, majd kényszerűségből átköltöztek a kijelölt településre, ahol rendszerint szintén nem volt munkalehetőségük. Az intézkedések következtében az őslakosok életkörülményei romlottak: a magadani területen a férfiak átlagéletkora 42,5 év (az amerikai indiánoké a 60-as években 60 év), a tuberkolózis aránya több, mint ötször nagyobb, mint a Szovjetunió átlagához képest (224,6 eset 100.000 lakosra). Az őslakosság körében a házasságon kívül született gyermekek aránya is jóval nagyobb (az 1975–79 folyamán Szirenyiki eszkimó faluban született 24 gyermek $\frac{2}{3}$ -a házasságon kívüli). Ez utóbbi adat magyarázható a családi nevelés hiányával is.

Szibéria iparosítása úgy folyt, hogy az őslakosok érdekeit nem vették figyelembe. A megépített vasútvonalak átszelték az ősi legelőket (pl. Jamal-félsziget), az erdőket korlátlanul pusztították (a kitermelt fa 30%-a a nem megfelelő kitermelés miatt nem alkalmas a felhasználásra), aminek az erdei vadállomány jelentős csökkenése lett az egyik következménye.

A következő két fejezet a nyílt értékelések és a glasznoszty (1985 – 1992) idejének helyzetével foglalkozik. A tulajdonjogi különbségek egészen az utóbbi évekig nem szűntek meg, a betelepültek ún. északi pótlékot /severnaja nadbavka/ kaptak, ami a fizetésük 200%-a is lehetett. A 80-as évektől a hatalom egyre nagyobb ellenállásba ütközött, az őslakosok nem engedték felszámolni a falvaikat. 1989-ben számos szövetséget, szervezetet hoztak létre, melyek a saját érdekeiket képviselik (pl. Kolai Lappok Egyesülete /Associacija Kol'skih Saamov/, Jamal Egyesület /Jamal potomkam/, Szibériai Kulturális Központ /Sibirskij Kul'turnyj Centr/, mely a Péterváron élő szibériaiakat fogja össze). 1990-ben Moszkvában megalakult az Északi Kis Népek Szövetsége /Associacija Maločislennyh Narodnostej Severa/, mely célját a következőképpen fogalmazta meg: "összefogni erőnket a túlélésért folytatott harcban". 1989-ben a kormány elfogadta azt a rendeletet, amely több helyen visszaállítja a nemzetiségi nyelv oktatását. Újraindultak az 1939 óta betiltott nemzetiségi újságok.

A könyv utolsó fejezeteiben a szerző vázolja az elkövetkező tennivalókat, a perspektívákat, körvonalazza azokat a politikai, gazdasági és kulturális jogokat, melyeket biztosítani kell ezen népek számára.

A jelenlegi helyzet egyik lehetséges megoldása az ún. bioszférikus természetvédelmi területek /biosfernye zapovedniki/ létrehozása lenne. Ez valójában visszatérés a 20-as évek elképzeléseihez. Ilyen témájú javaslatot tett Tihomirov biológus is 1970-ben, de akkor elutasították. Jelenleg a természetvédelmi területek létrehozásának tervén Bogoslovskij és munkatársai dolgoznak.

1989-ben Tyumenyben konferenciát hívtak össze, amelyen az északi területek fejlesztéséről tanácskoztak. Három lehetséges modellt vázoltak: kulturális asszimiláció, be nem avatkozás, védett területek létrehozása. A szakértők többsége ez utóbbi megoldás mellett szólalt fel. Állást foglaltak az északi népekhez fűződő viszonyról is. Egyebek mellett hangsúlyozták, hogy az általános programok helyett azok konkrét megvalósításával kell foglalkozni; lehetőséget kell biztosítani az őslakosoknak arra, hogy fejlődésük útját ők választhassák meg.

Az utolsó fejezetben a szerző azokat a jogokat sorolja fel, amelyeket mind politikai, gazdasági, mind nyelvi és kulturális téren biztosítani kellene az őslakosok számára. Kétségtelen, hogy ezek összefoglalására is szükség van, de konkrét tettekre méginkább szükség lenne. Az elképzelések és követelések hangoztatása helyett hasznosabb lenne konkrét tervek kidolgozása.

Nagy Beáta Boglárka

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

Kérjük tisztelt szerzőinket, hogy a *Néprajz és Nyelvtudomány*ba küldött kézírataikat az alábbiak szerint alakítsák. A kéziratokat gépelve, nyomtatva, valamint a 6.0-s verziószámig Word Perfect- és Winword-fájlként fogadjuk el. A lemezen adott dokumentumokat kinyomtatva is kérjük.

1. A cikk szövege

1.1. A szövegbeli hivatkozás a szerzők vezetéknevét tartalmazza zárójelbe tett évszámmal vagy évszámmal és oldalszámmal, pl. „Simonyi (1881) csoportosításában...” vagy „Antal (1961: 92) szerint...”. A szerzők nevének kapitálchenes kiemelése kerülendő. Ha egy szerzőnek több, azonos évben megjelent művére hivatkozunk, ezeket az ábécé betűivel különböztessük meg egymástól, pl. „Ferenczi (1974a, 1974b)”.

1.2. A nyelvészeti tárgyú közlemények főszövegében csak a nyelvi adatokat és az esetlegesen említett kötetcímeket írjuk *dőlt betűvel*, de a nyelvi adatok sem dőlt betűsek, ha sortagolással különítjük el őket. A tulajdonképpeni adat kiemelésére kivételesen a sortagolással elkülönített nyelvi idézetben is lehet dőlt betűt használni.

Az alcímek és a szakkifejezések kiemelésére a **vastagítás**, egyéb tartalmi kiemelésre a vastagítás vagy **r i t k í t á s** használható.

A dőlt betűs szavakhoz tapadó központosági jelek maguk is *dőljenek*!

2. Az irodalomjegyzék

A cikk végén IRODALOM cím alatt adjuk meg a felhasznált művek adatait. Minden egyes tétel a szerző(k) **t e l j e s** nevével kezdődjék, ezt kövesse az évszám, utána kettősponttal. A szerző(k) neve és az évszám közé nem kell központosági jel. A címet, a helyet és a kiadót vessző különítse el egymástól. A szerzők felsorolásában az ábécérendet, egyazon szerző művei között pedig az időrendet kövessük. A kötetcímek (könyv- és folyóiratcímek) *dőljenek*, a köteten belüli címek maradjanak kiemeletlenül.

2.1. Könyv: kérjük a **k i a d ó t** is feltüntetni!

Pl. Bálint Sándor 1957: *Szegedi szótár I–II*, Budapest, Akadémiai.

Chomsky, Noam–Halle, Morris 1968: *The sound pattern of English*, New York, Harper and Row.

2.2. Többszerzős könyvben olvasható írás: a kötetbeli cím és a kötetcím közé kérjük a szerkesztő(k) nevét is kiírni. Az oldalszámok az írás teljes terjedelmét jelezzék.

Pl. B. Lőrinczy Éva 1962: A határozó, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere II*, Budapest, Akadémiai, 162–259.

Országh László 1966: A mai angol szótárírodalom, in Országh László szerk.: *Szótártani tanulmányok*, Budapest, Tankönyvkiadó, 341–367.

2.3. Egyszerzős könyvben olvasható írás: abban különbözik a többszerzősbeli-től, hogy az „in” után rögtön a kötetcím következik.

Pl. Esterházy Péter 1986: A próza iszkolása, in *Bevezetés a szépirodalomba*, Budapest, Magvető, 8–153.

2.4. Folyóiratcikk: nincs „in” (ez különíti el az egyszerzős könyvben olvasható írástól), és nem kell sem a szerkesztő, sem a hely, sem a kiadó, de kevésbé ismert folyóiratok esetén megadhatók. Az évfolyamszám dől, és vessző nélkül követi a folyóiratcímét.

Pl. Barna Ferdinánd 1867: Észjárati találkozások a magyar és finn nyelvben, *Nyelvtudományi Közlemények* 6, 70–101.

Ha a folyóiratnak egy évben több száma jelenik meg, és minden szám oldalszámozása előlről kezdődik, az évfolyamszámhoz törtvonallal a szám számát is írjuk hozzá.

Pl. Szathmári István 1995: A csak helye a mondatban, *Édes Anyanyelvünk* 12/1, 9.

A szám száma zárójelben folytonos oldalszámozású folyóirat esetén is megadható.

Pl. Dankó Imre 1956: A hajdúnánási Testhalom mondája és a hajdúk eredete, *Ethnographia* 67 (4), 519–535.

A szokásostól eltérő évfolyamtagolású folyóiratok esetén igyekezzünk a lelőhelyet félreérthetetlenül megadni. Az évfolyamszámot nem kell dönteni, ha utána kiírjuk, hogy „évfolyam”.

Pl. Karinthy Frigyes 1911: Füst Milán, *Nyugat*, 4. évfolyam 2. félév, 63–5.

2.5. Szemle: az ismertetett mű adataiból elég a szerzőt, a megjelenés évét és a mű címét közölni:

Pl. Elekfi László 1992: Rácz Endre 1991: Az egyeztetés a magyar nyelvben, *Magyar Nyelv* 88, 488–493.

2.6. Sorozat tagja: a sorozat neve és a kötetszám alapján számon tartott kiadványok adatait a következőképp adjuk meg:

- Pl. Károly Sándor 1958: *Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban*
= *Nyelvtudományi Értekezések 16*, Budapest, Akadémiai.

Nem szükséges a sorozat címét kiírni, ha a kötet gerincén a sorozat neve és a kötetszám helyett a szerző/szerkesztő neve és a kötet címe van feltüntetve, vagy ha a sorozat nincs számozva. Az ilyen elhagyható sorozatcím a könyv címe után adható meg zárójelek között, dőlt betűs betűs kiemelés nélkül.

- Pl. Vekkerdi József szerk 1982: *Mesefolyamok óceánja. Válogatás a szanszkrit elbeszélési irodalomból* (A Világirodalom Klasszikusai), Budapest, Európa

2.6. Kézirat: kéziratnak minősül minden akár gépelt, akár nyomtatott írás, amit még nem tettek közzé. A dőlt betűs cím után közöljük a kézirat jellegét (pl. „doktori értekezés”), majd írjuk ki, hogy „kézirat”, és hogy hol lehet hozzáférni (pl. „Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet”).

3. A cirill betűs szláv nyelvekre az *Analecta Linguistica* átírását alkalmazzuk. Ez a Kniezsa-féle átírástól (l. A nemzetközi szlavisztikai átírás, in Hadrovics László – Zoltán András szerk. 1985: *A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása*, Budapest, Akadémiai, 204–5) a következőkben tér el: az orosz/belorusz е-t minden helyzetben е-vel, az э-t pontos ё-vel, az ukrán/belorusz Г-t (és Г-t) г-vel, az orosz Ъ keményjelet " idézőjellel írjuk át.

TARTALOM

HŐSÖK ÉS HŐSTÍPUSOK A MAGYAR TÖRTÉNETI MONDÁKBAN

BEVEZETŐ (Barna Gábor)	5
GUNDA BÉLA : Emlékezés Ferenczi Imrére	7
SERFŐZÓNÉ GÉMES MAGDA: Ferenczi Imre tudományos munkássága	17
ERDÉSZ SÁNDOR: Báthori Gábor a történeti mondákban	23
KRÍZA ILDIKÓ: Narratívátípusok a történeti hagyományban	39
KÜLLŐS IMOLA: A betyárok a folklórban és a valóságban (Betyármondáink nemzetközi és nemzeti vonásai, főbb motivikája)	53
BARNA GÁBOR: Zádor és Ágota (Költészet és valóság a nagykunsági történeti hagyományban)	73
ZSIGMOND GYÓZÓ: A népi történelemszemléletről (Felsőboldogfalvi történeti néphagyomány ma és Orbán Balázs idején)	85

A MAI MAGYAR NYELV LEÍRÁSÁNAK ÚJABB MÓDSZEREI

BEVEZETŐ (Maleczki Márta–Büky László)	107
BÁNRÉTI ZOLTÁN: Modulok a mondatfeldolgozásban (Broca-afáziás beszélők szintaktikai tesztelése)	109
BÜKY LÁSZLÓ: Egy szövegmondat háttere	129
HUNYADI LÁSZLÓ: A fonetikai forma szintaktikai szerepe	147
KIEFER FERENC: Az alaktani kutatások újabb lehetőségei	165
LACZKÓ TIBOR: A magyar befejezett melléknévi igenevek és a lexikai-funkcionális grammatika	175
MALECZKI MÁRTA: A magyar főnevek és determinánsok interpretációja strukturált tartományú szemantikai modellekben	199

NYELVTUDOMÁNY

MICHAEL KATZSCHMANN: Morphosyntaktische Betrachtungen zur nganasanischen Negation	237
MIKOLA TIBOR: Kausative Konstruktionen in den uralischen Sprachen	251
NAGY BEÁTA BOGLÁRKA: A nganaszan igék aspektusáról	267
H. TÓTH TIBOR: Linguistic consequences of migration	285
M. KORCHMÁROS VALÉRIA: Az -ék: többesjel!	295
SZABÓ JÓZSEF: Einige theoretisch-methodologische Fragen der Untersuchung ungarischer Dialektinseln	309

SZEMLE

BÜKY LÁSZLÓ: Kemény Gábor: <i>Képekbe menekülő élet</i>	319
DOMOKOS JOHANNA: A nagy medve – megjegyzések egy népköltészeti antológiáról	325
FORGÁCS TAMÁS: Nyíri Antal szerk.: <i>A Münchener Kódex magyar – latin szótára</i>	329
FRIED ISTVÁN: <i>Segédkönyv a szlavisztikai szeminárium gyakorlatokhoz</i> <i>Hadrovics László válogatott írásaiból</i>	337
NAGY BEÁTA BOGLÁRKA: Николай Вахтин: Коренное население Крайнего Севера Российской Федерации	339
Szerzőink figyelmébe	345